visszapillantó tükör

tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára

visszapillantó tükör

visszapillantó tükör

tanulmányok
Lukácsy Sándor 75. születésnapjára

Universitas Könyvkiadó
Budapest, 2000

Szerkesztette
Kerényi Ferenc
Kecskeméti Gábor

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
felsőoktatási tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

© Kerényi Ferenc, Kecskeméti Gábor és a tanulmányok szerzői

ISBN 963 9104 38 8

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó vezetője: Hargittay Emil
Borító: Szentes Éva
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7
Kuczka Péter: Haláltánc (Részlet) 9
Vásárhelyi Miklós: Álmok városa, Fiume 10
Németh S. Katalin: Magyarország 17. századi német nyelvű leírások tükrében 15
Bitskey István: Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban 25
Kőszeghy Péter: Apácák szökésben, avagy Balassa Mária Viktória nyomorúsága . 34
Ferenczi László: Amabile és Candide 45
Szörényi László: Paulus Ritter Szent László-életrajza 49
Gergely András: A magyar társadalom és művelődés a polgári átalakulás korában 57
Zentai Mária: A poézis hasznáról 63
Fried István: „A vén Rákóczi” 70
Szilágyi Márton: Kölcsey, a drámaíró 80
Szajbély Mihály: Vörösmarty Mihály Toldi-történetei 92
Völgyesi Orsolya: Kállay Ferenc kiadatlan értekezése: *A’ Nemzeti Képviseletnek Tudománnya* 105
Dávid Gábor Csaba: Wesselényi Miklós *Balitéletekről* című műve eszmerendszerének gondolati előképei 119
Wéber Antal: A kaland erénytana. Reformkori olvasmányok 149
Gángó Gábor: Megjegyzések Eötvös József *A karthauzi* című regényének szöveghagyományáról 160
Egyed Ilona: Homo socialis. Az Athenaeum szerzői körének státusjegyei 167
Korompay H. János: Szerkezet és jelentés a *János vitéz*ben 178
Kerényi Ferenc: Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel 200
Urbán Aladár: A magyar 1848 és az amerikai forradalom tanulságai 206
Spira György: Az urát megtévesztő Haynau 217
Szili József: Új Arany-kánon felé 227
Dávidházi Péter: Az idegen nő testének varázsa 240
Bodnár György: A modern magyar elbeszélés – in statu nascendi 256
Tverdota György: Kicsoda az ős Kaján? 263
Gránicz István–Nyikulina Nagyezsda: Adalékok a szovjet nyelv kialakulásának történetéhez 274
Erdődy Edit: Vendégként – otthon (Adalékok egy Mándy-topográfiához) 298
Tóth Szilvia: Magdalena Abakanowicz és Schaár Erzsébet 305
Széles Klára: Mi a vers? 309
Varga László: Életrajz-kutatás és irodalomelmélet 318
Lukácsy-bibliográfia. Összeállította: Stauder Mária 324

ELŐSZÓ

Lukácsy Sándor 1998. április 11-én volt 75 éves. Ebből az alkalomból az MTA Irodalomtudományi Intézetében, ahol 1962-től nyugdíjba vonulásáig dolgozott, munkatársai, barátai, szakmai jó ismerősei köszöntötték őt szóval – és tettel is: ideajánlott tanulmányaik kéziratának átnyújtásával. A kötet szerzőköre és szerkezete Szörényi László javaslatai alapján épült, hogy méltóképpen reprezentálja azt a sokirányú, századokon és nyelvi-kulturális határokon átnyúló érdeklődést, amelyet az ünnepelt munkáiban mindig tapasztalhattunk. És akkor még nem is szóltunk arról a szövegfeltáró, kiadói és szerkesztői tevékenységről, amellyel Lukácsy Sándor az általa élvezettel olvasott textusokat, amelyek ma már csak a tudományos kutatás számára elérhetők, a művelt nagyközönség részére is közkinccsé tenni igyekezett. (E tevékenység vázlatos-válogatott áttekintésére a kötet végén található személyi bibliográfia vállalkozott.)

Miközben a kötet ma szokásos kiadási előkészületei folytak, a kéziratok is megkezdték szintén szokásos utóéletüket: gyűjteményes kötetekbe válogatta be őket szerzőjük, folyóiratok szerkesztőségébe kerültek. Több esetben maga a szerző kért változtatást vagy cserét, újabb vagy pontosabb tudományos eredményekre jutva kutatásai során. Ezért a most megjelenő könyv csak zömében azonos a Lukácsy Sándornak átnyújtott példánnyal. S mivel a tanulmányok nagyobb hányada iránt – kézenfekvő módon – az Irodalomtörténeti Közlemények című szakfolyóirat mutatott érdeklődést, valós és igazságos döntésnek bizonyult a felelős szerkesztő, Kecskeméti Gábor társszerkesztői bevonása a sajtó alá rendezésbe és a szerkesztésbe.

Tartozunk még a cím magyarázatával. Ez ugyanis korántsem csupán metaforikusan értendő, hanem emlékeztet az ünnepelt változó tárgyú gyűjtőszenvedélyének arra a korszakára, amikor korát és szakmai tekintélyét meghazudtolva, a vonatkozó veszélyeket szintén vállalva, valóban, a tárgyak kézzelfogható valóságában visszapillantó tükröket gyűjtött… Arról viszont már Lukácsy Sándor tehet a legkevésbé, hogy 75, a 20. században leélt esztendő után a visszatekintés óhatatlanul események, irányzatok, világnézetek, konfliktusok, etikai döntések panorámájává szélesedik.

32 szerző írása alkotja a kötetet. A szerkesztők nem törekedtek arra, hogy valamiféle mesterséges egységesítést hajtsanak végre. A rendelkezésre álló szövegek megőrizték a maguk műfaji változatosságát, tanulmány- vagy esszéformáját, és – egy rövid, beköszöntő rész után – tematikai időrendbe helyeződtek. A jegyzetek egységesítése azonban megtörtént.

A *Visszapillantó tükör*rel kívánunk Lukácsy Sándornak mindenekfölött jó egészséget, töretlen kedélyt és alkotókedvet ahhoz, hogy gazdag kutatói és élettapasztalatát továbbra is megoszthassa velünk, majd utókorával.

Budapest, 1999. június

A szerkesztők

KUCZKA PÉTER

HALÁLTÁNC
(Részlet)

Lukácsy Sándornak

25

MAGÁNYOS jegenye reszket, hajlong a hideg,
Őszi, jajgató szélben, kavarog a por az üres
utcákon, sír a tetőkön a nád, hullik a cserép,

futkároz málló, lakatlan házak között a szél,
sípol letört ajtók deszkáin, rohangál beszögelt
ablakok nyílásán, kavarog elhagyott konyhák,

szobák útvesztőiben, esik a falakról a festés,
mész, vakolat, kiszakadt kiskertből a rozmaring,
fut a szél az ivóban, nincs nótaszó, nem cseng

a pohár, egyetlen árva asztal korhad, nyikorog,
megdűl, összeroskad, néma az iskola, gyerekek
árva hangján dudál, jajong a szél, felkap egy

papírdarabot, forgatja, nézi, a padlóra ejti,
süvöltve nekiront a téren a templom magas
tornyának, húzza, kongatja a lélekharangot.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

ÁLMOK VÁROSA, FIUME

Nem tudok városképet fölvázolni erről a legközép-európaibb városról, mert az emlék, amely bennem él, napról napra változik, alakul, gyarapszik, szépül. Csodálatos káprázat, s ahogy múlik az idő, távolodva, egyre csillogóbb, varázslatosabb. Fata morgana: a horizonton lebegve vakítóan fényes a panoráma, kivágott színes filmkocka; impozáns paloták, csinos házak, platánfasorok, pálmafák, örökzöld, hatalmas kertek, ápolt utcák, terek, mólók és a közműveken a felirat még ma is: Magyar királyi… (Hírlik, itt is gyakori a csőtörés.) Az én emlékezetemben minden tiszta, rendezett, illatos, ízes. A valóságnak égi mása. Nincs is párja a világon.

Ebben a városban születtem 1917-ben, a Monarchia alkonyán: a magyar uralom vége felé. Aztán jöttek a horvátok, majd az olaszok, mi pedig 1928-ban repatriáltunk. Minden nyáron visszatértem 1938-ig, s azóta nem láttam Fiumét. Illetve egyszer – amikor először adtak útlevelet –, 1969 nyarán betoppantam néhány órára, de azt kitörlöm emlékezetemből, mert az egykori Viale Francesco Deákon (később Viale Benito Mussolini, majd Ulica Borisa Kidrića) a Demarmeles, a legfinomabb cukrászda helyén rossz illatú önkiszolgáló, a környező (egykor zöldellő) dombokon behemót panelház-sorok és a Via Parini 12. (itt laktunk) bejárata melletti kis műhelyben – Dobozi bácsié volt, az úricipészmesteré – rendetlen összevisszaság. Ide pottyantam bele, Közép-Európa tengerpartjára, az Adriára, a történelem középpontjába és a zűrzavarba, amely azóta tart. Szüleim magyarok voltak. Apámat a bank ide helyezte 1910-ben, itt nősült. Otthon magyarul beszéltünk, de írni-olvasni csak olaszul tudtam, mert Fiumében a fasiszta-olasz uralom idején csak olasz iskola működött; elemibe, majd a líceumba jártam, más nyelvű tanítás nem létezett, pedig a lakosság jó fele szláv volt és több mint ötezer magyar.

Kora gyermekkoromtól éreznem kellett, hogy „más” vagyok, aminthogy Fiumében mindenki „más” volt. Az olasz a horvátnak, a horvát a magyarnak, a magyar mindkettőnek és valamennyi ideszármazott, meghonosodott fiumei polgár a „fiumano”-nak, aki évszázadok alatt alakította ki identitását. Nem volt az sem magyar, sem osztrák, sem olasz, horváth, szláv, hanem „fiumano”, sajátos, szláv szavakkal tarkított venetói olasz tájszólás. Én egyébként ezt a „más”-ságot először az iskolában éltem meg. Egy Szicíliából odahelyezett tanárom (előszeretettel küldtek az anyaországból közalkalmazottakat a „gyanús” Fiumébe) nem tudott mit kezdeni a nevemmel. Két ékezet egy hangsúlyos „h” betűvel, aztán „y” meg „i”. Micsoda török neved van! – kiáltott fel. „Turco” (török) olaszul azt jelezte, mint például franciául a „baroque” – fura, meghökkentő, hülye. Le akarta egyszerűsíteni Vasarelli-re, de én protestáltam, hogy nem így hívnak. A végén megbuktatott a latin írásbelin.

Fiumének ez a *különleges* státusa, változó mértékű *önállóságának* eredete a középkorba vezet vissza. Az évezred elején az aquileiai pátriárka alhűbéri birtokként a Duinói lovagoknak adta, akik a 14. század közepétől a Habsburg-házat ismerték el hűbéruruknak. Öröklés révén a város 1466-ban a Habsburgok birtoka lett. 1515-ben Miksa császár a „fidelissima" (leghívebb) címmel tünteti ki, és I. Ferdinánd 1530-ban megerősíti önállóságát és külön statutumát. Jelenkori története 1779. április 23-án kezdődik, amikor Mária Terézia diplomája szabad kereskedelmi várossá nyilvánítja kikötőjével együtt, majd Magyarországhoz csatolják mint külön testet (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*). 1848-ban a horvátok szállták meg, és csak húsz év múlva, a kiegyezés után csatolták vissza korábbi státusában a Magyar Koronához, aztán közel másfél évszázad alatt Fiume kis, 5–6000 fős halászközségből ötvenezer lakosú modern kikötővárossá nőtt. A rohamos fejlődés a magyar uralom évtizedeihez kötődik, közös érdekeltség ösztönözte. Fiume volt Magyarország egyetlen tengeri kikötője, és e kikötő hatalmas, természetes hátországát alkotta a történelmi Magyarország. Néhány évtized alatt a századfordulón korszerű, mélytengeri kikötő, olajfinomító, Ganz-Danubius hajógyár, torpedógyár, dokkok, rizshántoló, kávéhántoló, dohánygyár, nehéz- és vegyipar épült. A gyarapodó város lakói békességben és jólétben éltek. A magyar kormányzó fennhatósága alatt maguk választották képviselőtestületüket, polgármesterüket, képviselőjüket az országgyűlésbe. A hivatalos nyelv az olasz volt, de a hatóságok előtt mindenki azt a nyelvet használta, amelyiket akarta, illetve tudta. Fiumében négy olasz, két magyar napilap és egy horvát hetilap jelent meg. Ez még a békevilág volt, amibe beleszülettem 1917 őszén. A háborúból Fiume annyit érzett meg, hogy megcsappant a hajóforgalom, annál inkább virágzott a csempészet, az illegális kereskedelem. Adekvát a közmondás, hogy amit a réven vesztett, azt megnyerte a vámon. Születésem egybeesik Caporettóval, az olasz hadsereg legsúlyosabb háborús vereségével és megfutamodásával. Ki hitte volna akkor, hogy alig egy év múlva elvérzik és felbomlik a Monarchia hadserege, és a Piave meg az Isonzo magyar bakák ezreinek lesz végzete, vesztőhelye.

Ekkor, 1918-ban nyílik meg Közép-Európának és benne Fiuménak az a tragédiája, amelynek legújabb fejezete éppen most zajlik. Én a nacionalizmusok halálos fenyegetését és a nemzeti kérdés bonyolultságát nem könyvből tanultam, csecsemőkoromtól átéltem. Alig múltam egyéves, környékünket vad lövöldözés, ordítozás és jajveszékelés zaja verte fel. A prológus Budapesten, a magyar parlamentben hangzott el. Andrea Ossoinack (szlovén-osztrák származású fiumano család sarja), Fiume országgyűlési képviselője, az Olasz Nemzeti Tanács nevében bejelentette: a város lakossága tiltakozik az ellen, hogy Fiumét Horvátországhoz csatolják, és mint *corpus separatum* (tehát a Magyarország által biztosított státusra hivatkozva) követeli a wilsoni elvek alkalmazását a városra, és az önrendelkezési jog alapján maga kíván dönteni jövőjéről. Az előzmény az volt, hogy 1915-ben, amikor az olaszok a francia–angol–orosz szövetségesekkel aláírták Londonban a titkos egyezményt, hogy átállásuk áraként a békekötéskor a Monarchia területéből megkapják Dél-Tirolt, Isztriát és Dalmácia egy részét, Fiuméről nem esett szó. A Monarchia összeomlása után már igényt tartott rá Olaszország is, a Szerb–Horváth–Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) is. A fegyverszüneti megállapodás úgy rendelkezett

ugyan, hogy Fiume legyen szabad város a majdani Népszövetség gyámsága alatt, a lakosság nagy többsége is ezt kívánta, de a magyar helyőrség visszavonulása után 1918. október 30-án a horvátok elfoglalták a várost. Erre Antonio Grossich sebész főorvos, az Olasz Nemzeti Tanács elnöke kijelentette: Fiume olasz volt és olasz marad. Érdekes, hogy Fiume olaszságának leghevesebb hirdetői olyan neveket viseltek mint Slataper, Burich, Stiglich, Matecovich, Susmel, Meichsner, Prodam. A fiumei légionáriusok marcona parancsnoka, Host-Venturi kapitány (később húsz évig miniszter), akinek papája, az öreg Host bácsi portáskézbesítő volt apám hivatalában, csak dialektust beszélt, meg horvátul, osztrákul, de a hivatalos irodalmi olaszt nem. Grossich professzort szüleim mindig úgy emlegették, mint „vad olaszt", de amikor ötéves koromban gyors vakbélműtétnek vetettek alá, háziorvosunk, Schweitzer doktor bácsi (a későbbi ismert olasz irodalmár-költő-egyetemi tanár, Paolo Santarcangeli édesapja) tanácsára mégis reá bíztak.

1918. november 17-én olasz vezénylet alatt bevonultak a városba a szövetséges – olasz, francia, angol, amerikai – erők. Kikergették a horvát katonákat, és megszállták a középületeket. Megkezdődött a hajcihő. Véres, halálos végű konfliktusok olaszok és horvátok, szövetséges katonák és fiumei feketeinges légionáriusok között, olasz katonaság és fiumanók, olaszok és franciák között. Utóbbinak a Baross kikötőben sok halálos áldozata volt, többségükben francia mundérba bújtatott, vietnami gyarmati katonák. De a java csak ezután következett.

Gabriele D'Annunzio a történelem legnagyobb plágiumának áldozata – írta a költőalezredesről és fiumei kalandjáról egy olasz történész. D'Annunzio fényesen dekorált háborús hős, poéta, drámaíró, kalandor, gazdag arisztokrata nők kitartottja és mindenekfelett fékeveszett pojáca. Saját nagy tragikomédiájának, a „fiumei kalandnak" alkotója, rendezője és főszereplője. Nem sejtette, hogy az ő véres bohózata kamara-főpróbája a későbbi *európai* drámának. Miután a párizsi békekonferencia azt tervezte, hogy Fiume szabad, önálló városállam legyen, és sorsáról maga a város lakossága döntsön, addig pedig a rendet angol–amerikai katonai rendőrség biztosítsa, az olasz nacionalistáknak gyorsan kellett cselekedniük.

D'Annunzio Itália északkeleti csücskében a kormány, a hatóságok és a katonai parancsnokok szeme láttára sebtében megszervezte expedíciós hadseregét, és 1919. szeptember 12-én néhány száz katona élén bevonult Fiumába. Szedett-vedett önkéntes rongyosgárda állt szolgálatába: csellengő leszerelt tisztek, idealisták, fanatikus nacionalisták, parancsmegtagadó lázadok, dezertőrök, kétes egzisztenciák. A helyőrség parancsnoka nem adott ki lövési parancsot, mert nem kapott rá utasítást, és nem vállalta a testvérharc ódiumát. A felszabadító sereg így diadalmasan, puskalövés nélkül vonult be a városba. A tomboló nacionalista téboly és az önkényuralom itt ülte meg első látványos és véres menyegzőjét. A Comandantét teljhatalommal ruházták fel, ő testesítette meg Itáliát, és jaj volt annak, aki szembeszegült a nemzet érdekével. A haza oltárán nem volt drága semmilyen áldozat. S az áldozatok többnyire horvátok, szervezett munkások meg „rossz" vagy „nem igazi" olaszok voltak, akik jobb sorsot szántak szülővárosuknak. „Italia o morte" – volt a jelszó: „Itália vagy a halál", és a felajzottak nem sejtették, hogy hamarosan megkapják mindkettőt: Fiumét az anyaországhoz csatolják, és a hátország nélkül

maradt város kikötője – kihal. De a haláltusájában vergődő szabad Fiume végnapjait színes, őrjöngő kavalkád forgatagában élte meg. Minden nap parádé, zenebona, utcai ünnepségek, szónoklatok, népgyűlések. Itt dívtak azok a bizarr rögtönzések, amelyek később a fasiszta rendszer rituáléjának elengedhetetlen kellékei lesznek. Az „eia-eia-alalá" üdvrivalgás (olyan huj-huj-hajrá-féleség). A római karlendítéssel párosuló „a noi" köszöntés, amely a párbeszédes tömeggyűlések találmánya: Kié legyen Fiume? – hangzik a szónoki kérdés. A miénk – zúgja a nép. Igen, a nép, amely mindig ugyanabból a néhány száz emberből áll, de hangos, mámoros, fékezhetetlen, garázda és újból meg újból rázendít a Giovinezzára, amely később a fasiszta rendszer hivatalos indulója lesz, és a Horst Wessel-dal ihletője.

De nemcsak az „istenadta" őrjöng, megszédülnek hírességek is. A tudós-feltaláló Guglielmo Marconi yachtján hajózik Fiumébe, és tiszteleg D'Annunzio előtt. Arturo Toscanini zenekarával a Verdi Színházban ad díszhangversenyt. A világ különböző tájairól anarchisták, futuristák, sztárok, eszeveszettek omlanak a Comandante lába elé. A kalandos vállalkozást a legváltozatosabb erőforrásokból táplálják: gyanús üzelmek, pénz- és bélyeg-kibocsátás, országos gyűjtés, értéktárgyak beszolgáltatása, tengeri kalózakciók, raktárak kifosztása, emberrablás, tűszszedés. Kié a haza? – A miénk! Kié a törvény? – A miénk! Kié a Comandante? – A miénk! Nem sokáig. Tizenöt hónap után véget ér a komédia. Pontot tesz rá a blokád, az éhség, a pestis. D'Annunzio menlevéllel a zsebében elkocsikázott Fiuméből, és bevonult a reguláris olasz hadsereg. A város ezzel törvényesen Olaszországhoz csatoltatott. Befejeződött ez a helyi musical-krimi, hogy alig húsz hónap múlva egész Itáliára rászabaduljon a fasizmus. Ez a fiumeiek számára már nem jelentett újdonságot. Elsőnek, bő egy esztendő alatt átélték azt, ami később elborította Európát.

Én kisgyermek fejjel éltem meg a kalandot, és élveztem a ramazurit, akárcsak a gyermekded lelkületű felnőttek. A frajli mindig oda cipelt, ahol valami muri volt. A Comandante cukorkát osztogatott a gyerekeknek, megsimogatott, karjára emelt, sőt egyszer odaállított, hogy vezényeljek a tűzoltózenekarnak. Mennyivel izgalmasabb volt ez, mint matrózruhában sétálni a tengerparton, melyet még sokáig Riva Szapárynak neveztek a helybeliek.

Aztán újra elcsendesedett Fiume, de ez már nem a prosperitás derűs békéje volt, hanem a hanyatlás rezignáltsága és a diktatúra rettenete. A feszültség a labdarúgómérkőzéseken csapott ki. Az Olympia volt a rezsim csapata: tiszta olasz „úri" közönséggel, vadonatúj stadionnal, sok pénzzel. A vegyes összetételű Glóriát nyomták a bírók, játékosait behívták katonának, elcsábították, eltiltották és a végén feloszlatták. Én Glóriaszurkoló maradtam. A debreceni Bocskainak szurkoltam a fővárosi nagycsapatokkal szemben, a harmincas évek végétől ott voltam minden Vasas-meccsen, majd a negyvenes évek végén a szétmarcangolt Kinizsi pártjára álltam. A B-középpel a váci börtönben találkoztam újra. Ami 1956 után következett, az a fociban sem volt ínyemre.

Miért is hagytuk ott Fiumét 1928-ban, amikor szinte minden rokonunk, barátunk ott maradt? Pretenciózusan hangozhat, pedig nagyon egyszerű: politikai okból. Szüleim tüntetően apolitikusak voltak. A politikát nem tekintették jobb emberhez méltó foglala-

tosságnak, és elrettentő példaként emlegették annak a fiumei magyar diáknak az esetét, akit kommunistagyanús szervezkedésért megbilincselve szállítottak el a fasiszták. Az illető ma Itália egyik „nagy öregje”: Ugo Valliani, a szenátus örökös tagja. Amikor azonban édesapám csak úgy maradhatott volna meg állásában, ha felveszi az olasz állampolgárságot, és belép a Nemzeti Fasiszta Pártba, akkor kereken nemet mondott. Ő soha nem volt tagja semmilyen pártnak, és nem is óhajt az lenni. Az pedig, hogy a Magyar Kaszinó elnöke nem magyar, az egyszerű képtelenség – gondolta ő akkor.

Így mondtunk hát búcsút Fiuménak, pontosan hatvanhárom esztendeje. Így lett a távoli Fiume csodálatos álom: megszépült, megnemesedett. Amikor 1956 telén romániai számőzetésünkben a kijelölt sétahelyen köröztünk Lukács Györggyel, és én felemlítettem, milyen nagy nemzetközi szolidaritás nyilvánul meg személye iránt, az öregúr hamiskás mosollyal megjegyezte: „Tudod, senki sem konkurálhat a saját távollétével.” Fiume sem.

NÉMETH S. KATALIN

MAGYARORSZÁG 17. SZÁZADI NÉMET NYELVŰ LEÍRÁSOK TÜKRÉBEN
(Mutatvány egy készülő antológiából)

Ismerjük meg Magyarországot! A cím divatos, a téma kevésbé. Megpróbálunk kitalálni valamit, ami van, csak éppen azt szeretnénk, ha más lenne. Szebb, jobb, okosabb, gazdagabb – más. Jó lenne azt hinni, hogy olyan, amilyennek mi látjuk, szeretnénk látni, szeretnénk elhitetni, hogy jól látjuk, mások is úgy látják, ahogy mi – az álmainkban. Hiszen látták ők máskor is. Az idegenek. Olvastak rólunk, írtak rólunk, itt voltak, tapasztalatokat szereztek, véleményt alkottak. És most mi el akarjuk nekik mesélni, hogy milyenek vagyunk, hogy ők milyennek látnak bennünket. Pedig alig tudunk róluk valamit. Őróluk, akik itt voltak, láttak, ítélkeztek, továbbadtak. Kialakítottak egy képet, rólunk, akik magunk sem tudjuk, milyenek vagyunk. Ismerjük meg őket, írásaikat, élményeiket, véleményüket. Rólunk. Ismerjük meg önmagunkat.

Kik írtak rólunk?

Akik itt jártak? Nem biztos. Nem biztos, hogy itt voltak, akik írtak, de biztosan nem írt mindenki, aki itt járt. Jártak itt előkelő urak, magas rangú diplomaták, élelmes kereskedők, tanulni vágyó értelmiségiek, munkát keresők és harcba indulók, zarándokok és hadifoglyok. Sokféle sors, sokféle élmény. Egy kis ország vendégei, nem mindig vendégszerető körülmények között. Amit láttak, megjegyezték, néha feljegyezték, elmondták, kinyomtatták. Remélték, hogy mások is járnak majd ugyanitt, ugyanígy vagy másképpen, tanulnak az előttük járóktól, vagy éppen abból okulnak, amit csak ők, csak itt és csak így élhettek át.

Mit írtak rólunk?

Amit tudtak, amit átéltek. A kettő nem mindig azonos. A századok folyamán egyre többet tudtak, de mind kevesebbet éltek. A friss felfedezés izgalmát felváltotta az elolvashatóság, a könyvből megszerezhető ismeretek tömege, megtudni valamit egy országról, nem tételezte fel többé a személyes jelenlétet. Akik mégis eljöttek, nem miattunk jöttek. Céljuk volt, valahová menni, valamit elvégezni, és közben itt voltak, mert útba estünk, mert hozzátartoztunk az útvonalhoz, a cél megvalósulásának eszközéhez. És ha már itt voltak, leírták azt, amit láttak, átéltek, még ha nem is ez volt a céljuk. Hiszen mi nem voltunk különlegesek, Európában voltunk, a közelükben, ugyanahhoz a kultúrkörhöz, világnézethez tartoztunk, néha a birodalomhoz is (persze nem a törökhöz, hanem az övékéhez, az osztrákhoz, Német-Rómaihoz) – nem voltunk mások. Most sem vagyunk. Ide tartoztunk, ide tartozunk. Lássuk hát, milyenek voltunk, hátha jobban megértjük, milyenek vagyunk.

Az időrendben összeállított ízelítőből kiemeltük Erasmus Francisci 1664-es írásának egy passzusát, amely a művelődéstörténeti kutatásokban sokoldalúan elemzett szállóige[1] értelmezésével kezdi Magyarországot bemutató munkáját. Francisci (1627–1694) a 17. századi német nyelvű barokk irodalom egyik legtöbbet publikáló szerzője; az első hivatásos német író (Berufsschriftsteller), aki működésének 25 éve alatt évenként kb. 2000 oldalt publikált.[2] Munkáiban hatalmas ismeretanyag halmozódik fel, eredetiséget azonban dőreség rajta számon kérni. Értéke elsősorban a széles olvasóközönségre gyakorolt hatásában keresendő. Magyar vonatkozású műveinek sincs szisztematikus feldolgozása, az országismereti művektől a történeti anekdotákig szinte minden műfajban hagyott maga után olvasnivalót.[3]

Erasmus Francisci: Neue und kurtze Beschreibung... 1664, 14–15.

> A Magyar Királyság végtelenül szép elhelyezkedése és kényelme a régieknek annyira tetszett, hogy olyan közmondás volt náluk szokásban: *Extra Pannoniam non est vita: aut si est vita, certè non est ita.* Magyarországon kívül nincs élet, ha van még máshol élet, az nem olyan. Idővel azonban, különösen a mostani, háborúval fenyegetett körülmények között, ez a dicsőség alábbhagyott: ezt a mondást inkább a magyar jólét és boldogulás epitáfiumának vagy sírversének lehet tartani; vagy inkább meg kell fordítani: Magyarországon alig van élet, ha mégis van élet, az nem olyan tökéletes, pompás, gazdag, biztonságos, mint hajdanában, mielőtt az ősellenség befészkelte magát, szablyájával egy nagy részt lehasított, a fennmaradó részt pedig állandó ütlegeléssel, útonállással, rablással, gyilkolással, azaz véres megtorlással megfélemlíti és a halál arcképéhez vagy hasonmásához hasonlóvá teszi.

Martin Zeillernek *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn 1664 (A magyar királyság leírása)* c. munkája a közelmúltban jelent meg első ízben magyar fordításban.[4] Kevesen tudják azonban, hogy a munka előzménye – gyakran szó szerinti azonossággal, csak még lényegesen kevesebb történeti ismerettel – már harminckét évvel korábban napvilágot látott, a címe szerint németországi utazásokat *(Itinerarium Germaniae*, 1632) tartalmazó kötetben. Zeiller indoklása értelmében a magyarországi városleírások azért kerültek a kiadványba, mert ezen a vidéken is sok német él. A humanista elődök sztereo-

[1] TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez),* Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

[2] Gerhard DÜNNHAUPT, *Erasmus Francisci, ein Nürnberger Polyhistor des siebzehnten Jahrhunderts: Biographie und Bibliographie,* Philobiblon, 19(1975), 272–303; Uő., *Das Oeuvre des Erasmus Francisci (1627–1694) und sein Einfluß auf die deutsche Literatur,* Daphnis, 6(1997), 359–364.

[3] NEMESKÜRTY Harriet, *„Glück und Unglück Teutscher Waffen": Ein unbekanntes Werk von Erasmus Francisci?,* Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 12(1985), 113–115; Uő., *Ein „nicht nachweisbares" Werk von Erasmus Francisci,* uo., 11(1984), 125–127.

[4] Martinus ZEILLER, *A magyar királyság leírása,* ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, utószó G. ETÉNYI Nóra, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997.

típiáira és a korabeli publicisztikai és geográfiai irodalomra támaszkodó városleírások szemléletesen mutatják, miként változtak az azonos alapanyagból építkező munkák az olvasóközönség igényének és a történelmi események alakulásának megfelelően.

Martin Zeiller: Itinerarium Germaniae, 1632.

Beszéljünk végre ismét arról az országról, amelyet valójában Magyarországnak neveznek, keresztények és törökök laknak, s amelynek hossza mintegy 60, szélessége szintén ugyanannyi mérföld lehet, s amely pompás ország; az olajon kívül szinte semmiben nem szenved hiányt. Vannak még pompás legelői és olyan magas füve, hogy néha egy szekér is eltűnik benne, éppen ezért sok jószág is él itt. Van még mindenféle vadállata és pompás szőlőültetvényei, kiváló szántóföldjei és kertjei, telve gabonával és gyümölccsel. Nagy mennyiségben található itt arany és másféle fém, kivéve az ónt. Találunk itt jóféle ásványokat is, köztük kősót, hegyi kristályt, mindenféle drága fűszert és gyógynövényt, pompás és egészséges meleg fürdőket és savanyú vizeket, sok hajózható és halban gazdag folyót, erdőt és fát szükség szerint. A leghosszabb nap 15 1/2 vagy 16 óráig tart.

Régen ezt az országot Pannonia inferiornak és Secunda proconsularisnak hívták, megkülönböztetve Felső-Pannóniától vagy Ausztriától, Stájerországtól, Karintiától és Szlavóniától. Az első lakosokat pannonoknak hívták, akik után a gótok, utánuk a hunok, őutánuk a longobárdok, ezek után ismét a hunok vagy magyarok jöttek erre a vidékre, akik új nevet is adtak az országnak, amelyet máig megtartottak, jóllehet még mindig sok német lakik itt, ahogy erről fent már szóltunk. Sokan azon a véleményen vannak, hogy a hunok, avarok, unnok és ungarok vagy hungarok különböző népek, akiknek közös az eredetük, Scythia Asiaticaból jöttek Magyarországra vagy Pannóniába. Ezt mutatja, hogy máig a saját, azaz szkíta nyelvüket használják, ami a szlávval, tehát a csehvel és a lengyellel nincs rokonságban. (598.)

Forduljunk most a magyar erkölcsökhöz és szokásokhoz. A fent említett **W. Dillich**[5] írja, hogy a magyarok ügyesebbek lovon, mint gyalogosan, a fegyverük a lándzsa, a kard és a vért, a páncélsisakkal együtt: a hadvezér hadi buzogányt vagy **bozogany**t[6] hord magánál: a könnyűlovasságot **Huszaroknak,** vagy huszárnak, a gyalogosokat **Haydones** vagy **Heyduck**nak nevezik, akik **czakany**t hordanak maguknál. Továbbá azt mondja, hogy a csapatoknál soha nem tartanak olyan jó rendet, mint más európai népek: innen ered a felfogás, hogy a csatában gyöngék a védekezésben. És hogy milyen állhatatlanok és ingatagok a saját királyukkal szemben, az abból is kikövetkeztethető, hogy sok kiváló királyuk közül igencsak kevés található, akinek nem kellett háborút viselnie engedetlen népével szemben,

[5] Wilhelm DILLICH, *Ungarische Chronica,* Kassel, 1600.
[6] Az eredeti szövegben is szereplő magyar szavakat változatlan formában hagytuk.

amivel ezek az állhatatlanságukat bizonyították. Ezenkívül mindennemű szomszédjukkal, a lengyelekkel, csehekkel, németekkel, taljánokkal etc. olyan igazságtalan szörnyűséggel bántak, hogy Európának kevesebben okoztak nagyobb kárt, mint éppen ezek a hunok. A gyakran idézett francia ugyan könyvében meg is dicséri őket, hogy manapság gyöngédek és udvariasak: egyben hajlanak a békére, de keveset adnak a művészetekre, a kézművességre és a kereskedésre. Lásd a magyarok dicséretéről **D.Thomae Lansii consultat. de principatu inter provincias Europae:**[7] különösen pedig **S. Hieronymus** és **S. Martinus:** valamint **Decius, Aurelianus, Probus, Diocletianus, Jovianus, Valentinianus, Valens** és **Gratianus** császárokat és más előkelő és tudós embereket, akik nem a hunoktól, de Magyarországról jönnek: és a mostani lakosok mindezidáig a kereszténység védőbástyáját képezték a törökökkel szemben. Még többre is vihették volna, ha a legelőkelőbbek nem állnának állandóan szemben egymással, nem üldöznék egymást és több bizalommal lennének más nemzetekhez, különösen a németekhez. Ennyit a magyarokról általában, lásd erről a már idézett szerzők mellett **Joh. Turotium in Chron. Hungar.**[8] és **Melch. Soiterum de bello Pannonico.**[9] (607.)

Győr város és főerőd 5 mérföldre van Óvártól. Erős bástya és határőrház, amelyet latinul **Jaurinus**nak vagy **Jaurea**nak, a magyarok által Győrnek neveznek. Három folyó folyik át rajta és körülötte, a **Duna**, a **Rába** és a **Rabsa** vagy **Rabnitz;** a Rába vagy **Arrabo** folyó, amelyről a város a nevét kapta, választja el a meghódolt és még hódoltságon kívüli falvakat, tehát azokat, amelyek a török uralom alatt vannak és azokat, amelyek nincsenek alávetve a töröknek. A Rábában jó halak és különösen sok rák él. A várost bástyák, várárkok és erődök veszik körül, és annyira el van látva munícióval, hogy szükség esetén Alsó-Magyarország más várainak is segítségére siethetne: ahogyan a főparancsnok minden alsómagyarországi várúrnak és parancsnoknak már ezt fel is ajánlotta. Püspökség és káptalan uralja a helyet, amelyen Győr fekszik, és mivel elég előnyös a fekvése, élénk a kereskedelme. Némely antikvitás is látható itt, különösen a templomban, amelyekből kitűnik a város kora és az, hogy régen a rómaiak téli szállása volt. Lásd erről **Stephanum Pighium in Hercule prodicio.** Állandóan két helyőrséget tartanak fenn, egy magyart és egy németet. Von Hardeck gróf 1594-ben ugyan feladta a várat: de [15]98. évben Adolph von Schwartzenberg báró visszahódította, és őt ennek köszönhetően grófi rangra emelték. (575.)

Pápa város és kastély. 5 mérföldre fekszik Győrtől, ahová a szép szőlőhegy, **Somlyó (Sokro)** mellett visz az út. Nem különösebben erős, mégis a magyarok többször megvédték a törökkel szemben. Miksa főherceg egyszer ostrommal bevette, azonban két év múlva 1600-ban a vallonok ismét át akarták adni a töröknek: ezért aztán von Schwartzenberg grófot egy kitöréskor lelőtték; de a mieink mégis elbántak velük és az erődöt megtartották. A városban nincs sem kút, sem ivóvíz,

[7] Thomas LANSIUS, *Consultatio de principatu inter provincias Europae,* ed. 2., Tübingen, 1620.
[8] THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum,* Augsburg, 1488.
[9] Melchior SOITER, *De bello Pannonico,* Augsburg, 1538.

hanem nyáron és télen a város melletti tó vizét kell használni állatnak és embernek. Egyébként jó vidék, csak veszélyes a törökök miatt, akik állandóan körülötte cirkálnak, ezért a lakosok sem a földön, sem a szőlőhegyen nincsenek biztonságban.

Innen egy elég bizonytalan úton, sűrű erdőben jutunk a 6 mérföldre lévő **Palotá**ra, a Székesfehérvártól két mérföldre fekvő várhoz vagy kastélyhoz, amelyet a mieink [15]99. évben meghódítottak. (576.)

Az előző leírásoktól merőben eltér Hennecke von Lauenstein munkája. A kevésbé ismert szerző, aki, lehet hogy egy német népénekből vette álnevét, valóban járt Magyarországon, a braunschweig-lüneburgi csapatokkal részt vett az 1664-es török elleni harcokban. Párbeszédes, részben északnémet dialektusban írt munkája elsősorban események elmesélése, az ország, pontosabban városleírások nem a sztereotípiákra, hanem az ott átélt szokásokra, életvitelre szorítkoznak. Ugyanakkor ismerte a korabeli leírásokat, ezt mutatja Sopron város leírásának kezdő mondata is, amely megtalálható Zeillernél is, ő pedig Wolfgang Lazius 1556-os leírására hivatkozik.[10]

Hennecke von Lauenstein: Kurtze umbständliche Relation… (1665)

Sopron (Ödenburg) (miután Harmadik Henrik Császár lerombolta és lakatlanná tette, kapta ezt a nevet, és ezért hívják Ödenburgnak), kicsi és majdnem kör alakban épített város, amely korábban a török támadás ellen épített kastély vagy erőd volt a magyar és a stájer határon, 8 mérföldre Bécstől. Erős és háromszoros várfallal és vizesárokkal van körülvéve. Az előváros nagy, a várostól jobbra egy kis fal veszi körül: gazdag és termékeny vidéke legelőknek, szántóföldnek és szőlőhegyeknek. Az evangélikus hit miatt sok zaklatást kellett kiállnia. Az egész tanács lutheránus és többnyire előkelő nemes emberekből áll, akik sokat tanultak és utaztak.

Az országgyűléseket is gyakran itt tartják. Három templomuk van az evangélikusoknak és három a katolikusoknak. A jezsuitáknak két pompás házuk van az elővárosban. De úgy bekerítették őket, hogy tovább nem terjeszkedhetnek és nem vethetnek gyökeret. Nevezetes szokásuk a temetéseknél, hogy kétszázan vagy háromszázan, többen vagy kevesebben is kísérik a halottat, és a koporsókat a legpompásabb módon rozmaringkoszorúkkal és koronákkal díszítik, az idegenekét éppúgy, mint az ott lakókét. Az idegennek, ha csak egy jó barátja is volt, aki a holttestet gondozza, úgy az már kéri, hogy az egész férfi- és asszonynépség vagy a lelkész a gyülekezettel imádkozzék érte a templomban. A hajadon lányok adják

[10] Wolfgang LAZIUS, *Des Khunigreichs Hungern… Beschreibung,* Wien, 1556; Hennecke von Lauensteinről lásd NÉMETH S. Katalin, *Bericht eines lüneburgischen Soldaten über die Kriegsgeschehnisse in den Jahren 1663–1664,* Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1990, Heft 1, 16–20; Uő., *Zrínyi-Újvár és az istenek: Beszámoló 1664-ből,* ItK, 93(1989), 565–574.

aztán a koszorúkat, orgona- és énekszóval tisztelik meg a halottat. Ilyen dicséretes szokásuk van, úgy hogy én máshol nem is szeretnék meghalni, csak ezen a helyen.

[…] A lutheránusoknak és a katolikusoknak a templomkertben van a temetőjük a Szt. Mihály templomnál, amely korábban dóm és apátság volt, azonban 1605-ben a törökök és a barbárok megszállták a várost és a dómot is elfoglalták, azonban a lutheránusok összefogtak és az ellenséget ismét kiverték, a templomot újból átvették, és ezzel a hősiességgel elérték, hogy a templom újra Exercitio Religionis Lutheranae legyen, még ha a katolikusok nagy ellenkezése közepette is. Ezt mostanáig megtartották: és a katolikusok a sok vita és veszekedés után csupán a temetőjüket tarthatják meg a templomkertben és közös a harangszó az evangélikusokkal. Jóllehet a régi ellenséges támadásnál a város hősiesen viselkedett, Trautmannsdorff gróf a csapatával, horvátokkal és magyarokkal az ellenséget a város előtti mezőn megtámadta és megverte. A város és vidéke néhány év óta mégis elzálogosodott, de attól megszabadulván most mégis szabad birodalmi város, amely saját Statum reipublicae szerint él és működik. Az evangélikus püspöknél látható egy rendkívül szép hat hangnemben szóló kézi orgona, valamennyi, a legkisebb és a legnagyobb síp is papírból szépen és jól megcsinálva. (202–204.)

A szakirodalom ismerete és gátlástalan felhasználása érhető tetten Matthias Puel *Itinerarium Thalassicum* (1666) című munkájában is, jóllehet, Puel is járt Magyarországon.[11] A stájer származású utazó utazási indokai között elsősorban a világlátás igénye szerepel, a magyarországi területeket (Pozsonyt, Győrt, Komáromot, Érsekújvárt és környékét) azonban csak addig érinti, amíg sikerül egy Itáliába tartó katonai egységhez csatlakoznia. Könyvének fő része az itáliai utazásról szól és a velencei gályán esett élményeit tárgyalja.

Matthias Puel: Itinerarium Thalassicum, 1666.

Az egész világ és földgolyó a hazánk, városunk és lakásunk, ahol születtünk és ahol lakunk. Ha helyesen viselkedünk és helyesen szemléljük magunkat, akkor nem gondoljuk, hogy hazánk és házunk a földgolyón kívül van, ahogyan a pogány filozófus, Szókratész jól és helyesen válaszolt, amikor megkérdezték, hol van ő otthon? Ezt válaszolta: otthon vagyok a világban.

Ebből következtetjük, hogy otthonunk és lakásunk sehol máshol, hanem a világban található, és minden helység, ahol vagyunk, az otthonunk.

Ilyen módon kellene a világban körülnézni, idegen országokba utazni, hogy valamit megtapasztaljunk, tanuljunk és lássunk, mindazt saját hasznunkra és szolgálatunkra fordíthassuk. De különösen a fiatal embereknek kell megpróbálni, hogy

[11] Hasonmás kiadása Hans ZOTTER bevezetőjével: Graz, 1984 (Frühe Reisen und Seefahrten in Originalberichten, 10).

útra induljanak és Ulyssessel, a tiszteletreméltó görög herceggel együtt sok várost, helységet és idegen országot lássanak, hogy ezáltal okosabbak legyenek és bölcsebb értelmet és erkölcsöt nyerjenek, ugyanazoknak az országoknak alkalmait, szokásait, vallását, rendőrségét és rendjét, a lakosság szokásait etc. beszédét megismerjék és másnak tanulságul továbbadják. Ámbár van, aki odahaza könyvekből és térképekből ugyanezt megtudhatja, mégis sokkal alaposabb és hasznosabb, ha mindezt személyesen látja és a dologról végül igazat beszélhet. Hiszen az olyan tanú, aki valamit látott, mindig többet ér, mintha az alapokat hallomásból ismerte volna meg. Ahogy a közmondás mondja:

Dè longiis viis, multa mentiris.
A messziről jött ember azt mond, amit akar.

Hallomásból és táblaképekből nem lehet mindig a való igazságot megismerni. Tehát szükséges, hogy

Aki sokat akar tudni és beszélni,
Annak célul kell kitűzni,
Hogy mindent személyesen lásson,
És akkor mindenki dicséri.

Éppen ezért az olyan bátor léleknek, aki dicsőséget, tiszteletet és dicséretet akar mindenkinél kivívni és másoknak jó példával szolgálni, nem szabad a házát, mint a csiga, körbe cipelni vagy állandóan a kályha mellett ülni, hanem szorgalmatosan idegen helyekre kell menni, hogy tapasztaljon, lásson és tanuljon.

Egy ifjú ne szégyelljen az idegenektől valamit is tanulni. Ezért azonban szükséges, hogy az, aki utazni akar, jó intencióval és célja meghatározásával (művészetet, ügyességet és erényt idegenben megtanulni) induljon el, hogy ne szabhassák rá a mondást: Hiába röpülnek a libák a víz fölött, mégis libaként térnek vissza; ne is jöjjenek haza gyatrábban, mint ahogy elindultak. De a híres költő, Ovenius azt ígéri azoknak, akik utazásukat hasznos dologra fordítják:

Ingenium Natura Domi, tibi provida Mater,
Consilium peregrè resq; locusq; dedit.

Éppen ezért az olyan ifjú, aki idegen országokba utazik és nyelvekkel ismerkedik, sokkal jobban megtanulja, könnyebben megjegyzi és felfogja a pronunciatiokat és akcentusokat, ott, ahol ez a nyelv mindennap használatos (főleg, ha azoknál lakik, akik a nyelvet beszélik), mintha odahaza a saját nyelvmesterétől tanulná. Hogy mi függ a nyelvektől, és mit kell tartanunk róla? Hogy mindezt a rövidség kedvéért kissé körbejárjam: csak annyit mondok, nagy haszon, tisztelet és

dicsőség, ha valaki sajátjaként, jól és helyesen használja a nyelvet, ahogy az iménti poéta mondja:

Qui varias novit linguas, laudatur, amatur,
Excipitur grato protinus ille sinu.

Aki sok nyelvet tud, azt mindenki dicséri és szereti. Így az olyan, aki saját szerencséjének tartja, hogy idegen országba mehet és távoli és veszélyes utazásokat tehet, pedig sok ellenkezéssel és akadállyal kell megküzdenie; jóllehet nagy testi és akár életveszélyt is el kell szenvednie és még egyéb gondja is akad; a legkevésbé sem vesztheti el a kedvét, hanem az előtte álló jelenvaló szerencsétlenséget legyőzve, abban a reményben maradjon, hogy Isten az utazót el nem hagyja; ahogyan az Ótestamentumban Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal mások mellett megtörtént. […] Ugyanúgy, aki szolgálni akar, annak sokat kell szenvedni, aki sokat szenved, az sokat tanul; ahogyan a közmondás mondja:

Dulcia non novit, qui non gustavit amara.

Senki nem tudja, mi a savanyú, ha előtte nem kóstolta meg az édeset, és aki nem tapasztalta meg a szerencsétlenséget, olyan, mint a holt tenger.

Ahogy a régi görögök, rómaiak és mások, aki más népek előtt jártak világbölcsességükkel, értelmükkel és ügyességükkel, mert idegen nemzetek, országok meglátogatásából és sok utazásból sok hasznot szereztek, ahogyan a sok példa és história tanúsítja, aminek én megfontolását ajánlom. Nem beszélve most a sok hatalmas királyról, magas méltóságról, tekintélyes és bátor hősről, híres és nagyratartott emberről, akik nem sajnálták a fáradságot és a költségeket, sem az adódó akadályokat és szerencsétlenségeket; hanem egyedül és kizárólag azért mentek az idegen országokba, hogy lássanak, tanuljanak és mindez hasznukra váljék… (X3r.)

Komárom váráról. Miután egy kis időt Győrben eltöltöttem, utamat vízen folytatva Komárom felé indultam, ami 4 mérföldre van. […] Ez a vár a Duna két ága által közrefogott **Csalló (Schitta)** szigeten fekszik, bal oldalon a sziget csúcsánál és dél felé a Vág folyó, jobbra dél felé a széles Duna folyó, nyugat felé egy mély vizesárok határolja, mintegy háromszöget képez a vízben. Itt kezdett a mostani időben von Pucheim gróf észak felé egy másik, félhold alakú várat építtetni: így, amikor ez készen lesz, ez a helység bevehetetlenné válik.

Komárom várának első tulajdonosa I. Ferdinánd császár volt, aki magas és jól megépített bástyák pompás darabjait hozta létre, amelyekről a környéken fekvő helységeket és a török határt képező kastélyokat nagyszerűen lehet látni. A Vág és a Duna folyó a bástyáknál találkozik, és ez olyan, mintha egy tavat látnánk.

Ebben a helyőrségben németeken kívül senki más nem lakik, csak a katonák. Ugyanitt a Dunán a várral szemben van egy deszkavár, itt vannak a lovas katonák

és a huszárok, ugyanígy a Vágon egy másik deszkavár, ahol néhány száz gyalogos van elkvártélyozva. Észak felé, a váron kívül van a piac és az előváros, ahol a huszárok és más magyarok laknak. A jezsuitáknak szintén van egy kis lakóhelyük. […]

Utazás Komáromtól **Érsekújvár**ra. Miután Komárom várát már eléggé megnéztem, további utamat Érsekújvár vára felé folytattam, török földön két magyar mérföld távolságra, amit egy káplánnal együtt kocsin két óra alatt tettem meg: aminthogy amikor a várba megérkeztem, a jelzett káplánnál kaptam elszállásolást.

Érsekújvár, a jól ismert határvár valamikor máshol állt, és csak 1581 évben került régi helyéről erre az előnyös, a Nyitra folyó melletti helyre. Fekvése szép, köröskörül hegyek határolják, hat bástyája és megfelelő vizesárka van, két kapuja közül a Bécsi Kapu nyugat felé, az Esztergomi Kapu kelet felé nyílik; különben többnyire alacsonyan épített házakból áll. Ennek a várnak az alakja és formája leginkább csillaghoz hasonlatos, a környéken sok a láp és a mocsár. A bor errefelé drága, különben mindenben gazdag, különösen fogolymadárban. Mostanság Forgách Ádám gróf itt a parancsnok, a legénység németekből áll, de van néhány száz huszár és magyar is. Most csak arra emlékszem, hogy egy keddi napon, éjféltájban hirtelen egymás után két riadó lövést hallottam, amire a népek fegyverükhöz futottak, és nem hallatszott más, csak trombitálás és harsonázás, felnyergelték a lovakat, felvették páncéljukat etc. Mivel első álmomból ébredtem és a dologról semmit nem tudtam, számomra nagyon meglepő volt: az igazat megvallva, nagyon megijedtem, mert nem gondoltam mást, minthogy a török már itt lehet a várban. Amit aztán a szállásadóm a káplánnál észrevett, és megmondta nekem, hogy ez csak két riasztó lövés volt, és az ellenség még három vagy négy mérföldre van.

Ezután azonban, amikor a várban mindenki készen és felfegyverezve állt, nappal lett, amikor is kinyitották az Esztergomi Kaput, ahol a lovasság, akik ott addigra összegyűltek és elfoglalták helyüket, mégpedig közel 400 német és magyar katona, kirohant a várból és arrafelé vette az irányt, amerre a meghódolt, a török által elhurcolt parasztok mutatták. Estefelé, úgy 4 óra tájban jöttek a lovasaink ismét szerencsésen vissza, magukkal hozva 18 török fejét és három lovat, a mieink közül viszont csak 5 vagy 6 sebesült meg. A török fejeket feltűzték az Esztergomi Kapu melletti paliszádra, amire aztán ezen az estén nagy vigalom támadt. (26.)

A párbeszédes ismeretterjesztés, a fiktív beszélgetések egyik jellegzetes képviselője az ulmi patikárius, Johann Georg Schielen. 1683-ban több folytatásban megjelent beszélgetésgyűjteménye a korabeli német újságokra alapozva főleg egykorú eseménytörténetet mondat el allegorikus szereplőivel. Munkájának magyar vonatkozásai elsősorban Thököly szerepének birodalmi értékeléséhez nyújtanak érdekes adalékot. Városleírásai röviden, de szinte minden magyarországi és erdélyi város jellemzőit összefoglalják, néhány személyes megjegyzésével azt a kérdést is megválaszolatlanul hagyva, vajon a szerző –

akinek részletesen ismert életrajzában van néhány homályos év – járt-e az általa leírt vidéken.[12]

Johann Georg Schielen: Historisch, Politische und Philosophische Krieg- und Friedens-Gespräch, [Ulm,] 1683.

A levegő mindenütt tiszta és egészséges, a talaj nagyon termékeny, olyannyira, hogy egész Európában nincs még egy ország, amelyik termékenységben felvehetné vele a versenyt; a szántóföldet nem is kell trágyázni, mégis fölös mértékben hozza a termést. Igen, a talaj olyan jó, hogy a hároméves mag is a legjobb fajtát termi. Gyümölcsökből, úgy mint almából, körtéből, cseresznyéből, birsalmából, dióból, gesztenyéből, dinnyéből, barackból és más egyébből rengeteg terem; a bor zamatos és olyan jó, hogy egy részét a spanyol borral is össze lehet hasonlítani. Az erdőkben annyi vad és madár él, hogy némely vidéken a vadászás egészen általános szokás, a nyulat, fácánt, foglyot, amelyek nálunk a legdrágább ritkaságnak számítanak, a vidéki emberek közönséges ételként fogyasztják. A különböző bányákban olyan gyakran és olyan pompás és jó minőségű aranyat találnak, hogy az arab arannyal is megállja a versenyt, sőt gyakran a folyók és patakok homokjában is aranyat lehet találni. Ezüst, réz, érc, vas, cink, ólom és más ásvány is nagy mennyiségben ásható ki a bányákban. (149.)

Ezen az országon Európa-szerte nevezetes folyók folynak át, úgy mint a Duna, a Dráva, a Száva és a Tisza: az első három teljesen Magyarország területén folyik össze, különösen az utóbbi nemcsak hajózható, hanem halban is gazdag, olyan nagy mennyiségű tokhal, csuka, harcsa és tőkehal van benne, hogy az ott lakók általában azt mondják, a Tisza harmadrésze csupa hal. Magyarországnak sok álló tava is van, mint a **Balaton** vagy **Plath-See**, ami 40 olasz vagy 8 magyar mérföld terjedelmű; azután a Fertő-tó, ami szintén nagyon nagy. Nem kevés meleg fürdője is van, és ez a királyság annyi várossal, kastéllyal, kolostorral, piaccal, szántóföldd el, legelővel és udvarral bír, hogy ha nem is előz meg más országokat, de az összehasonlítást kiállja.

A figyelemfelkeltésnek szánt összeállítás csak mutatvány egy olyan gazdag anyagból, amelynek összehasonlító, forrásfeltáró értékelését, jegyzetelését a közeljövőben szeretnénk elvégezni. Az itt közölt szöveg nem más, mint a „**Kincsásás**" közreadójának köszöntése.

[12] NÉMETH S. Katalin, *Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683),* ItK, 98(1994), 1–18.

BITSKEY ISTVÁN

RETORIKA ÉS ETIKA PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓIBAN

A retorika két és fél évezredes története során az *ars oratoria* (tekhné rhétoriké) társadalmi szerepe, súlya, jelentősége koronként változott: egyes korszakokban a politikai élet alakító tényezői közé számított (például az i. e. 5. századi athéni demokrácia idején, majd az antik Róma fénykorában), máskor viszont (például a középkor évszázadaiban) erősen lecsökkent a hatóereje. Szerepe általában akkor növekedett meg, amikor a társadalom szélesebb rétegeit érintő eszmék álltak egymással szemben, s a polémiák szükségképpen megnövelték a szónoki teljesítmény iránt tanúsított tiszteletet. Az ókor után a humanizmus élesztette újjá a retorika kultuszát, s a reneszánsz kor szónokai az antik minták nyomán az ékesszólás új virágkorát teremtették meg.[1]

A reformáció során fellángoló hitviták természetszerűen hozták magukkal a retorikai ismeretek iránti igényt egész Európában. Az anyanyelvű prédikációirodalom új követelményekkel találta magát szemben, s a 16. század második felétől kezdve az egész barokk korszakon át több szempontból is megnövekedett e műfaj jelentősége. Az eszmetörténeti és művelődéstörténeti szempontokon túl az intertextualitás révén az irodalmi szövegképződés általános folyamatában is kiemelkedően fontos szerepet játszottak ezek a részben orális, részben írott formában élő alkotások, így elemzésük interdiszciplináris feladat. Indokoltan hangsúlyozta Lukácsy Sándor a régi magyar prédikációirodalom kutatásának fontosságát, s e témakörnek maga is számos tanulmányt szentelt.[2] Az általa követett eszme- és motívumtörténeti vizsgálódások mellett viszont minden esetben alapvető kívánalom kell legyen a hitszónoki tevékenység retorikai hátterének feltárása, amelyre újabban fokozott mértékben ráirányult a figyelem.[3] E felfogásnak megfelelően az alábbiakban néhány megfigyeléssel a jezsuita retorikai képzésnek és Pázmány prédikációszerzési gyakorlatának eddig is ismert kapcsolatát kívánjuk pontosabbá tenni és árnyalni.

Mint köztudott, a Jézustársaság éppen az egész Európát átfogó hitviták közepette jött létre, természetes, hogy a szellemi térnyerés szándékával csakis úgy léphetett fel a siker reményében, ha a társadalmi kommunikáció különböző formáira (s ezen belül a retorika művelésére) különös gondot fordított. Ezt a rend vezetői kezdettől fogva jól érzékelték s igyekeztek megragadni a retorika által kínált lehetőségeket. E törekvés jegyében választotta Pázmány is a latin helyett a magyart polemikus írásai, teológiai szintézise és prédi-

[1] KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai = Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 150.

[2] LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom* = L. S., *Isten gyertyácskái,* Pécs, 1994, 7.

[3] BARTÓK István, *Doce nos orare, quin et praedicare,* ItK, 1981, 1–16; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai,* Bp., 1997, 231–238.

kációi nyelvéül. Tudatában volt ugyan, hogy a teológusok körében Európa-szerte nagyobb elismerést arathatna latin írásaival, ő azonban anyanyelvén szűkebb pátriájának kívánt szolgálni nemcsak egyházfőként és politikusként, hanem íróként is. Úgy tűnik, a szónokok elé állított hármas követelményt (*docere, delectare, movere*) ő egyidejűleg látta megvalósítandónak, ügyelt arra, hogy beszédei egyaránt legyenek hasznosak és esztétikailag értékesek, a *res* és a *verba* harmóniájának jegyében szülessenek meg.

Utilitas et eloquentia

A jezsuita gimnáziumokban folyó retorikai képzésről az utóbbi évtizedekben bőségesen értekezett a nemzetközi szakirodalom. Wilfried Barner alapvető monográfiája részletesen szólt a barokk kori jezsuita retorikai képzés jellegzetességeiről, a humanista tradícióhoz történő erős kötődéséről, az *eloquentia latina* és az anyanyelvű szónoklás kapcsolatáról, valamint a retorikai képzés és a rendi iskolai színjátszás összefüggéseiről.[4] Az ő nyomán az újabb szakirodalom is azt az álláspontot képviseli, hogy a barokk korszak retorikaelméleti kézikönyvei lényegében azonos bázison nyugodtak, a klasszikus antik szónoklattan eredményeire, Arisztotelész, Cicero és Quintilianus elveinek különböző árnyalatú interpretációira épültek.[5] Az egyes protestáns felekezetek s a katolikus szerzetesrendek azonban más-más hangsúlyokat érvényesítettek a közös klasszikus örökség recepciójában, s ezeknek elemzése jelentékeny módon gazdagíthatja a barokk kor társadalmi kommunikációjára vonatkozó ismereteinket. Jogos kérdés tehát, hogy milyen módon érvényesítette a legjelentősebb magyar jezsuita hitszónok prédikációgyűjteményében a korszerű retorika elveit, s hogyan szolgálta retorikai műveltsége a társadalommal kialakított kapcsolatát.

Pázmány Péter egyéniségéről és írói munkásságáról az utóbbi másfél évtizedben már nemcsak magyar, hanem bőséges idegen nyelvű szakirodalom is rendelkezésre áll ahhoz, hogy alakja elhelyezhető legyen az egyetemes európai egyház- és irodalomtörténetben.[6] A különböző szempontú tanulmányok megegyeznek abban, hogy a Jézustársaságból formálisan kilépő s ezután érseki és bíborosi méltóságot elnyerő Pázmány mindvégig a

[4] Wilfried BARNER, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, 1970, 321–366.

[5] Marc FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence*, Genève, 1980; Uő., *Aspects de l'humanisme jésuite au début du XVIIe siècle,* Revue des Sciences Humaines (Univ. de Lille III), 1975, 245–293; G. A. KENNEDY, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, North Carolina University Press, 1980.

[6] ŐRY Miklós, *Kardinal Pázmány und die kirchliche Erneuerung in Ungarn,* Ungarn-Jahrbuch, Bd. V, 1973, 76–96; BITSKEY István, *Le Baroque édifiant dans l'oeuvre d'un archevêque hongrois, Péter Pázmány,* Baroque (Revue internationale), Montauban, 1976, 35–46; Uő., *Péter Pázmány, Cardinal, Statesman, Master of Hungarian Prose,* The New Hungarian Quarterly, vol. XXIX, Spring 1988, 64–71.

jezsuita szellemi örökséget képviselte mind egyházfői, mind írói munkásságában.[7] Gráci tanárként, filozófiai és teológiai értekezéseiben kora legszínvonalasabb jezsuita teoretikusait követte, főként a spanyol teológusok, Gregorio da Valencia és Francisco Suarez irányvonalát.[8] Roberto Bellarmino elsősorban vitairataiban volt példaképe, a polemikus írások stílusában, retorikai felépítésében a magyar jezsuita sokat tanult tőle.[9] Mindez egyértelműen jelzi, hogy Pázmány írói teljesítménye – mind eszmeiségét, mind retorikai alapjait tekintve – erősen a jezsuita szellemhez kötődött, noha érsekként természetesen felül kellett emelkednie a szűkebb rendi szempontokon. Vitairataiban és prédikációiban az egész magyarországi társadalomhoz kívánt szólni, s arról is gondoskodott, hogy írásait szlovák nyelvre lefordítsák. Ján Mišianik sajnálattal jegyezte meg, hogy a *Kalauz* szlovák fordítása kéziratban maradt, s így nem hathatott jelentős mértékben a szlovák irodalmi nyelv fejlődésére.[10] Indokolt a sajnálkozás, mivel Pázmány műveinek kiemelkedő nyelvfejlesztő hatása közismert, a szlovák fordító nyelvi teljesítménye viszont – nyomtatás híján – nem válhatott közkinccsé.

Pázmánynak nyilvánvalóan keresnie kellett a kommunikáció legcélravezetőbb nyelvi formáit, leginkább hasznosítható retorikai alakzatait, azokat a nyelvi lehetőségeket, amelyek a spirituális térhódítás, az *utilitas* szolgálatába voltak állíthatók. A latin retorikák reguláinak anyanyelvű szövegekre alkalmazása növelte a frazeológiai fegyelmet, az alakzatok (*schema*) fokozták a kifejezés erejét, a képes beszéd (*tropus*) pedig a stílus ékességét (*ornatus*) emelte. A magas fokú retorikai képzettség jelentős mértékben járult hozzá bármely *lingua vulgaris* esetében a pallérozottság, a csiszoltság kialakításához, a nyelv gazdagságának és árnyaltságának megteremtéséhez.

Retorikai stúdium Kolozsvárott

Pázmány a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, 1586-ban járt a retorikai osztályba, ahol tankönyvként Cypriano Soarez (1524–1593) spanyol származású, de Portugáliában működő jezsuita retorikáját használták.[11] Tömör s így jól áttekinthető kompendium volt ez, amely az *eloquentia* említett három ókori klasszikusát a tanulók számára viszonylag

[7] LUKÁCS László S. J., SZABÓ Ferenc S. J., *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Esztergom (1614–1616): Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?,* Archivum Historicum S. J. Roma, 1985, 77–148; SZABÓ Ferenc, *In memoria di Péter Pázmány,* Rivista di Studi Ungheresi, 1987, 41–54.

[8] Nikolaus ŐRY S. J., *Suarez und Pázmány: Berührungspunkte in der Ekklesiologie = Homenaje a Eleuterio Elorduy S. J.,* Bilbao, 1978, 209–236; SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica" Pázmány művében,* Róma, 1990, 68–71.

[9] BITSKEY István, *Bellarmino-Rezeption und Anti-Bellarminismus in Ungarn 1590–1625 = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock,* Hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 809–815.

[10] KÄFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézirata,* Világirodalmi Figyelő, 1959, 176–180; Uő., *K dejinám predbernolákovskej literatúry a jazyka,* Sbornik Fil. Fakulty Univ. Komenského (Philologica), 1962, 55–66; Ján MIŠIANIK, *Adalék a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig = Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből,* Bp., 1965, 53–54.

[11] ŐRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 25.

könnyen emészthető formában dolgozta fel, s még a korlátozott latin tudással rendelkezőknek is érthetővé tette az alapvető retorikai fogalmakat.[12] Soarez tankönyve rendkívül sikeresnek bizonyult: 1562 és 1836 között összesen 207 kiadását számolta meg szorgos kutatója, Lawrence Flynn. Természetesen Európa valamennyi jelentős jezsuita központjában kiadták, s az 1586-os *Ratio studiorum* ezt ajánlotta a retorikai oktatáshoz.[13]

Soarez a coimbrai jezsuita kollégium retorikatanára volt, s 1562-ben ugyanott jelentette meg először az oly nagy karriert befutó kézikönyvét *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* címmel. A kompendium egyik legfőbb jellemzője, hogy az *eloquentia* itt érezhetően a pasztoráció és a térítés szolgálatába áll. A célkitűzés egyértelmű: „Digna … quia nihil est magnificum ac potens magis, quam animos hominum oratione convertere" (I, 2). Itt tehát semmiképp nem a klasszikus retorikai tanítás puszta megismertetése a cél, hanem annak hasznosítására helyezi a hangsúlyt a szerző. Az ilyen megfogalmazásban láthatóan két különböző motívum kapcsolódik össze: az *eloquentia perfecta* humanista tisztelete, valamint a *pietas christiana* eszményének propagálása. Igen fontosnak tartja ez a jezsuita koncepció a beszéd eleganciáját, az orátori képzettséget, de azt utilitarisztikus céllal kapcsolja egybe, a felekezeti propagandának rendeli alá, s ott kívánja az antik gyökerű tudást kamatoztatni.

További jellemzője Soarez retorikai kompendiumának, hogy teljes mértékben elzárkózik az improvizációtól, a korabeli ferences gyakorlatban szokásos szónoki gyakorlattól, amely a pillanatnyi hangulat és érzelmi sodrás hatására sokat adott. Soarez a beszéd sikerét a szigorúan kötött szabályok betartásában látja, a szónoknak az *inventio, dispositio, elocutio, memoria* és *pronuntiatio* fokozatait végig kell járnia, előre pontosan átgondolnia és begyakorolnia mondandóját, beszéde csakis így lehet sikeres. Nagy gonddal tárgyalja a beszéd részeit (liber II: *exordium, narratio, confirmatio, peroratio*), ezen belül pedig a legfontosabb követelményeket: a tömörség (*brevitas*), a világosság (*perspicuitas*) és a hihetőség (*probabilitas*) erényeit. A liber III. tárgyalja az *elocutio* kérdését, mégpedig a tanítás (*docere*), gyönyörködtetés (*delectare*) és megindítás (*movere*) hármas egységének jegyében. Ezt a hármas célt szolgálja az ékesszólás, a beszéd díszessége, ezt kell hogy szolgálja a szóképek (*tropus*ok) számos fajtája, a verselés, sőt még a test ékesszólása (*corporis eloquentia*), a szónok hanghordozása és taglejtése is.

Ez volt az a retorikai bázis, amelyen a fiatal Pázmány ez irányú képzése nyugodott. A 16. században közkézen forgó különféle retorikáktól (Philipp Melanchthon, Johannes Camerarius, Ludovicus Vives, Bartolommeo Cavalcanti és mások munkáitól) különbözött ez a tankönyv szigorú következetességével és logikájával, a különböző részek szerves egybekapcsolásával. Kevés benne az egyéni lelemény, viszont három fő forrásának

[12] Lawrence FLYNN, *The De arte rhetorica of Cyprian Soarez,* The Quarterly Journal of Speech: An official publication of the Speech Association of America, 1956, 367–374; Uő., *Sources and Influence of Soarez De arte rhetorica,* uo., 1957, 257–265.

[13] M. B. PACHTLER, *Ratio studiorum et Institutiones Scholasticae S. J.,* IV, Berlin, 1894 (Monumenta Germaniae Paedagogica), 196; Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica" im Zeitalter der Glaubenskämpfe: Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung,* Hrsg. Wolfgang HARMS, Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986 (Mikrokosmos, 18).

összegyúrásával a retorika minden területét felölelte, így vált a spanyol jezsuita műve – eklekticizmusa ellenére is – koherens egységgé, érthető módon sikeres tankönyvvé.

Eloquentia sacra

A középfokú jezsuita retorikai képzés természetesen csak az alapokat rakta le, a hitszónoklat gyakorlatát az egyházi retorikai kézikönyvek, valamint a rendi generálisnak a szónokokhoz intézett intelmei alakították ki. Mint arról másutt már részletesen szóltunk, a poszttridentinus katolicizmus egyik legelterjedtebb – jezsuiták által is használt és javasolt – egyházi szónoklattana a spanyol dominikánus hitszónok, Ludovicus Granatensis (1504–1588) műve, a *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex* (Venezia, 1578) volt, amely mindazt tartalmazta, amit a Trentói Zsinat szellemében újjászerveződő katolikus egyház hitszónokának tudnia kellett.[14] A 16. század legjelentékenyebb spanyol egyházi szerzőjének tartott Fray Luís de Granada az elokvencia isteni eredetét hangoztatta, ezzel az antik retorikai örökség krisztianizált változatát képviselte.[15] Augustinus nyomán az ékesszólásban nagy hatású fegyvert lát, amelyet el kell venni a hit ellenségeitől s a katolikus dogmák védelmében kell felhasználni, a retorika segítségével kell leleplezni az eretnekek csalárdságait. Szerinte az ékesszólás tanulmányozásának elhanyagolása annyit jelentene, mintha a keresztények ellen irányuló török ágyúgolyókat semmibe vennénk, s ezzel hagynánk, hogy a félhold uralma alá kerüljünk. Ennek a militáns apologetikus célnak a szolgálatába kívánta állítani a retorikát a spanyol dominikánus, s ez a szemlélet Pázmány *Kalauz*ának lapjain is megjelenik.

A Ludovicus Granatensis nevével fémjelzett általános ellenreformációs tendencia a jezsuita hitszónoklatra is hatással volt, rövidesen azonban megjelentek a rendi generálistól származó intelmek, s ezzel vette kezdetét az a folyamat, amelynek során a jezsuita hitszónoklat sajátos jellege kiformálódott.

A jezsuita hitszónoklatra vonatkozó legelső utasítást az első egyetemes rendgyűlésen (1558) elfogadott rendi alkotmány tartalmazza, amely kimondja: „In concionibus etiam et sacris lectionibus ea modo proponendis, qui aedificationi populi conveniat (qui a scholastico diversus est), se etiam exerceant; studeantque ad id munus obeundum linguam populo vernaculam bene addiscere…”[16] Eszerint fontos a skolasztikus középkori módszertől való elkülönülés, a hallgatóság erkölcsi „épülésének” elősegítése, a „lelki haszon” (fructus animarum) elérése a retorika eszközei által. Nem más ez, mint a befo-

[14] BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi,* Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 42–43.

[15] Marcel BATAILLON, *De Savonarole à Louis de Granade,* Revue de critique comparée, 1936; R. W. TRUMAN, *Spanish Religious Writers = The Continental Renaissance 1500–1600*, ed. A. J. KRAILSHEIMER, Baltimore, 1971, 462–465; Heinrich F. PLETT, *Rhetorik der Affekte: Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance,* Tübingen, 1975, 43–45; Alfonso ORTEGA, *Die Rhetorik des Luis de Granada = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik”,* Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, 1991, 119–123.

[16] *Institutum Societatis Jesu,* II, Florentinae, 1892, 69 (Constitutiones, pars 4, cap. VIII, 3).

gadókkal kialakítandó szorosabb kommunikációs kapcsolat kiépítésének igénye, végső soron hasonló ahhoz a folyamathoz, amely az egész reformáció során is megmutatkozott, csakhogy itt ellenkező előjellel fogalmazódik meg ugyanaz a gondolat.

A későközépkori egyházban épp a megmerevedett formaságok (a *sermo* típusú beszédek) váltak a hitszónok és a hívők közvetlen kapcsolatának akadályává, s mind a reformáció, mind az újjászerveződő katolicizmus épp e kommunikációs kapcsolat helyreállítására törekedett, a külsőségek helyett a lényeggel való szembesülés igényét kívánta kielégíteni.

Ezt az elvet már markánsan képviselték a Claudio Aquaviva (1543–1615) rendfőnök által kiadott utasítások (*Regulae concionatorum*), amelyek részletes gyakorlati útmutatást adtak a jezsuita hitszónok és az őt hallgató hívek közötti kommunikációs viszonyra vonatkozóan. Eszerint a hitszónoknak kifogástalan retorikai képzettséggel kell rendelkeznie, s példamutató erkölcsi magatartást is kell tanúsítania, minden módon a hallgatóság spirituális és etikai épülését szükséges szem előtt tartania, a hívek értelmi képességeihez messzemenően alkalmazkodnia kell.[17] A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a bűnök és az erények rendszerét kell a prédikátornak kifejtenie, nem a hitvitákra, a szubtilis dogmatikai kérdésekre kell irányulnia a prédikációnak, hanem a gyakorlati életvitelhez kell tanácsokat adnia. A jótettek érdemszerző erejének hangoztatása révén az aktív vallásosság kialakítása a cél, a retorikai eszközöknek az érzelmi megindítás (*movere*) terén jut itt különlegesen nagy szerep.

Ez a prédikátori magatartás (mondhatjuk úgy is: kommunikációs mentalitás) nem is annyira a protestánsok ellen irányult elsősorban, hanem a kései reneszánsz korában terjedő vallásos közömbösség ellensúlyozását kívánta szolgálni.

Retorika és etika, *eloquentia* és *moralitas* szoros kapcsolatát mutatja Aquaviva rendfőnöknek az összes későbbi intézkedése is, főként 1613. május 28-án keltezett *Epistolá*ja.[18] Eszerint elsőrendűen fontos, hogy a prédikátor élete példájával is képviselje az erényt és a jámborságot (*virtus et probitas*), kerüljön minden „ferde szándékot" (*intentionis obliquitas*), az „emlékezet fitogtatását" (*memoriae ostentatio*), a *stylus ornatus* túlzott alkalmazását, a „haszontalan kuriózumok" beiktatását, mások beszédének majmolását, legfőképpen pedig a megbotránkoztató életmódot.

Nagyjából ez az *ars concionandi* érvényesül azokban a jezsuita kézikönyvekben, amelyeket a rendfőnök tanulmányozásra javasol a Jézustársaság hitszónokai számára. Ilyen pl. Carolus Regius (Carlo Reggio, 1540–1612) palermói rektor, majd nápolyi provinciális *Orator christianus* (Roma, 1612) című könyve, amely rendkívül részletesen foglalkozik a szónoklat gyakorlati kérdéseivel, a beszéd egyes fajtáival (intő, dorgáló, dicsőítő, érvelő stb.) és lehetséges hangnemeivel, valamint az orátorok erkölcsösségé-

[17] *Regulae Societatis Jesu,* Romae, 1582, 165–168.

[18] *Epistola R. P. N. Claudii Aquavivae ad provinciales Societatis… = Epistolae praepositorum…,* Roma, 1615, 373–396; lásd még: *Lettres choisies des Généraux aux Pères et Frères de la Compagnie de Jésus,* Lyon, 1878, I, 204–223.

vel.[19] Ugyancsak javasolja Julius Mazarinus (Giulio Mazarini, 1544–1622) genovai származású palermói jezsuita retorikatanár műveinek tanulmányozását,[20] s az sem lehet kétséges, hogy Antonio Possevino (1553–1611) nagy tekintélyű diplomata és polihisztor enciklopédiájának (*Bibliotheca selecta,* Roma, 1593) idevágó fejezetét (liber 18, caput 14: *De sermone sive Elocutione et styli modo*) is haszonnal forgatta minden jezsuita teológus, különösen pedig a hitszónoki pályára készülő rendtagok, így természetesen Pázmány Péter is.

A pozsonyi jezsuita könyvtár rendkívül gazdag anyaga kellő hátteret jelentett ahhoz, hogy Pázmány és rendtársai Magyarországon is használhassák az egyházi szónoklattan újonnan megjelenő kézikönyveit és prédikációgyűjteményeit.[21] A Pázmány személyes tulajdonában lévő könyvek között is számos olyan prédikációskötet volt megtalálható, amely hathatott írásművészetére, így pl. a spanyol jezsuita Bartholomé Escobar (1560–1624) egyik kötete (*Conciones,* Paris, 1624) vagy a lengyel dominikánus Abraham Bzovius (1567–1637) terjedelmes beszédgyűjteményei.[22] Ezeknek az esetleges hatásoknak az aprólékos feltérképezése további feladat, az viszont már az elmondottak alapján is megállapítható, hogy Pázmány szónoki eszménye a retorikai tudást és az etikai tanítást egyesítő, a kettőt elválaszthatatlan egységben kezelő prédikátor. Erre vonatkozó elveit elsősorban a beszédeit közreadó kötet ajánlásai közül a „keresztény prédikátorokhoz" szóló rész összegezi, ebből rajzolódik ki az általa propagált *ars praedicandi.*

„Animis scripsi, non auribus"

A „lelkekhez" szólok, nem „fül-gyönyörködtetésért" írtam: ez a vezérszólama homiletikájának, ezt fejti ki sokoldalúan, sok szempontból megvilágítva.[23] Maga az *utilitas* hangoztatása természetesen ősi prédikációs toposz, a Bibliában gyökerezik, s minden korszak egyházi szónoka hangoztatja. Pázmány azonban ezt az általános elvet konkrét, új tartalommal töltötte meg. Így pl. bevallott célja a meggyőzés, az akarat hajlítása, az értelem formálása, mégpedig argumentáció révén, az „okosság" (*prudentia*) erényére támaszkodva elsősorban. Erről ezt írja: „könnyű az embernek eleibe adni, mit kell cselekedni, de nehéz meggyőzni az értelmet, hogy hasznos, szükséges ennek így lenni. Annál is nehezebb felindítani az akaratot, hogy kívánja és cselekedettel teljesítse, amivel tartozik".

Az akarat nevelése, céltudatos irányítása még a Loyolai Szent Ignác által összeállított *Exercitia spiritualia* szelleméből ered, de összefügg a reneszánsz ember voluntarizmusával, dinamizmusával, öntudatosságával is. Ezeket a tulajdonságokat recipiálja a Trentói

[19] BACKER, SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus,* Bruxelles–Paris, 1890–1900, VI, col. 1586.

[20] *Uo.*, V, col. 826–829.

[21] *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig,* I, kiad. FARKAS Gábor stb., Szeged, 1990 (Adattár, 17/1), 87–236.

[22] LÁSZLÓ Mihály, *Pázmány Péter könyvtárának két kötete,* MKsz, 1987, 221.

[23] PÁZMÁNY Péter *Összes munkái,* VI, kiad. KANYURSZKY György, Bp., 1903, XXXIII.

Zsinat után újra megerősödő katolicizmus eszmevilága, s végső soron ezek hatják át a jezsuita kommunikációs mentalitást, s Pázmány ide tartozó nézeteinek körét is. Innen van, hogy beszédei erősen etikai irányultságúak, noha természetesen szilárd teológiai tételekre épülnek.[24] Erények és bűnök rendszerét vázolja fel a szerzőnek négy évtizedes hitszónoki munkásságát magába foglaló beszédgyűjteménye. Mint arra már korábban is utaltunk, a barokk korban újraerősödő skolasztika, másrészt az újonnan érvényre jutó retorika formai fegyelme erősen meghatározta a szövegek felépítését, ugyanakkor viszont Pázmány a magyarországi társadalmi és felekezeti helyzetet is messzemenően figyelembe véve alakította ki argumentációs technikáját, beszédei ezért tudatosan kerülték a polémiát.[25]

A prédikációk magyar szövegében az alakzatoknak mindazon fajtái bőséggel fordulnak elő, amelyeket a kor egyházi retorikái előszámláltak. Pázmány különösen a szóképek érzékletességére ügyelt, s ezen a téren közelítette meg leginkább a barokk stílusideált. Noha elvileg a „cifra szavak" használatát elítélte, a szöveg hatásosságát fokozó vizualitásra közismerten nagy gondot fordított, így fordulhatott elő, hogy protestáns ellenfeleinek vádaskodása szerint „királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságok", „szofisztikus patvarkodások" és „igazság mázával felékesített színtiszta hazugságok" voltak találhatók írásaiban.[26]

Ezek szerint vajon nem felelt volna meg egymásnak Pázmány elvi álláspontja és gyakorlati szónoki tevékenysége?

Úgy véljük, prédikációival hasonló a helyzet, mint a Trentói Zsinat után épült katolikus templomokkal: nem tudatos stílustörekvések, hanem új gyakorlati igények formálták ki egyes részleteiket, nem barokk jellegűek még, de az új igényekhez alkalmazott újszerű gyakorlati megoldások magukba foglalták a lehetőségét az új stíluseszmény kiformálódásának, megteremtették azt az alapot, amelyen később az érett barokk művészet kifejlődhetett. Pázmány szigorú retorikus szabályok szerint megszerkesztett prédikációit az írói hajlam és tehetség számos stilisztikai értékkel gyarapította: exemplumai tömörek és festőiek, gyakran concetto-szerűek, gyakran alkalmaz felsorolásokat, ellentéteket, kérdéseket és felkiáltásokat, leíró vagy narratív betéteket, olykor szójátékokat is. Mindezt azonban nem alkalmazta túlzó mértékben, szélsőséges módon, mint tették azt egyes ferences szónokok, vagy pl. az a Gabriello Inchino, akinek művét Lépes Bálint fordította magyarra.[27] Noha Pázmány is nagy súlyt helyezett a szövegeit befogadó közegnek érzelmi megmozdítására, retorikusan felépített írásait mégis a logika, a racionálisan is megalapozott érvelés, a textusok használati értékének primátusa határozta meg. Írói gyakorlata azonban

[24] KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter* = K. T., *Reneszánsz és barokk,* Bp., 1961, 355.

[25] BITSKEY István, *La predicazione, uno dei generi principali della letteratura barocca dell'Europa Centrale = Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 298.

[26] ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása,* kiad. HELTAI János, Bp., 1989 (Bibliotheca Historica), 9–11.

[27] BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento" stílus = Klaniczay-emlékkönyv,* szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 334–343; Uő., *Eszmék, művek, hagyományok,* Debrecen, KLTE, 1996 (Csokonai Könyvtár, 7), 148–160.

nem ritkán többet nyújtott, mint homiletikája, az *eloquentia* olykor erősebben érvényesült, mint amennyire a szigorú szabályokhoz kötött teória megengedte volna.

Képzőművészetből kölcsönzött hasonlattal élve: ahogyan az Il Gesù (1584) nagyvonalú, tágas főhajója majd csak a 17. század során telik meg a barokk színpompás freskóival, nyugtalan vonalú ornamentikájával, olyanformán a Pázmány retorikai képzettségéből eredő elvek is a túlzott díszítettségtől mentes klasszicizálás jegyeit mutatják, s csak a szónoki gyakorlat során telítődtek szövegei barokk motívumokkal, körmondatokkal, a vizualitás különféle formuláival.

A humanista erudícióban gyökerező, klasszicizáló tendenciákat mutató retorikai felfogást vallotta Pázmány, azonban a használati érték hangsúlyozása, valamint a protestáns hitszónokokkal történő állandó rivalizálás kényszere új meg új formai megoldások keresésére késztette őt. Csakúgy, mint legjelesebb közép-európai kortársait és rendtársait: a német Peter Canisius, az osztrák Georg Scherer, a lengyel Piotr Skarga, a horvát Bartol Kašić és Juraj Habdelić, valamint a cseh Bohuslav Balbín hasonló helyzetben hozta létre egyházi beszédgyűjteményét, s természetesen Káldi György is ebbe az írói körbe tartozik.[28] Valamennyien a jezsuita retorikai elvek hatása alatt állottak, saját anyanyelvükön fejtettek ki széles körű írói tevékenységet, így alakult ki a közép-európai egyházi kultúra e reprezentáns írói csoportja. E csoport a társadalmi kommunikáció új formáit kereste, hatása pedig abban rejlett, hogy a humanizmus által újra felfedezett retorikai előírásokat a felekezeti térítés érdekében mozgósította, s ezért a korábbinál szélesebb hallgatóság igényeihez igyekezett igazodni. A kifejlődőben lévő barokk stílus sokat köszönhet ezeknek a törekvéseknek.

[28] GÁBOR Csilla, *Idézetek prózapoétikája: Káldi György forráskezelésének kérdései,* Hungarológia 11, Bp.–Kolozsvár, 1997, 19–41; Uő., *Szent Ignác-i lelkiség, barokk világkép Káldi György prédikációiban = A magyar művelődés és a kereszténység,* Bp.–Szeged, 1998, 679–688.

KŐSZEGHY PÉTER

APÁCÁK SZÖKÉSBEN,
avagy Balassa Mária Viktória nyomorúsága

Az 1513-ban a pálosok vázsonyi kolostorában másolt Czeh-kódexnek két tulajdonosát (helyesebben egy tulajdonosát és egy használóját) is számon tartja az irodalomtörténet. Eredetileg Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült, s az 1519-ben nagy bűnbe esett (orgyilkosokkal megölette akkori, immár harmadik férjét, Kereky Gergelyt) asszony számára e színvonalas magánimádságos könyv valódi vigaszt jelenthetett a fej- és jószágvesztés kimondása, majd a különböző kegyelmi procedúrák közepette. Eme *erkölcstelen asszony* mellett a másik tulajdonost, Balassa Mária Viktóriát mintha az *erkölcsös asszony* vagy legalábbis a jámbor életű apáca szerepében léptetné fel irodalomtörténetírásunk. Schwarcz Katalin[1] emígy foglalja össze életrajzát: „Balassa Erzsébet (!) Viktória (1641–1699): nagyszombati klarissza főnöknő. Gr. Balassa (II) András és Szunyogh Ilona gyermeke. 1649. március 8-án, 8 évesen lépett a zárdába, 1656. október 22-én fogadalmat tett, 1691–1694 között abbatissa volt. Testvére ugyanakkor pozsonyi klarissza és főnöknő: Balassa Éva Borbála. 1689-ben ő [= Balassa Mária Viktória] ajándékozta a Lányi-kódexet Vlasich Katalin Franciskának. Tulajdonosi bejegyzését a Czeh kódex is őrzi." Két apró hibát, amely még a régebbi szakirodalomból ered,[2] rögtön korrigáljunk: természetesen nem Balassa *Erzsébet* Viktóriáról, hanem Balassa *Mária* Viktóriáról van szó, az Erzsébet Nagy Iván téves adatából szivároghatott ide, továbbá Balassa II. András nem (következésképp leánya, Mária Viktória sem) viselt grófi címet, ezt majd csak Balassa II. Bálint, András elsőszülött fia, a költő nyeri el. A Balassa Mária Viktóriáról rajzolt képet egészítsük ki még azzal, hogy ő az, aki 1656-ban a rá eső birtokrészt is a klastromnak adományozta. Ezeknél azonban, legalábbis szempontunkból, sokkal fontosabb, hogy a múlt századi szakirodalomtól napjainkig egy jámbor főrangú apácafőnöknő portréját viseli az a Balassa Mária Viktória, akinek élete, mint azt majd néhány forrás ismertetésével bizonyítani igyekszem, szenvedélyekben és boldogtalanságban, izgalmas kalandokban méltó párja Magyar Benignáénak, vagy akár bátyjáénak, az ismert sorsú Balassa Bálintnak. Rövidke – a forrásokból kibontakozó – elbeszélésünk főhőse tehát ő: Balassa Mária Viktória. A mellékszereplők 17. századi klarissza apácák: *Csapó Matild,* akiről annyit tudunk, hogy az 1680-as években már és 1712-ben még a nagyszombati zárdában van, engedetlensége miatt ekkor immár három éve kenyéren-vízen raboskodva, sorortársait állítólag fülük s orruk elmetszésével fenyegetve; *Kapy Éva Elizabet,* aki 1655-ben, leveléből következtetve vélhetően özvegyen lépett a rendbe, s az 1680-as évek

[1] Vö. SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája,* Szeged, 1994, 78.
[2] Vö. pl. TIMÁR Kálmán, *Domonkos apácák birtokába jutott kódexek,* ItK, 1931, 69. és hivatkozásai.

elején még a nagyszombati rendházban él, 1682 és 1691 között halhatott meg, apja Kapy II. László, anyja Mednyánszky Judit;[3] *Ordódy Anna Rozália,* aki 1652-től élt a nagyszombati zárdában, s ki egyes kortársak szerint férfiruhában csábítgatta nővértársait, 1680-tól néhány évig volt abbatissa, főhősünknek és barátnőinek ő a legnagyobb ellenfele; *Tersztyánszky Ágnes Brigitta,* aki 1659-ben, továbbá 1671–73 között volt főnökasszony, s aki a pletyka szerint egyike volt Ordódy soror kedveseinek; *Szentkirályi Klára* 1634–1640 között állt a zárda élén, őt a Nagy Iván által ismertetett öt Szentkirályi családban nem sikerült azonosítanunk; továbbá *Constantia, Petronius Benigna, Efrokszia* és *Veronica* laica, akiknek azonosítása, vezetéknevük híján, nem sikerülhetett, az ifjú *Zalezócza Beatrix*ról sem tudunk semmit. Constantia nővér nagy valószínűséggel azonos a Gömöry-kódex egykori tulajdonosával, e kódexről úgy tudjuk, hogy nagyszombati apácáé volt a 17. század végén, s a benne lévő bejegyzés: „Sor. Catarina Constantia" Schimatics Katalin Konstanciától, az 1668-as év és az 1677–79 közötti évek főnökasszonyától származik.[4]

Első forrásunk Balassa Mária Viktóriának egy 1681-ben írt levele az agg Szelepcsényi György (1595–1685) érsekhez. Ne feledjük, zavaros idők ezek (a kuruc harcok időszaka), zavaros erkölcsökkel. Jellemző, hogy 1683-ban egészen Brünnig kell hogy fussanak a nagyszombati klarisszák, s van okuk rá, hiszen 1683. július 18-án Nagyszombat hűségesküt tesz és sarcot fizet Thökölynek. A levelet kevés kihagyással, a mai helyesírást követve, ám a hangalakok lehetőség szerinti megőrzésével ismertetem:[5]

Méltóságos kegyelmes Írsek urunknak cum pleno titulo Nagyságának adassák ez titkos írásom alázatosan tulajdon kezéhez mint kegyelmes uramnak és Magyarország fejedelminek. Sopronba hamarsággal.

Jesus Maria S. Clara

Méltóságos kegyelmes Urunk!

Alázatos Isteni imádságimot ajánlom Nagyságodnak mint kegyelmes Urunknak, Isten hogy sok üdvösséges szerencsés jókkal, jó egészséggel, hosszú élettel megáldja Nagyságodot, szívből kívánom.

Kegyelmes Uram, nem szokásom, hogy olyan méltóságos fejedelmeket mint Nagyságodat mirészeljem írásommal búsítani, mivel harminchárom esztendeje hogy a szent szerzetben Istenemnek szolgálván, nem cselekedtem, azért ezen alázatos levelemnek elein, legelsőbbenis alázatosan követem Nagyságodat, hogy megbocsássa, s ne tulajdonítsa vétkemnek, hogy országos gondjai közett merészlem búsítani. Oka nem egyéb, csak az isteni és atyafiúi szeretet és szerzetes kötelességem, hogy látván szerzetemnek romlását, sz. regulámnak megvetését, megjajduljak rajta, s az én Istenemhez fölkiáltsak Izsajás prófétával: Emitte agnum Domine dominatorem terra de patria deserti admontem filiae

[3] NAGY Iván 78.

[4] Vö. KARÁCSONYI, *Ferences rendtörténet,* II, 472–473.

[5] A többi forrás közlésénél is így járok el, a betűhív átiratnak a jelen írás esetében nem látom értelmét. Az összes közölt forrás lelőhelye: Pozsony, Ferences Levéltár, Lad. 30. Fasc. 7. Itt jegyezném meg, hogy Lad. 33. Fasc. 5.-ben számos, irodalomtörténeti szempontból nem érdektelen Balassa Bálint-levél található.

Sion. Azért méltóságos kegyelmes Uram, Nagyságod lévén az az ártatlan bárány, a füldnek ura, úgymint a Magyarországnak prímása, fej[e]delme és sz. szerzeteknek kegyes atyja. Ez iránt kölletik búsítanom Nagyságodat, tudtára adnom, hogy az Isten háza, a mi kalastromunk romlásra jutott, egymás közett való egyenetlenség, gyűlölség, irégység, bosszúállás miatt a hatalmasok az alacsont eltapodják, a bűnesek az igazat bőntetik. Sok szóval nem akarom terhelni Nagyságodat, csak summában, igaz lelki ismérettel írom úgy mint ha az Isten széke s itíleti előtt állanék, hogy akkor hamisat nem mondhatnék, úgy most is írom, hogy most a mi kalastromunk nem egyéb, esztendőtől fogvást, hanem egy kis pokol. Mostani mater abbatissa miatt, az ki miként kereste magának a tisztet s miként jutott hozzá pater Remigius provincialis és pater Mányay Domonkos által. […] Minden ravaszságát csak arra fordította, hogy jó híre, neve penegjen, minden dícsérje, minden rendbeliekkel ösmerkedik. Napestét azt sem tudja, hol a könyv vagy olvasó, csak rota kapu, rota ablak: az ő Breviárja.[6]

Egy szíjártót megszeretett, azt tiszttartójává tette, avval tölti ödöjét, úgyhogy a nyáron inkább gyakrabban tíz óránál tovább estve rotán véle beszélt. Annak a tiszttartónak pedég felesége vagyon, kivel nagy békességben élt. Most immár a felesége átkoz bennönket, váras szerint gyaláz, hogy elhódítottuk tőle az urát, immár rosszul laknak, mert a Mater Abbatissa nem ereszti ibídre, vocsorára, hanem mindenkor kalastromunknál ibídlik és vocsorálik, sokszor pedig föröstekemel, rotán együtt észnek.

A tiszttartó ott kinn a kölső rotán ül, belső rotán a Mater Abbatissa, s úgy az ablakon együtt beszélgetnek, de az ablak olyan a rotán, hogy által nem látni rajta, hanem azért botránykozás, hogy akik rotára gyönnek, világi emberek, látják, miképpen beszélgetnek étel közben. Sok volna arrul írnya, remélem, hogy megtudja Nagyságod a nagyobbakat es. Szíbéli szorongatás, lelki fájdalom látni-hallani a jó Mater Abbatissanak az ő puha, gyarló, csak könnyítéssel való szerzetességét, és röviden csak azt mondhatom, az őkegyelme előjáró tisztinek ödeiről, kit olvasok Machabeusok első könyvinek második rószében, mellet mondott Mathathias: uae mihi, ut quid natus sum uidere contritionem populi mei et contritionem ciuitatis sancte, Szent váras volt a mi szerzetönk, aki az ellenség kezibe az az a puha kerül (?) bosszúálló szerzetesnek esett hatalmába, aki az Istent nem fíli, sem az embert nem böcsöli, elfelejtkezett, hogy meg köll halni, nem tudom mivégre fuvalkodott annyira föl, holott szerzetönknek sem maga sem nemzete soha semmi hasznot nem hajtott, de mégis másokat emberszámba sem akar tartani, csak minden bizodalma a Pater Provincialis és Pater Mányayba, Páter Hiagorus Kovácsoviczba vagyon, és már most Pater Confessariusonkot is magához hiteté, immár csak gyónni es félelemmel járunk. Mostanság, úgy mint szeptemberben visitált nálunk a Pater Provincialis, aki nem úgy vitte végbe visitálását, mint szerzet fejedelme, hanem amint a Mater Abbatissa telhetetlen bosszúállása kívánta. Nem tudom, micsoda levelek miatt, kit Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak írt, nem tudom, mikor, Soror Elisabeth Kapy a Mater Abbatissa ellen, oly rút, mocskos, gyalázatos szókkal, szitokkal illette a

[6] Értsd: csak a (forgó)ajtóhoz-ablakhoz szaladgál, amelyen keresztül az apácák a külvilággal a kapcsolatot tartották. A rota jelentését számomra Körmendy Kinga világította meg, ezúton is köszönöm.

Conventbe, hogy az egész böcsületes Convent elálmult rajta, mely szókat általom oly méltóságos fejedelemnek megírnya, mint Nagyságodnak. Annak fölette oly rettenetes böntetíst adott a nagy jó istenes együgyű ájtatos apácának, hogy esztendeig píntek napokon vízzel-kenyírrel böjteljen, egész ebíd alatt a Conventben Refectorium kezepin álljon, Disciplinát ugyan ottan vegyen, egísz nap pínteken vélom[7] nélköl járjon. Három esztendeig voxa ne légyen. Megítélheti Nagyságod, mit szenved azért, hogy voxot nem ad. Állnak bosszút rajta, ezt minden pínteken bételjesíti, eleget könyereg, de az Abbatissa nem akarja megkérni, hanem inkáb nagyobb kemínséggel viseli hozzá magát. Az böcsületes istenes jó szerzetes Soros Benignát is Pater Provincialis erősen megböntette azért, hogy őkegyelme kapus lévén Doctor uram által elköldette Nagyságodnak szóló levelet. Őkegyelme bőntetése: gyalázatosan kapusaknak tisztiből kivetette. Esztendeig vízzel-kenírrel, píntekeken böttet[8] és refectorium közepin ölni[9] vélom nélkül. Más szegény ifjú apácáknak is hasomló bőntetísi vannak, Beatrix Zalezoczinak híák. Magam mint vagyok s micsoda periculumba, nem is búsítom véle Nagyságodat; mert tudom, hogy rendel Isten oly embert, hogy az én bőntetísemet, rajtam való bosszúállását ki jelenti Nagyságodnak, még csak emberszámba sem tart engem az jó Mater Abbatissa. Csak arra kérem Nagyságodot, mint jó kegyelmes urunkot és lelkipásztorunkot, hogy tekintsen Nagyságod ott az Istenre és szerzetönk romlására, orvosolja meg ezt a szebesz, megrontatott, elnyomattatott, farkas torkában esett nyájakot, akik Nagyságodtul alázatosan várunk segítséget, az pedég más móddal nem lehet szerzet épöletire való újulást, hanem ha maga auctoritásával más Abbatissat teszen, okát adván, hogy helytelen s foganatlan volt az mostani Mater Abbatissa választása, és az igaz Convent voxa nélkül való Abbatissa priorissa Discretak tétessenek, mivel mindnyájan hamis lelkiismerettel voxolnak, ki boszszúállásból, ki félelemből, ki henyeségből, ezért nem vagyunk méltók, hogy voxunk légyen, hanem mind sok az ifjúság. Nagy a botránkozás, bőntetésöl örök például Nagyságod irgalmas atyai keze egy kevéssé nyúljon hozzánk és akik immár Abbatissak, priorissak, Discretak voltak, most az egyszer senki közölek ne lehessen, hanem mint olyanok legyenek, akik míg nem voltak és Discretak, priorissak is csak három esztendeig legyenek, valamint az Abbatissak, mivel ekkoráig a Discretak tovább voltak, nimelek, amint magam is, hat esztendeig voltam, ez által is távozék az irégység. Mindezeket azért adom tudtára Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, hogy tudhassa Nagyságod, mint jó pásztor, igazgatni, gyógyítani maga keze alatt való beteges juhocskáit, nem köll az eltíveledett esztelen juhoknak gyarlóságokon megszomorodni vagy habarodni, nem szentebb a mi kalastromunk a Krisztus Oskolajánál, sem tisztább a Noé bárkájánál, aholott ottis találkozott bőn. Nincs kétségem abba, hogy ha most letéteti tisztiből a mi Abbatissankat, hogy meg nem jobbulna és előbbeni épségre nem jutna a szerzet, de ha Nagyságod másképp fogja csak orvosolni, nem hogy jó, de egy kárhozat kétségben esís, szökés és halál fog következni a nagy bósszúállása miatt Pater Provincialisnak. Tudom, hogy ha Nagyságod hozzánk jön, többet fog hallani a jó Mater Abbatissaról, noha őke-

[7] Kendő, apácafőkötő.
[8] Böjtölnie kell.
[9] Értsd: ülni.

gyelmének a maga Matereivel derekasan fogja magát oltalmazni. Ezen írásomat csak azzal vígzem, hogy az Úr Isten kölgye el hamar a Báránt, a füldnek urát, úgymint Nagyságodot, mert ha Nagyságod hamarsággal nem fog orvosláshoz, rövid ödön igen rossz hírt fog hallani felőlönk. Ezzel tartsa, éltesse Isten Nagyságodot sok esztendeig kedves jó egészségben, nagy szerencsésen.

Költ Nagyszombatba, die 12. Octobris 1681

Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak,

Engedelmes szerzetes szolgálója

Soror Balassa Maria Victoria

A feljelentő levél, mert hiszen az, nem tartja be a szolgálati utat: a rendi elöljárót nem csupán megkerülve, de éppenséggel őt szidalmazva fordul a legmagasabb magyarországi egyházi méltósághoz, a prímáshoz. Talán azért is merészelte Balassa Mária Viktória ezt megtenni, mivel édes bátyja, Balassa Pál, egykori esztergomi kanonokként, közelről ismerte a prímást. De a másik fél, Ordódy főnökasszony mögött is jelentékeny egyházi erők álltak, nem csupán a páter provinciális és a többi ferences elöljáró, hanem Ordódy Zsigmond is, aki valószínűleg a testvére volt a főnökasszonynak, s aki ez időben esztergomi kanonok.[10] Érdemes felfigyelni a latin idézetekre: apáca-levélben legalábbis ritkán olvashatunk hasonlót. Végül emeljük ki, mivel fenyeget a derék soror: *kétségbeesés, szökés, halál.* Mint majd látni fogjuk, jó jósnak bizonyult. Nézzük most a levélben említett sanyarú sorú apácának, Kapy Éva Elizabetnek mindössze 17 nappal később, ugyancsak Szelepcsényihez írt panaszos (és esetenként zavaros) levelét:

Méltóságos kigyelmes Esztérgomi Érsek Urunk őnagyságának, nekem édes kegyelmes uramnak adassék nagy alázatoson

Jesus Maria Joseph

Méltóságos kigyelmes Uram és édes lelkipásztorom.

Teljes életemig való alázatos isteni imádságim által szolgálok Nagyságodnak.

Méltóságos kigyelmes Atyám! Istennek kiváltképpen való csudálatos malasztjával felmagasztalta Isten Nagyságodat mindenekben, és tudom, lelkemnek őríző pásztorának csak Nagyságod kigyelmességében vagyok mind életem halálom, ha akarja Pokoltúl megmentheti lelkemet. Az én mostani sok gyalázatban s veszedelemben forgok az mostani kigyetlen fejedelmem bosszúálló rajtam tett gyalázatos kisebbséget könnyebít csak édes kigyelmes Uram vegyen édes arany szárnyai alá[11] az Mater Abbatissa és Pater Provincialis lelkemben-testemben sok elviselhetetlen keménségekkel bánik velünk. Uram, ha akarod, meggyógyul az én szolgám. Kigyelmes uram, édes atyám, kivehet kezekbűl és meggyógyíthatja szegény szerzetes szolgálóját, olyan igaz lelki ismerettel írom Nagyságodnak, mint Istennek ítélő széki előtt állanék, és ott Nagyságodnak bűneimet kinyilatkoznám, tudom minden bűneimrül számot kell adnom igaz ítélő székben ülő

[10] NAGY Iván, *i. m.,* VIII, 254.

[11] Vö. Czeh-kódex, 7.: „és adj nekem te szárnyaidnak árnyéka alatt lelhetnöm üdvösségemnek oltalmát".

bíróm előtt, az egész világ láttára az bosszúállás[t] hagyom igaz ítélő birómra, de az lelkem ismeretinek igaz mondásában nem bántom meg Istenemet, sőt halálos vétek alatt tartozom szerzetem mellett vérem hullásig igazat mondanom. Az Ordodi Rosariának 26 esztendeje, mielte a Sz. szerzetben vagyok az ő csintalan, feslett, regulánk ellen való életét lehetetlen leírnom. Kikben lelkemben, szívemben őbenne botránkoztam, szerzetes szemérmit orcám pirulásával jelentem ki Nagyságodnak, mivel én világi asszon voltam és Nagyságod tudja minémű sok botránkoztatásokat lábaim alá tapodtam, s mégis az Sz. tiszta életre béjöttem. Ez a személyét az közönséges konvent előtt legény-öltözetben három egész nap látám, s még éjjel is úgy feküvén Mater Clara szent királi idejében, ifjuságában, és Mater Ágnes Tércaki és Mater Contancia cellájokban vitték. Isten ítéletire hagyom. Sokan láták, kik immár megholtanak, meg is botránkoztak az tiszta szűz szívek.

Az Mater Contancia és Mater Ágnes az időtűl fogva igen szeretik őtet, és azok és Mater Contancia és Mater Ágnes egymásra igen nagy gyűlölséget tartnak őmiatta, mert hol egy, hol másikhoz adja magát az Rosaria, és merő botránkoztató életével megvesztegette az Sz. szerzetet. Külső barátokkal való ifjúságátúl fogva mind világi s mind szerzetes személyekkel való sok rendetlen hívságos életét lehetetlen leírnom, és Nagyságodnak kigyes fülét avval teherhelnem nem illik, mert lelkem ismeretire irom, hogy egy hívságos, világi rossz személyben is sok volna azoknak követőjének lenni. Az Isten és konvent tudja, egy vén apáca vagyon, kinek Efraksia neve, ez őtet igen szereti, és az mi Gesti falunkból való némel tudákos asszontúl holmi füveket kéreget és abban föröd. Az szegény érettem megnyomoríttatott Benigna nénémnek is valóban megnyomorították, velem együtt péntekessé tették. Vélom nélkül földön ül, vizen-kenyéren bötöl minden pénteken refektoriumban, az mikor az konvent eszik. Énnékem penig súlyosabban vagyon dolgom, mert az vélomomat az Abbatissa minden pénteken elveszi és disciplinát veszek, és földön ülvén vizes kenyéren ott esszük, immár teljességgel el vagyok életemben fogyatkozva, azért alázatosson könyörgök Nagyságodnak, lábaihoz borulok, tekintse az mi érettünk ki öntését Sz. drága Jesusnak vérének hullását, ne hagyjon lelkünkben elvesznünk, ha testünkben sanyargattatunk az bosszúálló fejedelmünknek kezéből, súlyos terhet könnyebbítse meg rajtunk, mert már az isteni szolgálatra is erőkben megfogyatkoztunk. Az szegény édes Balassa Victoria nénémet is csak én érettem nyomorgaták, hogy azt mondta Pater Provinciális az visitációban, hogy őkegyelme adta tanácsot, hogy Nagyságodnak én írjak és minden nyomorúságban egyaránt szenved énvelem. Öreg és kiválasztott régi fő szerzetest valóban sok hazugságokkal nyomják, az tisztet féltik és hamisan magoknak keresik. Az minémű gyalázatos szókkal illetett az Pater Provincialis, azt, ha Isten éltet, tudtára adom Nagyságodnak. Az szegény Benigna nénémnek még él az édes szülő anyja, immár 72 esztendős ember, és immár száma nélkül, itt az rotán volt, és leányát hivatá, s alá nem bocsátották, elűzték innet, és attól félünk, ha az guta meg üti szegényt, és még avval fenyegetőzik az Abbatissa, hogy még ez semmi, de hátra van még a fekete leves. Bizon megcsikorítá az fogunkat, várjuk tovább is azért mégis kényszerítsük Nagyságodat, hogy mentül hamarébb nyújtsa kegyelmes segítségét, mert immár tömlöccel féljük, hogy be ne rekesszenek bennünket, mert meg is fenyegetett az

Abbatissa, hogy sötét tömlöcben rekeszt bennünket, és éhhel fogyatják el életünket. Éj-jel-nappal rettegek tölük, és azt mondják, hogy azmit Nagyságodnak írunk, igírűl-igíre mind tudják ők azt. Azért az Nagyságod atyai gráciájában ajánlom magunkat. Ezzel az édes Jesusnak ajánlom Nagyságodat, sok esztendeig éltesse, szívből kívánjuk.

Írtam Nagyszombati Clastromban, 29. octbr. 1681.

Méltóságos kigyelmes úrnak

Alázatos isteni imádó árvácskája

Soror Eva Elizabeth Kapy

A leírt büntetési módokhoz jegyezzük meg, hogy a nagyszombati klarisszáknak 1627-ben lemásolt regulája szerint a fenyítés módozatai között – akárcsak a ferenceseknél – ott van az a büntetés, amely szerint a megbüntetettnek földön kell ülnie, vö. Guary-kódex 65.: „nekik azt haggyák penitenciába, hogy az atyafiaknak lábakhoz békélködjenek."[12]

Kétség nem férhet hozzá, hogy az ismertetett leveleket nem a címzett kapta meg, hanem a generális, illetve az abbatissa. Ezt egyszerűen az a tény bizonyítja, hogy a levelek máig a ferencesek pozsonyi levéltárában találhatók. Balassáék azonban még további leveleket is írhattak. Arról, hogy a továbbiakban mi történt, Csapó Matild keltezetlen, de legkorábban 1682-ben, legkésőbb 1691 júliusában íródott vallomásából értesülünk. Matild nővér fiatalabb lehetett mind Balassa Mária Viktóriánál, mind Kapy Éva Elisabetnél, hiszen még 1712-ből is van róla – meglehetősen szomorú – adatunk.

Én, alább megírt, Szűz Szent Clara rendin való szerzetes szűz ismérem és vallom, hogy aminémű tisztelendő nagy érdemes szerzetes atyák, és ezen kalastromban lévő némely böcsületes szerzetes szüzek ellen való böcstelen leveleket koholt és írt Illustrissima Victoria Balassa, egyikét ugyan Balassa Pál püspök uramnak őnagyságának, másikát pedig Mérey Mihály apátúr uramnak ökegyelmének, én azokat Victoria parancsolatjából ugyanezen kalastromhoz szolgáló deáknak kiadtam avégre, hogy említett uraknak kezekhez juttassa. Mivel pedig azon levelek nem ahová mi céloztunk, hanem tisztelendő pater provincialis atyánk kezéhez jutottak, annak okáért tartván már érdemlett büntetéstűl, tisztelendő páter provinciális atyánk itt Szombatban létiben, és továbbis feltett szándékunkat véghez akarván vinni, tudniillik, ugyanazon levelek tanúja szerént, hogy ezen kalastrombúl kiszabadulhassunk, és vagy más, ugyan szent Clara rendin lévő kalastromba, avagy Balassa uram őnagysága jószágiban lévő valamely alkalmatos helyre vitessünk, holott ennekutána szerzetes életet nagyobb lelki csendességben viselhessünk. Ehhez képest személyünk szerint kívántunk Balassa Pál uram őnagysága eleibe folyamodnánk, mellyet mi módon cselekedettel is beteljesítsük, Sz. Jakab havának tizedik napján Victoria cellájában együtt Soror Petronius Benignával és Soror Veronica jelenlétiben tanácskoztunk; kinek módgyát föltalálta elsőbbenis Soror Benigna, mondván:

Én tudok a ház héján egy likat ugyanezen ablak fölött, mely éppen alá szolgál a Bástya felé, azon tudom, hogy tik ketten kifértek ugyan, de magam nem reménlem.

[12] *Guary-kódex,* kiad. SZABÓ Dénes, 1944, XVII, előszó.

Ezen tanácsán mégis könnyen megállottunk, és azért ennyihány könyveit és valami leveleit öszveszedvén Mater Victoria, úgy én is imádságos könyveimet azokhoz tévén egy ruhába kötöttük; ezekben mind tudós volt ugyan Soror Veronica is, de kimenetelre való szándékját hogy jelentette volna, soha nem hallottam. Én azért Victoriával és Benignával, az ki pallásra szolgáló garádicson gyertyával föl is kísért bennünket, fölmentünk a pallásra, a Benigna pedig ott hagyván bennünket visszatért, mivel nem látta módját, hogy velünk lebocsátkozhassék. Azonba mi ketten aminémű kötélen szokták a ruhákat szárítatni, azt elodzottuk, és azon helyre, melyen ki akarunk vala szökni, alkalmaztattuk, annak végire kötöttük az levelekkel és könyvekkel megrakott ruhát, és úgy lebocsátottuk a földre, azomba a Victoria vakmerőképpen nekibátorodván előre leereszkedett, ki is erőtlensége miatt a kötelet már meg nem tarthatván, valamennyire meg is esett. Utánna én is eltökélettem magamot és lebocsátkoztam. A kötéltől mind a két kezemen az egész ujjaimot annyire megsebesítettem, hogy se én, se Victoria a zacskót könyvekkel és levelekkel el nem oldozhattuk. Tartván attúl is, hogy ha tovább ott mulatunk, észre vesznek bennünket, hallván már vecsernyére való harangozást, elsiettünk. És legelsőbbenis az éjjeli vigyázóra akadván, tudakoztuk Balassa Pál uram házát, ki elhagyván bennünket, hihető, istrázsáért indult. Mink azonban házonként tudakoztuk Simonyi Mihály uram házát, melyre hogy akadtunk már éjfél után, bémentünk, és elsőbben magát Simonyi uramot Balassi uramhoz ő Nagyságához küldöttük, hogy béjelentsen bennünket; azután a szolgálót Bástya alá, ahol leereszkedtünk, igazítottuk említett könyvekért és levelekért, de azokat már ő nem találván, visszatért, melyen igen elbúsultunk, hogy elvesztek. Azonba meddig követségünk jött Balassa uramtúl, Simonyi uram házához érettünk érkezett negyed magával tisztelendő Páter Provinciális atyánk, és mindjárt, még virratta előtt kalastromba vissza vitetett bennünket. Hogy visszatértünk, szánakodva, mintha semmiben tudós nem lett volna, alájött közinkbe Benigna is, és mivel csak hárman valánk együtt, panaszolkodtunk előtte, hogy zacskóstúl a könyveket és leveleket elvesztettük. Arra felele a Benigna:

Ne búsuljatok, mert én, uzsonnátúl fölmenvén, mind azokat fölhúztam, és nálam mind megvannak.

Amint az én imádságos könyvemet, melyek ott együtt voltak, mindjárt kezemhez adta. Ezekről csak Istenemet és lelki üdvösségemet szemem előtt viselvén, igaz lelkiismerettel akarám tudósítani Tisztelendő Pater Provincialis Atyámot, alázatosan reménykedvén, hogy atyai kegyes gratiáját és irgalmasságát hozzám, jóllehet méltatlanhoz, mutatni méltóztassék. Óhajtván keserves szívvel ezen sanyarú tömlöcből való szabadulásomat, melyben vagyok már négy holnaptúl fogvást. Ajánlván és erősen fogadván mindenekben életemnek jobbítását. Legfőképpen pedig, hogy ennekutána mindenképpen az én superiorimnak engedelmeskedem és egyedöl azoknak rendelésin csendes elmével megnyugszom. Előttem járóimot, úgymint Tiszteletes Abbatissat és több tiszteletes Matereket, úgy szerzetes nénéimet is kicsintűl fogva nagyig érdemek szerént megböcsüllöm, Szerzetes rendtartásokban, és minden kötelességimban alázatosan eljárok. Victóriának és Benignának fortélyos társoságit teljességgel elkerülöm, és hogy ha valamiben újonnan vagy az ollikkal vagyis másokkal cimborálni vagy valami oly dolgot koholni tapasztalta-

tom, melyből Szerzetnek, avagy valamely szerzetes személynek böcstelensége és kisebbítése néminemű́képpen származnék, vagyis származhatnék, ezután is előbbeni büntetésre érdemesnek kötelezem magamot.

(Más, primitív írással:) Sro Mechridis Csapó

Hasonlóképpen Simonyi Mihálné Asszonyom hitire és igaz lelkiismeretire vallja és bizonyítja, hogy házához érkezvén Victoria, maga ki vallotta, hogy velek együtt soror Benigna is társok lett volna és kiszökött volna, ha azon likon, melyen ők kijöttek, kibujhatott volna.

Soror Veronica Laica lelkiisméretire bizonságot tészen, és Szent engedelmesség alatt vallja, hogy igenis jelen volt ő is Victoria cellájában, amidőn hármon, úgy mint Victoria, Benigna és Mechildis, megértvén, hogy valami levelek jutottak volna Tisztelendő Páter Provinciális atyánk kezéhez, búsultak, kire nézve ijedtekben, hallotta azt is, hogy az kiszökés és az kalastrumból való kimenetel felől tanácskoztak; kiken keservesen szánakodtam, úgymond, és sírva kértem is, hogy oly istentelen dologtúl tartóztassák magokat, kiért még keményen megfedett és pirongatott Soror Benigna, hogy avval jót nem kívánok nékik. Én azonban kimentem a cellából és lenyugodtam, mivel pedig nem reménlettem, hogy gonosz szándékjokat bételjesték, senki előtt nem kévántam elárulni. Azért miképpen, avagy merre, hogy mentek ki, semmit nem tudok benne.

A sikertelen szökési kísérletből emeljük ki azt a momentumot, hogy az apácák könyveket (mint a legértékesebb tárgyat) visznek magukkal, méghozzá olyan könyveket, amelyeknek tulajdonjoga nem az övék, hanem a rendé. Az előző forrásokból már ismerhetjük szegény Benigna nővért, aki kapusként elkövette azt a vétket, hogy továbbítani akarta Kapy Éva Elisabet levelét s aki olyan kövér lehetett, hogy nem fért ki a likon. Feltűnő, hogy Kapy Éva Elizabetet nem találjuk az összeesküvők között. A legvalószínűbb magyarázat, hogy ekkor már nem élt.

Hogy pontosan mi történt ezek után, nem tudhatjuk. Bizonyos azonban, hogy a láthatólag Balassa Mária Viktória vezette „kemény mag" és az abbatissa illetve a generális között kibékíthetetlen gyűlölség feszült. És, ha csak egy rövid időre is, Balassa Mária Viktóriáé a győzelem: 1691-től 1694 nyaráig ő lesz az abbatissa. Az ellentétek ekkor sem csitulhattak el, ebbe enged bepillantást a Balassa Mária Viktória leváltásáról és megbüntetéséről tudósító 1694. szeptemberi irat:

Mivel pedig az említett Soror Maria Victoria Balassa mind azon nagy érdemő tiszteletes Generalis fejedelem edictuma és sententiaja ellen, s mind magárúl adott tulajdon Reuersalissa ellen, sok kegyes atyai intések után is megszámlálhatatlanul sokat vétett, és mindenkor praktikált, békételen észvesztő háborúságos nyughátlanságira vissza tére, Szerzet ellen való átkos vétségekből minden tartózkodás nélkül, mind külső egyházi s mind világi személyekhez folyamodván, vélek tractálván, maga hívságos kívánságit és elejben vett szándéka véghez vitelíre tanácsit vélek tartván, Sz. Szerzetünk titkainak és belső dolgainak árultatásával, botránkozásokkal való kinyilatkoztatásával, azmint ezekről sok világos próbák és nyilvánságos bizonyság tételek vadnak, mind visitatiokbúl, s mind

írásokkal, ő cselekedetekkel való tudomány tételekbűl: Mellyekrűl ahol annak helye s ideje leszen, bűvebben. Jára szován hasomló szókot, süt (?) benne termett nyughatatlanságival, zűrzavarkodásival, regulája és szerzetes rendtartása ellen mind magát s mind convéntbéli szerzetes társait, mint akinek feje teljes életében hasomló nyughatatlanságok keresésiben, békételenségek, háborgások, a szerzetes szeretet ellen való veszekedések forralásában lőtt, melyekkel magát lölköstűl, testestűl és a Sz. szerzetet szüntelen fárasztotta, keserves romlásával a szent regulának és klastromi rendtartásnak, oka lévén mind kinn s mind benn az Istent bosszontó és mindeneket botránkoztató éktelenségeknek. Ezekért és több, sok rendbéli vétkes fogyatkozásiért, melyekre száma nékül recidivált és visszatért és a canonica visitatio is méltán nagyobbakkal terhelné de rigore iuris et instancia (?) mindazonáltal irgalmasságosan sententiáztatik azon bűntetésre, melyet azon tiszteletes Superior és maga keze is elejben írt.

Ehhez járul az is, hogy noha azon említett Soror Maria Victoria Balassa ez előtt három esztendővel […] föltétetett vala, melyben noha a botránkozásokat külső nagy véleteket és szent szerzetönknek nyilván való kisebbségét hogy eltávoztassuk, mind eddig nagy tűréssel szenvedtetett ugyan, de mint illegitime, törvénytelenül, igazságtalanul, a közönséges rend és regula pia scriptiái ellen, […] és privata affectiokbúl Abbatisságra fölemelének, és ugyancsak illegitime választatnak, declaráljuk, pronunciáljuk és Istenes lölkiismeretünkkel hirdetjük. Hozzá tévén azt is, hogy ezen tiszt méltóságábúl következőn (?) szokott Materségnek, Anyaságnak titulusával se semminémő pearogatiájával praeminentiájával ne élhessen. […] Arra pedig jó vigyázása légyen többször nevezett soror Maria Victoria Balassának, hogy engedelmesen és csöndes lélekkel vévén ezen büntetését, az szokott háborúság és csintázó (?) lármáskodás nélkül el legyen, ezért, ha valamely engedetlenségben vagy tűrhetetlenségben találtatik, készen vagyon végső bűntetése, s fejire is száll, melyet nem másnak senkinek, hanem magának tulajdonítson.

Dat. Conventi Tyrnaviensis, die 12. 9bris, Anno 1694.
Pater Franciscus Rapcsánszky, Provinciae de F(?)
Frater Athanasius Csertery (?) Procix. (?) Custos
Frater Ant(oni?)us Cziráky Prod. Pr. et Diffinitor (?)
Dominicus Manyai, minister provincialis, manu propria

Sajnos, Balassa Mária Viktória fentebb említett reverzálisát, illetve a „tiszteletes superior" büntető iratát nem ismerjük, úgy vélem azonban, a fenyítés jellegéről képet kaphatunk, ha a szomorú sorsú, fent említett Csapó Matild reverzálisába belepillantunk. Ő nem volt főkolompos, kisebb bűnös volt, mint Balassa Mária Viktória. 1712-ben már harmadik éve van börtönben, kenyéren és vízen.

Régen tudva vagyon már az Diffinitorium előtt az én hosszú, három egész esztendőbéli sanyarú fogságom és rabságom, amellyet, megvallom, majd min eddig igen tűrhetetlen, fölháborodott szívvel szenvedtem, mind gyarlóságom miatt, mind sok éjjeli-nappali keserűségem miatt, mind pedig amiatt is, hogy ippen sohonnét ippen semmi vigasztalásom nem vala. Megesmérem ugyan vétkemet, hogy az én szerzetes néném és

talán némely világiakat is kiáltozásaimmal megbotránkoztattam, de azt akkor keserűségemben ingyen sem gondoltam, hogy az én jajgató szavam a klastromon kívűl valókhoz is meghallassék. Mind ezekkel nem mentem, hanem mind Istenem előtt, mind tisztelendő atyafiságtok előtt bűnösnek vallom magamat, de fogadom igaz, állhatatos, állandó jobbításomat, és azért édes kedves provinciális atyám, tisztelendő atyafiságtoknak lábaihoz, és a tisztelendő diffinita atyáim lábaihoz földre leborulva, a Christus JESUS öt mélységes sebeiért, a Boldogságos Szűz MÁRIÁért és minden szentek érdemiért s esedezéséért alázatosan kérem, már ily hosszú szenvedésim, ily sok nyomorúságos napjaim s keserves étszakáim után, könyörűlljen édes tisztelendő atyaságtok rajtam! […]

Állhatatos, állandó fogadással fogadom azt is – csak ezen nyomorúságomból kiszabadulhassak –, hogy minden néném közül a legkisebbnek, legalábbvalónak ismérnyi fogom magamat, nem kivánok, nem óhajtok soha semmi tisztet. […] Ezenkivül soha ezután semmi botránkozást, semmi eszveszést, semmi háborgatást, sem titkon sem nyilván, sem éjjel sem nappal, sem magam sem más által okoznyi nem fogok.

Ami pedig ellenem mondatik, hogy némellyeket fülök, orrok elmetszésével fenyegettem, ezt a mindeneket tudó, látó Isten előtt tagadom, hogy soha valóságosan oly szándékom, igyekezetem nem volt, és kérem is az én édes JESUSomat, hogy csak az olyan gondolatoktól is megoltalmazzon. Azt ugyan nem tagadom, hogy azokat a néném, akik ez előtt szolgáltak körülöttem, nem egyszer, nem kétszer fenyegettem, hogy valamivel avval főben hajtom őket, ezt pedig mért cselekedtem volt, hogy én nem akartam azt, hogy azok szolgáljanak nékem, mert nem hogy vigasztaltak volna, sőt, sok ellenem való új hírekkel igen fölöttébb sokszor inkább szomorítottak, és némelykor éppen estvélig sem kenyeret sem vizet nem hoztak. Nem tudván azért másképpen eltávoztatni őket magamtól, főben való hagyítással fenyegettem, hogy féljenek tőlem, és nem ők, hanem mások szolgáljanak körülem. […]

…hosszú vólna nékem három egész esztendőbeli sok keserves könyvhullajtásimnal teljes nyomorúságimat, szenvedésimet itt mind elől hoznom, azért azon sok keserűségemnek értelmit, Tisztelendő Atyaságtok bölcs elméjére hagyván, mégis tovább alázatosan könyörgök, hogy légyen már vége ínségemnek, légyen vége tömlöcömnek. […] Meglátja, megtapasztalja tisztelendő atyaságtok jobbításomat, és ha kiszabadulván ez után valamit az előbbi cselekedetimből elkövetnék, bár akkor érdemem szerint újonnan büntettessem, sanyargattattassam.

Alázatos, méltatlan szolgája

Soror Mechtildis

A szerencsétlen sorú Balassa Mária Viktória megbüntetése után még öt évig élt. A Czeh-kódex, e hányatott sorú imakönyv lehetett egyik vigasztalója.

Soror Balassával szólva: „Isten hogy sok üdvösséges szerencsés jókkal, jó egészséggel hosszú élettel meg áldja Nagyságtokat, szívből kívánom.”

FERENCZI LÁSZLÓ

AMABILE ÉS CANDIDE

„Fivéremet már megismerte a világ. Mint mondják, megcsinálta a maga történetét. Mivel rólam egyáltalán nem beszélt, én is meg akarom csinálni a magamét, és tájékoztatni kívánom Vesztfáliát a sorsomról. Fiatalabb vagyok Candide-nál. Ugyanabban a kastélyban születtünk. Mindkettőnket a híres Pangloss mester formált. Nekem épp oly hatásosan megtanította, mint neki, hogy a *vesztfáliai a legjobb nép*. Tizenhat évesen már tudtam mindezt, sőt, írni is kezdtem. De még két év kellett, hogy olvasni tudjam saját írásomat. Mégis, elég ügyesen kibetűztem mások írásait. Sőt, én másoltam mindazokat a verseket, melyeket mesterem készített Thunder-ten-tronckh báró születésnapjára. De már kezdtem érezni, hogy minden rosszul van, mert sohasem tudtam befejezni ezt a munkát anélkül, hogy dühödt fejfájás kíméletlenségét ne éreztem volna."

Így kezdi Ligne herceg *Amabile* c. regényét. Feltehetően 1763-ban írta; a korabeli politikai eseményekre és J.-J. Rousseau *Emile*-jére tett konkrét utalások valószínűsítik a dátumot. Több mint kétszáz év múlva találták meg az egyetlen kéziratot, melyet hajdan a szerző gondosan átjavított. 1996-ban jelent meg Párizsban, a Desjonqueres 18. század sorozatában. Kiadója, Jeroom Vercruysse, vitathatatlannak tartja Ligne herceg szerzőségét. A flamand származású belga Vercruysse napjaink egyik legjobb felvilágosodáskutatója, többek közt a *La Pucelle* mintaszerű kritikai kiadását készítette.

Ligne herceg 1763-ban huszonnyolc éves volt. 1758 óta ezredes, verekedett a hétéves háborúban, jól tájékozódott Bécsben és Versailles-ban. 1763-ban egy hetet töltött Ferney-ben Voltaire-nél. Benyomásait a *Mes conversations avec monsieur le Voltaire* c. művében írta meg, amely a tíz fejezetre tagolt *Amabile* utolsó harmadának „forrása".

A *Candide* első kiadása 1759-ben jelent meg *Candide, vagy az optimizmus. Fordítás Ralph doktor úr eredeti német szövegéből* címen. Az 1761-es végleges kiadás címe: *Candide, vagy az optimizmus*. Fordítás Ralph doktor úr eredeti német szövegéből, mindazokkal a kiegészítésekkel, melyeket a doktor úr zsebében találtak, amikor meghalt Mindenben az Úr 1759. esztendejében." (Minden vesztfáliai város, ahol 1759. augusztusában – hónapokkal a *Candide* első kiadásának megjelenése után – az egyesített porosz és angol hadsereg legyőzte a franciákat.)

Már 1759-ben, megjelenése évében, a *Candide*-nak húsz francia nyelvű kiadása volt. Azonnal lefordították angolra és olaszra. 1759-ből öt angol és egy olasz kiadást ismerünk.

A kortársak befejezetlennek tekintették a *Candide*-ot. Már 1759-ben megjelent az első folytatás, amely a címadó hőst új kalandokra viszi. Ezek a – természetesen nem Voltaire-től származó – folytatások gyakran az eredetivel egybekötve jelentek meg.

Az *Amabile* nem a *Candide* szokványos folytatása. Semmi köze azokhoz a művekhez, amelyek Candide-ot törökországi kertjéből újabb és újabb kalandokra vezették. Voltaire művében nemcsak Grimm, az első kritikus hiányolta a tervet és a rendet, hanem még a 20. század második felében is akadt olyan angol irodalomtörténész, aki azt állította, hogy nem lepődnék meg, ha találnának Candide ázsiai vagy afrikai kalandjait leíró fejezeteket. (Gilbert HIGHET, *The Anatomy of Satire*, Princeton, 1962, 10) A terv és rend állítólagos hiánya ösztönözte az élelmes kiadókat, hogy a *Candide* folytatását megírassák.

Az *Amabile* elképzelhetetlen ugyan a *Candide* nélkül, mint ösztönző, mint ihlető forrás nélkül, mégis önálló mű. Ligne herceg a hadsereg, az udvar és az irodalom ismeretét kamatoztatta könyvében.

Amabile a vesztfáliai kastélyban nő fel. Tanúja a kastély viszontagságainak, előbb a poroszok fosztják ki, majd még aznap a franciák égetik fel. A franciák magukkal viszik, az egyik tiszt „neveli". A hadseregből kerül Bécsbe, a francia nagykövet titkáraként. Az utóbbi ajánlására kerül Ferney-be Voltaire-hez. Zseniális (és a klasszicista szellemmel ellenkező) ötlet, hogy Pangloss neveltje és Candide öccse Voltaire íródeákja legyen, és mint ilyen tanúja és krónikása három filozófus (képzelt) beszélgetésének. Voltaire és Rousseau sohasem találkoztak, Helvetius sohasem járt Ferney-ben. Ligne herceg mindhármuk művét ismerte és becsülte. Az *Amabile*-ben, ahogy a *Candide*-ban is, a költészet és valóság állandóan keveredik. Csak egy példát. Voltaire *Amabile*-nek diktálja az *Histoire de la Russie* c. valóságos és készül diktálni az *Apologie de Pilate* c. képzelt művét.

Candide történetét Voltaire mondja el egyes szám harmadik személyben. A történet mindig jelen idejű, Candide-dal előttünk, az olvasás pillanatában történnek az események. A mindent tudó elbeszélő, aki egyébként a színpad feltétlen mestereként szerkeszt, szituációként közli tudását. Így például Candide csak Eldorádóban mondja, hogy már a kastélyból való kiűzetése előtt úgy gondolta, hogy nincs minden rendben a világban.

Candide testvére egyes szám első személyben beszél. Önéletrajzát mondja el, a múltat idézi és kommentálja. Azonnal közli: a kastélyban gyötrő fejfájásai miatt úgy érezte, hogy minden rosszul van a világon. De az elbeszélő, aki Ferney-ben írja önéletrajzát, már boldog ember. „Kezdtem írni a történetemet, hogy bebizonyítsam, minden rosszul van. Azt akartam, hogy az *Amabile, vagy a pesszimizmus*t úgy olvassák, ahogy a közelmúltban a *Candide, vagy az optimizmus*t olvasták. De mivel a világ első költőjével, legszeretetreméltóbb és legmélyebb filozófusával, legfelvilágosultabb filozófusával, a század legjobb és legkülönösebb írójával élek együtt, nagyon boldog vagyok. A nagy Tarivole unokahúga szeret, a nagy Tarivole műveinek másolója vagyok. Az *Apologie de Pilate*-ban segédkezem majd. Minden jól van a lehetséges (tájak) országok e legjobbikában."

Így zárul Ligne herceg regénye, pontosabban Amabile beszámolója, a szerző előszava és utószava között. Az *Amabile* végső szavai visszautalnak a *Candide* c. regény első fejezetére, ahol Voltaire a vesztfáliai „paradicsomot" mutatja be és gúnyolja ki. Candide a „minden jól van" állapotából jut el (Ligne herceg értelmezése szerint) a teljes kétkedésig, Amabile a fizikai és szellemi nyomorúságból a boldogságig. A ferney-i kastély, ahol Amabile-t szeretik és dolgoztatják, a „paradicsom". A „nagy" Tavirole a tökély megtestesítője, unokahúga az 'igazi' Kunigunda.

A *Candide* és az *Amabile* nyitánya egyaránt Thunder-ten-tronckh báró kastélyában játszódik. Voltaire szavait Ligne herceg sajátosan értelmezi, sőt, egyértelművé teszi.

Voltaire írja Panglossról: „Il prouvait admirablement qu'il n'y point d'effet sans cause, et que, dans le meilleur des mondes possibles, le château de Monseigneur le baron était le plus beau des châteaux, et Madame la meilleure des baronnes possibles."

Tudomásom szerint a *Candide* egyetlen értelmezőjének sem jutott eszébe (e sorok írójának sem), hogy ezekből a sorokból valamiféle vesztfáliai gőgre, nemzeti vagy etnikai felsőbbrendűséget sugalló tanításra következtessen. Sokkal inkább egy német feudális úr (illetve szolgája) nagyzási hóbortja bemutatásaként értékelték, nem feledkezve meg arról, hogy Voltaire Thunder-ten-tronckh alakjában újra bosszút áll az őt megbotoztató Rohan lovagon. Ligne herceg viszont azt írja, hogy Pangloss szerint *le Westphalien était le peuple par excellence*. Ligne herceg tehát a társadalmit nemzetivé, etnikaivá változtatta.

A szakirodalomban valószínűleg először e sorok írója beszélt a *Candide*-ról mint német regényről, és valószínűleg elsőként hangsúlyozta, a címadó hős Eldorádót sohasem Európával, még csak nem is a német-római szent birodalommal, hanem kizárólag Vesztfáliával szembesíti. Így értelmezhetett hajdan Ligne herceg is, amikor hőse Vesztfáliát akarja sorsával megismertetni. Irónia, gőg, önmérséklet, önismeret Voltaire íródeákja részéről, hogy nem nagyobb közönségnek szánja művét? Amabile tanúja annak, hogy Voltaire milyen aggályosan törődik mind kéziratai, mind művei fogadtatásával.

Voltaire regényében „le précepteur Pangloss était l'oracle de la maison, et le petit Candide écoutait ses leçons avec toute la bonne foi de son âge et de son caractère. Pangloss enseignait la métaphysico-théologo-cosmolonigologie." (Első fejezet. Csak jóval később, a velencei színben, Pococurante palotájában derül ki, hogy Pangloss konkrét ismereteket, így klasszikus irodalmat is tanított.) Ligne herceg konkretizálja Pangloss szerepkörét, feladatát: ünnepi, alkalmi verseket kellett írnia a báró születésnapja alkalmából, és ezekben mondta, hogy „tout allait bien". Candide figyelmesen és készségesen hallgatta Pangloss tanításait, Amabile fizikailag lett rosszul tőlük. Amabile ennui-ét a regény első fejezetében Pangloss okozza. Candide és társai ennui-je Voltaire regénye utolsó fejezetében a tétlenség, a munkátlanság következménye. Amabile fejfájásai a kastély lerombolása után megszűnnek vagy legalábbis nem értesülünk róluk, noha helylyel-közzel visszaemlékszik Panglossra. Például, amikor megjegyzi, hogy legjobb nevelője Tarivole unokahúga volt.

Amabile a regény elején kissé sértődötten közli, hogy Candide nem beszélt róla, és ezért kényszerül megírni saját történetét, de ő még Candide-nak a kastélyból való kiűzetését sem jelzi. Amabile-től tudjuk, hogy Kunigundának volt egy nagyon csúnya húga, de Kunigundáról magáról egy szót sem szól. A vesztfáliai kastélyból kiűzött Candide minduntalan találkozik (a báró és a báróné kivételével) a kastély lakóival, Amabile egyikükkel sem.

A vesztfáliai kastély lerombolásáról Voltaire művében csak másodkézből értesülhetünk, előbb Pangloss, majd Kunigunda, végül Kunigunda bátyja számol be az eseményről eltérő részletességgel és hangsúllyal a rájuk bukkanó Candide-nak. Amabile tanúja az eseményeknek. Egy nap, amikor éppen azon tűnődött, hogy minden rosszul van a világon, megjelentek a halálfejes porosz huszárok. Egy részük a pincébe ment, más részük a

szobába: „Akik kinyitották az ajtót, nem köszöntöttek senkit, ahogy azt nekem megtanították, és ahogy hallottam Panglosst is mindig köszönni. A bárót nyilván nem ismerték, mert éppen úgy megmotozták, mint mindenki mást. Senkivel sem kivételeztek." Fegyverropogásra tűntek el „anélkül, hogy elbúcsúztak volna tőlünk. Így nem kísérhettük ki őket" – folytatja beszámolóját Amabile. Megérkeztek a Dulcimanok, azaz a franciák. „Szívélyesebben léptek be, mint az előzőek. De kard volt a kezükben." Előbb megerőszakolták a nőket, akik nevető arccal keltek fel a földről. „A férfiakkal viszont sokkal rosszabbul bántak, mint előzőleg a fekete huszárok." Kegyetlenül megbotozták őket, mivel már nem találtak náluk pénzt. Énekelve gyújtották fel a házat. Amabile-t magukkal vitték.

Candide és Amabile útja gyökeresen különbözik – földrajzilag is, szellemileg is. Ligne herceg oda vezeti el hősét, ahová Voltaire sohasem a sajátját: a francia katonai táborba, Bécsbe és Ferney-be, azaz saját tapasztalatainak színhelyére. Candide és Amabile csupán egyetlen helyen találkozhattak volna, a csatatéren, mivel Candide-ot a porosz, Amabile-t pedig a francia hadseregbe sorozták be. Egyébként Ligne herceg műve az első, amelyben Voltaire – a még élő Voltaire – regényhősként szerepel.

Az *Amabile*-t, mint már említettem, előszó vezeti be és utószó zárja, a *Candide*-ot egyik sem kíséri. Az előszóban Ligne herceg utal egy bizonyos Saint-Genis lovagra, aki hadnagyként szolgált a szerző ezredében, és akitől az *Amabile* eredeti ötlete származik. De elkészült első három fejezete Saint-Genis lovaggal együtt pusztult egy csatában. (Ez nyilvánvaló utalás a Mindenben megölt Ralph doktorra.) Saint-Genis képzeletbeli író, Ligne herceg neki tulajdonítja Voltaire *Zulime* (1761) c. tragédiáját és egy soha-nemlétezett *Soirées* c. művet. Ligne herceg elmondja, hogy elutaztathatta volna hősét Spanyolországba és Portugáliába, „de már annyi ember járt ott, és annyit beszéltek Inkvizícióról, inkvizítorokról és autodafékről, hogy már unalmassá váltak. Jobban szeretnék valami újat és valódit mondani, noha ez gyakran veszélyes." Eredetileg Saint-Genis nem vezette volna el Amabile-t Bécsbe, mivel nem ismerte a várost. Az utószóban a szerző kijelenti: „Talán rossznéven vehetik, hogy fiatal hősöm oly közömbös családja sorsát illetően. De féltem megismételni a *Candide* néhány helyét. Amennyire boldoggá tenne, ha hasonlítana rá stílusom, annyira bosszantana, ha kalandjait követném."

Sőtér István 1943-ban az Ezüstkor c. folyóiratban mutatta be Ligne herceget, akit Goethe nyomán a „legboldogabb ember"-nek nevezett, és akinek leveleit és gondolatait – erről Sőtér nem ír – 1809-ben Madame de Stäel adta ki. Sőtér nagy íróként és szabad szellemként méltatja Ligne herceget, akit II. József halálát követően a bécsi udvar sohasem állított hadsereg élére, noha bizton bízott abban, hogy legyőzte volna Napóleont. Az Ezüstkor-beli cikk óta (és attól természetesen függetlenül) komoly érdeklődés fordult Ligne herceg felé, számos művét újra kiadták és több monográfiát szenteltek neki. Az utóbbiak szerzői közt a hivatásos irodalomtörténészek mellett a költő Raymond Quinot is megtalálható. Néhány éve e sorok írójának sikerült Ligne herceg iránt egy fiatal író, Bárdos Miklós figyelmét felkelteni, aki jelenleg disszertációját készíti róla. A közelmúltban megtalált és kiadott *Amabile* ismételten igazolja Sőtér kritikusi érzékenységét: az örömről, mint hőstettről beszélő Ligne herceg korának egyik nagy – és máig időszerű – írója volt.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

PAULUS RITTER SZENT LÁSZLÓ-ÉLETRAJZA*

Tudomásunk szerint a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban őrzik azt az egyetlen példányt, amely megmaradt Paulus Ritter, azaz Pavao Vitezović-Ritter – a mű végén található akrosztichonos versének tanúbizonysága szerint – 1703-ban írott, ám – mint ezt Georgius Andreas Gladich ljubljanai kanonok ugyanott közölt, szintén akrosztichonos epigrammájából kiolvasható – csak egy évvel később, 1704-ben kinyomtatott művéből. A nyomdajelzés nélkül megjelent, 49 lapos negyedrét könyvecske címe: Natales D.(ivo) Ladislavo R.(egi) Slavoniae Apostolo Restituti, Ab Equite Pavlo Ritter, S.(acrae) C.(aesareae) R.(egiae) Maj.(estatis) Consiliario. A könyv – akárcsak a Ritter-hagyaték többi darabja – Velimir Gaj possessor-bejegyzését viseli a címlapon, az 1873-as évszámmal.[1]

A mű gondolatmenetét hűségesen foglalja össze a szerző említett, akrosztichonos verse, bevezetőül tehát hadd idézzük:

ACROSTICHON
Ad natale solum Divi Regis
LADISLAVI

Euge; tui magnam, foecunda Croatia, prolem
Quo potes applauso, post ter duo saecla repertam
Vere praeclaram gemmam, Regemque decorum,
Excipe; cuj felix regnum, cuj gloria clarum,
Sanguine regali nato, dedit inclyta nomen.

Plaude, inquam; non est minor haec tibi gloria: quanta
Ante diu, Cehum, Lehum Russumque remotis
Ultro Sarmatie terris, tot Regna locantes,
Laudatos misisse Duces: cognomina quorum
Usurpant gentes, Russi, Csehique, Lehique:
Singula Regna suis tandem redimita Coronis.

* Készült a T 022465. sz. OTKA-pályázat keretében.

[1] Jelzete: Zágráb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R. 2508. Vö. Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918,* Knjiga prva, Zagreb, 1992, 218–219.

Regalique tui LADISLAV de sanguine natus
Iojadi* fratri, Belo velut iste parenti,
Translato ad Superos luccessit, Banus et ipse,
Turbatum Ungariae Regnum soliumque capessens
Egregie rexit, Sloviniae Apostolus idem
Rex pius, in coelo meritis cumulatus et Orbe.

Dignus, quem recolas Civem simul atque Patronum,
Indigetem sanctum, tibi debet et Ugria laudes
Clarae tot natis, quibus ipsam, Sarmatiamque,
Europam et Coelos ditasti: jam licet acri
Barbarie restricta gemas, dum Coelicus ordo
Ad meliora tuas faciat consurgere sortes
Tempora: sub Sole ut nihil aeternare videmus.

Laeta Ita IaM grato spLenDe, o CroatIa, nato.[2]

Prózai fordításban így adhatjuk vissza: „Akrosztichon a szent király, Ladiszláv szülőföldjéhez. Ujjongjál, termékeny Horvátország, és akkora tetszésnyilvánítással fogadd nagy fiadat, amekkorára csak képes vagy, ezt a háromszor két évszázad után megtalált valóban gyönyörűséges drágakövet és ékességes királyt, akinek – a királyi vérből születettnek – boldog uralkodás és dicső hírnév adott fényes nevet. Tapsolj, mondom, mivel ez neked nem kisebb dicsőség, mint az, hogy az ősidőkben három dicsőséges vezért küldöttél Sarmatia messze fekvő vidékeire, Cehust, Lehust és Russust, akik annyi országot alapítottak és az ő nevüket nemzetek viselik, oroszok, csehek és lengyelek, mégis, az egyes országokat ők koszorúzták meg koronájukkal. LADISZLÁV, aki a te királyi véredből született, azután ragyogott fel (illetve, ha a „luccessit" sajtóhiba a „successit" helyett, így fordítandó: azután következett), miután bátyja, Jojád (* alatt széljegyzet: más néven Gejza, Cesare Baroniónál) a mennybe költözött – amint az atyja Belus után következett –, már maga is bánként elfoglalva Magyarország zavargásokkal feldúlt királyságát és trónját, kiválóan uralkodott. Ugyancsak e kegyes király volt Szlovinia apostola, érdemeket halmozott fel az Égben és a Földkerekségen. Méltó arra, hogy bennszülött szentedként tiszteld őt, aki honpolgárod, egyúttal mennyei pártfogód, és Magyarország is téged kell, hogy magasztaljon, ó dicső, mivel annyi sok szülötteddel gazdagítottad őt, Sarmatiát, Európát és a Mennyet. Most ugyan ádáz barbárság alatt, megnyirbálva nyögdécselsz, míg csak a Mennyei rend jobb időkre nem kelti sorsodat, mert a Nap alatt – látjuk – semmi sem örök. Így tehát drága szülöttednek örvendezve, ragyogj, ó Horvátország."

* alio nomine Gejza, ap.(ud) C.(aesarem) Baron.(ium)

[2] RITTER, *Natales…*, 48–49.

Összefoglalva az anyaként megszemélyesített hazát, Horvátországot megszólító költemény gondolatmenetét: tehát a szerző Szent Lászlóról – korábban is a horvátok védőszentjeként tisztelt királyról – azt bizonyítja be, hogy horvát születésű is, s mielőtt elfoglalta volna Magyarországot, horvát báni méltóságot viselt. Dicsősége csak a három horvát testvéréhez mérhető. Czehus, Lechus és Russus kivándorlásuk után Észak-Európában a cseh, a lengyel és az orosz királyság megalapítói és névadói lettek. Szent László horvátként való elismerése mintegy a jobb jövőnek, vagyis Horvátország a török kiverése után bekövetkező (területi gyarapodást is hozó) felemelkedésének záloga. (Egyébként a magyarok – akárcsak Sarmatia és Európa – sok uralkodót és szentet köszönhetnek Horvátországnak.)

Hogyan jut Ritter értekezésében ezekhez az enyhén szólva meglepő felfedezésekhez? Az önérzetes szerző, egy Antonius von Gallenfels ciszterci apáthoz intézett rövid ajánlás után azt állítja, hogy Magyarországnak, illetve a Pannoniába jött magyaroknak első királyairól annyira zavaros és hazug híradás maradt, hogy Szent László (Ladiszláv) születését bogozva inkább korrektorra, mint véleményalkotóra van szükség. Ezért hazájának és magának a szentnek is igen kedves dolgot vél cselekedni, mikor jogaiba visszahelyezi. Ennek nyilván a mennyben időző dicső alak is örül, mert még ott sem vetette le hazája minden gondját. Tehát: a szent Dél-Horvátország Goricza nevű városkájában született, az ottani fejedelem véréből, amint ezt a szerző megbízható tanúbizonyságokkal igazolni fogja![3]

Ezután Thuróczi János és Antonio Bonfini nyomán – egyiket nyers anyaggyűjtőnek, másikat retorikusabb írónak tartja – előadja, hogy miként vélekednek Szent László származásáról a magyar történetírók. Kételyeit, illetve cáfolatait azzal kezdi, hogy Mihály, Taksony (Toxus) vezér fia nem lehetett Géza (Gejsa) testvére. Hiszen ő már keresztény volt, mikor Gejzot – népiesen Gejzát – megkeresztelte valaki; mivel az erre vonatkozó híradások is mind ellentmondóak. De ugyanez a helyzet a Szent Istvánra vonatkozó kronológiai adatokkal. Teljes az összevisszaság továbbá a Szent Imrére vonatkozó híradásokban is – legyen szó akár haláláról, akár szentté avatásáról. Az András, Béla, Levente hercegek – azaz Mihály unokáinak – száműzetéséről, lengyelországi bujdosásáról és Magyarországba való hazatéréséről szóló híradások is tele vannak képtelenségekkel, hiszen – mondja – Szent István és szentéletű felesége ugyan miért is vakíttatták volna meg az Imre halála után a törvényes öröklést, a trónutódlást biztosító Mihály-fit, Vazult, és miért száműzték volna fiait, hogy idegen – német vagy velencei – trónörököst keressenek Péter személyében? A külföldi történetírók sem tudnak ezen állítólagos lengyelországi bujdosásról. Közelebbről nézve a Szent László rokonságára vonatkozó adatok is mind hibásak. Ami a legfontosabb, nem nővére, Lepa – a nevet Marnavitiustól (Mrnavić-Tomko Jánostól) vette –, Svinimir horvát király özvegye hagyta rá Horvátországot – de ezt később, más helyen fogja bizonyítani. Ugyanígy teljes hamisság uralkodik a Szent László gyermekeiről, valamint a Kálmánról és Álmosról, továbbá a szent királynak a szentföldi hadjáratra való készületéről szóló híradásokban. Ennek az egész zűrzavarnak

[3] *I. m.,* 3–4.

az okát abban látja, hogy a Mátyás-kori humanista történetírók – elsősorban Bonfini és Ransanus – a királynak és a nemzetnek akartak hízelegni, és azt írták, ami a leginkább tetszhetett nekik. Pedig már Tubero igen lesajnálólag írt a magyarok műveletlenségéről és a múltjukra vonatkozó adatok és hagyományok zűrzavarosságáról.[4]

E cáfolatok után Ritter rátér az igazság kifejtésére. Először is: az a bizonyos Mihály nem Taksony fia, hanem illír, illetve horvát; azonos a Diocleai Pap (Presbyter Diocleas) által emlegetett Mihály horvát királlyal, Dobroszláv fiával.[5] Nyilván Géza idejében jöhetett Magyarországra, hogy a keresztény hitben erősítést adjon Gézának és Istvánnak, hiszen Ransanus megírja, hogy a kereszténység felvételének idején rengeteg külföldi tódult Magyarországra; ha jöhettek a messziségből olaszok és németek, miért ne jöttek volna a szomszédos horvátok?! Fiai rokonságba kerültek Szent István családjával, és az egyenesági örökös halálával így rájuk öröklődött a legitim trónigény. Hozzáteszi, hogy egyébként Gejza is valószínűleg horvát volt, neve igazabban Gejzo vagy Gojzo és a horvát *goj* szóból ered, ami annyit tesz, hogy nevelni (educare). Nyilván a császár horvát „nevelőket" állított a vad és pogány magyarok élére, mint ahogy a *Fuldai Frank Évkönyvek* mondják Nagy Károlyról és a „hunok" – azaz avarok – Cacanus nevű vezéréről; István is azért kaphatta feleségül Henrik császár nővérét, mert egy ilyen horvát „nevelői", azaz császári helytartói családból származott. Szent István általában nagyon szerette a horvátokat. Már Mrnavić-Tomko megrója a magyarokat, mert szerették az illír-horvát neveket elmagyarosítani: így lett pl. Emericus-Imre a szláv Mirkóból.[6] (Kísérteties, de hadd idézzük fel Krleža *Zászlók* [*Zastave*] című regénye a magyar–horvát államközösséget szimbolikus apagyilkossággal megszakító főhősének, az ifjabb Emericzynek – tehát Imrefinek – gesztusát, aki Mirkovićra változtatja a nevét.[7]) András, Béla és Levente, a három fivér horvát volt, és nem szittya. Északi vándorlásuk a magyar történetíróknál csupán Lechus, Czechus és Russus történetének mitologikus-humanista utánzása. (Angyal Endre már megállapította, hogy a jezsuita színpad szláv-barokk közkinccsé tette a középkori legendát, a horvát jezsuiták ezen belül Krapinából származtatták a három országalapító szláv ősatyát.[8]) Béla azonos a Diocleai Pap Belichiusával. Tehát Szent István után az egyébként amúgy is sógorsági kapcsolatban álló horvát dinasztia követte az Imrében kihalt tulajdonképpeni Árpádokat. (Ritter csak mellesleg jegyzi meg, hogy a Szent Istvánt a lázadó pogány Koppány ellen segítő lovagok, Pázmán és Wecellin sem németek, hanem horvátok voltak. Nem is jöhetett máshonnan a vad magyarok élére uralkodó, csak a horvátoktól, hiszen velük a magyarok mindig jóban voltak; a németeket pedig gyűlölték, az olaszok viszont Attila óta haragban voltak velük.[9]) A továbbiakban

[4] *I. m.,* 4–19.

[5] A „Presbyter Diocleas" személyéről és művéről legújabban vö. Eduard PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog,* Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb, 1991.

[6] RITTER, *i. m.,* 23.

[7] Vö. e sorok szerzőjének tanulmányát Krležáról (kézirat, 1996).

[8] Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt,* Leipzig, 1961, különösen 108, 110–111, 116–117, 122–123; Ritterről: 170 skk. Vö. újabban a szláv barokkról: *Il Barocco letterario nei paesi slavi,* a cura di Giovanna BROGI BERCOFF, Roma, 1996.

[9] RITTER, *i. m.,* 29.

hosszasan fejtegeti, hogy Álmos és Kálmán egyaránt Szent László fia volt, de Álmos szelídebb, engedékenyebb, ezért maradt a királyság végül is a harcias korhoz illő módon keményebb és harciasabb Kálmánra. (A krónikákban szereplő horvát Péter király tulajdonképpen azonos Álmossal.) Azt, hogy Kálmán Álmost előbb megvakította, majd kiherélte, a mitologikus beszédmódot megfejtve, úgy kell értelmezni, hogy előbb a magyar, majd a horvát tróntól fosztotta meg.[10] Ritter ezután 19 pontban foglalja össze érveit. (A pontok részben a korábbi érvek ismétléséből, illetve kibővítéséből állanak, de érvel Szent László horvát származása mellett újabb bizonyítékokkal is.) 1. A Géza, illetve Ladislavus, valamint más családnevek szláv etimológiája. Felemlíti új elemként Ladót, a pogány horvát istent, Paean szláv megfelelőjét. László tehát: „Ladót dicsőítő".[11] 2. Ma is szokás Horvátországban a szomszédból venni feleséget, ezért vette el László még herceg korában Krešimir lányát.[12] 3. Piroska-Prisca neve onnan jön, hogy az ókeresztény szent szüzet, Priscát tisztelték Körös (Križevci) megyében.[13] 4. László bán volt előbb, ez csak királyfiaknak járt ki.[14] 5. Belgrád bevételénél Géza és László a közelből, tehát otthonukból, Szlavóniából jöttek segíteni Salamont királyt.[15] 6. Szent Lászlónak igenis volt felesége.[16] 7. Álmos *király* volt Horvátországban.[17] 8. Szent László jelvénye a szekerce: ez horvát fegyver, a magyaroké a dárda. (Ezt Jugria címerével kapcsolatban Ritter ki is fejti a *Stemmatographiá*ban.)[18] 9. E szekercét szentségmutatóvá (ostensorium) átalakítva, ma is őrzik Križevciben.[19] 10. Szent László címeréből jön a magyar címerben a kettős kereszt.[20] 11. Főleg Körös megyében található egykori pénzérmék ábrázolása.[21] 12. Származása miatt alapított püspökséget Zágrábban.[22] 13. Őrá való tekintettel kaptak kulcsszerepet a szlavóniai Csázma káplánjai.[23] 14. Az obszerváns ferencesek szlavóniai provinciája az ő nevét viseli.[24] 15. Szlavónia hozzácsatolásával ő úgy bővítette Magyarországot, mint Jagello litván herceg, amikor a lengyel trónra lépett. (Ezúttal Ritter az országbővi-

[10] *I. m.,* 34–35.

[11] *I. m.,* 37–38.

[12] *I. m.,* 38–39.

[13] *I. m.,* 39.

[14] *I. m.,* 39–40. Hogy Ritter miért mellőzi itt is, a „bán" szó magyarázatánál, Ráttkay Györgyöt, arról lásd BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága – Ráttkay György horvát históriájáról* című kéziratos könyvét (1999, Ritterről vö. 30, 41, 84, 85–86, 93, 123). A művet, amelyet alapvető fontosságúnak tartok, a szerző jóvoltából kéziratban olvashattam, s ezért ezúton is köszönetet mondok.

[15] RITTER, *i. m.,* 40.

[16] *I. m.,* 40–41.

[17] *I. m.,* 41.

[18] *I. m.,* 42; vö. RMK II, 2143, *Stemmatographiae Illyricanae liber primus,* Zagrabiae, 1702, 80. – Megjegyzendő, hogy a *Stemmatographia* utolsó lapján Ritter közli Szakmárdy Jánosnak a Horvát Királyság okleveleit őrző ládáján fennmaradt, 1643-ban írott latin versét (*i. m.,* 81: „Carmen, Regni Libro inscriptum"); ennek jelentőségéről vö. BENE, *i. m.,* 97–98.

[19] RITTER, *i. m.,* 42.

[20] I. h.

[21] *I. m.,* 42–43.

[22] *I. m.,* 43.

[23] *I. m.,* 43–44.

[24] *I. m.,* 44.

téssel kapcsolatban másodszor utal arra, hogy ezt később részletesebben ki akarja dolgozni.)[25] 16. A nyári napforduló idején a szűz lányok a zágrábi egyházmegyében azért éneklik nagy máglyáknál, hogy:

Lipi jive roxe tërga:
Aj Lade, Lade lipo Lade

– mert Szent László e napra tette a pogány Lado ünnepe helyett Keresztelő Szent Jánosét.[26] 17. Szent László törvényeiben igen sok szláv eredetű szó található.[27] 18. Thuróczi, akit korábban lesajnált, itt tekintéllyé lép elő: Szent László a kunok betörésekor éppen Szlavóniában – tehát otthon – volt.[28] 19. A legfőbb érvvel csak most hozakodik elő, retorikushoz illő módon – mint „fortissimum"-mal – a végén. A Vojkovich nemesi családnál, Szlavóniában őrzik azt az oklevelet 1224-ből, amely a Gorica megyei Klokocse helység határairól intézkedik. „In quo *generationem Nobilium de Klokoçe, jobagiones Sancti Regis de Goricza oriundi*" – ez olvasható az oklevélen. Tehát más szent király számba nem jöhetvén, Szent László király a dél-horvátországi Goricában született![29] (Az a legkevésbé sem zavarja Rittert, hogy az *oriundi* szó szemmel láthatólag a *jobagiones* szó jelzője!)

Az eddigi szakirodalomban Vjekoslav Klaić, Ritter máig pótolhatatlan pozitivista életrajzírója röviden ismertette a művet.[30] Képtelen állításain szelíden elmerengett Berlász Jenő, a magyar szakirodalomban úttörő tanulmányában.[31] A horvát tudósok közül – kétkedve – felveszi bibliográfiájába Anđelko Badurina, a Szent László lexikoncikknél.[32] A legutóbbi időben dicséretesen tevékeny horvát Ritter-kutatók (Zrinka Blažević, valamint Zlatko Pleše és Josip Bratulić a *Croatia rediviva* kiadásaiban) csak megemlítik, de rengeteg szempontot adnak a Ritter-életmű minősítéséhez.[33]

Először is műfaját kell meghatározni. Ez vegyes: nemzeti célú hagiográfiai monográfia és genealógiai értekezés keveréke. Szerencsére a nemzetközi barokk-kutatás mindkettővel foglalkozott az utóbbi időben. A hagiográfiák kiaknázása Európa-szerte Cesare Baronio alapvető, tizenkét kötetes *Annales*einek kiadása után lendült fel. A kutatás külön

[25] I. h.
[26] *I. m.,* 44–45.
[27] *I. m.,* 45.
[28] *I. m.,* 45–46.
[29] *I. m.,* 46–47.
[30] Vjekoslav KLAIĆ, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713),* U Zagreba, 1914. A Szent László-életrajzról lásd 191–192.
[31] BERLÁSZ Jenő, *Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja (Magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján),* Századok, 1986, 943–1002; legújabban vö. LŐKÖS István, *A horvát irodalom története,* Bp., 1996, Ritterről lásd 114–115.
[32] *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog krišćanstva,* uredio Anđelko BADURINA, Zagreb, 1979, 372–373.
[33] RITTER, *Croatia rediviva* – VITEZOVIĆ, *Oživljena Hrvatska,* prevela i priredila Zrinka BLAŽEVIĆ, Zagreb, 1997 (Biblioteka Latina et Graeca, 40); Pavao RITTER VITEZOVIĆ, *Oživljena Hrvatska,* preveo Zlatko PLEŠE, uvodna studija Josip BRATULIĆ, Zagreb, 1997.

nyomatékkal emelte ki Baronio hatását a német – és különösen a bajor – egyháztörténetírásra, valamint a szláv világra: itt főleg a lengyel Skarga rövidített változatának van óriási hatása, még a bolgárokra és az oroszokra is, de igen fontos a cseh jezsuita Balbinus szerepe is.[34]

A horvát irodalomban Mrnavić-Tomko írt először – Baronius ifjú kedvence – a hazai, tehát illír szentekről. Szándéka rokon Ritterével: tudjuk, ő tette meg szlávnak Justinianus császárt is, és a Prokópiosz-kiadásokban a 20. századig kísértett ez a képtelenség.[35] Ám ő még éppen ettől a császártól származtatta a Habsburgokat, ezért nem jutott eszébe egy horvátnak megtett Szent Lászlóval helyettesíteni az Árpád-házat. A magyarokkal neki még nem volt semmi baja, sőt Pázmány Péter bíboros és esztergomi érsek harcostársaként hamisította a Szilveszter-bullát a magyar királyok apostoli és főkegyúri jogairól. Ritter viszont a Marsili mellett eltöltött években feltöltődött azzal a vállalkozó szellemmel, amely holttestnek, szabadon szabdalható területnek tekintette a Habsburgok által fölszabadított Magyarországot. Raffaela Gherardi monográfiát szentelt Marsili részvételének a Habsburg-udvar abszolutisztikus kísérletében. A bolognai tudós gróf a legharciasabb katonai párthoz állott közel; a bécsi udvarban pártfogói – azonosak Ritter patrónusi körével – új Carafát reméltek benne, vagyis új eperjesi hóhért, aki vaskézzel töri le a született rebellisnek tartott magyarok minden ellenállását.[36] A cseh rendek ténylegesen össze tudtak fogni az aulikus vezető hivatali arisztokráciával a magyarok ellen – az egyedül álló Ritternek maradt az álmodozás egy ausztroszlavista birodalomról. Ezért fosztja meg a magyarokat Szent Lászlótól, ezért sugallja, hogy – ha az Árpád-ház tovább uralkodó része, sőt esetleg Gézától fogva minden magyar uralkodó – már horvát volt, akkor a leányági jogon a magyar trónra került Habsburgok ereiben is horvát vér csörgedezik. Szent László a német császár által állított, a vad magyarokat civilizáló *goj*ok leszármazottja, ezért veszi át az uralmat egy visszapogányosodott, keresztényeket mészárló Magyarországon, horvát történelmi érzékenységet és bécsi elvárást egyaránt kielégítve.

Ritter mesterfokon művelte a politikai utópiája szolgálatába állított „hihetetlen genealógia" tudományának mesterségét – hogy Roberto Bizzocchi könyvének szerencsés terminusát használjuk.[37] Ha kellett, egyértelmű szöveget értelmezett félre, ha kellett, váratlanul elővarázsolt eddig mindenkinek ismeretlen oklevelet, ha kellett, orális hagyományra hivatkozott, ha kellett, képtelen etimológiákat állított elő – mindezekre bőséges példatár található Bizzocchinál, aki sajnos Kelet-Közép-Európából csak néhány cseh példával szolgál; szerencsére egyikük, Hagecius – azaz Hájek – Ritternek is egyik forrása.

[34] *Baronio storico e la controriforma: Atti del Convegno internazionale di studi, Sora, 6–10 ottobre 1979,* a cura di Romeo DE MAIO, Luigi GULIA, Aldo MAZZACANE, Sora, Centro di studi Sorani «Vincenzo Patriarca», 1982; benne különösen Janusz TAZBIR, *Baronius et Skarga,* 547–568.

[35] Vö. GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai,* Bp., 1940.

[36] Raffaela GHERARDI, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento: Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980. Antonio Carafa vonzódásáról Marsili iránt lásd *i. m.,* 218–219; Johannes Thiel 1700. május 27-i leveléről Lipót császárhoz, amelyben Marsilit látja Carafa igazi örökösének, lásd *i. m.,* 270.

[37] Roberto BIZZOCCHI, *Genealogie incredibili: Scritti di storia nell'Europa moderna,* Bologna, 1995. – A Czechus-legendáról, illetve a cseh „fantasztikus" történetírásról lásd *i. m.,* 231–235.

Hajlékony, ha céljai azt kívánják. Ez a fantasztikus áltörténész, a barokk kor Diocleai Presbytere – ahogyan Nada Klaić nevezte[38] – pénzért a gyűlölt szkítáknak is hajlandó ősgenealógiát koholni; talán nem eléggé ismert, hogy Esterházy Pál nádor *Trophaeum* című (1700) nagy, Noéig visszamenő szittya családtörténetét tulajdonképpen ő írta.[39] Ha pedig egyházi cenzúrára számíthatott, visszahúzódott az egyháztörténet-írás elismert sáncai mögé: az *Indigetes Illyricani*ban szereplő Szent László ezért egyáltalán nem horvát származású. Ez a műve mégis kéziratban maradt; talán azért, mert a könyvet azzal indítja, hogy a kereszténység legszentebb ereklyéi egyikét őrzik Zágrábban, azaz Keresztelő Szent János mutatóujját, amellyel rámutatott a megtestesült Istenre: Íme, az Isten báránya.[40]

Azt hiszem, mind a horvát, mind a magyar irodalomtörténet-írásnak igen fontos feladata, hogy kutassa Ritter életművét és felderítse hatását, amely egészen a 19., sőt a 20. század nacionalista ideológiájának némely meghatározó vonásáig terjed. Hiszem, hogy ez a mai találkozás megtette az első lépést ezen az úton.[41]

[38] Nada KLAIĆ, *Comment et pourquoi Pavao Vitezović est-il devenu prêtre de Doclea moderne = Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud,* a cura di Vittore BRANCA e Sante GRACIOTTI, Firenze, 1983, 79–92; Giovanna BROGI BERCOFF, *L'historiographie croate du XVIIe siècle: de l'opus oratorium à la recherche documentaire = uo.,* 93–105.

[39] Vö. SZÖRÉNYI László kísérőtanulmányával ESTERHÁZY Pál *A Boldogságos Szűz Mária szombattya* (1691) című könyvének hasonmás kiadásához, Bp., 1995 (BHA, 31).

[40] RITTER, *Indigetes Illyricani, sive Vitae Sanctorum Illyrici,* 2–4. A kézirat jelzete Zágrábban: R. 3456 (st. sign. SM. 30.B.8); vö. Šime JURIĆ, *Katalog rukopisa Nacionalne e sveučilišne biblioteke u Zagrebu,* Knjiga I, Zagreb, 1991, 199, Nr. 448.

[41] A tanulmány eredetileg – olasz nyelven – előadás formájában hangzott el a *Barokk történetírás és nemzettudat a 17–18. századi Magyarországon és Horvátországban* című horvát–magyar tudományos konferencián, az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1998. január 20-án.

GERGELY ANDRÁS

A MAGYAR MŰVELŐDÉS SZINTJE, FŐ ÁRAMLATAI ÉS INTÉZMÉNYEI A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN*

A műveltség terjedése

Az 1790–1867 közötti időszakban a műveltség szintje általánosan emelkedik, tartalmilag egyre világosabb lesz, intézményei is polgárivá válnak.

Mindez azonban nem a városokban játszódik le. Ott – a központ, Pest-Buda kivételével – alig változnak az életnek a 18. századból származó szegényes barokk keretei, s a művelődésben hű tükre ennek a német nyelvű városi kultúra beszűkülése, provincializmusa: kiutat innen csak a magyarosodás áramába való bekapcsolódás mutathat. A tágabb értelemben vett művelődés kereteit tehát, legalábbis az országos intézményrendszer kialakulásáig, a vidék határozza meg, éspedig a társadalmi rétegeződésnek megfelelően az arisztokrata *kastély*a, a köznemesi *kúria* és a *parasztház*.

A magyar arisztokratának a kastélya körül szerveződött életformája néhány kivételtől eltekintve nem régibb a 18. századnál, s a többség a 19. században teremt a városi palota mellé lakályos vidéki otthont. A kastélyban reprezentatív termek és lakószobák válnak külön, a környező melléképületekben mindenütt ott az istálló és a cselédség szállása, de gyakran színházépület, gazdatiszti lak, lovarda, művészek otthona, kápolna, nyárilak, kripta egészíti ki. Kevesek számára tehát megadatik a művelődés teljessége, és néhányan valóban a kor színvonalán élnek vele. Joseph Haydn az Esterházy hercegek házi muzsikusa, Ludwig von Beethoven gyakran vendégeskedik magyar arisztokratáknál. A könyvtárat fejlesztik, gondozójuk tudós ember. Színészek, művészek kaptak meghívást és megbízást. A kastély körüli parkban románt olvasó grófkisasszonyok sétálnak. A többség szórakozása persze a társasélet, a vadászat, de az arisztokrácia kulturális jelentőségét bizonyítja, hogy az írói-művészi értelmiségnek e hagyományos függésből kiválnia is csak az arisztokraták segítségével sikerül: a három legfontosabb intézmény, a Nemzeti Múzeum, a Tudományos Akadémia és a Nemzeti Színház, annyi tervezgetés után, végül arisztokraták pártfogásának köszönheti létrejöttét.

A birtokos nemesség ugyancsak ekkor, a 18–19. század fordulóján épít magának kúriát (udvarházat), vagyis földszintes, klasszicizáló, oszlopsorral, timpanonnal ellátott tágas, de nem túlságosan lakályos épületet. Az egybenyíló négy-nyolc szobás házban hosszú

* Az 1970-es években Sőtér István egy, a magyar irodalmat európai kontextusba helyező irodalomtörténeti kézikönyv megírását és kiadását tervezte az Irodalomtudományi Intézetben. A 19. századi fejezetek „századosa" Lukácsy Sándor volt. A szakzsargonban „külföldi spenót"-nak nevezett kézikönyv nem készült el, de jelentősen hozzájárult az irodalomtörténeti szemlélet megújulásához. A szerző egykori történeti bevezetőjének részleteivel köszönti korszakszerkesztőjét. (A szerkesztők.)

időre vendégeskedik a távoli, olykor szegény atyafiság. A házat a nyugalom, pipafüst és a tornác végéről nyíló árnyékszék illata lengi be. A falu közepén álló épület hátsó frontja már a gazdasági udvarra néz, ahonnan por, illatok és zaj emlékeztetnek a ház urának kényszerű helyhez kötöttségére, jövedelmeinek eredetére és csekély voltára. Mindez azonban a vendégszeretetet, a viszonylagos jólétet és bőkezűséget nem zárja ki, inkább megalapozza. A polgári korszakból visszatekintve matriarchális idillnek tűnik mindaz, ami korábban a benne élőket éppen radikális társadalmi változásokra indította. A művelődésnek is van itt helye: a házimuzsika már ritkább, de nem kivételes. A könyves téka kicsiny, de válogatott gyűjteményt tartalmaz. A gyermekkel házitanító foglalkozik, majd felsőbb iskolába, kollégiumba kerülnek. Ez az önellátó, független réteg a társadalmi bázisa a nemzeti ellenállásnak 1849 után: tagjai nem szorulnak rá arra, hogy hivatalt vállaljanak, sőt arra sem, hogy az új rendszerrel szemben lojálisak legyenek. Csak a jövő, az bizonytalan: a kisebbedő, fogyó és nem rentábilis birtok folytán társadalmi súlyuk csökkenőben van.

S végül: nem a teljesség kedvéért kell említést tennünk magukról a mezőgazdasági termelőkről, hanem azért, mert valóban belépnek ekkorra a műveltség hordozói közé. Ők 1848-ig jobbágyok, felszabadulásuk után birtokos parasztok vagy agrárproletárok, tájak és vagyon szerint számtalan eltéréssel. A mezőgazdasági konjunktúra, amely hozzájuk is elért, életmódjukat és művelődésüket gazdagította, sőt a paraszti életforma kiteljesedését ekkor éri el. Szembetűnő a tárgyi kultúra legfontosabb elemének, a lakóháznak a fejlődése. Anyaga ugyan továbbra is föld vagy vályog, de háromosztatúvá fejlődik (szoba–konyha–kamra), és a szoba kívülről fűtött kemencével füstmentessé válik. A konyhában a nyitott tűzhely füstjét kürtős kémény vezeti el. A század közepén nagyobb családoknál a kamrában is kemencét építenek, a konyhából tehát jobbra is, balra is egy-egy szoba nyílik. A ház tengelye merőleges az utcára, az utca felőli szoba reprezentatív, nem lakott, ún. „tiszta szobává" fejlődik. A második lakószoba mögött gyakran újabb kamra épül – a négyhelyiséges parasztház, amelyet a tornác fokozatosan vezet át a környező természetbe, arányos formáival, kényelmével a nép nagy részének Kelet-Európában párját ritkítóan kedvező életkörülményeket biztosít.

A korábban csak durván megácsolt, földbe ásott berendezés asztalos által készített, színesre festett bútorzatra cserélődik ki. A közös tálból kanalazást felváltja az egyénre méretezett cserép-, majd óntányér és a villa használata.

A legszembetűnőbb a viselet átalakulása. A házilag készített szőtteseket jobb minőségű és színes gyári anyagok szorítják ki. Több anyagot használnak fel, az ing és a szoknya „ráncosodik". Ekkor jelenik meg a bő gatya, a széles ujjú ing. A század közepén a fehérített anyagot színes hímzéssel, a posztóanyagokat színes rátéttel élénkítik, még a bőrruházatot is hímzés díszíti. Finomodik a paraszti szokás- és a szimbólumrendszer. A köztük élő kisnemesektől átveszik a virágok, madarak, emberi gesztusok szimbolikus jelentésének ismeretét, s maguk is továbbfejlesztik. Az ünnepi viselet hordozójának életkorát, családi állapotát pontosan kifejezi, legalábbis saját lakóhelye számára. Mert a falu viszonylagos zártsága mindenütt más és más viseletet és kultúrát teremt.

A néprajztudomány nem egyöntetű e jelenségek értékelésében: vannak, akik a paraszti élet lehetőségeinek maximális kibontakoztatását látják benne, mások szerint az önálló paraszti kultúra e viszonylag kései kifejlődése retardáció, amely végül is megakadályozta a parasztság teljesebb társadalmi-nemzeti integrációját.

A paraszti *folklór* értelmezése viszont egyértelműen pozitív, hiszen éppen a 19. század eleje óta programja a magyar értelmiségnek a nép által teremtett kultúra magas kultúrává emelése, akár finomítása, akár továbbfejlesztése által. A magyar kultúra eredetiség-igényének találjuk itt gyökerét.

A paraszti folklór valóban imponálóan gazdag. Ekkor jelenik meg az ún. új stílusú népdal, amelynek motívumai felbukkannak a verbunkos zenében – bár a verbunkos zene maga nem népi eredetű, noha magyar jellege kétségtelen. Az analfabétizmus csökkenése a népies irodalom (ponyva) megjelenését hozza magával. A távoli vidékeken történő katonáskodás a népi mesemondók számát gyarapítja. (A magyar népmesék kezdőmondata, a helymegjelölő „az Óperenciás tengeren is túl" kifejezés Ober-Enns vidékére utal.) A parasztok által beszélt nyelv és a felsőbb rétegek magyar nyelve sohasem különült el erőteljesen, a korszakban a csekély különbség tovább csökken: az irodalom nyelvét tudatosan közelítik a népéhez, a nép pedig – elsősorban a szószékről – a megújuló magyar nyelv normáival ismerkedik.

A magyar népi kultúra feltárása, értékként felismerése, közzététele már egykorúan tudománypolitikai program, s részlegesen meg is valósul. (A tárgyi kultúra alaposabb feltérképezése azonban a 19. századra, a zenéé a 20. századra marad.) A paraszti kultúra virágkoraként az 1848–1890 közötti időszakot jelölhetjük meg: a felszabadított jobbágyság első nemzedéke, szabadsága tudatában, immár minden külső szabályozástól mentesen alakította ki a ma is ismert és méltányolt paraszti kultúrát, népművészetet. A jobbágyfelszabadítás ugyanis – a század közepén teljes lendülettel újraéledő gabonakonjunktúrával együtt – óriási életforma-váltását eredményezett; olyat, amelyhez hasonló a kelet-európai parasztság zömének nem lehetett osztályrésze.

A paraszti kultúrát nemcsak a parasztság életkörülményei, hanem külső tényezők is alakítják. A legfontosabb az iskolahálózat, amely a kultúra elsajátítását egyáltalán lehetővé teszi.

Az iskolalátogatás hivatalosan már kötelező, a valóságos helyzet viszont jóval kedvezőtlenebb. Az oktatás kizárólag az egyházak kezében van, amelyek ambícióik, hagyományaik és anyagi lehetőségeik szerint próbálják a mindinkább fokozódó igényeket kielégíteni. Jól mutatja ezt a tanítók számának emelkedése a század elejei hatezerről a századközépi tízezerre. A legkedvezőtlenebb a görögkeletiek (románok, szerbek) népoktatása, a legtöbb eredményt az evangélikusok (magyarok, szlovákok, németek) mutatják fel. Nemzeti eloszlás szerint a németség után a magyarok vannak a legkedvezőbb helyzetben. Faluhelyen egy tanító tanítja egy osztályban az összes gyermeket (a század közepétől száz gyermek felett már segédtanító alkalmazása kötelező), mezővárosokban két tanító két osztállyal, városon három tanító három osztállyal bajlódik. A két első osztály elvégzése a kötelező, itt írás, olvasás, számolás, katekizmus a tananyag, továbbá éneklés és az

olvasókönyv szövegeinek feldolgozása. A felsőbb osztályoknak magyar nyelvű fogalmazást, idegen nyelvet, bővebb számtant tanítottak.

A népoktatás elve nem terjedt ki a lakosság egészére, és hatásfoka csekély lehetett. A legfőbb felügyeletet ellátó állam észlelte az iskola iránt fokozódó igényeket, de szándékosan nem kívánta kielégíteni őket, nem alaptalanul tartva attól, hogy a műveltebbek kritikusabbak és elégedetlenebbek lesznek a fennálló viszonyokkal szemben, illetve végül a tanult elemek az állástalan értelmiségiek számát fogják gyarapítani. Az iskolafenntartó egyházak azonban a társadalmi nyomás elől már nem térhettek ki ilyen könnyen. Jellemző, hogy a fiatal Petőfi Sándor egykorúan is csak falusinak minősíthető településeken már középfokú oktatási intézményeket talált.

A középfokú oktatást a mintegy százharminc gimnázium látja el – ezek jó része azonban nem teljes, csak az alsóbb osztályokkal (és többnyire egyetlen tanárral) működik. A teljes gimnázium a század közepéig hat osztályos, majd az 1850-es években a birodalmi egység jegyében Magyarországon is elrendelik a német tannyelvű, nyolc osztályos gimnáziumok kialakítását. A középiskolai oktatás színvonala ekkor ugrásszerűen emelkedik. Hozzájárul ehhez, hogy a tanulmányokat ettől fogva – porosz mintára – az érettségi zárja le, s ez képesít felsőfokú tanulmányokra.

A felsőoktatásban a szakoktatás hálózata szűkös. Gazdasági iskolák csak magánjelleggel működnek, annál több a jogakadémia és lelkészképző. Orvosi képesítést csak az ország egyetlen, 1635-ben alapított, Pesten működő egyeteme adott – ahol még bölcsészeti, jogi és teológiai fakultás működik. Magasabb mérnöki képesítést – a selmecbányai bánya- és erdőmérnöki akadémia kivételével – csak külföldön lehet szerezni, hasonlóképpen katonai és művészeti diplomát.

A közoktatás eredményességének legfontosabb mutatója az írni-olvasni tudás. Nincsenek pontos adataink, de óvatos becsléssel a századfordulón tíz, a század derekán harminc százalékra tehetjük az írni-olvasni tudók számát. A magyarság művelődésének képe persze kedvezőbb, mint az összlakosságé, a többség mindenesetre itt is analfabéta. A valóságos művelődési szint felbecsüléséhez azonban tudnunk kell, hogy az írott kultúra elsajátítása többnyire nem olvasással, inkább felolvasás útján történik, s ez megsokszorozza az írástudók közművelődési jelentőségét, és nem taszítja az analfabétákat a teljesen műveletlenek közé. Az irodalmi beszéd normáit gyakran nem a sajtó, hanem a színészet és a szószék terjeszti el. Az információközlés terén a közvetlen kommunikációt, a gyűlésezést stb. csak a század közepére szorítja ki a sajtó.

A művelődés terjedésének legfontosabb eszköze, a nyelv, korszakunk elején nem elégíti ki a növekvő igényeket, ezért megújításra szorul. Alkalmassá kellett tenni, arra, hogy a modernizálódó élet fogalmait és problémáit kifejezhesse. A legnagyobb újítást a szókincs, a lexika bővítése követelte, s az új szóalkotások körül zajlott a legtöbb vita. A 18. század végére a magyar nyelv képessé vált arra, hogy az államéleti-jogi és köznyelvi-irodalmi funkciókat egyaránt ellássa. A megújított nyelv birtokában indult meg a küzdelem az állam magyarnyelvűségéért. A magyar nyelv 1790-től kezd behatolni a hivatali ügyintézésbe és az iskolába, 1844-ben pedig törvény emeli államnyelv rangjára. A magyarnyelvűség térhódításának fokozatai; magyar nyelvű iratra magyar válasz; magyarul is

folytatható perek; kétnyelvű törvények; magyar anyakönyvezés. A kiszoruló latint 1844-től a szabadságharc leveréséig teljes magyarnyelvűség követi. Az abszolutizmus a német hivatalos nyelvhasználat bevezetésével próbálkozik (megvalósításához németnyelvű hivatalnokokat importál), de végül is sikertelenül. A nemzetiségek nyelvhasználatát, a korabeli normák szerint igen széles körben, egy 1868. évi törvény biztosítja. Az államnyelvvé válást az oktatás nyelvének magyarosodása kíséri. A népoktatás régóta anyanyelven történik, a középfokú oktatás latinul és az ország beszélt nyelvein folyik, felső fokon csak a század közepén szorul ki a latin (sőt a katolikus teológián csak a huszadik században). Fokozatosan hódít teret a tudományos életben is a magyar nyelv. A nyelvi norma rögzítése a Tudományos Akadémia, közvetítése a Nemzeti Színház feladata.

A magyar értelmiség zöme a század első felében még a hagyományos értelmiségi funkciókat látja el: többségük pap és tanító. Mellettük az egyetlen jelentős csoport a jogászoké és államhivatalnokoké. Feltűnően kevés a szakértelmiségi, a gazdász, a mérnök, az orvos. Magyar hadsereg hiányában a tiszti pályára csak kevesen kerülnek, s külföldi garnizonjaikban többnyire kiszakadnak a magyar nyelvi környezetből és kultúrából. Ennek ellenére sokan a szabadságharc idején a magyar ügy mellé álltak.

Az értelmiség jó része már nem nemesi származású; amíg a feudalizmus jogrendje érvényes, a nem-nemesek képesítésük révén emelkednek ki az alávetett jogállásúak közül honoráciorok. Az értelmiségi egzisztencia önmegvalósítási lehetőségei persze felettébb szűkösek, mert a társadalom éppen a szabadpályás független típust tudja a legkevésbé eltartani. A pest-budai koncentráció az 1840-es évekre a legkiválóbbaknak megélhetést kezd biztosítani az írói, újságírói, művészi, képzőművészi pályákon is. A professzionátus értelmiségiek újonnan feltűnt rétegének megélhetését az ekkor létesült nemzeti célzatú intézmények segítették. A nemzeti kultúra alap-intézményeit arisztokrata támogatással és állami elismeréssel teremtik meg. – Csak az egyetem régebbi, 17. századi alapítású. A Nemzeti Múzeum a nemzeti könyvtárral (1802), a Magyar Tudományos Akadémia (1825) és a Nemzeti Színház (1837): mind e korszak erőfeszítésének eredményei. Az Akadémia önálló tudománypolitikát folytat, liberális értelmiségieket választ tagjai sorába, pályatételekkel orientálja a kutatást, könyveket és folyóiratokat ad ki. 1849 után felfüggesztik nyilvános működését, majd néhány év múlva újra engedélyezik, s ekkor – egyéb politikai nyilvánosság híján – különösen fontos lesz nemzeti funkciója.

A magyar tudományosság az ipari forradalom előtt álló társadalomban egyelőre kevés európai jelentőségű tudományos eredményt mutathat fel. A matematikában a Marosvásárhelyt, elszigetelten élő Bolyai János 1833-ban megalkotja a nem-euklidészi geometriát; de jellemző az elmaradott viszonyokra, hogy a problémát a Magyar Akadémia még évek múlva is megoldandónak tartja és pályatételként tűzi ki. Korszakukban a természettudomány művelői elsősorban szakágazatuk magyar nyelvű terminológiájának megteremtésével voltak elfoglalva, de közben nem egyszer igazodtak már a külföldi tudományosság legfrissebb elméleteihez és eredményeihez, mint például Irinyi János, aki 1846-ban az első magyar nyelvű vegytani könyvben Liebig akkoriban újszerű tanait hasznosította. Az alkalmazott tudományok közül az agrárgazdaságtant adaptálja a korszerű tudo-

mányos vívmányokat a hazai viszonyokhoz. Az orvostudományban pedig Semmelweiss Ignác 1849 után, a gyermekágyi láz okának felfedezésével úttörő eredményt ért el.

A humán ágazatok közül a történettudomány a korszak vége körül kezd fölzárkózni az európai viszonyokhoz és hatalmas forráskiadásokkal a nemzeti történelem szintéziseit alapozza meg. A nyelvtudományban Révai Miklós már a század elején, Jakob Grimm előtt, kidolgozta a nyelvtörténet módszertanát; a század második felében pedig nagy vitákban tisztázódnak a magyar–finnugor nyelvrokoni, valamint a magyar őstörténet alapkérdései. A jogtudomány megújulása egy ideig várat magára, érthető okokból: a korszak ideologikumát elsősorban a jog hordozza. A filozófia késve követi az európai fejlődést. A század elején megindul Kant, majd a harmincas években Hegel recepciója, de a viták nem mindig a fő kérdésekre irányulnak. E tudományban Erdélyi János, a költő és kritikus a legkiemelkedőbb, aki nemcsak a hegeli tanok érvényesítésével szerez érdemeket, hanem kísérletet tesz a hazai filozófia történetének megírására. Korszakunk végén az összes társadalomtudományban erőteljesen hatni kezd a pozitivizmus.

Ami a politikai ideológiákat illeti, a Habsburg-birodalomnak nem volt semmiféle önigazolásra alkalmas eszmerendszere. Csak a napóleoni háborúk idején történt Josef Hormayr (1782–1848) működése révén, erőtlen kísérlet, hogy – hivatkozva a dinasztia iránti hűségre és a történelmi előzményekre – valaminő állampatriotizmust fejlesszenek ki, de a szent szövetségi időszakban már ezt a propagandát is mellőzik, sőt visszaszorítják. A birodalomnak csak a fennállót szentesítő egyház az egyetlen ideológiai támasza.

Magyarországon a birodalomba tagoltságot a többség szükséges rossznak tartotta, s ezért a birodalomban elérhető maximális különállásra törekedtek; felbomlását nem tartották kívánatosnak. Kossuth Lajos az első, aki a szabadságharc leverése után az emigrációban – a nemzeti önállóság tagadására épülő Habsburg-birodalmat felbomlásra megérettnek ítélte. Helyére – az európai egyensúly megőrzése végett – a szabaddá lett nemzetek önkéntes föderációját, a Dunai Államszövetséget kívánta megvalósítani.

A 19. századi soknemzetiségű állam nem azonos egyetlen benne élő nemzet létkereteivel sem, ezért a *nemzeti eszmekör* nem lehet államfenntartó, hanem csak annak ellenkezője. A nemzetállami ideológia pótlására dolgozták ki azt a koncepciót, hogy az országban lakók társadalmi helyzetre, nemzetiségre való tekintet nélkül egyenrangúak és együtt alkotják az „egy politikai nemzet”-et. Nem más ez, mint a liberális állampolgári szabadság egyénre szabott programja 1848 előtt, valósága 1848 után. Ez nem elégíthette ki a nemzetiségeket, mert – bár több szabadságot élveztek, mint a szomszédban, orosz vagy török uralom alatt élők – már a nemzetté válás útjára léptek és önálló államiságra tartottak igényt.

Maradt tehát az egyetlen ideológiai hivatkozási alap: a *történeti*! Eszerint a sok évszázados, zavartalan és sohasem erőszakkal fenntartott együttélés igazolja és szavatolja az állam létét. Ez az érvelés nem felelt meg a változott körülményeknek, és 1848-ban, mihelyt lehetőnek látszott, az ország nemzetiségei, minden különösebb külpolitikai és ideológiai megfontolás nélkül, erejüket túlértékelve, fegyveresen vállalkoztak megnövekedett aspirációik kielégítésére. A győztes ellenforradalom szövetségesei voltak, s így „győztesek” lettek, ezért 1849 után pontosan lemérhették, hogy mit is jelent *saját* erejük: a térség általuk szorgalmazott újjárendezése elmaradt.

ZENTAI MÁRIA

A POÉZIS HASZNÁRÓL
(Komolyan és kevésbé komolyan)

(Komolyan)

Horatiusnak a Pisókhoz írott episztolája óta él a gondolat az irodalomban és a kritikában, hogy a poézis édességes és gyönyörködtető volta mellett **hasznos is**. A horatiusi *utile* és *prodesse* értelmezése koronként sokat változott ugyan, de változatai mind az európai kultúra legmagasabb értékszféráiban fogalmazódtak meg, erkölcsi, nevelési, tudományos, esztétikai, nemzeti stb. „hasznosságként".

A magyar irodalmi gondolkodás történetében az 1780–1830 közötti évtizedekben lehetett a legtöbbet olvasni a költészet hasznáról. A felvilágosodás fejlődéshite és meggyőződése az ember, sőt a nemzet jóvá-nevelhetőségéről civilizatorikus szerepet szán a költészetnek. Kármán és Csokonai műveiben a poézis a komolyabb tudományok felé vezető lépcsőfokként használ a nemzet csinosodásának: „Még mostanság, literaturánknak ezen csecsemő állapotjában, úgy kell bánni gyengélkedő nemzetünkkel, (…) mint az apró gyermekkel. Édes beszéd, kecsegtető nyájasság, dallás, báb, és cúkoros csemege légyen mindaz, amivel őtet az oskolai leckéhez édesgessük. (…) Úgy tettek azzal minden más nemzetek, mellyek a felségesebb tudományokig felhatoltanak."[1] Az 1820-as években Kölcsey vagy az aurorások a nemzeti sajátosságok kifejtésének, a nemzettudat kialakításának és fejlesztésének eszközét látják benne. Kölcsey aranykori görögség-víziója még a minden más költőnél nagyobbra tartott Homérosz művészetébe is ezt a közösségi szerepet látja bele: „…nemcsak a maga költői elérhetetlen nagysága miatt érdemel figyelmet, hanem még sokkal inkább azon példátlan behatás miatt, mellyel ő az egész görög népet, annak százképpen megszaggatott polgári alkotványai közt, egy közönséges nemzeti szellemmel eltöltvén, a maga költői munkálkodása körében egyesítette…"[2] Időben kicsit továbblépve, Jósika Miklós erkölcsi hatást vár a regénytől, Eötvös József vagy Petőfi felfogásában pedig az igazi költészet (amely nem „aljasúl" „kedves játékká") teleológiája mint társadalomkritika és politikai tett fogalmazódik meg.

Ezekben a most csak jelzésszerűen felidézett gondolatokban az a közös, hogy az irodalom célját, „hasznát", szerepét *irodalmon kívüli* és az egyén által közvetlenül beláthatónál, működtethetőnél *nagyobb*, az egész társadalmat érintő rendszerekben határozzák

[1] CSOKONAI VITÉZ Mihály *Ajánlás*a SZÉCHÉNYI Ferenc grófnak, 1802. január 9. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Minden munkája: Prózai művek,* összegyűjtötte, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 442.

[2] KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok;* KÖLCSEY Ferenc *Összes művei: Költemények*, szerkesztette SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 498.

meg. A tudományok felé vezető út végső célja már Bessenyei György röpirataiban is a „lakosok" boldogsága; a nemzettudat kialakulása a remények szerint csakúgy a modernizációhoz szükséges cselekvés hajtómotorja lehet, mint a növekvő politikai-ideológiai tudatosság. Az irodalmi diskurzus *önmagát* eleve a korszak értékrendjének a legfelső szegmensében fogalmazza meg (különösen sok érvelést olvashatunk arról, hogy az egyes nemzetek nagy tudósaikban és költőikben mintegy megtestesülve emelkednek mások fölé hírben és dicsőségben), és további, még erősebb legitimációs alapot teremt magának azzal, hogy „hasznosságát" szorosan hozzákapcsolja az értékrend más, vitathatatlanul magas elemeihez.

Közös jellemző még, hogy nem vagy alig ellenőrizhető a stratégia sikere: létrejön-e a „haszon", azaz föllépnek-e a tudományok magasabb lépcsőjére a költészet befogadói, hat-e a pozitív erkölcsi példa, kialakul-e a nemzettudat a költészet kívánta és kínálta módon stb. (Türtaiosz, Rouget de Lisle és Petőfi legendás esete aligha általánosítható.)

Ha ellenben a költészet hasznossága az egyén által közvetlenül átlátható és irányítható módon nyilvánul meg, ha a cél közeli és konkrét, a kimenet ellenőrizhető: az *alkalmi költészetként* ismert jelenséggel állunk szemben. Ennek a versfajtának az irodalmi becsülete rohamosan csökkent a 18–19. század fordulóján. Nehéz lenne pontosan megmondani, miért, hiszen az a kézenfekvőnek tűnő válasz, hogy silány minőségűek az ide tartozó művek, nem állja meg a helyét. Az alkalmak is sokfélék, a művek is – végső soron alkalmi vers Csokonai *Halotti versek*je, Berzsenyi Wesselényi-ódája vagy Vörösmarty *A Guttenberg-albumba* című epigrammája is.

A korszerűtlenné válás ígéretesebb válaszlehetőségnek látszik. Úgy tűnik, ahogyan az irodalom egyre határozottabban transzcendenciákat (civilizatorikus misszió, erkölcsi tökéletesedés, nemzetformálás stb.) épít maga mögé, úgy válik számára egyre kényelmetlenebbé és tűrhetetlenebbé a nem-transzcendens alapozású költészetgyakorlás. Kazinczy, aki a műveltek, a kiválasztottak esztétikai birodalmává törekszik fejleszteni az irodalmat, már az 1810-es években elavultnak, ab ovo dilettánsszagúnak minősíti az alkalmi költészetet (nagyvonalúan nem véve tudomást saját ilyen jellegű verseiről). Majd az 1820-as évektől lassan az intézményesülés útjára lépő, önszemléletében önmagát kizárólagosan „irodalom"-ként meghatározó hivatásos (H. Fehér Katalin kifejezésével élve strukturált) irodalom kiveti magából, a kulturális élet perifériájára szorítja a társasági élet, hivatali előmenetel és más hasonló alkalmak ihlette, intézményesülni amúgy nem is óhajtó formákat.

Árnyalatok és változatok persze léteznek. Az elfogadás–el nem fogadás szempontjából nemcsak az alkalom minősége számít, hanem a költő személye is. Ha elismert, az irodalmi élet alkotta rendszeren belül mozgó-tevékenykedő alkotóról van szó, költői respektusa mintegy megnemesíti a versírást kiváltó alkalmat, az irodalom általános transzcendenciája rávetül a partikuláris tárgyra és kiemeli azt az alkalmi költészet gyanús köréből az igazi művészet magasába. Ez történik már a saját korukban, majd később az irodalomtörténeti recepcióban pl. Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi vagy Arany alkalmi verseivel (például az összes emlékkönyv-verssel). Ám ha a cél, az alkalom közeli és

gyakorlatias, a szerző pedig „nem számít" írónak, a vers (esztétikai minőségétől függetlenül) a periférián marad, a mindennapokba „integrált"[3] irodalmiság részeként.

Névnapi és lakodalmi mulatságok, főispáni beiktatások, iskolai ünnepélyek éltetik tovább ezt a költészetfajtát; művelői és fogyasztói a hétköznapokban, a privátszférában, valamint az átlátható, személyes kontaktusokkal átszőtt közvetlen társadalmi környezetben használják a poézis sokat emlegetett erejét. Az *eszközszerűséggé* formálódó hasznosságot nem kanonizálja elmélet, de többnyire működik; az elérni kívánt célok görbe tükröt tartanak a hivatásos irodalom transzcendens teleológiájának.

Jelen rövid dolgozatomnak nem célja az alkalmi költészet státusának komplex vizsgálata, noha érdekesnek, szükségesnek és a jövőben elvégzendő feladatnak tartom. Most inkább szórakoztató szemlét szeretnék adni arról, hogyan jelenik meg a célirányosan használt irodalom mint *téma*, vagyis mi mindenre használják a költészetet az irodalmi művekben. A görbe tükröt tovább görbíti, hogy a szemle második részében az irodalom fizikai megjelenési formájának, a könyvnek-papírnak a használatáról lesz szó.

Példáim többsége 1790 és 1830 között született magyar művekből való; egy-két esetben folyamodtam e körön kívüli szemléltető anyaghoz.

(Kevésbé komolyan)

Mire használható tehát a poézis? Nyilvánvaló, hogy vizsgálódásunkban el kell különítenünk két nagy területet: más módon hasznosítható a poézis mint szellemi létező, és másképp a poézis tárgyi megjelenési formája.

Először lássuk az elsőt.

Sikerrel alkalmazhatja a költészetet a gyógyászat. Kisfaludy Károly hősét, Tollagi Jónást meghűléséből a versírás kúrálja ki, jó eredménnyel kecsegtető természetgyógyász öngyógyító kezdeményezés után orvosi rendelvényre is: „Lépfalvi doktort külde hozzám; ez nagy cseppeket látván homlokomon, kérdé, mi izzaszthat ennyire? én nyílt szívvel megvallám, hogy a versírás verítéke ütött ki. – Így hát a szelíd Múzsa a jótevő Hygiaeával egyesült s utat jelel az orvoslásra; ennélfogva én is izzasztószer gyanánt versírást ordinálok. (…) Így lettem recipe szerint poeta ex officio."

A megfigyelés pontosságát egy másik orvosi szaktekintély, Petőfi Sándor is alátámasztja, sőt, további részletekkel egészíti ki. Az izzadást mint tünetet ugyanis egyszerű levélírás is kiválthatja, ha erős idioszinkrázia áll fenn a páciens részéről az írás iránt, de ilyenkor nem zárhatók ki a káros mellékhatások sem, amint azt Fegyveres Tamás úr tapasztalja *A táblabíró* című műben: „…szegény ember! gondold meg csak jobban, / Hej, írnod kell még ma, írnod kell valóban. // Eszébe is jutott nem igen sokára, / Nyilalt az oldala, borsózott a háta, / Káprázott a szeme, izzadt az üstöke, / Kiszáradt gégéje, viszketett a feje."

[3] H. FEHÉR Katalin, *Fáy András és az integrált irodalom*, doktori értekezés kézirata, Szeged, 1997.

Megfelelő helyen és időben alkalmazva a gyors karrierépítés eszköze is lehet a versírás. Fáy András Bélteky Mátyása az új főispán mellé szeretné bejuttatni a fiát, ennek érdekében díszruha és vers készítését látja célszerűnek az installációra. Leguli barátja rájön a működőképes példányok előállításának műveleti sorrendjére is: „…megvan barátom, kiálta örvendve, bár buta legyek, ha reá nem akadtam a múzsák mély titkára. Az egész theoria ez: álmot kell látnunk, s az apotheosis alá menendőnek rangjához képest, lehoznunk valamelyik istennőt, Themist, Minervát, Justitiát, s a t.: s ennek szájába egy kissé bátor – minél bátrabb annál jobb – magasztalásokat adnunk, miket a kegyistennő épen ne szűk marokkal szórjon nevünkben, kedveltjének szeme közé. A vége, mint gondolhatod felébredés, áldás, kegyvadászat s más efféle." A verset annak rendje és módja szerint közös erővel megalkotják; nem Mátyás úron múlik, hogy végül mégsem használja fel (Fáy András: *A Bélteky-ház*).

Ebben a példánkban egy atya kívánta hasznosítani a költészetet gyermeke érdekében; de természetesen a szülő iránti gyermeki tisztelet is választhatja a kifejeződésnek ezt az útját. Fáy András *A különös végrendelet*-ében Upory Póli kisasszony édesanyja névnapi ünnepségének dekorációját gipszből és versből állítja össze, körülbelül fele-fele arányban: „A régiség minden istenei, magát Priapot sem vévén ki, ki egy szegletben befügefalevelezve ugyan, de egyébiránt egészen Catull és Martiál után másolva állott, elszórva állíttattak föl a kertben, s mindegyike egy-egy verssel nyujtotta kegyét a házi Krisztinának. (…) Egy szóval: ha minden áldás teljesedésbe megy, jótéteményeikkel fojtják vala el a szegény Uporynét a jámbor istenek."

Nemcsak jótékony, gyógyító, hanem bizonyos körülmények között egészségkárosító hatása is lehet a költészettel való találkozásnak. Rekettyési Borgay Kálmán urat súlyosan frusztrált állapotba, már-már identitásválságba sodorja, hogy Füreden a társaság figyelme kitüntetetten az írók felé fordul: „Mindenki őket látta, hallotta, könnyezte". Kálmán úr szilárd értékrendje felborul („Rang, vagyon, születés előnyei, mind csekélységek gyanánt tüntek fel most előttem"), viselkedése feltűnően megváltozik („megszokott társalgásait is kerülni látszott; barátai kérdésére egytagúlag vagy szórakozva felelt; egyszóval: egészen ki volt forgatva sodrából"). „Az írói érdem", a „hálás honfiak tisztelése" és a „sírontúli halhatatlanság" vágya töltik ki a gondolatait. A barátai ugyan hajlamosak bagatellizálni a problémát („én azt hiszem: ezt az írói tücsköt nálad, leginkább az unatkozás és tétlen nyugalom idézték elő"); mindazonáltal segítenek megoldást találni. Úgy látják, az útleírás a legkönnyebben előállítható írásfajta, tehát Kálmán úrnak utaznia és útiélményeit kiadnia kell a lelki gyógyuláshoz. Itt tehát hasonszenvi, homeopathiás gyógyászatról van szó, hiszen a baj kiváltója és gyógymódja egyaránt az irodalom volt (Fáy András: *Rekettyési Borgay Kálmán utazása*).

Intrikusok tényked ését sokban segítheti a költészet. Jól beválik, mint kelepce például Kisfaludy Károly *Tihamér* című elbeszélésében, de lehet felségsértési vád tárgyi bizonyítéka is. Voltaire Zadigja, akit Dugonics András *Cserei, egy honvári herceg* néven honosított, ilyen helyzetbe kerül: rögtönzött versének letépett felét használják fel ellene.

A végzetnek alaposan össze kell szednie magát, hogy ebből a bajból is kihúzza, de a másik versdarabka csodás előkerülése a felmentés bizonyítéka lesz.[4]

Csokonai Vitéz Mihály különösen nagy szaktekintély a költészet használati módjait illetően. A lótartás területén például fontos a nemes állat bizonyos speciális ritmusérzékének kifejlesztése, különösen, ha a Pegazusról van szó. A civil életből a katonasághoz kerülve (ezzel fenyegeti a költő) komoly változást kell elszenvednie, mint az a *Lócsere* című versből kiderül:

> Majd ha egy magyar huszár húz farkadra farmatringot,
> Nem versre, hanem attára porcogtatod a fingot.

Munkaritmus-szabályozónak amúgy a rossz vers is megfelelhet: Hans Sachs szépen be tudja fejezni a cipőt úgy is, ha egyezségük értelmében csak akkor csap rá a cipészkalapáccsal, amikor Beckmesser hibát követ el a mesterdalban (Wagner: *A nürnbergi mesterdalnokok*).

Csokonai *Búcsú a magyar múzsáktól* című versében pedig megtaláljuk az átmenetet a költészet szellemi lényegének hasznosításáról a tárgyiasabb területre:

> Minden írásimat, melyek megmaradtak
> S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
> (…)
> Bízom az érdemes késő maradékra,
> Mely több szívességgel néz a jó szándékra,
> Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
> Pipára raggatom és vajas fazékra.

A konyhai csomagolástechnika mások számára is magától értetődő felhasználásnak tűnik. Így Fegyverneki gróf: „A verseit, mikor a szakácsomnak akartam vólna általadni, hogy jó lesz néki holmit belétakarni…" (Csokonai Vitéz Mihály: *A méla Tempefői…*). Rekettyési Borgay Kálmán írói ábrándjait hasonló jövő képével hűti barátja: „Borgay: De az író, barátom, számít az utó-ivadékokra is. – Kucska: Melyek már fűszer- vagy sajttakaróul birandják jámbor munkádat!" (Fáy: *Rekettyési Borgay Kálmán utazása*) Sok évtizeddel később pedig a pesti hentesné Vajda János költeményeiből csavart stanicliban nyújtja át az ezredesnek a tepertőt (Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*).

Báró Serteperti verseskönyvből kitépett lappal gyújtja meg a pipáját, de ennél a használati módnál nem zárhatók ki a káros mellékhatások: „Már nem szíjja, csak fújja a pipát, elhalványodik. (…) Bizonyosan a versnek a füsti járta által a Nagyságod fejét." (Csokonai Vitéz Mihály: *A méla Tempefői…*)

[4] Uo. Benedek Marcell fordításában az ominózus vers: „Gaztettet visz végbe sok gonosz, ki sarcol, / Trónján ülő fenség győztesen söpri el, / A köz-békességbe most szerelem harcol, / Csak ő az ellenség, akitől félni kell." A papírt úgy tépték ketté, hogy minden sor első, hatszótagos fele maradt csak rajta, így összeolvasva felségsértés.

A pipamotívummal megjelenő utalás a tűzre, égésre szintén gyakori, komoly elő- és utótörténete van. Maga Csokonai több variációját is kidolgozza. Párosulhat a női szépség szolgálatával:

> És te, Nanét, tőllem szívességgel vedd el,
> Ha munkámnak becset szerzek szép neveddel:
> Legalább, ha könyvem végig nem olvasod,
> Megpróbálhat'd rajta frizérozó vasod. (*Dorottya*)

Tűzijáték előkészületeihez nem feltétlenül szükséges a vers, más irodalmi formák is jól használhatók: „…ezt a rakás papirost oda viszem rakétáknak s más egyéb tűzi portékáknak csinálására. (…) Ezek, amint látom, a *Magyar Museum*, ezek a *Mindenes Gyűjtemény*, ezek a Széphalmy *Orfeus*a, ezek meg a *Pesti Mercurius*." (Csokonai: *A méla Tempefői…*)

Tűz és vers korántsem metaforikus kapcsolata sem tér-, sem időbeli korlátok közé nem szorítható. Az angol irodalomtörténeti hagyomány úgy tudja, hogy Thomas Percy, a *Reliquies of the Ancient English Poetry* című, nagyhírűvé váló gyűjtemény kiadója úgy jutott a gyűjtemény alapját képező, ún. Folio Manuscript birtokába valamikor a 18. század közepén, hogy vidéki barátja udvarházában vendégeskedve a tűzgyújtásra készülődő szobalánytól vette el a papírcsomót. Poétikusabb 19–20. századi francia–olasz változat: a bohém barátok Rodolphe művével fűtenek a párizsi padlásszobában Puccini *Bohémélet* című operájában, illetve a librettó alapjául szolgáló Henri Murger-darabban.

Gyűjtésem legkevésbé poétikus darabjai vannak még hátra. Kazinczy levelezőpartnere, Cserey Farkas Percy-hez hasonlóan egy ismerősénél volt vendégségben 1812-ben: „A napokban egy ide szomszéd faluba egy B. Bánffy urat látogattam meg – ebéd után, eng(edelemmel) mondom, az árnyék székre menvén, a tudva levő szükségre egy régi el szaggatott írás juta kezembe, meljet küldök is néked azért, hogy Erdélyre nézve híres Rabutin subscriptioja – mást vevék e heljet elő, hát ez is egy 1602. költ. írás – rendre mind csak válogatni akartam, de mind a leg régibb irásokra kaptam, meljek el valának szagatva." (KazLev X, 98.)

Hasonló felhasználási módot sejtet Fazekas Mihály rejtőzködőbb fogalmazása: „Egy országút mellett fekvő vendégfogadónak félrevaló zugjában egy szebb helyet érdemlett régi könyv maradványa találtatott: kicsoda és hol adta ki, nem tudatik, mert mind eleje, mind hátulja már ki volt szaggatva; amint hozzá lehet vetni, abderiták krónikájának kellett lenni." (*Különös privilégium*, Debreceni Kalendárium 1827.)

Az élet pedig utánozza az irodalmat. Petőfi állítólag azért vásárolta meg és tartotta az asztalán Császár Ferenc költeményeit, hogy *szükség esetén* azt használja. Petőfi költészetszemlélete amúgy is hajlik rá időnként, hogy botrányosan praktikus legyen, és még a legkevésbé költői hasznot, az anyagit is számításba vegye: „S ha majd, amint hiszem, a bortól / Hatalmas kedvem lészen, / Még verset is csinálok – Pesten / Eladhatom jó pénzen." (*Eger mellett.*)

Zárszó

Rövid szemlém nem meríti ki a témát (az anyaggyűjtés folyamatos). Berekesztésül viszont (kikerülve a költészet eszközszerű politikai alkalmazásának vagy a verseket felfedező reklámnak a problematikáját) új használati mód lehetőségére hívom fel a figyelmet: Weöres Sándor *Tojáséj* verse csak hét betű, így tökéletesen alkalmas *fájlnév*nek…

FRIED ISTVÁN

„A VÉN RÁKÓCZI”
(Osztrák–magyar [v]iszony: 1809–1813)[1]

L. S. mesternek

Budapest történetének tanulságos fejezetét alkotják a sűrűn változó utcanevek, az időnként eltávolított, visszahelyezett, olykor romkertbe száműzött, máskor a népharag megsemmisítette köztéri szobrok. A Habsburgok szobor-képmásai sem mondhattak szerencsés sorsot a magukénak, hiszen például kitessékeltettek a Hősök tere szoborgalériájából; a budapesti Nagykörút névadói közül jó néhányan, többek között a szeretett (Wittelsbach!) Erzsébet is csak hosszas szünet után kaphatta vissza útszakaszát. Mindazonáltal a Belváros egyik forgalmas terén dacolt az idővel és az utcanév-történelemmel József nádor;[2] nem különösképpen sikerült ércszobra viszonylag elégedetten tekinthet a halála óta eltelt több mint másfél századra, amelynek során – sok minden egyéb mellett – városrendezési elképzelése, építői ügybuzgalma sokszorosan igazolódott. Az meg kiváltképpen tanúskodik a szoborból áradó optimizmus igaza mellett, hogy fontos és rokonszenves alakként vonult be a magyar irodalomba; számottevő érdemű történészek éveket, sőt, évtizedeket töltöttek hivatali iratai kiadásával, magyarázatával.[3] Azt az utat járta be, amelyet a magyar (a közös osztrák–magyar) történelem megannyi szereplője: a pályakezdés ellenségeskedő epizódjai feledésbe merültek, egyre közelebb került magyar környezetéhez, mígnem szinte legendás alakként őrizte meg a köztér és a köztéri szobor emlékezete, nem kevés sugalmazást kapván az irodalomtól. Nem sokkal hivatalba lépése után már gyanússá vált a magyar törekvéseket kárhoztató udvari intrikusok szemében, pedig csak annyi történt, hogy a Habsburgokra általában jellemző kötelességtudással látta el hálátlan feladatát. Azt, amit a nádor halála alkalmából szerzett „pályakép”-ben Garay János versbe írt:

Egyik kezét kinyújtja, a trónt segítni fel,
Mert szeretett s hűséggel felé ver a kebel;
De tartja másikát is az alkotmány fölött,
Mert a közös hazának védelmet esküdött.[4]

[1] *Palatin Josephs Schriften,* Vierter Band, zusammengestellt und kommentiert von Sándor DOMANOVSZKY, herausgegeben und eingeleitet von Ferenc GLATZ, Bp., 1991 (a továbbiakban: PJ IV).

[2] Johann Halbig 1858-ban készült szobrát 1869-ben avatták föl. *Budapest Lexikon*, Bp., 1973, 505.

[3] József nádor iratainak előző köteteit is DOMANOVSZKY Sándor adta ki: I, Bp., 1925; II, uo., 1929; III, uo., 1935. Vö. még: DOMANOVSZKY Sándor, *József nádor élete,* I–II, Bp., 1944.

[4] GARAY János, *Pályaképek főherczeg József nádor életéből* = G. J. *Összes munkái,* II, Bp., 1886, 390–394.

Írja mindezt Garay János az 1811-es esztendő eseményeit taglalva, mikor is a szorító pénzügyi helyzet, valamint a vesztes háborúkban kimerült Ausztria újabb áldozatokat kívánt a magyaroktól, anyagiakban, emberben, az országgyűléssel kívánván megszavaztatni az európai szerephez szükséges pénzeszközöket. „A közbenjáró" – írja a versfejezet címéül Garay, és gondolatát fogalmazza tovább Jókai:

„József nádor, mint a királynak testvére, s annak, a nádori hatalomnál fogva személyesítője, folyvást ott állt a nemzet és trón között, oltalmazva a nemzetet a bécsi kormány túlkapásai ellen s óva a trónt a nemzet kitöréseitől. Ő magyarnak vallá magát. Budán fényes udvart tartott; Alcsuton egy vadonból paradicsomot varázsolt elő, letelepedve közöttünk, mint magyar földesúr s az okszerű gazdászatból fényes példát adva; s egy országgyűlési beszédében kimondá, hogy ő benne is Árpád vére foly."[5]

Jókai nemcsak regényes magyar történelmében vázolta föl a sikeresen gazdálkodó «Ankerschmidt» alakját, az 1872-es megjelenésű *Eppur si muove (És mégis mozog a föld)* egyik kulcsfigurájává teszi a bölcs nádort:

„Úgy egymáshoz vagyunk nőve, mint a fő a testhez; legkisebb baját is megérzi a fő a testnek. Hogy mi voltam a nép közt, arra a bécsiek csúfondáros elnevezése megfelel; ahol nem hínak másképp, mint «der alte Rákóczi»."[6]

Wertheimer Ede, aki elsőként rajzolta föl a nádor iratai alapján Magyarország 19. század eleji históriáját, szükségesnek tartotta följegyezni, miszerint a nádor „mindig büszke volt arra a dicsőségre, hogy a király és a nemzet között mint békeapostol működhetett."[7]

Domanovszky Sándor hagyatékában az 1809–1813 közötti néhány év iratanyaga őrződött meg, nem pusztán a nádor jelentéseinek sorozata, hanem az ezekre reagáló bécsi udvari ügyintézési terv is, nem is szólva a nádor felterjesztéseinek kommentárjáról, a kabinet ügyiratairól, az azokhoz szervesen kapcsolódó, a bécsi véleményeket formáló ügynökjelentésekről, az ellenintézkedések készülését nyomon kísérő fölterjesztésekről, illetőleg Ferenc király és császár döntéseiről – mindehhez megkapjuk a nádor naplójának megfelelő helyeit. A szóban forgó esztendők a nemesi inszurrekció, a «győri vitézség» sokféleképpen megítélt eseményeivel gazdagok, ekkor készül elő a – joggal – heves ellenkezést kiváltó devalváció, párhuzamosan az 1811/12-es országgyűléssel, amelyet majd tizenhárom esztendős nyílt abszolutisztikus kormányzás követ. De ezen az országgyűlésen már Kazinczy Ferencnek, az egykori státusfogolynak neve visszhangzik, Dessewffy József (a titkos ügynök, a belga Leurs szerint a rendek Mirabeau-ja)[8] érvel a széphalmi poétával a magyar nyelv ügye mellett – ezt köszöni versben Kazinczy, erről ad hírt a verssel egy tónusban zengő leveleiben barátainak.[9] Ott a világpolitika is az országgyűlésen, Napóleon árnya borul (előbb ellenségként, majd rokonként-hódítóként) a pénzügyi-újoncállítási vitákra. És egyáltalában nem mellékesen vetődik föl József nádor

[5] JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, Bp., 1969, II, 398.

[6] Bp., 1965, II, 92.

[7] WERTHEIMER Ede, *Az 1811/12-iki országgyűlés*, Bp., 1889, 84.

[8] *Uo.*, 57. Dessewffyről azt is terjesztették, hogy felelős minisztereket óhajt.

[9] KazLev IX, 243, 255, 263, 268, 269, 273, 293, 330. A vers közlése: 337–338. Változata: 370. Vö. még: DÜMMERTH Dezső, *Kazinczy és köre és az 1811/12. évi országgyűlés*, ItK, 1967, 167–174.

jelentéseiben a Magyar Nemzeti Múzeum ügye,[10] a budai Rácváros égése[11] (e tűzvészben égett le Virág Benedek háza); ekkor fogalmazódik meg a nádor jó szándékú, a birodalom korszerűsítését célzó javaslata.[12] *Hungarisierung Österreichs*, röviden így foglalható össze. Ismét Domanovszky Sándort idézve: a nádor „rámutat (…) arra is, hogy Ausztria szétzüllőben és hanyatlóban van, s ha ezen nem segítenek idejében, könnyen lehet a következménye forradalom és azután a monarchia felosztása vagy kedvező esetben átalakítása."[13] Mire Ferenc király és császár magánvéleménye, a kabinet általános meggyőződése Ferenc leiratában artikulálódik: az ügyek vezetésének gyeplői minden tekintetben szorosabban fogassanak (daß in Hungarn die Zügel der Geschäftsführung in jeder Hinsicht mehr angezohen [?]…").[14] Egyszóval „az összeütközések országgyűlése" (Wertheimer Ede)[15] mellett e négy év a kölcsönös bizalmatlanság, Magyarországon a belső kulturális építkezés kora. Ha arról gondolkodunk, hogy miért 1813-ra sikerült Kazinczynak *Poetai berké*t (meg Dayka Gábor verseit) megjelentetni; miért ezekben az esztendőkben kerül ki a nyomdából Berzsenyi Dániel verseskötete, Csokonai Vitéz Mihály négykötetes gyűjteménye; mit alkot Katona József; hogyan készül polémiáira és történészi hivatására Horvát István, akkor háttérként oda kell gondolnunk a József nádor irataiból kiolvasható Bécs–Pest-Buda, udvar-nemesség, bécsi propaganda-magyar kulturális törekvések viszonyt, illetőleg József nádor taktikázó, kiegyenlítést sürgető–kereső tevékenységét.

Ez érzékelhető Kazinczy Ferenc levelezésében is. Hol annak a rémhírnek ülnek föl néhányan, hogy „A' mi Palatinusunk a' maga 1796 olta viselt méltóságát leteszi, 's helyébe az Udvar Ranieri Herczeget állítja Locumtenensnek, vagy ha Diaetank tartatik, Palatinusnak választja",[16] máskor a nádorra nézve – magyar szempontból – kevésbé hízelgő kósza hírek terjednek. Pesten és Budán azt hiszik, hogy a Palatinus „tette-fel a' bért, még pedig ellenkező czéllal mint a' mit én és Te 's Prónay óhajt (…) Úgy mondják, hogy midőn arról volt szó, hogy a' felkelendő sereg ne német, hanem Magyar nyelven exerciroztassék, a' Palatinus azt mondta, hogy ha nem németül kell exerciroztatnia, tótul kell, mert az a' többség nyelve."[17]

Ebből annyi igaz, hogy nem a nádor, hanem Ferenc tiltakozott (Komáromból 1809. július 23-áról kelt, a nádorhoz intézett leiratában) a magyar vezénylési nyelv ellen, először is azért, mert sok beszédet igényel, a német vezényszavak rövidek és gyorsak, s a magyar vezényszavakat (másodszor) nemcsak a szlovákok és a németek, hanem a szerbek és a románok sem értik. Aztán a tábornokok és a tisztek nagy része óhajtja a német vezénylési nyelvet, meg egyébként is, akik nem beszélnek vagy értenek németül, a ve-

[10] PJ IV, 295–297.

[11] *Uo.,* 300–304, 311–313.

[12] *Uo.,* 271–281. Első beható ismertetése: WERTHEIMER Ede, *József nádor eszméi Magyarország és Ausztria regenerálásáról*, Budapesti Szemle, 1881, XXVI, 52, 102–112.

[13] DOMANOVSZKY, *i. m.,* I/2, 322.

[14] PJ IV, 270.

[15] WERTHEIMER, a 12. sz. jegyzetben *i. m.*

[16] KazLev VIII, 59.

[17] *Uo.,* 160.

zényszavakat azért értik. József nádor hiába hivatkozik az elmúlt országgyűlésen hozott törvény második cikkelye 20. §-ára, mely szerint nemcsak a vezényszavaknak, hanem a parancsoknak és jelentéseknek is magyarul kell(ene) elhangozniok, különös tekintettel – teszi hozzá – a magyar nemesi inszurrekcióra, a nádori intervenció, mint rendesen, süket fülekre talál, értetlenségbe ütközik.[18]

A kósza hír (ki tudja, mennyire szándékosan terjesztve) már gyanúba keverte a nádort a tübingai pályaművel kapcsolatban, s a „divide et impera" többször bevált, II. Lipót által is gyakorolt módszere szerint a magyar ellenállás megtörését célozta. Kazinczy – a híreket a nádori iratokban is sűrűn előforduló Dessewffy Józseftől kapta – elismervén a nádor jószándékát, hol levéllel fordul hozzá, a nemzet boldogítójának nevezve, hol átérezni látszik kényes helyzetét, igencsak szűk lehetőségeit, ekképp körvonalazza, mit tehet és mit nem a nádor:

„A' Palatinusban mi lakik, azt a' *veséket vizsgáló* Isten tudja. Vay és Péchy imádják. Én őtet úgy nézem, mint a'ki nem egyéb mint az Udvar' játéka. Talentoma sok van, mert néha ex tempore ötnek is reassumálja az argumentumaikat 's azokat megczáfolja. Közöttünk lakván, tudja, melly részen áll az Igazság. De ő semmit nem tehet, mert ha egyebet teszen, mint a' mit Izdenczy akar, Izdenczy őtet még a' Palatinusságtól is a' legszebb móddal megfosztja. Nagy ok az ő tisztelésére hogy előre látta mi lesz a' háború következése, és azt ő nem *akarta*. Az ő házi interesszéje nem sok: sok pedig az hogy egy nagy nemzet' Chéfje, még pedig szeretett Chéfje lehet, ha lehetne."[19]

Kazinczy találó helyzetrajzának jelentőségéből mit sem von le, hogy a József nádor iratait kommentálók, József nádort gyanúsítgatók (de legalább is a titkos ügynökök koholt vádjainak képmutató módon hívők) között nem Izdenczy József neve fordul elő a leggyakrabban, sőt, a kötetben alig találkozunk vele, hanem Joseph Wallisé, Franz Hageré és Anton Baldaccié, akik vajmi kevés fogékonyságot tanúsítottak a magyar problémák iránt, ehelyett a II. József uralkodásának végső esztendei óta minduntalan felhangzó, magyarságot bíráló nézeteket képviselték. Abban viszont igaza van Kazinczynak, hogy Bécsben nemigen hallgattak a magyar helyzetet jobban ismerő nádorra, még válságos szituációban sem. Például a hírhedetté vált győri csata előtt sem érezhette császár és király testvére bizalmát.[20] A megszégyenítő vereség egyik – és talán nem is a legkevésbé lényeges – oka volt a legfelső hadvezetés kapkodása, a környezetet, az inszurgensek képességeit és felhasználhatóságát nem ismerő János főherceg favorizálása Józseffel szemben. Azt is pontosan érzékeli Kazinczy, hogy miféle helyzetekbe kényszerült a nádor, akinek családja és a Birodalom (vélt?) érdekeit éppen úgy kellett képviselnie a magyar országgyűlésen, mint ahogy a magyar rendekéit, a magyar kultúráét Bécsben, jelentéseinek tanúsága szerint. A már említett titkos ügynök jegyzi föl, hogy egy 1810. novemberi beszéde miatt országszerte szidják a nádort, különösen gyakori bécsi utazásai tűntek föl.[21] Mégsem ez a jellemző, hanem az a remény, amelyet kompromisz-

[18] PJ IV, 109–110.
[19] KazLev IX, 162–163.
[20] PJ IV, több ízben, például: 73–78.
[21] *Uo.*, 372.

szumokat egyengető magatartása táplált a messze nem egységes és taktikázással még tovább megosztható rendekben.

A magyar ügy képviseletének jegyében foglal állást az inszurgensek hadviselésével kapcsolatban. E kérdésről szólva az utókor ítéletét a szélsőségek jellemzik: az egyik póluson leljük Kisfaludy Sándor védőiratát, amely egyébként nádori megbízásra készült,[22] a másikon Petőfi Sándor gúnyos megjegyzését *A nép nevében* című versében. Tovább differenciálva Kazinczy Ferenc és Dessewffy József közös fogalmazványát idézhetjük a „Győrnél elesett zempléni vitézek emléke" ügyében, amely még 1809-ben készült, de 1821-ben jelent meg.[23] Az országgyűléseken határozott ellenzéki magatartást tanúsító Dessewffy és a nyílt politikai szerepléstől a saját érdekében tartózkodó Kazinczy kiállása csak látszólag szolgálja a rendek apoteózisát. „Elaludt bennünk a dicsőség szeretete – írják a szerzők –, mely nem abban áll, hogy több fénnyel bírjunk, mint mások, hanem abban, hogy bennünket lelkünk ismerete, és a közönséges ítélet jóknak, tisztáknak, s nagyoknak tartson és tarthasson: de fel fog ébredni, mihelyt az igaz érdemet becsülni fogjuk." A nemzetpedagógiai célzat mellett a ki nem mondott ellenvélekedéseket cáfolják a szerzők, és azt szorgalmazzák, hogy a *magyar virtus*nak is állíttassék emlék. S ami még figyelemre méltó: kizárólag magyar ügyről, magyar vitézségről, áldozatról van szó. Az uralkodó nem említtetik, viszont a „szeretett nádorispán" igen, mintha a szerzők előtt nem lenne ismeretes a huzavona a fővezérség körül. Mindenesetre a győri csata lefolyásának körülményeit és benne az inszurgensek szerepét világosabban láthatjuk a nádor végre megjelentetett jelentéseinek tükrében. A csatavesztésért és a „futásért" aligha csak a harcokban járatlan inszurgenseket tehetjük felelőssé. A nádor szerint „gyakorlatlanság, tapasztalatlanság, majd rossz példák mentik ezeket az embereket, akik egyébként egyénileg és tegnapelőtt csapatban derekasan viselkedtek" – emígy az 1809. június 16-i jelentés.[24] Június 20-áról az alábbi tudósítást olvashatjuk: akadnak inszurgens csapatok, amelyek rendben vonultak vissza. Másokat páni félelem fogott el, és csak másnap gyülekeztek ismét egybe Komáromnál ezredüknél. Megint mások tudatlanságból vagy félreértésből túl messzire hátráltak. Ugyanebben az iratban a nádor megismétli, hogy korábban is, a győri csatában is egyéni bátorságuknak (ti. az inszurgensek) igen sok tanújelét adták („da sie vorher und an diesem Tag viele Beweise von einzelner Tapferkeit gegeben"), és első kiképzésük e jelen állapotában nem méltatlanok őfelsége kegyeire, mit a csatában elszenvedett tetemes veszteségeik bizonyítanak.[25] Még igen sok szó hangzik el a harcvezetésről, a fővezérségről, az inszurgenseknek a reguláris hadseregbe való beosztásáról, a nádor azonban kitart álláspontja mellett, jóllehet avval tisztában volt, mennyivel korszerűbb és eredményesebb a franciák hadviselési módja, hadseregszervezési technikája. Ami azonban Kazinczyt (és Dessewffyt) mégis arra késztette: személyesen működjenek közre a nemesi vitézség, önfeláldozás megörökítésében és

[22] Első megjelenés: KISFALUDY Sándor *Hátrahagyott művei*, kiadta GÁLOS Rezső, Győr, 1931, 65–326.

[23] DESSEWFFY József, KAZINCZY Ferenc, *A Győrnél elesett zempléni vitézek emléke* = KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon*, Bp., 1884, 319–322.

[24] PJ IV, 83.

[25] *Uo.,* 86–87.

tudatosításában (a nádort egy kissé az önigazolás szándéka is vezette), az a bécsi udvarral folytatott, lélektani eszközöket is igénybe vevő küzdelem és ezzel együtt az öntudat ébren tartását célzó igyekezetnek széles körben való népszerűsítése. Ugyanis már az 1807-es országgyűlésre készülve, majd még inkább a harci vereségek okozta megcsappant önbizalom helyreállítására az udvar egyik fő célja (birodalmi uralmának fenntartás érdekében) a magyar törekvések visszaszorítása volt, illetőleg az európai közvéleményben a maga korszerű–civilizatorikus küldetésének terjesztése – és ezzel párhuzamosan a magyar (nemesi) alkotmány és intézmények korszerűtlenségének demonstrálása. Voltaképpen az 1764/65-ös országgyűlést előkészítő, illetőleg kísérő propaganda felújítására került sor. Akkoriban Kollár Ádám Ferenc készített uralkodói megbízásból röpiratot a magyar nemesség és nemesi alkotmány ellenében, 1810–11-ben Michael Piringer *Ungarns Banderium und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt* és Anton Wilhelm Gustermann *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn* című könyvei okoztak izgalmat.[26] Ez utóbbi, a cs. és kir. cenzor műve – mint azt Domanovszky írja –[27] a magyar jogtörténetet a közismerten magyarellenes Izdenczy szellemében tárgyalja. József nádor, jól ismervén a közérzületet meg azt a hatást, amelyet a Bécsből sugalmazott magyarellenes könyvek tehetnek, tiltakozott a mű megjelenése és terjesztése ellen.[28] Ez a mű, amennyire ezt átolvasgatása után megállapíthattam, nem rendelkezik különös irodalmi értékkel, úgy tetszik, mintha szövege sietősen készült volna, sok téves, a magyar alkotmány alapjait támadó kitételt tartalmaz – írja. Wallis gróf fölterjesztésében összefoglalja a nádor érvelését, és megvédi a cenzor és teréziánumbeli tanár Gustermannt, kinek két kötetes, közel 720 lapos könyve nem röpirat, nem brosúra, hanem tudományos, államjogi mű. Célja a királyi jogok fenntartásának igazolása. Wallis továbblép: támadja a nádort, mivel (a támadást Wallis pontokba szedi, itt csak a harmadik pontban foglaltakra térek ki) a nádor elképzelései során *Reichstag*ról és *Reichsständer*ől beszél, mintha Magyarország „ein eigenes Reich wäre" (önálló ország volna). Németül kellett idéznem, mivel ez a terminológiai eltérés lényegi nézetkülönbséget rejt. Wallis a nádor denunciálását így folytatja: Magyarország, akár Csehország, Morvaország, Ausztria csupán őfelsége államának (Staat) egy tartománya (Provinz). Éppen az alkotmány biztosította különállást védték a diétán a követek, ezért nem nevezték németül Landtagnak, hanem Reichstagnak az országgyűlést. Ezt a közfelfogást osztotta a nádor, legalább is Wallis interpretációjában, jóllehet említett reformjavaslatában a birodalmi egység szószólójának bizonyult. Más kérdés, hogy a nádor érvei, amelyekkel a magyar országgyűlés Reichstag-voltát bizonyítani vélte, részben a magyar nemesi ellenállás érvei is voltak. Őfelsége nem engedheti meg – Wallis véleményére térek vissza –, hogy azon töprengjenek, miképpen szakítsák ki Magyarországot a Monarchiából, vagy különítsék el (Isolirung). Éppen a jelen helyzetben tehet jó szolgálatot Gustermann könyve – sugallja Wallis. Eltiltás, a terjesztés akadályozása – az udvari vélemények szerint – káros lenne.

[26] A két könyv ismertetése, beillesztése az udvari stratégiába: POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Bp., 1988, 163–167.

[27] PJ IV, 514.

[28] *Uo.,* 514–516.

Hager báróval egyetértve Wallis azt hangsúlyozza, hogy csorbítaná a királyi jogokat, ha eleget tennének a nádor óhajának.[29] Itt, ezen a ponton lehet visszautalni arra, hogy a nádor reformtervezete egyfelől a birodalmi egység megőrzésére irányult, másfelől a magyar nemesség hangoztatta törvényes magyar különállásról sem mondott le, és így Gustermann a nádor tervezetéről mit sem tudva a nádor képviselte álláspontot is cáfolni igyekezett. Piringer és Gustermann közjogi-propaganda műveinek fényében válik érthetőbbé Kazinczynak és körének állásfoglalása mind Napóleon és általában a francia–osztrák viszony magyarországi vetületének kérdésében, mind pedig a magyar nemesség megítélésében.[30] Ugyanis, ha valaki, akkor a családi perekkel, tisztázatlan örökösödési ügyekkel, adósságokkal és mindennek ellenében tennivágyással, a közéleti szereplés szándékával megáldott-megvert Kazinczy láthatta világosan a magyar társadalom feudális szerkezetének árnyoldalait. Ugyanakkor élete fordulóinak és különösen a tübingai pályamű sorsának eseménytörténete döbbenthette rá arra, hogy a XIX. század első évtizedeiben nincsen más alternatíva a magyar társadalom önbecsülésének, nemzeti és emberi tudatának, viszonylagos (belső?) függetlenségének őrzésére, mint a bécsi abszolutisztikus szándékokkal szemben elfoglalt pozíció, a „gravaminális" politika. Ilyeténképpen arra kell (vagy csupán lehet) törekedni, hogy a nemesi ellenállást a lehetséges legmagasabb szinten reprezentálják. Erről látszik tanúskodni az említett szobortervezetről írott fejtegetés, amely mindenekelőtt a „virtus"-ból fakadó nemzeti elkötelezettséget emeli ki, összhangban a Kazinczy hirdette esztétikai hitvallással, amely a nemzeti és az egyetemes komplementaritását hangsúlyozza. Kazinczy és köre (Dessewffy elsősorban) jól tudta, melyek a nemesi alkotmány gyönge pontjai, feltehetőleg az ő gondolataikat is idézi a nádor, amikor reformjavaslatában[31] előbb azt ecseteli, hogy az ún. „leges constitutionales et fundamentales regni", amelyeknek számát a nádor korlátozottnak mondja, alapjában bölcsek, célszerűek, a nemzet szelleméhez, erkölcseihez és szokásaihoz szabottak, megfelelnek egy ésszerű, alkotmányos felfogás követelményeinek, s ha bárkinek az az ötlete támadna, hogy Magyarország számára új alkotmányt dolgozzon ki, a jelenleginél célszerűbbet, az időhöz és a körülményekhez inkább alkalmazottat, nem lenne képes megalkotni.

[29] *Uo.,* 516–524.

[30] A Kazinczy–Berzeviczy-vita, továbbá Kazinczy és köre Napóleon-felfogása abból a szempontból is vizsgálható, hogy milyen választ kerestek Kazinczyék a bécsi propaganda téziseire és az országgyűléseken érezhető udvari-uralkodói törekvésekre. Felfogásom eltér Kosáry Domokosétól, aki Berzeviczy és Batsányi álláspontjának pozitív vonásait állítja szembe Kazinczy(ék) „rendi nacionalizmusá"-val. Bár maga Kazinczy él a nacionalizmus szóval, megtévesztő lehet, ha mai jelentést rendelünk hozzá. Az utópista-magános Berzeviczy nemigen vett tudomást az 1790 óta mind erőteljesebben artikulálódó nyelvkérdésről, a nemzeti kérdésről is kevéssé, vagy legalább is nem oly értelemben, hogy utat találhatott volna a reformer nemességhez. Kazinczyék élményei között az egyik leglényegesebb a személyes és a nemzeti fenyegetettségé, ez utóbbinak Kazinczy a tübingai pályairatban is hangot ad. Kazinczy általában valósnak ismerte el Berzeviczy számos tételét, de hiányolta az oknyomozást (vajon kizárólag belső okai vannak-e a magyarországi feudális szisztéma ilyetén létének?), és attól tartott, hogy a külföld Berzeviczy művei alapján kedvezőtlen képet alkot a magyarság egészéről.

[31] Vö. a 12. sz. jegyzetben *i. m.*

Hogy ezek pusztán udvariassági fordulatok-e, vagy a nádor mély meggyőződéséből fakadnak-e, aligha dönthető el, hiszen már a következő §-ban (összhangban a reformerekkel) rátér az alkotmánymódosítás szükségességére. Azzal érvel, hogy néhány „alapvonás" későbbi hozzátoldás szüleménye, ezért jó néhány törvény nem kellő hatású, más már nincs használatban, megint más „forma" nem illik a jelenkorhoz, az igazságszolgáltatás, az adóügy ugyancsak jobbításra szorul, az állam bevételeinek nincsen közvetlen köze a kiadásokhoz és így tovább. Főleg az a tény, hogy a nádor csak célozgat, nem jelöli meg, az egész szisztémát tartja-e korszerűtlennek, vagy csupán a jó alapra húzna föl a régi mintájára új épületet, sejtet sokat. Annál is inkább, mert II. Józsefet és rendeleteinek szellemét megidézi. Nem szándékainak nemességét és szükségszerűségét vonja kétségbe, inkább hibás taktikai érzékét emlegeti; egy célszerűbb, a nemzet előjogainak és szellemének inkább megfelelő eljárás és hangvétel esetében („bey einer zweckmäßigeren, dem Geiste der Nation, ihren Vorrechten mehr angemessenen Modalitaet") minden bizonnyal keresztül tudta volna vinni elképzeléseit, amelyek egybeestek a nemzet felvilágosodott részének kívánságaival („der allgemeine Wunsch des aufgeklärten Theils der Nation"). A nádor állandó kapcsolatban állt Vay Józseffel, Almásy Pállal, Balogh Péterrel és Ürményi Józseffel, rájuk számíthatott reformtervei esetleges megvalósítása esetén. Ami egyben arra utal, hogy a nemzeti sajátosságokat és a történelmi hagyományokat szem előtt tartó *felvilágosodott* reformok a XIX. század elején jottányit sem veszítettek időszerűségükből. A nádor igen mérsékelt, óvatos és tapintatos újjászervezést javasolt, de a szeparatizmus vádját így sem kerülhette el. Annál kevésbé, minthogy az udvar fő tisztviselői szinte minden esetben készpénzként fogadták el titkos ügynökeik, besúgóik jelentéseit, és tevékenységük sokszor arra korlátozódott, hogy a lehetőségek szerint minden eszközzel gátolják a magyar törekvéseket. Még a legmagasabb udvari körök sem fukarkodtak a denunciáló megjegyzésekkel, szüntelen fölidézték a forradalom rémét, Vay Józsefet a magyar Sièyes-nek tüntették föl,[32] a «pártokat» karakterizálva szólt Wallis gróf az ordítozó, rossz emberekről, akik mindent zavarba és romba döntenének, a zavarosban halásznának, akik készek arra, hogy elárulják az országot és a királyt, Oroszországhoz csatlakoznának[!], és semmiféle szégyenteljes tettől nem riadnak vissza. S most szó szerint: „Ez az igazi sans culotte párt, ezek a magyar jakobinusok, ez az 1790 óta létező, sosem egészen fölszámolt, a csöndben mind inkább szerveződő pártja az összeesküvőknek."[33] Fölösleges Wallis megállapításainak valóságos voltával foglalkozni; fejtegetése képet ad arról, miképpen szemlélték a magyarság egy részét Bécsben. Nem az a kérdés, mennyire voltak „jakobinusok" 1790-ben, 1795-ben vagy 1811-ben a magyar reformnemesség képviselői, hanem az, hogy az uralkodó körök ilyennek látták, ilyennek *akarták* látni őket. Megint csak nem azt érdemes hangsúlyozni, hogy létezett-e ama összeesküvés, amint Wallis bizonygatja, hiszen olyan formában nem létezhetett, hanem azt, hogy az ellenzéki magatartás bármely megnyilvánulását igyekeztek denunciálni. A kül- és belpolitikai sikertelenséget nem a kormányzás gyarlóságának tulajdonították, hanem ellenzéki

[32] PJ IV, 561.

[33] *Uo.,* 581. Wallis itt állapítja meg, hogy igazi, a király iránt elkötelezett párt nincs Magyarországon, jóllehet akad néhány odaadó és helyes érzelmű ember.

aknamunkának. Nem egyszeri elszólást konstatálhatunk, ez a szemlélet hatja át a névtelenül és névvel ellátott beadványok kommentárjait, a titkos ügynökök jelentéseit. Ez jutott el az amúgy is bizalmatlan I. Ferenchez. Másutt a rossz érzelműek ördögi gonoszsággal és alattomossággal kidolgozott és kigondolt tervéről beszél Wallis;[34] megint más helyen Leurs „rapport"-jára támaszkodva titkos tervet emlegetnek, amely egy olyan összeesküvésből (Verschwörung) származik, amelynek élén Dessewffy József gróf áll. Ugyanezt más helyen megismétlik, azzal a hozzátoldással, hogy Dessewffyvel együtt még ötven más személy is veszedelmes az államra nézve. Arról nem is szólva, hogy az 1811/12-es országgyűlést az 1789-es francia eseményekhez hasonlítják.[35]

Aligha volna helyes, ha a magyar történelmet elsősorban Bécs felől, a kabinetakták tanulságaiból kiindulva vizsgálnánk. Ugyanakkor az egykorú magyar reagálások, tervezgetések, ellenállási kísérletek túlértékelése is hibaforrás lehet. Sem összeesküvés nem volt, sem jakobinizmus, még 1794/95-ben sem a jakobinusoknak nevezhetők voltak többségben, a 19. század első évtizedében sem tehető túl sokra a jakobinusoknál jóval mérsékeltebb bonapartisták száma Magyarországon. Tény, hogy Magyarország közjogi különállása miatt kormányzási szempontból eltért a Monarchia más tartományaitól, és az egységesítésre törekvő udvari bürokrácia sem kellő tapintattal, sem történelmi érzékkel, sem pedig a foglalkoztatási feltételek minimumaként megjelölhető ügyességgel nem rendelkezett ahhoz, hogy egyfelől meglelje az utat a nemesi reformerekhez, akik nem zárkóztak el a változtatások szándéka elől, másfelől a birodalomban mutatkozó természetszerű érdekellentéteket kiegyenlítse. Az udvar reakciója minden magyar próbálkozásra a kemény visszavágás volt, a visszaszorítás, ha az idő nem kedvezett egyébnek, a hallgatással egybekötött elutasítás. Míg a nemesi reformerek morálisan szemben álltak a konzervatív többséggel és az udvarral egyaránt. Talán Kazinczy Ferenc elittudatát is innen lehetne az eddigieknél talán valamivel plasztikusabban értelmezni. Kazinczy sem volt jakobinus, 1794-ben sem, viszont még később is a reformok hívének számított. Nála azonban ez összekapcsolódott a magyarság külföldi jó hírének védelmével. Tudta, milyen keveset és mennyi téveset tudnak és képzelnek Magyarországról, ezért ellenzett minden olyan közleményt, amely (szerinte) árthat a haza jó hírének. Dessewffy József révén betekintést nyerhetett a „magasabb" politikába, az ország ügyeinek rendezésére aligha várt bármit is a kormányköröktől.

A vélemények további polarizálódását okozta a kormányzat devalvációs politikája, amely az államháztartás egyensúlyba hozására, a pénzügyek tisztázására lett volna hivatott. A terhek elosztása, Magyarország áldozatvállalása körül ismét szenvedélyes viták csaptak föl, a megyei ellenállásokról híven tudósít József nádor. Kiváltképpen Nyitra megye tiltakozása kavart viharokat.[36] Végül is a megyébe küldött Esterházy Józsefnek sikerült a vihart lecsendesíteni, a megyegyűlést arra késztetni, hogy bocsánatkérő levelet küldjön az uralkodónak. A nádor azt tanácsolja feliratában, I. Ferenc lépjen a megbékélés útjára, törekedjék a kapcsolatok szorosabb összefűzésére. Wallis szerint a megyéhez

[34] *Uo.,* 560.
[35] *Uo.,* 595.
[36] *Uo.,* 419–426.

eljuttatandó *verbum regium* túlságosan szelíd, erőteljesebb megrovásra volna szükség. A királyi leirat, elismervén Nyitra megye érdemeit az elmúlt háborúban, valóban erőteljes hangú lesz, nem tudja és nem akarja meg nem történtté tenni a hallatlan galádságot (Frevel), mivel az joggal keltette föl a helyes érzelműek (Gutgesinnte) haragját; a maga részéről el van szánva arra, hogy jottányit se adjon föl királyi jogaiból, ne tűrje a legcsekélyebb dacot és ellenszegülést (Widersetzlichkeit). Az ilyen típusú leiratokban vetítődik előre az országgyűlés nélküli kormányzás, a leplezetlen abszolutizmus.

Mint volt róla szó, egyoldalúság volna a nemesi ellenállás túlértékelése. Ne felejtsük: a nemesség tetemes része félt minden újtól, minden változástól, fel sem fogta, meg sem értette, hogy elzárkózása, szembeszegülése a reformgondolatokkal öngyilkos magatartás, objektíve a bécsi adminisztrációnak a magyarságot a külföld előtt befeketítő tevékenységének kedvez, s a reformer nemesség energiáit elvonja az ország fölemelkedéséért vívott küzdelemtől. Bessenyeinek, Csokonainak, Berzsenyinek, Kazinczynak, majd Petőfinek és Aranynak a nemesség e részét gúnyoló művei érzékeltetik a provinciális-önelégült szemléletmódot, amely (egyébként) sokkal kevésbé jellemző a nemesség *egészére*, mint azt a történetírás egy időben állította. A konzervatív nemességgel szemben a reformer nemesség (és író-értelmiségi támogatói) nem csupán emeltebb szinten képviselték a rendiséget, hanem – ez kitetszik József nádor irataiból – a felvilágosult gondolkodással rokon államjogi, gazdasági, kulturális nézeteket hangoztattak. S még akkor is, ha nem feltétlenül minősíthetők „polgári”-aknak, lényegében a polgári átalakulás felé mutattak.

A 19. század elején némileg oldódik az a feszültség, amely a 18. század utolsó évtizedében volt jellemző az osztrák-magyar viszonyra, de az ország- és megyegyűléseken újra meg újra tanúi lehetünk az udvar részéről az alkotmányos jogokat támadó akcióknak, a dinasztia érdekeit (vagy vélt érdekeit) kíméletlenül érvényesítő törekvéseknek. A nádor valóban megkísérelte a lehetetlent: közvetíteni próbált az egymás iránt teljesen bizalmatlan felek között.[37] Hogy milyen eredménnyel, azt az 1813–1825 közötti esztendők jelzik. Akkor a magyar politika elhallgatni kényszerült, de nem szűnt meg létezni a magyar irodalom.[38]

[37] Igen tanulságos e szempontból a Magyar Nemzeti Bank ügye. Wallis szerint e kérdésben (is) Vay József hatása alatt áll a nádor. A nádor ezzel szemben együtt emlegeti a Magyar Nemzeti Bankot és a Monarchia egységes bankját: *uo.,* 598–607.

[38] E néhány esztendő történései mély nyomokat hagytak a magyar gondolkodásban. Jó példa erre Kölcsey Ferenc beszéde „Az örökös megváltás tárgyában” (1834. november 10.). Itt a „bérben fogadott író”, Gustermann emlékezetét idézi, és szembesíti a kormánypolitikával.

SZILÁGYI MÁRTON

KÖLCSEY, A DRÁMAÍRÓ[1]

Természetesen meglehetősen merésznek tűnhet a cím: Kölcsey Ferencnek ugyanis kizárólag egyetlen, töredékben maradt drámai kísérletét ismerjük, drámaírói életműről tehát szó sincsen. Mindazonáltal ennek az egy teljes és egy befejezetlen jelenetből álló kísérletnek a végiggondolása élesen exponálhatja a Kölcsey-oeuvre egyik nyilvánvaló feszültségét: hiszen míg Kölcsey értekező prózájában kiemelt hely jut a drámai műnem szükségessége sürgetésének, addig – leszámítva egyetlen, be sem végzett szöveget – magából az életműből hiányoznak az ilyen jellegű kísérletek.[2] A műfajelméleti, dramaturgiai, poétikai fölkészülés, amelyet például *Körner Zrínyijéről*, *A leányőrző* vagy a *Játékszín* bizonyítanak, nem kapcsolódik vissza a saját író életmű kiteljesítésének szándékához, megmarad teóriának. Mindez különösen akkor feltűnő, ha a drámai művek hiányát a *Nemzeti hagyományok* végkövetkeztetéséhez mérjük: eszerint ugyanis a „nemzet szívéhez" utat találni minden kétségen kívül a „játékszíni költés" révén lehetne. A föltáruló ellentmondás feloldását feltehetőleg egy átfogóbb életmű-értelmezés keretében lehetne megnyugtatóan elvégezni;[3] ám addig is, nem fölösleges tüzetesebb filológiai

[1] A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségéért Kerényi Ferencnek tartozom köszönettel. Módszertanilag igen tanulságos volt az a dolgozata, amely egy másik jelentős költő – szintén töredékben maradt – drámáját értelmezte: KERÉNYI Ferenc, *Berzsenyi Dániel drámatöredéke: A somogyi Kupa,* BÁR, 1997/1–4, 10–16.

[2] Itt említem meg, hogy a szakirodalomban felbukkant egy olyan adat, miszerint Kölcseynek lenne egy *Pœma dramaticum* című, közelebbről nem ismeretes műve is (létezéséről tudósít az a lista, amely a Kölcsey halála után Heckenast Gusztávhoz felküldött kéziratokat tartalmazza: SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka,* ItK, 1938, 392). A kézirat eljutott az első összkiadást gondozó Pap Endréhez is, aki azonban nem fűzött hozzá kommentárt (lásd Pap Endre Szalay Lászlóhoz intézett, 1839. július 7-i levelét: FRIED István, *Kölcsey Ferenc ismeretlen versei: Adalékok a lírikus Kölcsey jobb megértéséhez,* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979/4, 30). A szöveg az 1840-es összkiadásba végül nem került be; kéziratát 1962-ben vásárolta meg a Petőfi Irodalmi Múzeum (SZAUDER József, *Kölcsey ismeretlen kéziratai,* A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve, 1963, 93). Bár a közgyűjteménybe kerüléskor a kézirattal való számvetés lehetősége megteremtődött, a kutatás jó harminc évig nem foglalkozott újra azzal, vajon a Kölcsey-életműbe tartozó szövegről van-e itt szó vagy sem. Fried István még 1990-ben is joggal utalt a kérdés felderítetlenségére (FRIED István, *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsey-műhöz = „A mag kikél": Előadások Kölcsey Ferencről,* szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 80). Szabó G. Zoltán kandidátusi értekezése rögzítette ilyenformán először azt, hogy ez a diákkori kézirat nem Kölcsey művét, hanem Mécs Farkasét rejti (SZABÓ G. Zoltán, *A kézirattól a kiadásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveghagyománya,* kandidátusi értekezés kézirata, Bp., 1995, 23). Ilyen módon ez a szöveg kizárható az életműből, vagyis Kölcsey egyetlen drámai kísérletének továbbra is csak a *Perényiek* tekinthető.

[3] Támpontul lásd FRIED, *i. m.* (1990), 70 skk.; S. VARGA Pál, *„…az ember véges állat…": A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey,* Fehérgyarmat, 1998, 71–77.

vizsgálódás alá bocsátani ezt a *Perényiek* címen ismeretes fragmentumot. A tanulságok talán közelebb vihetnek ehhez az éppen csak fölvázolt kérdéshez is.

A *Perényiek* szövegét először a Kölcsey halála után megjelent összkiadás publikálta.[4] Az író halála után Pestre felküldött kéziratok között a drámatöredék másolattal volt képviselve a 12. csomóban, ahogyan erre a Heckenastnak küldött kísérőlevélben található lista utalt is: „Egy Szomorújáték-töredék másolattal".[5] A másolatot Obernyik Károly készítette. Naplójából értesülhetünk a kézirat leírásának időpontjáról és körülményeiről is: „E napokban ismét Kölcsey irományainak tisztázásával foglalkozám. Leírtam a „ferroi szent fa" című töredékbeszélyt; s hozzáfogtam a hasonlóan töredékben maradt drámájához, melynek ő kétségkívül „Perényiek" címet fogott volna adni. Mind a két darab munkát még a télen elolvastuk; mind a kettő, bizonyosan, fejében ki volt végig dolgozva; s mi kár a sok szép gondolatnak elenyészni! – Megnézém ma a magam elkezdett drámáját is, és mi szegénynek találtam ezt a Kölcseyéhöz képest!" (1839. április 25.); „Ma hasonlóul a drámát folytatám." (április 26.); „Elvégzém ma a szomorújáték-töredék tisztázását. E munka jobban tetszik most nekem, mint először. Több cselekvényt is láttam benne, mint akkor; ámbár folyása még ezután tetszett volna ki. A dialógok szépek, fölötte szépek, kivált az utolján, midőn Perényiné féltékeny férjével beszélt. Mi fogott volna belőle lenni." (április 27.)[6] Ezek a bejegyzések azt is bizonyítják, hogy a címet – a drámatöredék témája alapján – Obernyik adta.[7] A Pestre felküldött másolat aztán Pozsonyba került Pap Endréhez, aki az összkiadás érdemi részét végezte; a Szalay Lászlóhoz írott, 1839. július 7-i levelében ez olvasható: „A' negyedrétü csomóban vagynak […] 2) *Perényiek*, mellyet Csekéröl letisztázva vettünk. Az eredeti nekem meg nem küldetett."[8] A kiadás alapjául szolgáló másolat későbbi sorsa nem rekonstruálható egyértelműen. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában jelenleg is megtalálható ugyan egy olyan másolat, amely nem tartalmazza végig az első összkiadásból ismert szöveget[9] – Szauder József ezt használta fel saját kiadásában az emendáláshoz, amikor alapszövegnek az első összkiadásban megjelent változatot tekintette.[10] Ez a kézirat minden bizonnyal Obernyik kézírása, ám az nem dönthető el egyértelműen, hogy azonos-e a Heckenasthoz felküldöttel, vagy esetleg egy másik, más időpontban készített kópiával van-e dolgunk. Ez utóbbi

[4] KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái,* kiad. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, 1840–1848, I, 239–266.

[5] SOLT, *i. m.,* 391–393.

[6] KÖLCSEY Antónia *Naplója,* kiad. GÁBOR Júlia, Bp., 1982, 219 skk.

[7] A címadással kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a *Perényiek* cím morfológiailag feltűnően emlékeztet Szigligeti Ede 1838-ban bemutatott színművének, a *Pókaiak*nak a címére; meglehet, Obernyik számára ez utóbbi szolgáltatta a példát (Szigligeti darabjának egykorú politikai környezetére és hatására lásd Pajkossy Gábor jegyzeteit a Szigligeti művét is értékelő, 1838. szeptember 27-i Kossuth-levélhez: KOSSUTH Lajos *Összes munkái,* VII, *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december,* kiad. PAJKOSSY Gábor, Bp., 1989, 488 skk.).

[8] FRIED, *i. m.* (1979), 30.

[9] Jelzete: MTAK Kézirattár, K 697.

[10] Vö. KÖLCSEY Ferenc *Összes művei,* kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné (a továbbiakban: KFÖM), I, Bp., 1960, 1301.

lehetőség mellett szól azonban az a körülmény, hogy az MTAK növedéknaplójának tanúsága szerint a jelenleg K 697-es jelzeten őrzött töredékmásolat régi jelzete Tört. 2-r. 11. volt; ez pedig nagyrészt Toldy gyűjteményéből származó kéziratokat jelölt.[11] Valószínűbb tehát, hogy ezt a másolatot Obernyik máskor és más célból készítette, s az ő – egyébként szétszóródott – hagyatékából kerülhetett Toldyhoz. A másik eshetőség – hogy ti. Heckenasttól jutott volna el Toldyig ez a kézirattöredék – sokkal valószínűtlenebb: nehezen lenne ugyanis megmagyarázható, miért éppen ez a másolat került volna Heckenast tulajdonából Toldyhoz, amikor a kiadóhoz felküldött kéziratanyag jelentősebb részének sorsát innentől kezdve nem ismerjük, sőt fontosabb és terjedelmesebb kéziratok kifejezetten elkallódtak a felküldés után.[12]

A *Perényiek* autográf kézirata azonban nem veszett el, csupán a kutatás számára volt sokáig ismeretlen: 1961-ben bukkant föl újra. A fogalmazványt ugyanis ez év decemberében vásárolta meg a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Kálmánnétól, Kölcsey Klára dédunokájától.[13] Ez magyarázza azt is, hogy ezt a kéziratot Szauder miért nem tudta még hasznosítani az 1960-ban megjelent összkiadásában. Az autográf fogalmazvány tehát annak az anyagnak volt a része, amelyet a Miskolczy-család őrzött, s amely Kölcsey halála után Csekén, az író házában maradt.[14] A kéziratos hagyaték egészének a sorsához képest tehát a *Perényiek* kifejezetten szerencsésnek mondható, hiszen az anyag jórészt szétszóródott, számos darabja el is kallódott.[15] Hiába teremtődött meg azonban 1961-ben a lehetőség arra, hogy a Kölcsey-filológia számot vessen a drámatöredék fogalmazványával, hosszú ideig, voltaképpen Fried István 1990-es tanulmányáig[16] egyáltalán nem történt kísérlet a téma irodalomtörténeti vagy drámatörténeti feldolgozására. Sőt, mivel a drámatöredék szövege az 1960-as Szauder-kiadás óta nem is jelent meg újra, a kiadástörténetben még csak olyan szövegközlés sem ismeretes, amely erre a kéziratra támaszkodott volna.[17] Azóta azonban ismét bővült a fölhasználható filológiai adalékok köre, így érdemes újból nekilátni a *Perényiek* interpretálásának.

[11] Az adatot Szabó G. Zoltán bocsátotta rendelkezésemre.

[12] Az utóbbi kézirat sorsáról lásd VÖLGYESI Orsolya, *Kölcsey Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése,* ItK, 1996, 490–503.

[13] Jelzete: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V. 1991.

[14] Az ekkor közgyűjteménybe került kéziratanyag leírása: SZAUDER, *i. m.,* 87–98.

[15] Erről lásd bővebben FRIED István, *A Kölcsey-filológia időszerű kérdései: Kiadástörténeti adalékok,* It, 1993, 347–376, különösen 349 skk.

[16] FRIED, *i. m.* (1990).

[17] Itt jegyezném meg, hogy az autográf fogalmazvány számos olyan törlést és betoldást tartalmaz, amely alapján elkészíthető a drámatöredéknek egy, a genetikus szövegkritika elvei alapján megvalósított kiadása. A feladatot mindazonáltal az teszi speciálissá, hogy a törlések során Kölcsey nem elégedett meg a kihagyandónak minősített részek áthúzásával, hanem többnyire olvashatatlanná is tette mindazt, amit fölöslegesnek ítélt. Ezeknek a soroknak a láthatóvá tétele technikailag nyilván nem lehetetlen; korábban, bizonyos versek esetében történt sikeres kísérlet arra, hogy igazságügyi írásszakértők bevonásával olvashatóvá tegyenek áthúzott Kölcsey-sorokat (lásd Kárászi Attila és Polgárfi István írásszakértői véleményét: KÖLCSEY Ferenc, *„Mi az élet tűzfolyása?": Kilenc vers,* bemutatja KERÉNYI Ferenc, Bp., 1981, 24–34). A kritikai kiadás készítésekor – bármennyire indokolt is lett volna, hiszen egyéb Kölcsey-kéziratok vizsgálatába bevontak írásszakértőket – nem nyílott mód erre, így az első olyan szövegközlés, amely a fogalmazványt vette alapszövegnek, nélkülözi

1995 októberében ugyanis előkerült a drámának egy autográf töredékfogalmazványa is.[18] A kéziratlap egyik oldalán a tervezett dráma cselekményvázlata, a másikon pedig két részletnek (egy monológnak és egy dialógusnak) a fogalmazványa található. Ez az autográf-töredékfogalmazvány nyilván a családi iratok közé keveredett, s így került be a levéltárba. Annak nincs nyoma, hogy bárki, aki a dráma kéziratáról vagy annak másolatáról tudott, ismerte volna ezt a kéziratlapot. Létezéséről – tudomásom szerint – Kölcsey sem tett említést. Mind filológiai, mind irodalomtörténeti szempontból igen jelentős adalékról van szó: nemcsak azért, mert ilyenformán a megfogalmazásnak egy, a kéziraténál korábbi fázisához szolgáltat változatokat, hanem azért is, mert ennek alapján lehetőségünk nyílik a tervezett cselekmény rekonstruálására.

***

A drámatöredék keletkezésének időpontját és helyét mind az autográf kézirat, mind az MTA Kézirattárában található másolat feltünteti: Pécel, 1826. november. Erre az időpontra maga az író is visszautalt egy későbbi levelében: „Ezen évben [1826 – Sz. M.] kezdém írni a' theatrumi beszédet. Te ösztönzél, hogy az oratori pályát próbáljam, ösztönzél humoristicus valamire (á la Yorick) – ekkor kezdénk drámázni is – 's elváltunk."[19] A drámaírói vállalkozás feltehetőleg összefüggött az *Élet és Literatura* tervezett kiadásával, annál is inkább, mert a folyóiratban aztán Kölcseynek több, a színházat, illetve a drámaírást érintő tanulmánya is megjelent.[20]

Perényi Gábor történetét a drámatöredék keletkezésének időpontjában Tinódi Sebestyén munkájából, az 1554-es *Cronica* kötetből,[21] Forgách Ferenc emlékiratából,[22] Istvánffy Miklós könyvéből[23] és Bethlen Farkas történeti művéből[24] lehetett megismerni.[25]

ezeket a tanulságokat: KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái: Szépprózai művek,* kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., 1998 (a továbbiakban: KFMM).

[18] Az autográf töredékfogalmazványt (jelzete: Hajdú-Bihar megyei Levéltár, XIII. 17./1, Kölcsey-család iratai) 1995 októberében fedezte fel Gángó Gábor annak a xerox-anyagnak az áttekintése során, amely – a Kölcsey-kritikai kiadást előkészítendő – a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött, vegyes családi iratanyagról készült. Miután azonosította a datálatlan, címmel és aláírással el nem látott, egy folio terjedelmű kéziratlapot a *Perényiek* fogalmazványaként, publikálásra és feldolgozásra átengedte; szívességét köszönöm. A töredékfogalmazvány teljes szövegét lásd KFMM 285–290.

[19] Kölcsey Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20. (Ráday Gyűjtemény, Kézirattár, Szemere-tár, 13. kötet, 16. Közölve: KFÖM III, Bp., 1960, 514.)

[20] Erről részletesebben: FENYŐ István, *Egy különös és különleges folyóirat: az Élet és Literatura = Élet és Literatura – Muzárion 1826–1833: Repertórium,* összeállította FRIEDRICH Ildikó, Bp., 1991, 7–27.

[21] RMNy I, 109.

[22] Francisci FORGACHII de Ghymes Pannonii, […] *rerum hungaricarum sui temporis commentarii libri XXII., Adiecit indicem rerum memorabilium ac dissertationem historico criticam de vita laudati scriptoris* Alexius HORÁNYI […], Posonii et Cassoviae, 1788; a vonatkozó részlet magyar fordításban: SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála,* kiad. TÉGLÁSY Imre, Bp., 1985, 232–237.

[23] *Regni Hungarici Historia,* Coloniae, 1724, 110–111; magyar fordításban: SZTÁRAI, *i. m.,* 189–192.

[24] *Historia de rebus Transsylvanicis,* Cibini, 1782, I, 413–415; magyar fordításban: SZTÁRAI, *i. m.,* 237 sk.

[25] A történet további, a 19. században még nem publikus forrásait is közli: SZTÁRAI, *i. m.*

Kölcsey azonban valószínűleg Budai Ferencnek – a korban közkeletű – *Polgári lexikon*ából vette a témát,[26] amely a 19. század elején magyar nyelven és népszerű módon foglalta össze a Perényi-család fordulatos életét; erre a forrásra Fried István mutatott rá.[27] A lexikon alapul vett címszava a következő információkat tartalmazta: „PERÉNI GÁBOR, a' közelebb leírtt Péternek Székely Klárától való fia, Abaúj Vármegyei Főispány, a' Tisza jobb partjánn fekvő Vármegyék hadainak Fő Kapitánnya, Királyi Tanátsos, Tárnok Mester, és Ország Birája első Ferdinánd és Maximilián Királyok idejébenn. Atyját követte a' Kálvin tudományának terjesztésébenn 's apolgatásábann. Soha le nem törölhető motskot ejtett azzal a' maga nevénn, ha igaz felőle az, a' mit Bethlen ír, hogy t.i. ő a' maga testvérjének Ferentznek, a' kit az Atyjok, Solimán Török Császárnak vetett vala zálogba, és a' ki onnann kiszabadúlvánn, ő vele a' jószágbann osztozni kívántt, vagy mérget adott be, vagy a' mint mások hintegették a' hírt, azt a' Bodrogba fúlasztotta. De talán tsak oda mehet ez, a' hova az ő alább említendő gyilkossága. Nehéz gondolni, hogy a' megbotsáthatóbb bűnöketis szó nélkűl nem hagyó Ferdinánd, ezt az atyafi gyilkosságot, nem tsak bűntetés nélkűl nézte vólna el: hanem annak szerzőjét 's okát, oly nagy hívatalokkalis tetézte vólna meg. […]

Igen kűlönös ember lett vólna Gábor, ha igazak vólnának azok, mellyeket Forgáts beszéll ő felőle. Ugyanis azt írja Forgáts, hogy ő annyira féltette ezt az Ilonát, a' maga feleségét, hogy annak semmi férjfira nem szabad vólt nézni, annyival inkább beszélleni, és mikor vendége vólt, akkor a' felesége az asztalhoz nem űlhetett, mikor pedig Gábor onnann hazúl valahova mentt az ablakokat bépetsételte, hogy azokonn a' felesége ki ne kandikálhasson. Továbbá azt mondja Forgáts, hogy mikor egyszer Gábor körűl betegségébenn Ilona serényenn járna 's forgolódna, történetből egy Semsei István nevű ifjúhoz találtt érni valami ruhája. Ezenn Annyira [sic!] megboszonkodott Gábor, hogy Ilonát éhséggel akarta megöletni, az ifjú Semseinek pedig valóbann mérget adatott be. De aztis mondogatta, hogy az ő halála utánn sem illik az ő feleségét senkinekis illetni. Ezenn az okonn kevéssel halálaelőtt arra kérte Ilonát, hogy az ő halála utánn második házasságra ne adja magát, melyre midőn Ilona azt felelte vólna, hogy ő a' maga férjének hoszszabb életet kíván, egyéb eránt a' jövendőkről nem felelhet: annyira megharagudott Gábor, hogy a' maga udvari orvosát Balsarati Vitus Jánost, mezítelen karddal kénszerítette reá, hogy Ilonának mérget adjon, mely miatt Ilona, férje utánn kevéssel meghóltt. A' meglehet, hogy mindezeket Forgáts, nem maga kőltötte, hanem így hallotta: hogy pedig könnyenn hitelt adott, minden Gábor felől való rossz hírnek, annak okát könnyű kitalálni. De sok és tagadhatatlan bizonysági vagynak, a' Gábor és Ilona jó házassági életeknek, és az Ilona férje halálánn rendkivűl való epekedéseinek és sirásinak, mellyeket tsak az ő 1569 eszt. 2. Maj. történtt halála hagyathatott el ő vére."[28] Budai Ferenc az adatait láthatólag Bethlen Farkastól és Forgách Ferenctől vette; számot kell tehát azzal vetnünk, vajon a Budainál megtalálható, Kölcseytől fölhasznált mozzanatok nem származhatnak-e

[26] BUDAI Ferentz, *Magyar Ország Polgári Históriájára való Lexicon, a' XVI. század végéig,* kiad. BUDAI É'saiás, Nagyvárad, 1805, III. kötet.

[27] FRIED, *i. m.* (1990), 73.

[28] BUDAI, *i. m.,* 93–98.

közvetlenül ettől a két korábbi történetírótól. Fried István a következő szövegpárhuzamot említette annak bizonyítékául, hogy az író Budait használta: „Kölcsey: Perényi zár alá teszen (…) / ablakot pecsétel amikor indult hazulról … Budai: mikor pedig Gábor onnan hazul valahova mentt az ablakokat bépetsételte…”[29] Ez a részlet azonban önmagában nem perdöntő, hiszen nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy az író nem azoktól a szerzőktől vette-e az információit, akikre maga Budai is hivatkozik. Az ablak bepecsételésének mozzanatát ugyanis Forgách Ferencnél megtalálhatjuk: „neque fenestris unquam aspicere, quas absens quoque signare solebat”.[30] Mindazonáltal valóban valószínűbbnek látszik Fried azonosítása: Budai lexikonának hatásáról árulkodik, hogy a Perényi-családról szólván, elsőrendű történeti forrásként még Nagy Iván is használta (igaz, Forgách mellett);[31] annak ellenére, hogy Budai bevallottan csak másoktól átvett adatokat használt fel. Tudjuk, hogy az 1802-ben elhunyt Budai Ferenc lexikonát testvére, Budai Ézsaiás adta ki, aki ebben az időben Debrecenben működött professzorként,[32] és magát Kölcseyt is tanította.[33] Az író tehát nyilván értesült a kötet megjelenéséről, s felfigyelhetett rá. Ahhoz, hogy 1826-ben közvetlen forrásként ezt használta-e, adalék lehetne Szemere Pál péceli könyvtárának az ismerete is, hiszen a drámatöredék Pécelen keletkezett. Csakhogy az 1838-as pesti árvíz alkalmával Szemere könyvtárának egy része megsemmisült, más kötetek később kallódtak el; a Ráday-gyűjteménybe bekerült anyag – amelynek állományát rekonstruálták, és amelyben a lexikon nem található – nem ad tehát teljes képet az ott egykor megtalálható könyvekről.[34] Mindazonáltal a Budai-féle lexikon általános közismertsége igen valószínűvé teszi, hogy forrásként azonosítsuk.[35]

Perényi Gábor történetét a 19. században többen feldolgozták, a legkorábban egyébként Kölcsey.[36] Az 1837-i évi, akadémiai drámapályázat egyik résztvevője is egy *Perényiek* című darab volt, amelyet hivatalból maga Kölcsey Ferenc bírált: „A *Perényiek* címűben két álom fordul elő, nyomorult surrogatumai a görög tragédia fatumának, müllneri modorban. *A két főkarakter éppen nem az*, mivé azokat az író (saját jegyzete szerént) tenni akarta. Az egész középszerű.”[37] A darab Petrichevich Horváth Lázár munkája volt, amely ezen a pályázaton díjat ugyan nem kapott, de dicsérőleg megemlítették. Az

[29] FRIED, *i. m.* (1990), 73.

[30] FORGACH, *i. m.,* 500; magyar fordítását lásd SZTÁRAI, *i. m.,* 237.

[31] NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal,* IX, Pest, 1862, 233 skk.

[32] Lásd RÉVÉSZ Kálmán, *Budai Ferencz és a „Polgári lexikon”,* ItK, 1895, 325–329; BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei,* Bp., 1955, 11, 83.

[33] CSORBA Sándor, *Kölcsey és Debrecen,* Debrecen, 1982, 94.

[34] Vö. BELICZAY Angéla, *Szemere Pál könyvtára,* A Ráday Gyűjtemény évkönyve, VI, Bp., 1989, 144–158.

[35] Erre – a kritikai kiadás idézett kötetéről készített lektori véleményében – Fried István külön felhívta a figyelmemet; segítségét köszönöm.

[36] A tárgytörténetre alapvetően: GULYÁS József, *Perényiek a magyar irodalomban,* klny. az Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez című folyóiratból, Sátoraljaújhely, 1926, 17–20. Vö. még saját korábbi kísérletemmel: *Arany Jánoson innen, Nagyidán túl: Zsidók, cigányok, Perényiek,* Szépliteratúrai Ajándék, 1995/3–1996/1, 1–10.

[37] *Vélemény az 1837-diki díjért pályázó 13 szomorújáték felett,* KFÖM I, Bp., 1960, 757.

író – átdolgozás után – 1843-ban publikálta a színművet, *Álmok* címen;[38] a darab nem Perényi Gábor történetét dolgozta föl: Mátyás alatt játszódik, s a Perényi-család állítólagos utolsó sarjának, Gyulának a figurája indokolta a címadást. Hasonlóságot a Perényi Gábor-féle szituációhoz kizárólag az expozíció mutat: Zsigmond felesége, Ilka a vele együtt növekedő Gyulát – Zsigmond fogadott testvérét – szereti titokban, Gyula pedig távol van, s éppen a darab elején készül visszatérni.[39] Szintén 1837-ben jelent meg a *Hajnal* zsebkönyvben Garay János *Országh Ilona* című háromfelvonásos színműve; K. Boér Sándor kövesdi földbirtokos is felhasználta a témát *Perényi Gábor vagy is a rendkivül való feleségféltés* című kéziratos drámájában (e mű Forgách Ferencen alapult). Arany János is írt egy színművet, amelynek *A Perényiek* volt a címe; ezt a darabot Nagykőrösre költözése előtt átadta sógorának, Ercsey Sándornak, aki – a költő nyomatékos kérésére – megsemmisítette. Erről a műről semmi konkrétumot nem tudunk.[40] Arany *Forgácsok* című hátrahagyott töredékeiben mindenesetre szerepel egy *Perényi* című elbeszélő költemény fragmentuma, amely – szintúgy Budai lexikona alapján – Perényi Gábornak és feleségének dialógusát tartalmazza arról, vajon az asszony megőrzi-e hűségét férjéhez annak esetleges halála után is. A Teleki-jutalomra is pályázott egy *Perényi Gábor* című darab, amelynek jeligéje „Embererő, embergyöngeség" volt.[41]

Kölcseynek a Perényi-család iránti érdeklődését befolyásolhatta az is, hogy saját családjának története a 15. század végén érintkezett a Perényiekével. Cégényben ugyanis, amely ősi idők óta nemzetségi birtok, 1488-ban eladtak bizonyos részeket a Perényieknek.[42] Kölcsey számára Cégény mint nemzetségi temetkezőhely dokumentálhatóan fontos volt, utalt rá az 1831-es, töredékben maradt *Kölcsey* című versében is. Az író tehát akár számon is tarthatta – Cégénynek a család történetében betöltött szerepével együtt – ezt a kapcsolatot; az adásvétel időpontja kb. 70 évvel előzi csak meg a drámatöredék cselekményének idejét. A családtörténetben van egy néhány évvel későbbi adat is, amely az egyik Kölcsey és egy Perényi (éppen Perényi Gábor, bár nem a dráma szereplője) konfliktusáról szól: „Ő [Kölcsey Lajos] 1500-ban panaszt tesz Perényi I. Gábor ellen, hogy jószágait pusztította, a kölcsei templomban még az oltári kelyhet is összetörette. Ez a Perényi 1504. főkamarásmester, 1512. Ugocsa és Máramaros főispánja; Kölcsey Jakab özvegyének birtokait egyideig zálogban bírta; 1526. Mohácsnál elesett. Valószínűleg az úgynevezett kalandosok közzé tartozott. A reformáció után ugyanis e vidéken a Perényiek tűzzel-vassal terjesztették a protestantizmust. (Kölcsey Ferenc „Perényiek" c. művének hőse: II. Perényi Gábor)."[43] Kölcsey kortársaként is felbukkan egy Perényi a

[38] PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Álmok: Dráma 4 felvonásban,* Buda, 1843; a korábbi pályázat eredményére való utalást lásd a *Nehány szó az olvasóhoz* című előszóban.

[39] A cselekmény ismertetését és a mű értékelését lásd HORVÁTH László, *P. Horváth Lázár (1807–1851) élete és munkássága,* Bp., 1936, 23 skk.

[40] ERCSEY Sándor, *Arany János életéből,* Bp., 1899, 58–59.

[41] JÁNOSI Béla, *Jelentés a gróf Teleki-pályázatról,* Akadémiai Értesítő, 1913, 366.

[42] *Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye,* szerk. BOROVSZKY Samu, Bp., é. n., 57; CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában,* I, Bp., 1890, 473.

[43] KÖLCSEY Dezső, *A Kölcsey, másképp Szente-Mágócs nemzetség, Kölcsey Ferenc: Családtörténeti tanulmány,* Bp., 1930, 43.

költő ismeretségi körében: Perényi Zsigmondnak, Bereg megye alispánjának a jelenlétében – ahogyan erről 1823. október 5-én Bay György tudósítja Kölcseyt – a levélíró felolvasta a *Dobozi*t és a *Vanitatum vanitas*t, s a báró ezek után meg akarta ismerni személyesen is a költőt: „Büszke lehetsz benne, édes Ferim, mennyire el ragadta ezen embert Dobozid, háromszor kelle declamálnom előtte, újra meg újra olvasta azt, 's a' leg szebb érzés' könnyei csillogtak szemeiben, 's ez a' darab tégedet ő előtte csak magába is halhatlanított; óhajtva óhajtja esmerettségedet, 's meg kelle igérnem, hogy egyszer hozzá kérleljelek; Vanitas-vanitatumodban a' szép tömöttséget ő is észrevette, 's ezt többen is kedvelték de amazt a' lelkesebbek mélyen érezték; Perényi azt mondá hogy ebbe nem tsak fülei érzik a' szépet hanem szemei is, mintegy valamely remek képnek gyönyörű rajzolatain tétováznak 's merengenek."[44] Nem zárható ki, hogy a témaválasztást ez a kapcsolat is befolyásolhatta.

A drámatöredéknek két cselekményvázlatát is ismerjük. A rövidebbik magának az autográf fogalmazványnak (a továbbiakban: K1) az első lapján maradt fönn,[45] a másik a töredékfogalmazványon (a továbbiakban: K2) olvasható.[46] Különös módon az elkészült részleteknek az a változat feleltethető meg kevésbé, amelyet az előző, tehát a kézirat tartalmaz. Nem ismerjük a két tervezet egymáshoz való viszonyát, időbeliségüket, így azt sem lehet eldönteni, egy korábbi s egy későbbi elképzelést rögzítenek-e, vagy a kettő mégiscsak ugyanannak a drámatervnek két részlete. Pusztán a vázlatok alapján mindenesetre nem tűnik egyértelműnek az összehangolásuk. A K1 vázlata ugyanis rögzít egy olyan szereplőt (Remete), akiről a másik vázlat említést sem tesz, egyáltalán nem céloz viszont az Orvos alakjára, akit viszont a K2-ből ismerhetünk. Ráadásul egy másik expozíciót vázol föl (expressis verbis rögzítve, hogy ez „expositio"): a Remetének és – Perényi – Ferencnek a jelenetét. Az elkészült drámatöredék ennek az utalásnak egyáltalán nem felel meg. Igaz, nem lehet kizárni, hogy egy tervezett, de el nem készített nyitójelenetről lenne itt szó, amelyik a már elkészült részek elé illett volna. A vázlatnak ugyanebben a sorában találunk egy igen érdekes utalást egy rekvizitumra („Remete el a' gyűrűvel"), amelyre sem az elkészült részlet, sem a másik vázlat nem céloz. Mindazonáltal a gyűrűnek egyrészt dramaturgiai szerepe lehet (ezáltal ugyanis megállapítható a halottnak hitt Ferenc személyazonossága), másrészt pedig az elkészült részletekben is nagy hangsúlyt kap Ferenc és Ország Ilona jegyessége, amely a jegygyűrű későbbi előbukkanását is előkészítheti. A legérdekesebbnek azonban a Semsei név tűnik. Ezt a nevet tartalmazza ugyanis a – korábban már idézett – Budai-féle lexikon, abban a rövid utalásban, amely szerint a Gábort ápoló asszony ruhája egyszer hozzáért a Semsei István nevű ifjúhoz, s emiatt a féltékeny férj megölette a fiatalembert. Mivel a vázlat következő sorában a Semsei nevet a *d* betűjel helyettesíti, s mivel maga a név egy Rózával közös jelenetre is utal, adódik a feltételezés: Kölcsey Semsei figurájából vonhatta el a Diák, azaz

[44] Bay György Kölcseynek, Surány, 1823. október 5. Ráday Gyűjtemény, Kézirattár, Szemere-tár, 8. kötet, 84. Közölve: CSORBA Sándor, *Bay György levelei Kölcsey Ferenchez = Remény s emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről,* szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 109.

[45] Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V. 1991, 1. f. r.

[46] Hajdú-Bihar megyei Levéltár, XIII. 17/1.

Lőrinc alakját, s ilyenformán a *d* jelet a Diák rövidítésének feleltethetjük meg. Nem zárható ki természetesen az a lehetőség sem, hogy a betűjel a *detto* szót rövidítené; ám ebben az esetben nem teljesen világos, miért szerepel az 5. sorban az „egyedűl" szó előtt is; másrészt pedig a következtetés lényegét, Semseinek és Lőrincnek az egymásból való kifejlesztését ez voltaképp nem érinti. Mivel a Budai-féle lexikon igen kevés alakot említ Perényi Gábor mellett, az író igyekezhetett mindenkit beépíteni drámájába, természetesen az eredeti forrástól eltérő funkcióval. Különösen áll ez Semseire, hiszen a dráma elkészült részeiben a bizalmas, Lőrinc figurája alapvetően más karakterű; a kiindulópont azonban – úgy látszik – ez esetben is a lexikon. A drámatöredék szereplői közül tehát egyedül Róza az, akit nem lehet visszavezetni a forrásban emlegetett nevekre.

A K2 sem rögzíti szilárdan a dráma szerkezetét, még ha ez a változat tagoltabbnak látszik is, mint a K1; igaz, más szempontból éppen a K2 tűnik hevenyészettebbnek: itt ugyanis jóval több a rövidítés. A szereplők elnevezése itt sem a végleges még. Ez a vázlat a következő szereplőket tartalmazza a színre lépés sorrendjében:

D. – ez Lőrinccel azonosítható, a rövidítés alapján feltehető, hogy eredetileg Diák vagy Deák lehetett a neve, ahogyan a dráma elkészült részleteiben többször is szólítják vagy említik; ezt erősítik a K1-ről korábban mondottak is;

P. – Perényi Gáborral azonosítható;

R. – Rózával azonosítható;

Pl. – Perényiné Országh Ilonával azonosítható, bár a rövidítés alapja nem világos;

F. – Ferenc, azaz Perényi Ferenc; az elkészült részletben nem bukkan föl; a neve szerepel a K1-ben is;

Orv. – feltehetőleg Orvos; az elkészült részletben nem bukkan föl, egyszer azonban Lőrinc hivatkozik rá; a K1 nem tesz róla említést; a Budaiban szerepel.

Ez a vázlat nem tartalmaz részletes jelenetbeosztást sem, mindazonáltal a vízszintes vonalakkal elválasztott részek feltehetőleg felvonásokként különültek volna el egymástól. Hiszen az elkészült részlet I. számú jelenete megfeleltethető a vázlat első egységének teljes egészében, valamint a II. számú jelenet fönnmaradt töredéke a második egység első mondatának. Ez a párhuzamosság megengedi azt a föltevést, hogy a vázlat – némileg persze hevenyészett – jelenetfelosztását szerkezeti egységekként értelmezzük. A másik formai jellegű, következetes rövidítés a három pont (…): mivel ez mindig akkor bukkan föl a vázlatban, amikor csak egy szereplő van színen, ez nyilván a kidolgozandó monológot jelezte. Erre az azonosításra az is feljogosíthat bennünket, hogy az elkészült első jelenetben Lőrinc két monológját a vázlat az analóg helyen így jelöli; vagyis a már el nem készített részekben még két ilyen monológot tervezhetett az író: egyet Perényinek, egyet pedig a Diáknak (Lőrincnek) a szájába adva. Összevetve tehát a vázlatot és a drámatöredék szövegét, a párhuzamosságok alapján joggal kijelenthetjük, hogy a hiányzó részletekről valóban tájékoztatást ad a vázlat. Eszerint a darab a Budai-féle lexikonban olvasható történetek közül Perényi Ferenc visszatérését dolgozta volna ki, ám nem tartalmazta volna a testvérgyilkosság mozzanatát: a várba visszatérő Ferencet az intrikusi szerepkörben feltűnő Diák (Lőrinc) bizonyos, az utalásokból nem rekonstruálható praktikákkal távol tartja ugyan Perényinétől, de nem tör az életére, hiszen meg is kívánja

szöktetni. Így Ferenc és Perényiné csak a – feltehetőleg – negyedik felvonásban találkoztak volna először a búcsú idejére, amit viszont Perényi Gábor megzavar. Az író itt láthatólag nem volt teljesen bizonyos abban, hogy Gábornak az e jelenet után feltűnő betegségét a düh által kiváltott felindulásnak vagy esetleg sebnek, tehát valamiféle párbaj következményének állítsa-e be. Láthatólag a betegségnek ehhez a mozzanatához rendelődött volna hozzá Budainak az a történetvariánsa, amely szerint Gábor a feleségét a síron túli hűségre kívánta rávenni, majd pedig orvosát eskette meg az asszony megmérgezésére. Nyilván ezért bukkan föl a vázlatnak ezen a pontján az orvos figurája, összekapcsolva a méreg említésével. Ferenc halála azonban a tervben nem szerepel: jelezve van ugyan itt színhelyként Ferenc tömlöce, ám egyrészt felbukkan a tömeg általi kiszabadítása, másrészt pedig az utolsó egységben – amelyről nem világos, önálló felvonásként kell-e értenünk – Gábornak és Ferencnek egy dialógusáról is értesülünk. Ezen a ponton – igaz, áthúzva – szerepel Perényi enyhülése, amely akár a kettejük közötti konfliktus valamiféle oldódását is jelentheti; bár azt természetesen a túlzott tömörség miatt aligha lehet eldönteni, hogy az áthúzásból itt a békülés lehetőségének teljes elvetését kell-e következtetnünk, vagy sem. Ebből a szempontból azonban sokatmondó, hogy éppen ezután szól a vázlat a Diák (Lőrinc) elküldéséről, ami a szálakat mozgató intrikustól való megválást is mutathatja, s így a feszültség enyhülésének irányát jelezheti. A vázlat nem ad egyértelmű felvilágosítást arról, mi lenne a dráma megoldása: az utolsó jelzés csupán Perényinének és az orvosnak egy közös jelenete, amiből azonban nem derül ki, életben marad-e akár Gábor, akár Perényiné, akár Ferenc. A K2 vázlata igen erőteljesnek mutatja az intrikus szerepét a történet bonyolításában: a legtöbb monológ az ő szájából hangzott volna el, ami mindenképpen kiemelkedő dramaturgiai szerepre utal.[47] Az elkészült részletekben talán ezt készítette elő az a megoldás, hogy az író Lőrincnek a Perényiné iránt érzett szerelmét, illetve udvarlásának visszautasítását dolgozta ki lélektani indoklásként. Amennyiben – némileg persze óvatosan – rávetíthetjük erre a K1 tanúságát is, Kölcsey itt a Budai-féle lexikonban jelzett Semsei-történet erőteljes átértelmezését hajtotta végre: noha ez nem szól arról, hogy Gábornak volt-e bármiféle egyéb alapja is Semsei megöletésére az oktalan gyanún kívül, az ifjú alakjára mégiscsak rávetíthető valamiféle szerelmi vonzalom. Ha pedig az író valóban Semsei alakjából kiindulva konstruálta meg a bizalmas figuráját, ez a lehetőség kellő alapot adhatott a pszichológiai motivációhoz. Lőrinc az elkészült jelenetek szerint intellektuális figurának indul, aki valóban képes a többi szereplő fölé nőni – igaz, a drámatöredékben még nem bukkant föl két olyan személy (Ferenc és az orvos), akinek létezéséről ebből a vázlatból értesülünk.

A K2-n a vázlat mellett két töredékfogalmazványt is találunk, s ezeknek szintén van keletkezéstörténeti jelentősége. Az első egység ugyanis Lőrincnek és Perényinek a dialó-

[47] Itt köszönöm meg Fried Istvánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta tanulmánya (FRIED, *i. m.* [1990]) eredeti kéziratát, amelyben azok a részek is megtalálhatóak, amelyeket a kinyomtatott változatból a nyomda kifelejtett; a szerző ezekben a részekben hívja fel a figyelmet arra, hogy Lőrinc alakjának egyik előképe a Kármánnak tulajdonított, az Uránia I. kötetében megjelent *A' Fej-veszteség* intrikus-figurája, Gábor diák. Ez utóbbi szövegről lásd még, más összefüggésben: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája,* Debrecen, 1998, 280–282.

gusa, amely folyamatos versként van megírva, anélkül, hogy a dialógusokra bontás jelezve lenne. Ez megengedheti azt a hipotézist, hogy Kölcsey számára a drámaírásban a kiindulást elsősorban nem a szerkezet és a dramaturgia, hanem a verses, lírai szöveg megteremtése jelentette: hiszen amíg a vázlat egy meglehetősen lazán, bár azért persze nem átgondolatlanul fölépített szerkezetet mutat (a felvonások határának vagy a jelenetezésnek szigorú kijelölése nélkül), addig a lap túlsó oldalára odavetett fogalmazványok egy folyamatosan megírt verses szöveget céloznak meg; érdemes megemlíteni, hogy a K1 is pontosan ezeknél a soroknál tartalmaz egy olvashatatlanul kitörölt nagyobb egységet, ami arra mutat, hogy Kölcsey ezt a dialógusrészletet több fogalmazványvariáns után alkotta csak meg. A törlések és a javítások is árulkodóak, különösen a második egységben, amely Perényinének a férjével folytatott dialógusából való, s teljes egészében az asszony szólama: itt mintha a középponti virágmetafora minél érzékletesebb kibontása indokolta volna a korrekciókat és azt, hogy az író egymás után kétszer kezdte el a strófát. Nyilvánvaló persze, hogy ezekkel a következtetésekkel óvatosan kell bánni: hiszen nem tudjuk például azt sem, vajon a vázlat és a töredékfogalmazványok egyidejűek-e vagy legalább ugyanahhoz a munkafázishoz tartoznak-e, esetleg csupán a véletlen és a papírral való takarékoskodás indokolja-e, hogy egy lapra kerültek. Lehetséges természetesen az is, hogy a dialógus folyamatos szövegként való kidolgozása egyszerűen technikai kérdés, amelynek nincs különösebb jelentősége; sajnálatos módon azonban hiányoznak a Kölcsey drámatöredékével egyidejű színpadi műveknek azok a szerzői fogalmazványai, amelyek alapján analógiákat lehetne fölállítani.[48] Mégis, a filológiai tanulságok megengedik azt a következtetést, hogy Kölcsey elsősorban nem drámai dialógusokból indult ki, hanem a verses drámai szöveg létrehozásával próbálkozott: vagyis azzal, hogy a párbeszédek folyamatosan olvasható, lírai textusként is megállják a helyüket. Mindez pedig valóban elvezethetett a drámai kísérlet fölszámolódásához, ahogyan erre Fried István következtet:[49] a konfliktus lírában történő föloldódása nem tette volna egyértelművé a jelenetek továbbfejlesztését, különösen, ha a korszak magyar drámairodalma kínálta dramaturgiai lehetőségekre gondolunk. A K1 cselekvényvázlata azt is mutatja, hogy Kölcsey nem számolt a drasztikus mozzanatok beépítésével: inkább szomorújátékba illő történetelemeket tervezett, illetve éppen a dráma lezárását tekintve bizonyult a leghatározatlanabbnak. Ha ugyanis a Perényiekhez kapcsolódó szüzsé lehetőségeit vesszük számba, feltűnő, hogy Kölcseyt inkább a hazatérés és a máshoz kényszerített, egykori menyasszony reakciói érdeklik,[50] s nem a testvér- vagy feleséggyilkosság. Fried István – a cselekményvázlatot még nem ismerve – úgy vélte: a *Perényiek* két irányba fejlődhetett

[48] Ebben az általánosításban a Kerényi Ferenccel folytatott konzultációk erősítettek meg.

[49] FRIED, *i. m.* (1990), 74.

[50] Megjegyzendő egyébként, hogy – bár a Budai-féle lexikonból erre nem lehet következtetni – a Perényi Gábor és Ferenc közötti szerelmi vetélkedés mozzanata anakronisztikus: Perényi Ferenc nyolcévesen került, apja hűségének zálogaként, a szultáni szerájba, komoly szerelmi vetélytárs tehát aligha lehetett (TÉGLÁSY Imre, *Iskariót* = SZTÁRAI, *i. m.,* 11 skk.). Ráadásul Perényi Ferenc 1542-ben, tehát még apja életében szökött meg a török fogságból (Perényi Péter 1548-ban halt meg). A két fivérnek a Forgách Ferenc és Bethlen Farkas leírta találkozása azonban már az atyai örökség elosztásának ügyében jött volna létre, vagyis 1548 után, amikor Ferenc feltűnésének híre egyáltalán nem számított újdonságnak (vö. SZTÁRAI, *i. m.,* 273 és passim).

volna tovább. Vagy az ártatlanul megrágalmazott asszony toposza felé vagy pedig egy, az *Othelló*ra emlékeztető konfliktus irányába.[51] Úgy tűnik azonban, hogy az utóbbi lehetőség komolyan föl sem merült; ezzel együtt azonban nyoma sincs a végzetdrámai hatáselemeknek sem. Tehát az a dramaturgia, amely pl. Kisfaludy Károly *Stibor vajdá*jában szervezi a cselekményt, teljesen idegennek látszik Kölcsey drámatervétől. Az is kérdéses lehet, hogy ebben a megoldásban nem morális tényezők játszottak-e szerepet: ahogyan Kölcsey *A' ferrói szent fa* című töredékelbeszélésében nem erősítette föl, sőt elfedte egy házasságtörő szerelem említését, amely pedig a forrásául szolgáló munkában szerepelt,[52] úgy itt egy hasonló vagy legalábbis analóg szituáció kijátszásától látszik visszariadni. Egészében azonban az el nem készült Kölcsey-dráma nem annyira megjósolható vagy kikövetkeztethető dramaturgiai megoldásai miatt tűnik izgalmasnak: inkább a befejezett jelenet drámai dialógusának lírai ereje mutathatja azt a veszteséget, amelyet a színmű töredékben maradása jelent. Nagyjából úgy érezhetünk tehát, ahogyan a szöveg egyik első olvasója, Obernyik Károly reagált: „Mi fogott volna belőle lenni."[53]

[51] FRIED, *i. m.* (1990), 73–75.

[52] Martin Ruiz d'Avendano viszonyának említését és a forráshoz való viszonyát lásd SZILÁGYI Márton, *Kölcsey A ferrói szent fa című novellatöredékének forrása,* ItK, 1994, 234–235; valamint KFMM 274–275.

[53] Lásd a 6. jegyzetet.

SZAJBÉLY MIHÁLY

VÖRÖSMARTY MIHÁLY TOLDI-TÖRTÉNETEI
Műhelytanulmány*

„Most nem halok meg, míg világ világ lesz.
Látni akarom mint lesz semmivé
Mint száll egyik nemzedék a' más után,
Mint hullnak össze minden csillagok
Hamvába mint száll a' roppant világ."
(Vörösmarty: *Az örök zsidó* töredékeiből)

Vörösmartyt már pályája legelején foglalkoztatta a Toldi-történet, melyet Aranyhoz hasonlóan ő is Ilosvai Selymes Péter históriájából ismert.[1] A cseh vitézzel vívott párbaj körülményeinek és lefolyásának ábrázolásával, a *Toldy Csepelben* című alkotással először 1823-ban jelentkezett Kisfaludy Károly Aurorájánál.[2] A beküldött vers közlését azonban Kisfaludy csak a következő évi almanachban ígérte, s az végül egészen 1845-ig, a költő *Minden munkái* első kötetének megjelenéséig kéziratban maradt.[3] Nyomdafestékre minden bizonnyal azért kellett olyan sokáig várnia, mert Vörösmarty 1829-ben egészen új nézőpontból dolgozta fel újra a párbaj történetét, s e költemény, mely *Toldi* címmel helyet is kapott az 1830-as Aurorában, hosszú időre elfeledtette vele az első kísérletet. Mostani tanulmányomban az 1822-es és az 1829-es szövegeket vetem össze, melyek közül a *Toldi* kezdő soraival már évek óta a remekmű borzongását kelti bennem. Remekműre lelni egy többször kicsontozott életműben, ez már önmagában is különleges élmény, értelmezése izgató feladat. Mégsem szeretném beérni ennyivel; azt remélem, hogy az elemzés során nyerhetek néhány szempontot a történeti tárgyú epikus formák 19. század eleji átalakulásának megértéséhez és ábrázolásához is.

1849: Greguss Ágost az epikus költészetről

Greguss Ágost *Szépészet* című, 1849-ben megjelent könyve harmadik részének harmadik szakaszában foglalkozik a három műnemmel, az epikával, a lírával és a drámával. Az epikának, amelyet ő történeti költészetnek nevez, szintén három fajtáját különíti el: a költői szubjektivitást kizáró „tárgylagos" hőskölteményt, az elbeszélt eseményekről szer-

* Írásom egy szélesebb körű vizsgálódás előkészítése során született, melyben a történeti epika alakulását szeretném áttekinteni a 19. század első évtizedeiben. Gondolatmenete azokból az előadásokból nőtt ki, amelyeket Vörösmarty epikájáról tartottam az 1997/98-as tanév őszi szemeszterében a szegedi egyetemen.

[1] VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények,* II, *1827–1839,* kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 350.

[2] VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése,* kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965, 40–41.

[3] VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények,* I, *1826-ig,* kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 641.

zőjének véleményét is kifejező, „önleges” regényt és a „lantosan történeti költészetet”, amelyben a költő „a külvilág előadását egyenesen csak ürügyül használja a belső élet előadására.” (114.) Greguss az epikus műfajok közül ez utóbbit tartja a legtöbbre – magát az epikát azonban, összességében véve, mind a líránál, mind a drámánál kevesebbre értékeli.

Értékítélete mögött fejlődéselvű esztétikai rendszer áll, melynek lényegét már munkája bevezetőjében felvázolja. Különbséget tesz itt az embertől függetlenül létező külső, tárgylagos szépség, és az ennek észrevételezését lehetővé tévő belső, önleges szépség között, mely a legalsó fokon „mint befogadó”, a legfelső fokon „mint teremtő képzerő mutatkozik.” A tárgylagos és az önleges szépség (pulchritudo objectiva et subjectiva) a művészetben összeolvad; ezért nevezi azt Greguss egyáltalános szépségnek (pulchritudo absoluta). Könyve első nagy fejezetében a tárgylagos, a másodikban az önleges szépséggel foglalkozik, a harmadikban pedig az egyáltalános szépséggel, azaz a művészettel. Az utóbbi kapcsán mindjárt kiderül, hogy a tárgylagosság vagy az önlegesség aránya szerint csoportok különíthetők el a művészeten belül is: a képzőművészetben az előbbi, a zeneművészetben az utóbbi elem a meghatározó, míg a költészetben „mind a képző, mind a hangzó művészet kivetkeznek az egyoldalúságból, midőn elérik a művészet csúcspontját.” (79.)

A költészet tehát „művészet per eminentiam” – ez azonban korántsem jelenti azt, hogy története során benne a tárgylagos és az önleges aránya változatlan lett volna. A fejlődés Greguss szerint éppen a kettő közötti arány változásában érzékelhető, s e változás a társadalom fejlettségi állapotának függvénye. Kezdetben volt a „közösség állapota; az eszmék, melyek az embert ez állapotban költésre indítják, mindig azon egész kör szelleméből merítvék, mindig azon egész kör szellemét kifejezők, mely körbe sorsa által az ember tétetett.” (100.) Így született a népi, majd a népiből a nemzeti költészet. Az ember öntudatra ébredése során azonban eszméi mindinkább saját szűkebb köréből kerültek ki, így a költészet is egyedivé vált. „Amott az ember tisztán tárgylagos, itt tisztán önleges műveket teremt; midőn azonban a már öntudatra ébredt ember annyira kiművelé magát, hogy képes lesz az egész emberiség öntudatát magában felkölteni, akkor (…) költészete jelleme is újra változik, s nem lesz többé sem népi vagy nemzeti tárgylagosságú, sem egyedi önlegességű, hanem egyetemes érvényű s hatású.” Ennek eléréséhez azonban a költészetnek meg kell járnia a népiség és az egyediség lépcsőit. A népi (nemzeti) költészetből alakul ki a tárgylagosság formája, az epika, az egyedi költészetből a líra. Amikor pedig a költő „magához öleli nemzetét, a nemzethez öleli magát, s művében párosítja nemzete jellemét saját jellemével (…) lesz a költészet egyetemessé, s magasabbra többé nem emelkedhetik.” (105.) A külső és a belső összeolvadásának műneme a dráma: „A színköltő a külvilágot adja elő, de úgy, amint ez a belvilágból fejlik, s ezen kifejlést csak mint jelent adhatja elő (…): a színköltészet a költészet költészete, s ennél fogva azon művészet, mely tetőpontját elérte, melynél nagyobb művészet nincs.” (111.)

Mindennek alapján már tökéletesen érthető, hogy miért értékeli többre Greguss az epikus költészeten belül az egyedi (szubjektív) költészet kialakulásának irányába mutató

lantos történeti költészetet, és miért lesz abból a hősköltményből, amely évszázadokon át a műfaji hierarchia csúcsán állott, a fejlődési sor elején helyet foglaló képződmény.

A klasszicizmustól örökölt műfaji hierarchiával való radikális szakítás mögött ott áll a megelőző másfél-két évtized alapvetően átalakult irodalmi gyakorlata. Toldy Ferenc már a harmincas évek legvégén a dráma mellett foglalt állást az eposz korszerűségét bizonyítani igyekvő Szontagh Gusztávval szemben, s egyik érve éppen az irodalmi termés megváltozott összetétele. „Ha Garay a drámához tért, ha Czuczor nem folytatja Hunyadi-át, ha Vörösmarty Magyarvár-át örökre félbehagyta", mindez annak bizonyítéka, hogy az eposz kora már lejárt.[4] Tény, hogy Vörösmarty költészetében a harmincas évek elejétől kezdve háttérbe szorul a korábban vezető szerepet játszó verses epika, és előtérbe kerül a dráma. A *Kincskeresők* (1833), a *Vérnász* (1833), *A fátyol titkai* (1834), az *Árpád ébredése* (1837), a *Marót bán* (1838), *Az áldozat* (1840), a *Czilley és a Hunyadiak* (1844) mennyiségileg jelentősen meghaladják mind lírai, mind verses epikai termését, nem is beszélve most ez idő tájt kibontakozó dramaturgiai munkásságáról és színikritikusi tevékenységéről.

E látványos váltást azonban megelőzte Vörösmartynál a verses epika jellegének átalakulása. Nem is csak arra szeretnék utalni itt, hogy hexameteres, potenciálisan a hősköltemény lehetőségét magában rejtő formával az 1830-as évek legeleje óta valóban nem kísérletezett többé, hanem a rövidebb elbeszélő költeményei dikciójának változására. Greguss szerint a hősköltemény általános sajátossága, hogy „benne nem a jellem kedvéért adatnak elő ilyen vagy olyan események, de az események kedveért bírnak a személyek ilyen vagy olyan jellemmel." (113.) A lantos történeti költészet viszont „az események által a belső életet igyekszik a hallgatók képzelmébe vésni", azaz, mint korábban már idéztem, a cselekmény csak ürügyül szolgál a jellem ábrázolásához (114). Toldy Ferenc, aki Vörösmartyhoz fűződő barátsága révén igen közelről figyelhette a *Zalán futása* költőjének további munkásságát, már igen korán, a húszas évek végén felfigyelt az emberi benső iránti érdeklődés első jeleire. Míg a *Búvár Kund*ról azt állapította meg, hogy „a költő célja nem Kundnak, de az ő tettének festése", addig az ugyancsak 1829-ben született *Toldi* esetében már a jellemábrázolásra hívta fel a figyelmet: „Az actio itt alá van rendelve a hősnek, az itt a hős festésének eszköze".[5]

1822: regeépítés

A *Toldy Csepelben* értelmezéséhez Greguss ismét termékeny szempontokat kínál. Munkájának *A költői eszmék minősége* című fejezetében arról ír, hogy a népi költészet nemzeti költészetté alakulásának előfeltétele a nép nemzetté válása, erre pedig a más népekkel való szembenállás ad ösztönzést. „Így emelkedik lassanként a népköltészet is nemzetköltészetté; s a nemzetköltészet jelleme, mivel az ellenségtőli félelemből, az el-

[4] *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847,* összeáll., kiad., jegyz. SZALAI Anna, Bp., 1981, 342–343.

[5] *Az 1830diki Auroráról,* Tudományos Gyűjtemény, 1830, VI, 107–108.

lenség elleni védelemből eredett, általában történeti, harcias, lovagias lesz: magasztaltatnak azon hősök, kik a hazát idegenek megtámadása ellen oltalmazzák, s a honpolgárok felszóláttatnak a haza védelmére (…) a nemzeti költészetben az öntudattá vált hazaszeretet fejeztetik ki (…) Legjelesebb példányokul a nemzeti költészetre nézve szolgálhatnak a spanyol regéncek, melyek a honszeretethez a szerelmet kapcsolják, s így a szendét az erőssel, a kellemet a fennséggel összefűzve adják elő." (101.)

A műfaj, melyet itt Greguss körülír, műköltészetté vált formájában Kisfaludy Sándor nagy sikerű *Regék a magyar előidőkből* (1807) című munkája nyomán terjedt el széles körben a 19. század elejének magyar irodalmában; elterjedésének folyamatát előzményeivel együtt Zentai Mária tárta fel néhány évvel ezelőtt.[6] Vörösmarty munkájának első kidolgozása nyilvánvalóan ennek a regedivatnak a sodrában keletkezett. Toldyja nemzeti hős, legyőzi az idegent, tettével ugyanakkor szerelemre gyullasztja a bátyja halálát sirató leányka szívét, s vigasztalni képes a fiait veszített anyát, aki a viszonzott szerelem révén a cseh vitézen méltó bosszút állt hőst fogadhatja elhunyt gyermekei helyébe. Az Aurora szerkesztőjének azt a megjegyzését, hogy „Toldyt jövő évre hagyom, minthogy ezenre több illyetén tárgyak küldettek be, s azoknak felvételét ígértem", a kritikai kiadás jegyzeteiben megfogalmazott állásponttal szemben talán nem is annyira udvarias bírálatként, mint inkább a népszerűvé vált műfaj terén mutatkozó túltermelés kifejeződéseként kellene értelmezni.[7]

Vörösmarty nem csupán a témaválasztás, hanem a kidolgozás során is igazodott a rege esetében szokásos eljáráshoz. „A népi s nemzeti költészet, melynek előadási modora általában tárgylagos, képleges, leíró, foglalja magában a későbben kifejlő művészeti költészet tárgylagos nemének, a történeti vagy elbeszélő költészetnek csíráját" – fogalmazott Greguss könyvének imént idézett fejezetében (102). Megállapítása a következő, *A költői előadás modora* című részben válik érthetőbbé, ahol kiderül, hogy a leírást olyan öszvér, a költészet kiskorú állapotával magyarázható formának tartja, amelytől gyorsan megtörténik az elmozdulás a narrativitás felé: „A leíró költészet a tárgylagos művészet határain belül kontárkodik, tökéletlenebb a legnyomorultabb festvénynél. A történeti, egymás után következő összefüggés fonalát az értelem könnyebben tarthatja: a költő ennél fogva csak úgy tüntethet fel képzelmünknek valamely leirandó tárgyat, ha azt eseményekkel tölti ki, élénkíti és hozza kapcsolatba, azaz: ha nem leíró, de elbeszélő modort követ. Így a leíró költészet önkényt elbeszélővé válik." (107.) Az elbeszélő költészet általános jellemzése során pedig néhány oldallal később annak nyugalmas, kiegyensúlyozott menetéről, a különböző események egyenlő és részrehajlatlan bőségű előadásáról, a költő személyének háttérben maradásáról, tárgyilagosságról beszél. A hangsúly nem a személyek jellemére, hanem sorsára esik, ezáltal válik lehetővé „mind egészen rossz, mind egészen jó embereket előállítani." A tettek és a jellemek természetesen nem mondhatnak ellent egymásnak, de általános szabály, hogy nem a jellemek kedvéért adatnak elő

[6] *A ballada és rokonműfajai: egy műfaj európai háttere és karrierje a magyar irodalomelméleti gondolkodásban (1780–1830),* kandidátusi értekezés, Szeged, 1989. A rege-problematikát időközben továbbgondoltam *A rege és rokonműfajai a 19. század elejének magyar irodalmában* című dolgozatomban, It, 1999, s. a.

[7] VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények,* I, *1826-ig,* kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 641.

az események, hanem az események előadhatósága kedvéért „bírnak a személyek ilyen vagy olyan jellemmel.” (112–113.)

Vörösmarty költeményében egy hosszabb és egy rövidebb leíró rész szakítja meg a történetet, mely egyébként sietség nélkül, egyenletes tempóban bontakozik ki, nincsenek benne törések vagy vágások. Nem teszi szaggatottá a leírások beiktatása sem, ezek ugyanis kerekre zárulnak, a történet pedig pontosan ott folytatódik, ahol előtte abbamaradt.

Az első leírás (9–14. sor) Toldyt, a második (47–52. sor) a cseh vitézt mutatja be. Mindkét bemutatást a megelőző események utolsó mozzanatai vezetik be, melyek megismétlődnek a leíró rész után is; a kerekre zárulást ez biztosítja. Toldy ábrázolását a hős színre lépése előzi meg:

’S íme nagy villogva, és zörögve
Toldy jő feléjök biztosan,
Toldy, a’ kit ösmer napkelettől
Minden élő, ’s retteg nyúgatig.

E bevezető után szemünk elé tárul öltözéke és fegyverzete, megtudjuk, hogy felsőtestén nem visel páncélt, erős karjai óvják a csapások elől, vasbuzogányt forgat, oldalán hatalmas kard, vállán kacagány, fején sisak. Majd a leírás összefoglalása következik, mely egyben felveszi az elbeszélés elejtett fonalát is. Megint a közeledő Toldyt látjuk:

Így jön ékes arczczal, fegyverében
Zordonan szép, mint had’ istene.

A cseh vitéz leírásánál a történet megszakításának és folytatásának technikája ugyanez. Toldy leendő ellenfele keresésére indul, és

Megtalálja őtet a’ ligetben
Elterűlten egy vén tölgy alatt.

A cseh pihen; tollas sisakja és kardja mellette hever, testét (szemben Toldyéval) páncél fedi, s kap néhány negatív jelzőt is: a „zordonnan szép” magyarral szemben az ő teste durva, haja borzas, szeme vad. Majd megismétlődik a rátalálás momentuma, s ezzel egyben folytatódik az elbeszélés:

Így találja őtet Toldy, és szól:
„Föl! föl álmaidból, nyúgovó!
Majd ha megdönt kardom, álmadozhatsz
’S halva csúf porodban nyughatol.”

A leíró részek jellegzetessége tehát, hogy nem a tájat ábrázolják, hanem a szereplőket. Az eseményeket körülvevő táj csak utalásszerűen, egy-egy szó erejéig kap helyet a köl-

teményben: kezdetén a sírdogáló anya és leánya „a' mezőn" álldogálnak, a cseh bajnok „a' ligetben" pihen, a párviadal szigeten zajlik, arról pedig, hogy a szigetet fák borítják, csak a leányka nézőpontjából értesülünk, aki a partról figyel, és

– – – – – – – – kilátja
Néha fák alól a' villogást

A költeménynek tehát nincsen tája, a bajvívó hősöknek viszont csak tájaik vannak, jellemük nincsen. Pontosabban fogalmazva jellemük csak a külsejükben fejeződik ki; ennek következtében fekete-fehér alakok, egyikük a Jó, másikuk a Rossz megtestesítője. Rajtuk kívül még két szereplője van a regének, anya és leánya, szenvedő, majd vigasztalódó, passzív hősök, a Jó küzdelme értük folyik.

A szereplők érzelmeinek változásáról egy pillanatig sem hagy bizonytalanságban az egyébként tökéletesen személytelen elbeszélő. Anya és leánya a vers elején sírnak, Toldy megjelenésekor

A' leányka kezd vidúlni, 's enyhűl
Özvegy anyja' szívén a' keserv.

A párviadalt figyelve a leányka fél, a győzedelmi jelekkel érkező Toldy láttán azonban

– – aggodalma oszlik, mint az éji
Lengeteg köd nap' derűltekor.

Majd szelíd-szerelmesen a hős ölébe simul, mire anyjának

Kezd derűlni képén a' komorság,
'S régi búját új öröm lepi.

Toldy már a vers elején, az oltalmat kérő leányka szemeiben az eget és földet látja megnyílani, a párviadalból szerelmes győzőként tér vissza, és

– – – égő győzödelmi szemmel
Nézi esdeklőleg a' leányt.

Ami pedig a cseh vitéz érzelmeit illeti, pontosan értesülünk arról a pillanatról, amikor magabiztossága megtörik: „vad szíve" akkor dobban meg a félelemtől, amikor Toldy visszarúgja a partra az egyik csónakot.

Vörösmarty tehát semmit sem hagy homályban, szövegétől idegen az elhallgatás, olvasóját egy pillanatig sem hagyja bizonytalanságban. A világosságot szolgálja a körbe futó, ugyanakkor kiindulópontjához szembeállítások során át visszajutó szerkezet. A körkörösség gyorsan felismerhető: a történet anya és leánya síró kettősével nyit, ezt követi

Toldy érkezése, majd távozása és párbaja, végül pedig visszaérkezése anyához és leányához, akiket a vers végén immár a boldog jövő képzete fog körül. A kezdő- és a végpont tehát minden azonossága mellett szemben is áll egymással: a Jó győzedelmeskedett a Rossz felett, a vigasztalan kilátástalanság a vigasszal teli jövő ígéretévé változik.

A két pont közötti történet szintén szembeállítások sorára épül. Közöttük a legfeltűnőbb Toldy és a cseh bajnok már említett, egymást ellentétező leírása, melyet kiegészít szögesen különböző harcmodoruk bemutatása is. De egymást ellentételezi mindjárt a vers elején a két elesett vitéz felett reménytelenül búsuló nők hallgatag, mozdulatlan csoportja és a napkelettől napnyugatig ismert és rettegett dalia, Toldy zajos érkezése. Toldy megjelenése ugyanakkor a kesergő nőket reménnyel tölti el:

A' leányka kezd vidúlni, 's enyhűl
Özvegy anyja' szívén a' keserv.

E sorok ellenpontozzák első megjelenésük síró kettősét, segítséget kérő szavaik viszont az imént kemény hősként színre lépett Toldyból csalnak elő gyöngédséget:

– – – gyengén törli arczaikról
A' keservek' néma csepjeit,

A jellemek ily módon gazdagodnak, de gazdagodásuk nem tévesztendő össze a jellemfejlődéssel. Az utóbbiról ugyanis szó sincsen; csupán a szereplők eleve meglévő tulajdonságai válnak ismertekké a cselekmény kibomlásának folyamán, mintegy annak szolgálatában, és készítik elő a boldog befejezést.

*

Csakugyan minden világos tehát, a mai olvasó számára talán túlságosan is az. De az éles fény, melyben élesek és egyértelműek az árnyak is, magából a műfajból következik. Ugyanez figyelhető meg annak a Veit Webernek a történeteiben, akinek *Sagen der Vorzeit* (1787) című munkája német nyelvterületen elindította a rege, majd az (ál)történeti kalandregény divatját, nálunk pedig alapvetően befolyásolta Kisfaludy Sándor regeköltészetének kialakulását. Annak az egyébként lényegbevágó kérdésnek a megválaszolása, hogy Weber prózában írt regéinek Magyarországon miért verses formájú recepciója támadt, most túlságosan is messze vezetne. Érdemesnek tűnik viszont számot vetni a műfaj népszerűségének okaival, melyet Veit Weber kapcsán rendre megtesznek a német irodalomtörténetek is. „Nem csupán Goethe »Götz von Berlichingen«-jét fogadta a publikum lelkesedéssel – fogalmaz Peter Nusser –, hanem Veit Weber »Regék az előidőkből« című munkáját is, mely az alázatoskodó, a mindennapok kényszerítő szabályainak kiszolgáltatott polgárt retrospektíve a nyers erőtől duzzadó, szabadságért síkra szálló

lovagok világával szembesítette, ellenpéldaként és vágyott példaképként egyszerre."[8] Lényegében ugyanezt fogalmazza meg Gert Ueding is, nem csupán Veit Weber, hanem általában a kor múltat idéző (vagy éppen távoli, fantázia alkotta jövőbe kalauzoló) kalandregény-irodalma kapcsán.[9] Azt, hogy kalandregények sikerét a szürke hétköznapokba zárt polgárnak a hajdani féktelen és szabad élet iránti nosztalgikus vágyával magyarázni nem egyszerűen utólagos konstrukció, bizonyítják a kortárs Hegel 1820–29 között tartott berlini esztétikai előadásai. Ezek Ueding által ismertetett részletében a német filozófus a kortárs regények hőseiben fedezi fel a modern kor lovagjait, akik világmegváltó eszmék birtokában szállnak szembe az őket körülvevő világ prózai rendjével. „Ám ezek a harcok – mondja Hegel – a modern világban tanulóévek csupán, az egyén nevelődését jelentik a meglévő valóság iskolájában (…) Mert a tanulóévek vége az, hogy a szubjektum belefárad a dologba, vágyaival-véleményeivel egyetemben hozzáidomul a fennálló viszonyokhoz és ésszerűségükhöz, beilleszkedik a világ dolgainak láncolatába, és a világban megfelelő helyet teremt magának."[10] Ueding kommentárjától most már némileg elszakadva azt mondhatjuk, hogy amíg a művészregény ilyen hétköznapokba szelídülő modern lovagokat mozgat, addig a triviális irodalom közönségként talál rá a művészregény hőseinek életük lovagkorán túljutott, valós mintáira.

A regék világában ugyanúgy, mint a kalandregényekében, legyen szó akár Veit Weber, akár Kisfaludy Sándor alkotásairól, élesen elválik egymástól a Jó és a Rossz. A világ átlátható, a rettenthetetlen hősök fáradozása pedig többnyire elnyeri méltó jutalmát, s erre az élményre I. Ferenc korának hazai nemese, ha más okból is, de minden bizonnyal éppoly nagyon vágyakozott, mint a német polgár. Ez az irodalom, fogalmaz Ueding, „éppúgy lehet a nemzeti sóvárgás és a lovagkor udvari világának tükre, amint magába szívhatja a szabadság anarchikus akarását vagy a polgári forradalom eszméit is."[11] Vörösmarty munkájának fekete-fehér látásmódja, következetesen végigvitt kétpólusú szerkezete a magyar nemzeti múlt vágyott, nosztalgikus világát idézi. Olyan kort, amikor a Jót és a Rosszat még széles üres tér választotta el egymástól, a párbaj színtere, ahol természetesen a nemzeti erényeket megtestesítő Jó győzedelmeskedett. Amikor néhány évvel később újra feldolgozta a Toldi-témát, már egészen más szellemben járt el: nem a rege adta lehetőségeket aknázta ki magasabb szinten, hanem magával a műfajjal szakított.

1829: a rege lebontása

Az 1822-ben született *Toldy Csepelben* dikciója tárgyilagos, a hét évvel későbbi *Toldi*é látomásos. E különbség már a kezdő sorok olvastán világossá válik:

[8] *Trivialliteratur*, Stuttgart, Metzler, 1991, 83.

[9] *Klassik und Romantik: Deutsche Literatur im Zeitalter der Französischen Revolution 1789–1815,* München–Wien, Hanser, 1987, 520.

[10] *Esztétika,* Bp., 1979, 236 (ford. TANDORI Dezső).

[11] *I. m.,* 523.

Sírva áll az özvegy, sírva lánya,
Egy szerelmes szép lány, a' mezőn,
Mély keservben két vitéz miatt kik
A' cseh bajnok által estek el.

Sík, puszta, kietlen az őszi határ;
Vad meg nem üvölti, nem szállja madár;
Csak ketten utaznak: egy ifju vitéz,
A' hír' fia Toldi, 's az éjszaki vész.

Az idézett sorokból mindjárt kitűnik a versforma különbözősége is: az első kidolgozás egyenletesen lepergő trocheusait jóval bonyolultabb és zaklatottabb, szimultán lüktetés váltotta fel. A vers egyrészt hatos és ötös ütempárokból álló, főmetszetes sorokból áll, melyeket párosrímek kötnek össze, ugyanakkor világosan felismerhető bennük az anapesztusok jelenléte is. Az ütemhangsúlyos verselés fő- és mellékmetszetei mindig az anapesztusokon belülre esnek, és megtörik azok egyenletes lefutását; az anapesztusok viszont felülírják az ütemhangsúlynak például Tinódi Lantos Sebestyén *Az udvarbírákról és kulcsárokról* című, szintén 6/5 osztású tizenegyesekből álló költeményéből ismert, monoton lüktetését:

Lefüggesztött fővel leszegik nyakam,
Két szemem világa vagyon homályban
Az én író kezem reszket az pennán,
Fejem szédülögve nagy gondolkodván.

A párbeszédek versformája még érdekesebben alakul. A szereplők megszólalásai mindig hat sorosak, és az anapesztikus lejtés változatlanul felismerhető bennük. Közülük azonban az első három sor csak hat szótagos, és így mintha félbehagyná a megszokott sorformát, míg a következő kettő különálló hatossá és ötössé tördeli szét a tizenegyest, az utolsó pedig visszatér a megszokott 6/5-ös osztáshoz.

A zaklatott versforma választása teljes mértékben tudatosnak tűnik. Az imént idéztem már Toldy Ferencet, akinek regéhez szokott érzékei Vörösmarty munkájának olvastán azonnal jelezték az újat: „Az actio itt alá van rendelve a hősnek, az itt a hős festésének eszköze." A jellem összetettségét a szerkezet összetettsége hordozza, melynek legkisebb építőköve maga a verselés. A műben két, egymással ellentétes irányú mozgás figyelhető meg: amíg bizonyos mozzanatok sejtelmessége később eloszlik, addig a hős lelki életének bonyolultsága, önmagával való meghasonlottsága mind érzékelhetőbbé válik.

Vörösmarty maga a 126 soros elbeszélő költeményen belül nem különített el egységeket, csupán a vers végi zárlat kezdetét jelezte sorkihagyás nélküli bekezdéssel. A *Toldy Csepelben* törés nélküli, egyenletes ütemű lefutásával szemben e szöveg mégis legalább négy, világosan elkülöníthető részre osztható. Az egyes részek határán a folyamatos történetmondás megszakad (vagy éppen elkezdődik, mint az imént már idézett bevezető után), esetenként változik a helyszín is. Közöttük a kapcsolatot mégsem csupán Toldi személye biztosítja: az új egység mindig visszautal az előző(ek)re és (át)értelmezi azok bizonyos elemeit.

*

Míg a *Toldy Csepelben*t fogalmazó Vörösmarty a történések helyszíneit csak egy-egy szóval jelezte, addig az 1829-es változat első egysége (1–4. sor) teljes egészében tájleírás. Toldi látomásos alakja a kihalt, mozdulatlan táj mozgó eleme. Ifjú vitéz, tehát maga is halált oszt és a halál partjait járja. Ezt az asszociációt erősíti, hogy kísérője az éjszaki vész, mely szélvészből rövidült alakjával felerősítve kelti a pusztítás képzetét, noha a kontextus inkább az őszi (már lepusztított) pusztán végigsüvöltő északi szélre utal. Toldi mozgásának nincsenek sem térbeli, sem időbeli koordinátái: nem tudni, honnan jön, hová tart, mióta van úton, mekkora út vár még rá; utazik tehát, mozog a mozdulatlan tájban, de a történet még nem kezdődik el.

E pillanatra paradox módon addig kell várni, míg Toldi meg nem áll. A második egység (5–34. sor) az időkoordináta megteremtésével indul, mely nem csupán a megállást készíti elő, hanem az elsőre visszautalva határok közé szorítja az imént még időtlennek tűnő úton létet is:

Három nap utaznak, a' harmadikon
– Nem volt bokor és halom a' vad uton –
Jó Toldi a' síkra nyugonni terűlt,
A' vész tova búsan egy ormon elűlt.

Az időtlen mozgás megtörik, a látomásnak vége, helyébe a fáradt és pihenőhelyet kereső ember lép. Ugyanakkor új rejtély születik: miféle ormon találhat magának nyugvóhelyet az éjszaki vész, ha egyszer a tájon sem bokor, sem halom? E kérdés egészen a harmadik egység (35–78. sor) közepéig felfüggesztve marad, amikor Toldi megpillantja a „vad oromra", azaz növényektől még be nem nőtt, friss sírhalomra boruló leányt. S e ponton értelmeződnek át azok a mondatok is, amelyeket az éjszaki vész a második részben nyögelt:

„Oh hagyd megölelnem
A' sír' nyugodalmát;
Hagyj itt elepednem,
Hol kém' szeme nem lát;
Szent istenedért!
Oh hagyj könyüt ontanom ölt hivemért."

Majd így dörgött Toldi felé:

„E' kar' diadalma
Tett téged enyémmé,
A' sír' birodalma
Ne vonjon örökké;
Holtakra ne vágyj,
Vár élve 's örömre menyasszonyi ágy."

A második részben e szavak még az éjszaki vész könyörgéseként, illetve kétségbeesett követeléseként hatottak. Mintha Toldi ura és parancsolója lenne az éjszaki vésznek, mintha a vész inkább vágyna már a sír nyugalmára, mint e fegyverhordozói szolgálatra, mintha saját pusztító lényegének ellentmondva éppen ő akarná Toldit, ezt az örökké úton lévő, halált osztó, talán halottai emléke által is űzött fanatikus alakot visszavezetni az élethez. Szavai azonban céljukat tévesztik. Fölverik ugyan Toldit, de az

– – – mint ha hevűlne haragja után,
Borzad hadi vállain a' kaczagány.

A harmadik részből viszont kiderül, hogy a fergeteg voltaképpen a friss sírhalmon halottját sirató leányka és a győztes cseh lovag párbeszédét közvetítette Toldi fülébe. Ezt az egységet valóban éles határ választja el az előzőtől: új a színhely és újak a szereplők is. Ide érkezik meg Toldi, s az, hogy a két rész között az éjszaki szél már előbb kapcsolatot teremtett, hogy Toldi voltaképpen „hívásra" jött, csak lassan válik világossá. Szavai azonban, melyek egyértelműen a leánynak a cseh vitézhez intézett könyörgésére utalnak, már egészen egyértelművé teszik ezt:

„Békével, o lányka,
Töltsd búban az éjet,
Vagy kelj vigalomra,
Ha kedves az élet.
Harcztól te ne félj,
Távol lesz az innen, ha istenem él."

A negyedik részt (79–116. sor) idő- és térbeli vágás egyaránt elválasztja a harmadiktól. Kezdetén Toldi és a cseh vitéz sajkáikban a sziget felé eveznek. Amikor Toldi visszszarúgja az egyik csónakot a partra, válik világossá ellenfele számára, hogy nem egyszerűen a győzelem a tét, hanem életre-halálra szóló párbajt fognak vívni, mégpedig Toldi akaratából. „Így összebeszélve halálos ügyön", a két harcos beljebb megy a szigeten. Körülöttük az estet az éjszakától elválasztó alkony csendje:

És minden olly csendes, olly néma körűl;
Hold' szép sugarának az alkony örűl
Nem zeng level ágon, az ág' tetején,
Hab nem zajol a' Duna' sík tükörén;
A' messze világ' zaja míg ide száll,
Elhallgat a' csend' urodalmainál.

Tájleírás tehát megint, de most nem látomásos, mint a vers elején, hanem ihletetten békességes. A békés nyugalmat az élet kiontásának zajával megtörni bűn; a versnek e pontján a Jó nem válik el a Rossztól, a párbaj tere nem elválasztja, hanem bűntársakká

teszi a küzdő feleket. „…Az életet ölni menők” mindketten, s harcuk nyomán „megdobban haraggal a’ föld”, mely a jó húsz évvel később keletkezett *Előszó*ban megőszül majd,

– – – – – – – – – mint az isten,
Ki megteremtvén a’ világot, embert,
E’ félig istent, félig állatot,
Elborzadott a’ zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.

Lukácsy Sándor valamikor 1978 táján, a Magyar Tallózó sorozat[12] meg nem jelent, Vörösmartyról szóló antológiája számára több tíz sornyi hibátlan hexametert állított össze a *Zalán futása* csatajeleneteinek egymást soha nem ismétlő halálnemeiből, halálábrázolásaiból. Vörösmarty e munkájában mintha még élvezte volna a hajdanvolt nemzeti hőskor harci erényeiben való véres dúskálást. A *Toldi* a regeszerkezettel együtt a harci erényekkel való leszámolást is megkezdi; belőle már tisztán kihallható az érett Vörösmartyra jellemző humánum, békevágy s az emberfaj sárkányfog-vetemény voltának felismerése.

Az elbeszélő költemény utolsó egysége (117–126. sora) visszatér a kezdő képhez, az őszi pusztán magányos útját járó Toldi ábrázolásához. Keret alakul ki tehát, de a záró rész (Vörösmartyra egyébként igen jellemző módon, mint például a *Szózat*ban is) több ponton el-, majd továbbmozdul a költemény elejéhez képest. A felütés („Még sokszor, ha vész van, az ősz tereken / A’ hír’ fia Toldi borongva megyen”) a mű első négy sorának elemeire épül, de azok másképpen rendeződnek el, új elemekkel egészülnek ki, s így jelentésük is módosul. Az utazás időtlensége időtlen ismétlődéssé alakul, a vész (fergeteg jelentését és kísérő/fegyverhordozó voltát veszítve) az ismétlődő útra kelések okává válik, az ősz terek pedig visszaidézik a pusztának a vers elejéről ismert sivár képét, s egyben értelmezik is azt: a vész pusztítása nyomán lett kihalttá a táj, tűntek el belőle még a vadak és a madarak is. Toldi változatlanul a hír fia, de amíg lelkiállapotáról a költemény eleje semmit sem árult el, addig itt „borongva megyen”. E jelző többféle asszociációt kelthet: borongása következhet magányos utazásából a kietlen pusztán, de az előző résznek az élet kioltását elítélő soraira visszautalva jele lehet annak is, hogy a feladat, amelynek jegyében újra és újra útra kel, az ellenfél felett aratott véres diadal saját maga számára sem jelent egyértelmű örömöt.

A költemény első négy sorára való visszautalás után a befejező rész a keret által közrefogott történet szálát veszi fel újra. Boldog végkifejletről, mint a *Toldy Csepelben* esetén, szó sincsen. A hajdani frissen hantolt sír ugyan immár nem rideg, azaz kopár, de virág helyett fű növi be csupán. Nincsen gondozója, alatta „Hívével a lányka temetve vagyon.” Megismétlődik a pihenés motívuma is: az a Toldi, aki annak idején nem lelt

[12] Adminisztratív beavatkozás következtében az eredetileg Lukácsy Sándor, Fogarassy Miklós, Mészöly Miklós és Szörényi László által szerkesztett sorozat egyetlen darabja sem láthatott napvilágot a valódi sorozatszerkesztők neve alatt, az első kötetek megjelenése után pedig a Magyar Tallózó címet a Magyar Hírmondó váltotta fel.

egy picinyke dombot sem a puszta síkon, ahová lehajthatta volna a fejét, most pihenni a sírhantra

– – – – – – – – – hajol,
Itt álmodik a' csata' napjairól.
'S míg lelke a' vad sivatagnak örűl,
Fel-felriad álmai' szörnyeitűl.

A vers állandóan visszautaló, a korábbiakat átértelmező szerkezete az utolsó két sorral teljesedik ki. Amit a „borongva" jelző még csak sejtetett az imént, az most egyértelművé válik: nem csupán a föld dobban haragosan az életet ölők lába alatt, hanem magának Toldinak a lelkében is kettős érzelmek dúlnak. Él benne a pusztítás vágya: lelke a vad sivatagnak örül. A sivár táj itt közvetlenül a csata napjaival áll kapcsolatban, de a sivatag szó motivikusan visszautal a legyőzött ellenfélre is, akinek rettenetet követő vad haragját a sivatag éjéhez hasonlította a harmadik részben. Vész járta, sivataggá lett puszta időtlenül ismétlődő utazásainak színhelye is. De amiről álmodik (a szó vágyakozik értelmében), az meg is zavarja álmait, s fel-felriadásai a megelőző részre utalnak vissza, ahol a természet békéjét az élet kioltásának zaja verte fel. Most válik világossá, hogy a második egységben Vörösmarty miért csapta be olvasóját, miért építette fel úgy a költeményt, mintha a vész nem csupán közvetítette volna a leány és a cseh vitéz párbeszédét, hanem saját maga szólalt volna meg. Pontosabban fogalmazva arra derül fény itt, hogy becsapásról szó sincsen: a költemény végpontjáról visszatekintve tisztán látszik ugyanis, hogy az a fanatizmus, amelyet a fergeteg szavai a magyar vitéz szemére hánytak (fáradhatatlanabbul űzi magát az éjszaki vésznél, az élet örömei semmit sem jelentenek számára), valóban jellemző Toldira. A vers utolsó soraiból ugyanakkor az is kiderül, hogy az igazság e fanatikus lovagja végzetesen foglya önmagának: örök úton-létre ítélt, harc után sóvárgó és harci tetteitől visszaborzadó, önmagával megbékülni sohasem képes, tépett lelkű alak.

Az örök zsidó, még lovagi páncélba öltözötten?

A drámaíró Vörösmarty később sokat küszködött e témával anélkül, hogy töredékeknél többre jutott volna;[13] a regeszerkezet lebontása közben viszont szinte észrevétlenül jutott el a befejezett műalkotáshoz.

[13] VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák,* V, kiad. FEHÉR Géza, Bp., 1971, 431–439, 758–798.

VÖLGYESI ORSOLYA

KÁLLAY FERENC KIADATLAN ÉRTEKEZÉSE: *A' NEMZETI KÉPVISELETNEK TUDOMÁNNYA**

Kállay Ferenc *A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnya* című kéziratos munkája nem ismeretlen a kutatók előtt, mindazonáltal a mű részletesebb elemzésére eddig nem került sor.[1] Az értekezést említő Szauder József a művet a Kölcseyvel közös debreceni diákévek tudományos felkészüléséből eredezteti: „A történészként induló Kállay tarsolya azonban zsúfolva volt azokkal a jegyzetekkel és tanulságokkal, melyeket a Kölcseyvel töltött időben halmozott fel. […] Politikai gondolkozását e mű [*A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnyá*ról van szó – V. O.] – ellentmondásaival együtt – progresszívnek mutatja, s az 1834-ben megjelent filozófiai tárgyú írásai alapján sem vádolható maradisággal, bár feltűnően ragaszkodik még ahhoz a tekintélyes jegyzetanyaghoz, melyet Kölcseyvel közösen jó húsz évvel előbb készített."[2] Későbbi jegyzetek felhasználását is sejteti Kállay néhány egyéb utalása. Kölcseynek írta 1832. február 24-én: „Te azt tudod, hogy nékem eleitől fogva hajlandóságom vólt a' törvények' tudomán[n]yát tisztán fel fogni; érettebb koromban a' politikai tudományokat is tárgyul vettem magamnak: […] Vagynak nékem számos jegyzéseim ebben a' két osztályban, 's ha Isten éltet hátra levő oráimat arra fogom forditani, hogy fáradozásaim ne vesszenek el sikeretlen."[3] A bécsi jogi tanulmányok mellett Kállaynak módja volt elolvasni a kor jelentős gondolkodóit. Kölcseyhez írott 1814-es levele tanúsítja, hogy olvasta Leibnizet, Herdert, Lessinget, Pölitzet, Villers-t s a „két Müllert".[4]

A bécsi szellemi impulzusok és a könyvhöz jutás lehetőségét jelzi egy 1813-as, Kölcseyhez írott levél is: „Spielmannak vólt Császári Intimus Consiliariusnak gazdag Bibliothecája Aprillis be augeáltatik [?] el, 's egy nehány hólnapokig tartani fog. ugy jöjj

* Ez a közlemény a T 018294 számú OTKA Kölcsey-program keretében készült.

[1] Az értekezés jelzete: OSZK Kt, Quart. Hung. 1206 (a továbbiakban a műre NKT rövidítéssel fogok hivatkozni). A kézirat 316 számozott lapból áll, autográf tisztázat, cenzúrapéldány. A mű kézírásos belső címlappal van ellátva (itt olvasható az 1833-as évszám és a bécsi Pichler Antalnak, a tervezett nyomdásznak a neve); a kézirat utolsó lapján szerepel az elutasító cenzori megjegyzés.

[2] KÖLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811,* vál., bev., jegyz. SZAUDER József, s. a. r. BÁNHEGYI György, SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., 1968 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 8), 9.

[3] Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1832. febr. 24. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 12. kötet, 7, 41–44.

[4] Kállay Kölcseynek, [Bécs,] 1814. márc. 20. = KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás,* s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990, 37. Valószínű, hogy Kállay levelében Johann von Müllerről és Carl Ludwig Müllerről van szó. Kállay az NKT-ban hivatkozik „Müller János"-ra: 32, 47. Johannes von Müller (1752–1809) történész és politikus, főműve: *Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft,* I–V (1780–1808). Carl Ludwig Müllerről szót ejt: „Carl Ludwig Müller Historisches Gemälde aller Länder und See Kriege im Frankreich 3. B: Leipzig 1811. a' második Darabba p: 8–9 olvashatsz…", ti. Svájc történetéről. Kállay Kölcseynek, Bécs, 1813. febr. 13. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 4. kötet, 5, 35–38.

fel hogy Bibliothékát vegyél magadnak: a Classica Deák s Görög Literaturára nézve meg becsülhetetlen könyvek vagynak benne, mellyeket ólcsól meg szerhetsz minthogy sok ezerekre megy a' könyvek száma: és a' Catalogusát már árulják."[5] Ugyanitt felsorolja azokat a szerzőket is, akiknek megszerzését a legfontosabbnak gondolja: Montesquieu, Mably, Hume, Bayle, Lessing, Winckelmann, Millot, Ferguson, Le Harp, Robertson, Süssmilch nevét említi.

A tanulóévek szellemi izgalma, az ismeretek gazdagsága után a világtól elzárt Kézdivásárhely éles kontrasztot jelentett Kállay életében. „Ezen az Atilla Maradékai földjén vigasztalástokra mondom senki sem esmér titeket még magát Kazinczit sem: Itt az Erdelyi Museum is Cometa, anyiv[v]al inkáb a ti versengéseitek" – írja 1816-ban Kölcseynek, majd így folytatja: „Az unalmat Edes Barátom nem érzem, csak Könyveket szeretnék olvasni; melyeket itten nem kapni…"[6] Egy másik levelében így panaszkodik: „Ne csudáld ha ki tanulok mindenből, ha el felejtettem már irni is itt hol az Emberek csak isznak és kártyáznak."[7] A viszonyok ridegsége Kállayt is kikezdhette, Kölcseynek egy 1832-es levele arra enged következtetni, hogy ekkor már Kállay erősen alkoholizált: „Ez [ti. Döbrentei – V. O.] sok barátsággal fogadott, nála lelém Kállayt is; de e viszontlátás tizennyolc év múlva nem gyönyörködtetett. Ez az ember most is tudós, de katonai pályán gonosz szerelmet tanúlt űzni azon istenséggel, ki szőlőlombbal koszorúzza homlokát s thyrsust hord kezében. Én, édes Palim forró keblet szeretek; de forró keblet a kehely melegétől soha nem szerettem."[8]

Feltehető, hogy Kállay előre látta az erdélyi tartózkodással, a katonai szolgálattal járó nehézségeket, mert kinevezését is csak némi habozással fogadta el. Kállay két utat választhatott mint birtokkal nem rendelkező, biztos anyagi hátteret nélkülöző, értelmiségi pályára vágyó ifjú: vagy állami hivatalt vállal, vagy magánszolgálatba lép. Nem kétséges, hogy ez utóbbi lehetőség is megfordult fejében, s Kölcsey összeköttetéseire, elsősorban Kazinczyval való kapcsolatára kívánt támaszkodni.[9] E terv azonban nem sikerült, így Kállay végzettségének megfelelően a katonaságot választotta mint biztos egzisztenciális hátteret, és hadbíró lett.

Kállay tudományos pályáját az erdélyi időszak alatt tehát elsősorban nem az új ismeretek szerzése, hanem a régiek rendszerezése határozta meg. Ennek a tevékenységnek volt az egyik terméke *A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnya* című értekezés. A mű végső formába öntésének időpontját több belső utalás is segít meghatározni. Kállay hi-

[5] Kállay Kölcseynek, Bécs, 1813. febr. 13. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 4. kötet, 5, 35–38.

[6] Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1816. ápr. 29. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 6. kötet, 32, 277–280.

[7] Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1815. júl. 6. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 5. kötet, 24, 402–405.

[8] Kölcsey Szemere Pálnak, Pozsony, 1832. dec. 13. = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei,* s. a. r. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, III, Bp., 1960, 459.

[9] „Kazinczynak te Barátja vagy: Ő sok főurakkal esmeretes: irni fogsz néki felőllem, 's ha Pesthen vagy másutt az országba hivatalra lépnék általa vagy valami Grófnak Fiscalisul: elkezdenék egytszer boldogul élni nem azért mintha eddig nem éltem vólna, de te tudod miért?" Kállay Kölcseynek, Pozsony, 1813. nov. 2. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 4. kötet, 60, 497–500.

vatkozik Széchenyi István *Hitel*ére, mely 1830 januárjában jelent meg,[10] idézi az Allgemeine Zeitung 1830. júniusi[11] és a Tudományos Gyűjtemény 1830. júliusi számát.[12] A júliusi francia forradalomról értesül, sőt XVIII. Lajos 1830. augusztus 7-én kiadott „constitutionalis chartájára" is hivatkozik.[13] Ezen történelmi jelentőségű eseményekre hangsúlyosan céloz az előszó is: „Végezetül szükségesnek tartotta az Író megjegyezni, hogy munkájának eggy jó nagy része már készen vólt, mikor a' Pári'si történetek megestek (:Julius végén 1830:) mellyek Frantzia Ország állapotját megváltoztatták. Ha már az Író Anticipátióji közzül némelly dolgok bé is teljesedtek azután, hogy azokat papirosra tette, újabb ösztönt kapott az Író az által is gondolatjait mentöl értelmesebben és így okoknál fogva a meggyőződésig előterjeszteni igyekezni."[14] Mindezekből következik, hogy a mű 1830 nyara előtt nem készülhetett el.

Ezt erősíti Kállaynak 1834-ben, az Akadémia kérésére írt önéletírása: „1830ban öszel visszamentem Kézdivásárhelyre lakni, […] itt laktomban írtam még a' Nemzeti képviseletről szóló munkámat, 's más egyéb értekezéseket, mellyek a' censura miatt világot nem láthattak."[15] Kállay egy 1842-es cikkében is megemlékezik a kézirat keletkezéséről: „Távol legyen azonban tőlem mintha e részben minden reformot magamtól visszautasítani akarnék, mert a hogy és mikép feletti thémával rég foglalatoskodván már 1830ban a nemzeti képviseletről írt munkámban sok ide vágó nézeteket fejtettem ki…"[16]

A szerző a kéziratot a Magyar Tudós Társaság elnökének 1831. március 22-én küldte el – vagyis még azelőtt, hogy meghirdették volna az Akadémia első pályázatát.[17] Az Akadémia azonban a beérkezett kéziratot úgy kezelte, mintha az 1831 májusában kiírt pályázatra érkezett volna. A Magyar Tudós Társaság az 1832-es III. nagygyűlésén közölte az eredményt. A 61 beküldött munka közül összesen hatot tartottak jutalomra és megjelenésre méltónak. A hat mű élén szerepelt Kállay értekezése, mely a díjazottak között az egyetlen eredeti magyar nyelvű alkotás volt.[18] Mindezeket figyelembe véve, a mű befejezését nem tehetjük 1830 őszénél előbbre és 1831 márciusánál későbbre.

Fontos információkat tartalmaz a kéziratról Kállaynak Kölcsey Ferenchez írt, 1832. február 24-i levele is.[19] Kállay 1820 óta szünetelő levelezésüket újította fel, értesítette ifjúkori barátját a mű létezéséről, s arról, hogy azt Pestre küldte. Kiderül a levélből, hogy

[10] A hivatkozás: NKT 3; a megjelenés időpontja (1830. jan. 27.): GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása,* Bp., 1972, 88.

[11] NKT 193.

[12] NKT 180.

[13] NKT 190.

[14] NKT 5–6.

[15] KÁLLAY Ferenc, *Önéletrajz* (1834), MTAK Kt, K 1231: 59, 2. f.

[16] *Föld-birtok,* Világ, 1842, 91. sz.

[17] Kállay az Akadémia elnökének, Kézdivásárhely, 1831. márc. 22. MTAK Kt, RAL 1831: 10; a pályázat meghirdetésére az I. nagygyűlésen került sor: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I (1831–1832), Pest, 1833 (a továbbiakban: MTT I), 75.

[18] MTT I, 95.

[19] Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1832. febr. 24. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 12. kötet, 7, 41–44.

a Tudós Társaság Fáy Andrást jelölte ki referensnek.[20] Kállay ebben a levélben célzott arra is, hogy a cenzúra esetleg nem engedélyezi a kézirat megjelenését. Előérzete helyesnek bizonyult: az elutasító cenzori végzés, Mayrhofer aláírással ott olvasható, 1833. május 23-i, bécsi dátummal a kézirat utolsó lapján.[21]

A kézirat a cenzúráztatás után nyilván visszakerült Kállayhoz és a szerző birtokában maradt. Hogy az író még ezután is foglalkozott a művel, azt egy későbbi, saját kezű betoldás bizonyítja: az észak-amerikai alkotmány kapcsán az „Északamerikai utazás [Bölöni] Farkas Sándor Kolozsv[ár] 1834" beszúrás olvasható a kéziratban.[22]

Kállay egy 1857-ben készült könyvtárjegyzékéhez testamentumszerű kiegészítő megjegyzéseket csatolt; úgy hagyatkozott, hogy ha halála után sincs lehetőség a kéziratban maradt művek kiadására, azok maradjanak az örökösök birtokában.[23] Valószínűleg így is történt, vagyis az örökösök tulajdonából került az értekezés a Rosenberg testvérek antikváriumába, ahonnan 1876-ban a Nemzeti Múzeum vásárolta meg.[24]

Figyelemre méltó mozzanat, hogy a hátrahagyott művek nagy részére igényt tartó Akadémia nem érdeklődött Kállay történeti, történetfilozófiai kéziratai iránt. A hagyaték megvásárlása ügyében kiküldött bizottság, melynek Érdy János, Csengery Antal és Toldy Ferenc volt a tagja, jelentésében említést sem tett erről a kéziratról: „A Kállay Ferenc hátrahagyott kéziratai ügyében megbizott küldöttség úgy vélekszik, miszerint azon ősmagyar történeti tárgyak, melyek azokban nyomoztatnak, mai nap immár más szempontokból szokván tárgyaltatni, s a szerző nézpontja immár túlélvén magát: azok nyomatásra ugyan nem alkalmasak; de számos becses adat levén azokban a régi magyar ethnographiára nézve egybegyűjtve, és nem kevés nyelvhasonlítási anyag összeállítva: azokra nézve, kik e stúdiumokkal foglalkoznak, hasznosak lehetnek, minél fogva ezen hat kötetnek 300 ftért a kéziratgyűjtemény számára megvétele ajánltatik azon hozzáadás mellett, miszerint a bold. rendestag örököseinek fenn maradjon joguk, egy s más darabot ezek közűl, ha kiadójok akadna, kézirattárunkból e végre kikölcsönözhetni."[25]

*

[20] Fáy bírálata nincs meg, az MTA Kézirattárában a sejthetően a véleményét is tartalmazó iratcsomó régóta hiányzik, a megadott jelzeten nem található: FÁY András *Jegyzőkönyve az értekezések felülvizsgálására kiküldött bizottsági üléséről,* MTAK Kt, RAL 134/1832.

[21] A bécsi cenzor 1833. április 13-i jelentését a mű részletes kivonatával a cenzúraügyeket is felügyelő rendőrminisztérium (Polizei- und Zensurhofstelle) átküldte a Magyar Udvari Kancelláriának. A helyi cenzor ugyanis azt javasolta: mivel a mű elsősorban a magyar viszonyokat érinti, a kézirat ne Bécsben, hanem Magyarországon jelenjen meg. Haulik György kancelláriai tanácsos május 5-i votuma ezzel összhangban a munka Magyarországon történő cenzúráztatását javasolja. A sikertelen bécsi kísérlet után azonban az értekezés nem került a Helytartótanács elé, Kállay nem próbálkozott a hazai cenzúráztatással (OL, Magyar Kancellária, Acta Generalia [A 39], 1833: 5321).

[22] NKT 164, 165.

[23] KÁLLAY Ferenc, *Könyveim jegyzéke* (1857), MTAK Kt, Ms 10757/67–68.

[24] Az NKT kéziratának belső címlapjával szemben olvasható a megjegyzés: „A szakmunkák pénztárából Rosenberg-testvérek féle antiquariusi czégtől megvásároltatott. 1876. Nov. 14."

[25] Jelentés Kállay kéziratainak megvétele ügyében, MTAK Kt, RAL 673/1861.

Kállay a kéziratot Kézdivásárhelyen írta, s ennek a művének köszönhette az Akadémiával kialakított kapcsolatot. A pályamű 1831-es beküldése után nem sokkal, 1832. március 9-én levelező, majd ugyanezen év szeptember 1-jén pedig rendes taggá választották. Az akadémiai jegyzőkönyvek bizonyítják, hogy levelező taggá a történettudományi, rendes taggá azonban már a filozófiai osztályba jelölték.[26] Akadémiai székfoglalóját 1832. november 16-án olvasta fel *Az Ideológiáról* címmel.[27] Ezt az – egy utalás szerint elismerést kiváltó[28] – munkáját sem engedélyezte a cenzúra.[29]

A Magyar Tudós Társaság rendszabályai kimondták, hogy levelező taggá való felvételét senki sem kérheti, e címet csak ajánlás útján lehet megszerezni.[30] Valószínű, hogy Kállay számára az Akadémiába való bekerülést Döbrentei Gábor eszközölhette ki. Kettejük kapcsolata egy 1814-es kolozsvári találkozás[31] után levelezéssel folytatódott; Kállay Döbrenteihez írott első levele az MTA Kézirattárában található.[32] E levél a II. székely gyalogezred mellé kinevezett auditor (hadbíró) segélykérése. Az Erdély szélén élő, barátoktól, kulturális élményektől elzárt Kállay Döbrenteiben látta – a régi barát, Kölcsey mellett – azt a közvetítőt, aki bekapcsolhatja őt az ország, sőt a „két haza" szellemi vérkeringésébe. A Kölcseyvel folytatott levelezés – személyes találkozás híján – viszonylag gyorsan megszakadt.[33] Döbrentei azonban ápolta erdélyi kapcsolatait, s 1831 februárjától mint az Akadémia titoknoka[34] latba vethette befolyását, s pártfogoltját, akiben szövetségest is láthatott, a Tudós Társaság levelező tagjának ajánlhatta. Annál is inkább megtehette ezt, mert Kállay jelölése nem mondott ellent az alapszabályoknak

[26] II. nagygyűlés: 1832. márc. 9., ötödik ülés. Titkos szavazással (22 vokssal) a III. (Történettudományi) osztályba levelező tagnak megválasztották Kállay Ferencet. (*A magyar tudós társaság nagy gyűléseinek jegyzőkönyve 1831–1834,* MTAK Kt, RAL K 1353, 15.) – III. nagygyűlés: 1832. szept. 1., ötödik ülés. „A Filozófiai osztályba 2dik helyre Kállay Ferencz 25tel [ti. szavazattal – V. O.] rendes taggá." (*Uo.,* 16.)

[27] Huszonkilencedik ülés, 1832. nov. 16.: „Kállay Ferencz filozófiára választott új rendes tag az Ideológiáról, és Győry Sándor a mathesis osztályában új rendes tag, a mathematikai tudományok hasznáról olvassák fel székfoglaló értekezéseiket." MTAK Kt, RAL K 1389 (*A magyar tudós társaság kisgyűléseinek jegyzőkönyve 1831–1833*), 98–99.

[28] „Kállay eljött 's egy igen jeles értekezéssel köszöntött be". Vörösmarty Mihály Stettner Györgyhöz, 1832. dec. 18–19. közt = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei,* XVIII, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., 1965, 51.

[29] „Az ideológiáról. Ez első székfoglaló beszéd az akadémiai ülésekben, mely 1832 októberében olvastatott fel [itt Kállay téved, az akadémiai jegyzőkönyv szerint 1832. nov. 16-án hangzott el – V. O.], de a cenzura miatt világot nem látott." *Kállay Ferenc r. tag összes már napvilágot látott munkáinak jegyzéke,* MTAK Kt, Ms 10757/63. A székfoglaló értekezés szövegét nem sikerült megtalálnom.

[30] *A Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai,* Pest, 1831, 13–14.

[31] „Döbrönteit meg látogattam Kolozsvárt 's szerencsés vagyok hogy esmerhetem." Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1814. nov. 16. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 4. kötet, 119, 906–909.

[32] Kállay Döbrenteinek, Kézdivásárhely, 1814. nov. 26. MTAK Kt, M. Irod. Levelezés, 4-r., 55. sz., 143 (238–240).

[33] „Azután is, hogy meg kellett egymástól válni, 's az iskolából kiléptünk az életre szinte 1820ig barátságunkat levelezés által fenntartottuk…" KÁLLAY Ferenc, *Önéletrajz* (1834). MTAK Kt, K 1231: 59, 1. f. Kállay szerint tehát a kapcsolat 1820 körül szakadt meg; ennek némileg ellentmond, hogy az utolsó ismert, Kölcseyhez intézett Kállay-levél – eltekintve a már idézett 1832-estől – 1816. júl. 21-én íródott (Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1816. júl. 21. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 6. kötet, 53, 455–458).

[34] Döbrenteit 1831. febr. 20-án választották meg (MTT I, 66).

sem. A Magyar Tudós Társaság rendszabása szerint ugyanis a „levelező tagok közé azon dicséretes szorgalmu hazafiak választandók, kik hazai nyelven közre bocsátott irásaik által a' tudományokban, és művészségekben már nem csekély jártosságot mutattak".[35] Kállay pedig 1818-ban már publikált a Tudományos Gyűjteményben egy értekezést (*A védelmeztetett Nemes Székely nemzet*),[36] 1829-ben pedig ezt a témát bővebben is kifejtette.[37]

*

Kállay terjedelmes dolgozata a szerző történeti, jogi, államismereti és filozófiai vélekedéseit próbálja meg egységbe rendezni. A szerző egy új tudomány megalapozására tesz kísérletet. Véleménye szerint a tudományos teóriáknak mindig a gyakorlatban, a praxisban kell gyökerezniük. Különösen érvényesnek tartja ezt a „statustudományok" esetében, melyeket egy 1833-as írásában – Edmund Burke nyomán – empirikus tudományoknak nevez:[38] „A' Nemzeti Képviselet' tudománnyának theoriája, mint minden más tudományoknak is a' praxisbol fejlik ki, azután fog az tökélletesíttetni tanulás, látás, gondolkozás, és az emberi Nemzet mindennapi viszontagságai által. Szoros positivum systemája ennek a' tudománynak nintsen, 's nem is lehet 1ször, azért, mert mindent a' környüllállások határoznak el benne; 2szor, azért, mert eggy Országot vagy Statust sem lehet a' többiektöl isolált külön testnek venni, melly magának állandó tartosságot ígérhetne az egyszer felvett formák köztt. Nemzetek és Országok elhunynak, tsak az emberiség perennal."[39]

A mű elején körvonalazódik a múlt és jelen szembeállítása, a tudományosság megváltozott jellege. Míg az elmúlt századok elvont és általános igazságokról töprengtek, addig a jelen feladata a társas viszonyok jobbítása, a nemzetek jólétének előmozdítása.[40] A jelenkor vizsgálódásának önmagára kell irányulnia, a tudományos gondolkozás legfőbb jellemzője az önreflexió lesz. Kállay a dolgozat elején megfogalmazza az új diszciplína ismeretelméleti hátterét is: a gondolkodásnak az abszolút igazságra és a történelem egészére kell irányulnia, de az emberi megközelítések – ide értve természetesen a tudományt is – nem ragadhatják meg soha a teljességet. „[A]z emberi tudomány általános igazságra (veritas absoluta) soha nem tehet szert, mert az az isteni okosság birtokában van, azért minden emberi tudomány csak subiective határoztatik el…" – írja Kállay egy ez idő tájt keletkezett filozófiai értekezésében,[41] s ez a szemlélet érvényesnek tekinthető *A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnyá*ra is.

[35] *A Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai,* Pest, 1831, 13–14.
[36] Tudományos Gyűjtemény, 1818, VIII. füzet.
[37] *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről.* 1829.
[38] *Egykét szó az immunitásról és privilégiumról,* Társalkodó, 1833. aug. 7., 249.
[39] NKT 212.
[40] NKT 3.
[41] *A philosophia tárgya, czélja és hasznainak fő vonalai,* Tudománytár, 1834, I. kötet, 10.

A tudományok megváltozott jellegéből vezeti le a szerző, hogy a kor feladata – a vizsgálódás, az ismeretszerzés mellett – az évszázadok során felhalmozott szellemi javak széles körben való elterjesztése.[42] Kállay nézetei azonban már ezen a ponton önellentmondásba kerülnek. A szerző ugyanis egyfelől azt állítja, hogy a tudományoknak a körülményekből, a gyakorlatból kell kifejlődniük, másfelől a tudományoknak abban jelöli ki a feladatát, hogy ezeket a körülményeket átalakítsák, a tömegek gondolkodásának megváltozását elérjék. Ezt a paradoxont pedig Kállay nem oldja fel, sőt, nem is tudatosítja.

A szerző azonban nemcsak a tudományok, hanem a történelmi fejlődés szempontjából is fordulópontnak tekinti századát. Az emberiség történelmének lényegét az értelem alkotásainak lassú felhalmozódásában látja,[43] s szerinte az értelem alkotásai éppen a jelenben válhatnak általánossá, az egész emberiség tulajdonává. Azt azonban ismét nem indokolja meg, mire alapozza optimizmusát, mi okozza a lassú mennyiségi változások minőségivé történő átalakulását éppen ebben a században.

S mivel a továbbiakban az emberi viszonyokról, a társas életről kíván elmélkedni a szerző, elengedhetetlen feladat az emberi természet és a társadalom alapvonásainak meghatározása is.[44]

Nézete szerint az emberek testi s lelki adottságai eredendően különbözőek. A természeti állapotban élő egyedek osztályrésze tehát a kiszolgáltatottság és az egyenlőtlenség. Az emberek azonban a természeti állapot megszüntetésére, az egyenlőtlenség fölszámolására hozták létre a társadalmat. A társasági létet törvények szabályozzák, s amennyiben a törvények kötelékei elszakadnak, az ember visszahull a természeti állapotba. Kállay szerint tehát a társadalom egyfajta megegyezés, szerződés által jön létre. A természet örök törvénye pedig célt és hivatást adott az egyes embernek éppúgy, mint az emberi közösségnek: „A' teremtésnek pedig más czélja nem lehetett az emberben, mint az, hogy boldogok légyenek, és eggymást tökélletesítsék."[45] A közboldogság és a tökéletesedés – a felvilágosodás e két alapfogalma – központi szerepet tölt be a műben.

A társasági állapot fenntartására és a természeti törvény beteljesítésére a társadalom egy sajátos intézménye, az „igazgatás" hivatott: „Az igazgatás eggy ólly íntézet, mely az emberi társaság köz boldogságát eszközli, fenntartja, és előmozdítja."[46] A gondolatmenetben az „igazgatás" a „Törvény kiszolgáltató hatalom"-mal lesz azonos – vagyis azzal, ami a főhatalmat képviseli az államban. S ebben az összefüggésben egy ország alkotmányos berendezkedése kulcskérdéssé emelkedik, hiszen az emberi lét céljának tekintett tökéletesedés ezen keresztül valósulhat meg. Pontosabban ez az emberi intézmény csak akkor működik helyesen, ha a „közönséges", azaz a természetből eredeztethető értelemmel összhangban cselekszik. Kállay pedig a természeti törvény megvalósításá-

[42] NKT 31.

[43] NKT 23.

[44] NKT 44–45. A gondolatmenet kifejtése a *Törvény nélkül nints Társaság, Törvény nints Társaság nélkül* c. részben.

[45] NKT 46.

[46] NKT 33.

nak két, egyenrangú, de egymással érintkező módját tartja elképzelhetőnek: a helyes törvényeket és a nevelést.[47]

Kállay értekezésében a nevelés mint a tudatlanság eloszlatásának eszköze szerepel. Véleménye szerint a megfelelő neveléssel kialakított és életre hívott erkölcsiség képezi egy állam, s így az emberi társaság egyik legfőbb oszlopát. Annál inkább hangsúlyozza ezt, mert az államokat megrengető történéseknek, a forradalmaknak az okait a népek tudatlanságában látja. „Az igazgatás annál erőssebb, annál nemesebb, mentöl inkább terjeszti a' nép köztt a' pallérozódást, a' felvilágosodást" – idézi Friedrich von Gentz szavait Kállay.[48] A helyes nevelés mibenlétét az egoizmus megszüntetésében, a közjóért és a jövendőért tevékenykedő polgár kialakításában határozza meg. A Johann von Müller által „virtus"-nak, Széchenyi által pedig „polgári erény"-nek nevezett magatartásforma képezi egy-egy nemzet erejét, adja meg nagyságát.[49] Kállay az egyén és a „status" lelki-szellemi állapota között a következő összefüggést állapítja meg: minél több egy országban a felvilágosodott ember, annál több a társaságban a közönséges értelem.[50]

Ahhoz, hogy a nevelés célját elérje, meg kell találni a helyes módszert, azt az utat, mely az individuum, a nemzet és az emberiség szempontjaira egyszerre van tekintettel. A szerző számol az ún. „individuális" nevelés lehetőségével,[51] azzal az elképzeléssel, hogy az egyénben a társadalmi s nemzeti elvárásoktól függetlenül kell az egyetemes emberi értékeket kifejleszteni. Ezt a gondolatot bizonyosan Rousseau *Emil*jéből vonta el, Rousseau szavaira értekezésében hivatkozik is.[52] Kállay azonban fontosnak tartja, hogy az individuum és az egyetemes emberi közé egy közvetítő közeget állítson: a nemzetet. Elfogadja azt a gondolatot, hogy a nemzetiség csupán forma, mégis lehetségesnek tartja, hogy a nemzeti keret az általános emberi értékek életre hívásában segítsen: „*Nemzeti nevelés az*, melly a' Nemzeti Character alatt esik meg, a' Nemzeti betsület, eggység érzését *harag és vakság nélkül éleszti, és fenntartani igyekezik.*"[53]

Kállay a neveléssel szorosan összetartozónak mondja a felvilágosodás fogalmát. A felvilágosodás mibenlétének meghatározása közvetve, idézet formájában van jelen a dolgozatban. A szerző Moses Mendelssohn szavait eleveníti fel, s e pár sort olyan fontosnak tartotta, hogy a magyar játékszínről írt, 1834-es művében is szükségesnek látta idézni.[54] Mendelssohn szerint a kultúrának és a felvilágosodásnak együttes jelenléte szavatolja a nemzet jólétét; Kállay ezeket a szavakat – saját fordításában – így adta vissza: „A' cul-

[47] A nevelés jelentőségét Kállay már ifjúkorában igen fontosnak tartotta. Erről tanúskodik egy, Kölcseyhez írott, 1815-ös levele: „Én a' nevelésről való Ideámit szedem Rendben, de azok el vesztik magokat a' Történetek meg fejthetetlen mélységiben, 's nem magyarázható öszve vagy öszve nem függésikben. A' mit Locke Ruszo 's a' Comentatorok irtak mind szépek:…" Kállay Kölcseynek, Kézdivásárhely, 1815. júl. 27. Ráday-gyűjtemény, Szemere-tár, 5. kötet, 27, 438–441.

[48] NKT 32.

[49] NKT 47.

[50] NKT 47.

[51] NKT 111–112.

[52] NKT 28.

[53] NKT 112.

[54] *Miképen lehetne a magyar játékszínt Budapesten állandóan megalapítani?,* Buda, 1834, 6–7.

tura a' Nemzet munkássága egész massáját tárgyazza, mesterségek, kézi mívek, készségek, erköltsök, társaságos fáradozások, gyönyörűségek határozzák meg a' cultura' gráditsát […]. Ellenben az emberi élet' tárgyain gondolkodni, a' mennyiben azok a' magános és közönséges jóra befolyással vagynak, a' közönségesen elterjedt penetratio, mind ezeket hirtelen felfogással megesmerni, teszi a' Nemzet' felvilágosodása gráditsát."[55]

Mendelssohn sorait Kállay – lábjegyzetének tanúsága szerint – a Berlinische Monatschrift 1784. évi szeptemberi számában olvasta.[56] A filozófus írása *Ueber die Frage: was heißt aufklären?* címmel jelent meg, s a folyóirat körkérdésére adott válasznak volt szánva.[57] Ugyanezen év novemberében és decemberében, vagyis a Mendelssohn-szöveg közvetlen környezetében pedig két Kant-írást közölt a lap: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* címűt és a körkérdésre adott választ.[58] Bár Kállay szövegszerűen nem utal e két utóbbi tanulmányra, de ezeket nyugodtan odaszámíthatjuk ismereteinek hátországához. Tartalmi párhuzamokat találunk Kállay művében, így feltételezhetjük a hatást. *A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnyá*ban a következő sorokat olvashatjuk: „…az emberi természetben két egymással ellenkező elementumok dolgoznak, mellyek közül eggyik az embert a' társaságos élethez vonja, a' másik attol vissza taszítja […] Az ember kíván ugyan társaságban élni, de szereti még is a' függetlenséget. Minden uralkodás eggy eggy neme a' másoktol való függetlenségnek…"[59] Ezek a gondolatok az elsőnek említett Kant-írás egyik alapfogalmára emlékeztetnek, arra, amit magyar fordításban a „társiatlan társiasság" kifejezéssel adnak vissza.[60] Úgy tűnik tehát, Kállay nevelésről alkotott elképzeléseire hatott Rousseau, de még inkább a német felvilágosodás. Neveléseszménye – elsősorban a német filozófia nyomán – a szív és a fő kiművelését jelentette; s ezen felfogás szerint az erkölcsi alapelveknek éppoly fontos szerepe van, mint a szellemi ismereteknek. Az előbbi kialakításában pedig Kállay kiemelt szerepet szánt a keresztyén vallásnak.[61]

A helyes nevelés által kialakított erkölcsök bármennyire is fontosak a „status" boldogságához, csak az egyik talpkövet képezik. Az igazgatásnak kell kialakítania azokat a materiális feltételeket, amelyek által a polgárok erősebben kötődnek a hazához: „Hogy hazáját szeresse valaki, megkívántatik, hogy annak interesséje is legyen azt szeretni, az magával hozza a' hazafi érzéseket."[62] Mindezek feltételeit Kállay a helyes alapelveken nyugvó törvények meghozatalában látja, s ennek kell megszüntetnie a polgárok közé emelt válaszfalakat. „Nints bizonyosabb, nints egyenesebb út tartós haza-szeretetet felgerjeszteni, mintha felnyittatik a' verőtze, mely a' pálya-útat elzárva tartja, hogy ki ki

[55] NKT 134.

[56] NKT 135.

[57] Berlinische Monatschrift, 1784, 9. Stück (September), 193–200.

[58] Magyarul: Immanuel KANT, *A vallás a puszta ész határain belül és más írások,* II, kiad., vál., bev. HERMANN István, ford., jegyz. VIDRÁNYI Katalin, Bp., 1980, 392–394.

[59] NKT 296.

[60] KANT, *i. m.,* 62.

[61] NKT 89.

[62] NKT 86.

testi lelki erejét azon szabadoson gyakorolhassa, és mindenki annyit foglalhasson el érdeme után a' társaság' közönséges javából (pénz, betsület, tisztesség, fekvő-birtok, jövedelem, rang, hivatal) a'mennyit ereje és tehettsége mértékéhez képpest elfoglalhat."[63]

Kállay azonban tudatában van a feladat nehézségeinek, hiszen a történelem során egy-egy ország sajátos körülményeiből az alkotmányos berendezkedésnek, s így az igazgatásnak is különböző típusai jöttek létre. Véleménye szerint minden változásnak, mely egy nemzet „constitútióját", a törvényadás módját érinti, a történelmi előzményeken kell alapulnia. A szerző tehát gondolatmenete vezérfonalává a történetiség elvét teszi.[64]

A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnya egy-egy ország igazgatását vizsgálva, megfogalmaz egyfajta alkotmánytipológiát. Kállay az igazgatásnak három alaptípusát különbözteti meg, attól függően, hogy az adott keretek között a döntéshozó mechanizmus miképpen működik: a feudális eredetű, az autokratikus és a nemzeti képviseleten alapuló szisztémát választja el egymástól. További vizsgálódásaiban megpróbálja feltérképezni e három mechanizmus elméleti hátterét, működésének lényegét. Megközelítése azonban nem pusztán leíró jellegű, hanem egyben értékítéletet is tartalmaz. Kiindulópontja az, hogy az igazgatásnak mint főhatalomnak korlátok nélkül kell működnie. A főhatalom megtestesítésére az egyszemélyi uralmat tartja ideálisnak, és visszautasítja azokat az elképzeléseket, amelyek az erős monarchiában a despotizmus szükségszerű veszélyét fedezik fel,[65] ezért folytat polémiát Montesquieu egyik fontos tételével.[66]

A törvények szelleméről című értekezés második könyvének IV. fejezetében fogalmazza meg a francia filozófus a monarchikus kormányzásról vallott nézeteit. A monarchikus berendezkedés nélkülözhetetlen elemének tartja az ún. közbenső hatalmat, melynek megtestesítője a nemesség. „A nemesség némiképpen a monarchia lényegéhez tartozik, melynek alapelve a következő, ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség sem, ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó sem, helyébe a zsarnok lép."[67] Kállay viszont, aki ezeket a sorokat francia kiadásban olvasta, éppen a közbenső vagy közbenjáró hatalomban (les pouvoirs intermediares)[68] látja a monarchikus igazgatásnak és az állam működésének legfőbb korlátját. A közbenjáró hatalmat mint olyan képződményt utasítja el, mely az uralkodót és a nemzetet elválasztja, másrészt mint olyan testületet, melynek léte privilégiumokon, születési előjogokon nyugszik. „In theoria nem elfogadható hát Montesquieu principiuma, hogy a' közbenjáró hatalmak szükségesek a' Monárchiában, mellyek a' Monárcha és nép köztt az elválasztó líneák; mert azt mondja Montesquieu hogy ezek a' Monarchica constitutio' Oszlopai; a' hatalmak balancirozzák egymást, és a' despotismus rettenetessége azok által kikerültetik."[69] Kállay az olyan igazgatási formát, amelyben a főhatalom megoszlik az uralkodó és egy, születési kiváltságokon nyugvó társadal-

[63] NKT 86–87.
[64] NKT 43–44.
[65] NKT 41–42 (itt Bucholtz *Neue Leviathan* c. művét idézi).
[66] Montesquieu-t több helyen idézi, pl. NKT 40, 63, 67, 222, 283, 288.
[67] MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről,* vál., ford. NEMES István, HORVÁTH Andor, Bukarest, 1987, 61.
[68] NKT 40.
[69] NKT 67.

mi csoport között, feudális szellemű berendezkedésnek nevezi. A három alkotmánytípus közül ezt tartja a legrosszabbnak, mert itt a hatalom nem összpontosul, hanem megoszlik, s a társadalom teste nem egyesül, hanem elválasztatik.

Az autokratikus és a feudális eredetű alkotmányokat összehasonlítva, az előbbi kedvezőbb megítélésben részesül: „Az Autocratia sokszor boldogítóbb az ilyen régi szellemű Feudalis igazgatásoknál, melynek példáját adták, Austria, Burkus, és Muszka Ország, hol az igazgatásnak mái bélyege úgy látszik egésszen a' liberalitás."[70]

A szerző nem fogadja el Montesquieu-nek a hatalmi ágak szétválasztásáról szóló nézetét sem, sőt fenntartja, hogy a főhatalom egy és oszthatatlan.[71] Belátja azonban, hogy ez az elmélet a gyakorlatban nem tartható. A hatalom helyes gyakorlása, a társadalom boldogsága megköveteli a személyes feltételeken túli intézményes garanciák kialakítását is, és a törvényhozó hatalom megosztását.[72]

A „nemzeti képviselet" szisztémája lehet az alapja egy szabad, polgári alkotmány megvalósulásának. A „nemzeti képviselet" intézménye közvetlenül reprezentálná a társadalmat a képviselők útján. Ezáltal a természet harmóniájának analógiájára megvalósulhatna a fő és a test – az uralkodó és a nemzet – egysége, s a meghozott törvényeket mindkét fél egyaránt kötelezőnek tartaná.

Kállay tisztában van azzal, hogy ez a berendezkedés sem valósulhatott még meg. Megkísérli tehát körvonalazni a „Nemzeti Képviselet Tudománnyának theoriáját", ám összefüggő elméletet nem tud kidolgozni, csupán arra mutat rá, hogy ez az új tudomány három részre oszlik, úgy mint történeti, statisztikai és politikai összetevőre. A három alkotóelem magában foglalja egy állam múltjának és jelenének pontos ismeretét, valamint e lehetőségek számbavételével a jobbító változtatás módját.[73]

A „nemzeti képviselet" formájának meghatározását Kállay a teória politikai részében végzi el. Hangsúlyozza, hogy a „nemzeti képviseletnek" az egyes országok történeti adottságaiból kell kifejlődnie. A képviseleti rendszer felállításának időpontját is a nemzetek belső állapotától teszi függővé. „Meghatározni az idő-pontot se lehet mikor kelljen eggy vagy más Nemzetnél a' Nemzeti Képviseletet felállítani, mert az magának a' Nemzetnek belső culturájából önkéntesen fejlik ki, tsak annyit lehet mondani bizonyossággal, hogy ha valamely Nemzet kezdi indolentiáját elveszteni, 's a' nyomorúságok', 's állapotja ellen általjános érzékenységeket mutat, ott minden további habozás nélkül helyt lehet adni a' Nemzeti Képviseletnek, mert az ilyen Nemzetben már óly okok munkálkodnak, mellyek *eszmélést* szűlnek, az eszmélés pedig mint szükségesképpen való dolog, a' jól-létre és gondolkodásra útat tár."[74] Felvetődik azonban a kérdés, hogy az itt leszögezett alapelvekkel összhangban hogyan lehet egyetlen modellel megadni a „nemzeti képviselet" lényegét?

[70] NKT 41.
[71] NKT 283, 285.
[72] NKT 283–284.
[73] NKT 73.
[74] NKT 285.

Kállay, érzékelvén az ellentmondást, megpróbálja azt feloldani: „A' Nemzeti Képviselet' tudománnyának theoriája a' praxissal nem bajlódik, hanem meghatározza a' maga reguláit az erköltsi igazság' szempontjából, 's mennyit vegyen által azokbol a' praxis, 's mennyit hadjon ki az időre bízva."[75] Ezzel a megállapítással azonban a szerző megkérdőjelezte az értekezés egyik alaptételét: a tudományok empirikus jellegét számolta fel, azokat általános alapelvekre vezetve vissza. Élesen exponálódik ilyen módon a mű legfontosabb ellentmondása: az organikus történetszemlélet és egy alkotmányos modellteremtés együttes jelenlétének lehetetlensége. Erre azonban Kállay már nem is reflektált, valószínűleg nem volt tudatában a paradoxonnak.

Mindezek ismeretében sem érdektelen megvizsgálni, milyen alkotmányos modellt tartott a szerző megvalósítandónak. A nemzetgyűlés két házra való felosztását elutasította, cáfolva Montesquieu-nek a felsőház mellett felhozott érveit. Ismételten elvetette az arisztokrácia mérséklő, egyensúlyozó szerepét, s a felsőház bírói funkcióját is megkérdőjelezte. Míg Montesquieu szerint ugyanis az államot és a nemzetet sértő bűnök esetén a felsőháznak ítélkező jogköre van, addig Kállay ezt az érvet nem fogadta el. Szerinte a felsőház tagjai ugyanúgy a nemzet részei, s annak kötelékébe tartoznak, tehát semmiképpen nem alkothatnak a nemzet felett álló, pártatlan testületet.[76] A Kállay kialakította képviseleti modell a születési arisztokráciának minden különleges jogkörét fel kívánta számolni: Ciceróra hivatkozva, a születési és vagyoni kiváltságok helyett az érdem s az értelem szerepét kívánta érvényre juttatni a nemzetgyűlésben.[77] Az elképzelés szerint az egykamarás képviselőház tagjait elektori rendszer szerint választják.[78] Minden, 30 évet betöltött polgár választható, származásától és vagyoni helyzetétől függetlenül[79] – természetesen Kállay nem tesz még említést sem a nők választhatóságáról. A nemzetgyűlést az uralkodónak kell háromévenként összehívnia, törvényjavaslatait miniszterein keresztül kell ismertetnie, „kik [a miniszterek – V. O.] hívatalok' folytatásárol számadolni tartoznak a' gyűlésnek, 's kiknek abban nem tsak helyek, hanem szavok is van, sőt azt a' just is megkell engedni nékik, hogy megnevezhessék a' tárgyakat, mellyekröl mások felett különösön és elébb tanácskozzon a' gyűlés…"[80] A szerző szerint a tanácskozásoknak nyilvánosan kell folyniuk, „a' gyűlés és tanácskozás' házának nemzeti Oskolának kell lenni, honnan a' haza' szeretet, jó erköltsök, az uralkodó eránt való tisztelet, a' halgatókra és az egész Országra kiáradjon…"[81] A törvényhozó test e koncepcióban kétpólusú, a képviselőház döntései az uralkodó jóváhagyásával emelkednek törvényerőre.[82]

Kállay ezen javaslatai az európai gyakorlatnál jóval messzebb mentek, és egy monarchikus berendezkedés keretein belül általános választójogon alapuló képviseleti rend-

[75] NKT 286.
[76] NKT 289.
[77] NKT 287, 294.
[78] NKT 289–300.
[79] NKT 292–297.
[80] NKT 311.
[81] NKT 312.
[82] NKT 315.

szer megvalósítását célozták. Nyilvánvaló, hogy ennek a modellnek egyetlen korabeli állam sem felelhetett meg. A szerző mégis kísérletet tett arra, hogy az igazgatás és az alkotmányos berendezkedés szempontjából bemutassa a korabeli államok működését. Vizsgálódásaiban kiemelt jelentőséget kapott Észak-Amerika, Anglia, Franciaország, Poroszország, a német területek – a sorból nem hiányzott Magyarország és Erdély sem.

A szerző megítélése szerint a legliberálisabb nemzeti képviselet Észak-Amerikában valósult meg. A liberalizmus mibenlétét Kállay a születési előjogok hiányában, az esélyegyenlőség törvényi szabályozásában látja. A törvény előtti egyenlőséget, a hivatalviselés szabadságát, a vagyon- és személybiztonság, valamint a vallásszabadság akadálytalan érvényre juttatását Kállay az ország szerencsés körülményeivel magyarázza. Az Egyesült Államok ugyanis a privilégiumok és a születési előjogok átvétele nélkül honosította meg az angol alkotmányt s annak minden kedvező vonását.[83]

Anglia alkotmányáról szólva Kállay az ország berendezkedésének történeti jellegét hangsúlyozza. A szigetország igazgatását tehát a feudális szisztémából eredezteti, s az ott kialakult politikai gyakorlatot évszázados fejlődés eredményének tartja. A személyi és vagyonbiztonság törvényi garanciája, a Habeas Corpus mellett Anglia legfőbb érdemének az alkotmányos szisztéma terjesztését nevezi. „Az emberiség' tökélletesítésére széles, mélj és erős talpkövet vetett Anglia Constitutioja által…"[84] Kállay azonban nem hallgatja el a földkoncentrációról, a „majoratusok" létéből, a rohamos iparosodásból fakadó problémákat, s kiemeli az angol államra nehezedő hatalmas adósságterheket.

Franciaország bemutatásakor a szerző nem követi azt az alapsémát, amely a francia fejlődés kontra angol fejlődés közhelyével jellemzi az ország állapotának sajátosságait. Elismeri az 1789-es forradalom pozitív vonásait: a születési előjogok eltörlését és a nagybirtok szétosztását. A földkérdés francia típusú megoldása – szemben az angol példával – Kállay helyeslését váltja ki. Hiszen a földhöz jutás lehetőségében látja a hazaszeretet, a szorgalom felélesztésének legbiztosabb eszközét. „Minden embernek nem jutott földbirtok a' Statusban, de eggy Status' polgárját sem foszthatja meg a' Status azon justól, hogy magának igyekezete vagy pénze után Föld birtokot ne szerezhessen."[85] A szerző ugyanakkor látja, hogy a francia politikai gyakorlat – az igen magas cenzushoz kötött választójog miatt – mennyire messze van a nemzeti képviselet eszméjétől. Azonban úgy véli, a franciák – a történeti előzményekből következően – meg fogják találni a helyes berendezkedés kulcsát.[86]

A német területek fejlődését Kállay az autokratikus rendszerből a képviseleti szisztémába való átmenetként jellemzi. Ezen államok berendezkedése alkotmányos szempontból kialakulatlan. A szerző hangsúlyozza azonban az autokráciában rejlő lehetőségeket, azokat az intézkedéseket, amelyeket az egyeduralkodók tehetnek a képviseleti rendszer megvalósításáért.[87]

[83] NKT 165.
[84] NKT 172.
[85] NKT 216.
[86] NKT 193.
[87] NKT 198.

Kállay a magyar berendezkedést, az angolhoz hasonlóan, történeti alapokon nyugvó feudális szisztémának tekinti, ahol a törvényhozó hatalmat a nemzet az uralkodóval közösen gyakorolja.[88] Ennek legfontosabb előzményét és gyökerét a vérszerződésben látta.[89]

Kállay nem tekintette egyetlen ország állapotát sem végleges, lezárt formának. Herder nyomán a nemzetek életét az élő test organizmusához hasonlította, s úgy vélte, egyetlen állam történelme sem lehet a többi nemzet számára a fejlődés, a társadalmi tökéletesedés mércéje.[90]

Kállay szintéziskísérlete, *A' Nemzeti Képviseletnek Tudománnya* a magyarországi politikai eseményektől elzárt erdélyi közegben keletkezett. Az egzisztenciális és politikai elszigeteltség nyilvánvalóan meghatározta az író saját művéről kialakított véleményét. A szerző egyfelől értekezését hiánypótló, úttörő jellegű vállalkozásnak tartotta, másfelől az abban megfogalmazott képviseleti modell megvalósulását a távolabbi jövőbe helyezte. Ez a feltételezés tette lehetővé számára, hogy az ember erkölcsi, szellemi felemelését, valamint a politikai jogok kiterjesztését egyszerre állítsa gondolatmenete középpontjába: „Helyesen mondja Herder: *A' politikának az ember eszköz, a' morálnak tzél, a' két Tudománynak eggynek kell lenni, vagy ezután is ártani fognak egymásnak*."[91] Az 1840-es években azonban Kállay nézetrendszerében egyértelmű súlypont-eltolódás figyelhető meg.[92] A konzervatív sajtóban megszólaló szerző, szembesülve a magyarországi viszonyokkal, az alkotmányos berendezkedéssel kapcsolatos eddigi álláspontját jelentősen módosította, a politikai reformok kérdésében mérsékletre intett, és a felvilágosító, nevelő tevékenységet helyezte előtérbe.

[88] Az angol és a magyar fejlődés párhuzamait kifejtette: *Az angol alkotmány eredetében, következéseiben, némi tekintettel Magyarországra,* Tudománytár, 1834, 3. kötet.

[89] NKT 208.

[90] NKT 214.

[91] NKT 58.

[92] Az 1840-es évekbeli publicisztikájáról lásd DÉNES Iván Zoltán, *Közüggyé emelt kiváltságőrzés: A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években,* Bp., 1989, 89–98.

DÁVID GÁBOR CSABA

WESSELÉNYI MIKLÓS *BALITÉLETEKRŐL* CÍMŰ MŰVE ESZMERENDSZERÉNEK GONDOLATI ELŐKÉPEI

Mivel Wesselényi gondolatrendszerére számosan hatottak több témakörben is, az tűnt a legcélszerűbbnek, ha a *Balitéletekről* eddig szinte teljesen figyelmen hagyott első öt fejezetének elemzésébe ágyazva vizsgálom meg az őt ért hatásokat.

Ajánlás

Egy, a nemzet felrázására és az ország átalakítására programot adó mű aligha kezdődhetne meglepőbben, hisz maga az *Ajánlás* nem a nemzet egészének szól, mint várnánk, hanem a szerző két unokaöccsének. S látszólag e rész tartalma sem emelkedik magasabb régiókba: Wesselényi hosszasan és körülményeskedően elmélkedik a fiatalság elmúltával jelentkező bajokon, bizonygatja, hogy nem érdem az öregség, bár többet tapasztalt, ki többet élt. Valójában azonban a szólás jogosultságát kívánja megindokolni e kusza kacskaringókkal, s ezért választja írása címzettjének tapasztalatlan, majd 10 évvel fiatalabb unokaöccseit. Az öregségről általában beszélvén kietlen képet fest: „bajaink, szenvedéseink sűrődnek"; testünk „gyengűl" vagy „lomhul", „érzésink neki vastagosznak vagy vele versenyt szikkadnak" stb. Amikor saját személyéről szól, a kép még komorabbá válik: „…csak száraz ágakat, talán töviseket szemlélek, hol még szemeitek előtt rózsák virítnak."

Az *Ajánlás*ban Wesselényi azt tanácsolja öccseinek – s rajtuk keresztül az olvasóknak –, hogy csak az „okosság szavát" fogadják el, de azt feltétlenül, mert a más véleményének minden áron való elutasítása a „gyengék tulajdona." Wesselényi hosszasan fejtegeti: az ember lényegéhez tartozik, hogy a saját feje után megy, s csak azt követi, amit személyesen tapasztalt meg. Ezzel a meggyőzően kifejtett álláspontt az „esztelenség kincset megvetni s nem használni azért, mert nem mi gyűjtöttük" igazságát szegezi szembe.

Az *Ajánlás* célja, hogy elhitesse az olvasóval: a szerzőnek joga van a szólásra – elég öreg, vagyis tapasztalt már, így többet tudhat, mint más –, s ebből következően, az, amit mond, megegyezhet, megegyezik az okossággal, tehát az olvasótól elvárhatja, hogy elfogadja jónak s helyesnek, amit ő annak tart.[1]

[1] B. WESSELÉNYI Miklós, *Balitéletekről,* Bukarest (valójában Lipcse), 1833, oldalszám nélkül.

Az *Előszó*ban Wesselényi az *Ajánlás*ban félbehagyott elmélkedésének fonalát szövi tovább. Az emberek közötti és a társasági életben meglevő 'fonákságokról és félszegségekről' mennydörög. Ebben a tablóban fogja meg először olvasóját ellentétek között hullámzó, érzékletes jelzőkkel teletűzdelt stílusával: „A munkásságra született s tevő erővel felruházott embert sokszor lomhaságba, zsibbadt nem-tevésbe merűlve peshedni látjuk. Szabadság szeretete s önakarat szerinti tevés vágya ég szivében, s még is testi lelki rabságban sűlyedve él, sőt maga koholja magának sulyos láncait, s gyalázatos kezekkel aranyozza azokat: ellenállhatatlan ösztön társaságba vonja s tartja: de annak nyugalmát egymás ellen s szünet nélküli törekedés zavarja: szeretet szól szivében embertársaihoz, s ugyan azon felebarátit vadon gázolja: azok veszélyére üldözés pusztító fáklyát gyujt, megvetés lealacsonyítja őket, s elnyomás békóba veti: rokoni s kedvesei iránt édes érzés s meleg részvét, honához hiv vonzódás van tiszta s mély vonásokkal keblébe metszve: s imhol még is mennyi rosz szülék s házastársak, hálátlan gyermekek, csalárd barátok, szeretők s hivtelen hazafiak undokítják, szép föld! áldásidat bitangolva kerekségedet."[2]

Az iménti részlet jól példázza az ellentéteket alkalmazó Wesselényi írói technikáját: a pozitív állítást (az ember munkásságra született és tevő erővel van felruházva) rögtön visszájára fordítja (az ember lomhaságba, zsibbadt nem-tevésbe peshed). Feltűnő szóválasztásának szokatlansága és merészsége ('lomhaságba', 'zsibbadt' nem-tevésbe merűlve 'peshedni'). Szembeszökő a szerkesztés szimmetriája: két pozitív állításra két negatív következik.

Az ezt követő mondat rendezőelve ugyancsak az ellentétekkel való építkezés, ám itt már kisebb, a mondandó nyomatékosítását szolgáló bővítések színesítik a struktúrát – a gondolatokhoz dinamikus rugalmassággal igazodva veszik át annak ritmusát. A szabadság szeretetével és az önakarat szerinti tevés vágyával a testi és lelki rabságot állítja szembe Wesselényi (az ellentétet hangsúlyozza az igék megválasztásával: az „ég" ige felfelé törekvést, a „sűlyedve él" mélységbe zuhanást jelent). Az ellentétpár negatív részét két bővítménnyel látja el: felelőssé teszi az embert a testi-lelki rabságért, s fejére olvassa, hogy a magára tett láncokat jónak mutatja. Az emberek társaságban élnek, de ott egymás ellen törekednek.

A következő ellentétpárban szélsőségesen kiélezi az emberek közötti kapcsolatrendszert: „szivében szeretet szól embertársaihoz, de vadon gázolja őket." Itt három kiegészítést tart szükségesnek: „üldözés pusztító fáklyát gyujt, megvetés lealacsonyítja őket, s elnyomás békóba veti." Ez a bővítmény csupán nyelvi eszközökkel utal a társadalmi osztályok közötti szembenállásra, ellentétekre. Az első, talányosnak tűnő képpel minden bizonnyal az egyházra céloz. Ennél világosabban a cenzúra miatt nem nyilatkozhatna meg a klérus ellen. A második bővítmény a nemes–nem-nemes viszonyra utal, míg az utolsó az uralkodás és a nemzet kapcsolatában nyer értelmet; a cenzúra miatt világosabb megfogalmazás itt sem elképzelhető. Ennek a bővítménynek jellegzetes vonása (ezzel az

[2] WESSELÉNYI, *i. m.,* XIII–XIV.

eszközzel Wesselényi gyakran él), hogy a cselekvőt elvont főnevekkel – üldözés, megvetés, elnyomás – helyettesíti. Végül a rokonok és barátok, valamint a haza iránti szeretetet állítja szembe a sok rossz szülővel, házastárssal, gyerekkel, baráttal és a földet 'undokító, hivtelen' hazafiakkal. Ezután a hiányok és hibák felosztására tér rá, melyeket két részre oszt: „eszünkben és cselekedeteinkben" lévőkre. Általában csak az utóbbit szokták annak tekinteni, mert csak az látható, holott Wesselényi szerint „amazok… fontosabbak, mert nagyára azok szülik ezeket."

Külön tanulmányt igényelne annak elemzése, ahogy 'képzetink, gondolatink, szándékink akaratunk, érzékeink, a külső tárgyak, s a helyes vagy helytelen gondolatoktól s képzetektől függő vélemény' egymásba kapcsolásával leírja, hogyan igazgatják ezek az egyes embereknek és nemzeteknek „minden cselekvéseik rendit".[3]

A gondolatok s képzetek csonkaságait és tévedéseit tartja mindazon hátramaradás okának, melyek „…az ég legszebb adományának, az észnek, mennyei fényét homályosítják, mellyek az emberre mért szép örömek s áldások malasztit keserű méreggé varázsolják, s gyakran legundokabb bűnöket uralnak az erény földre döntött királyi székén".[4] Ezért kell a képzetek és vélemények hibáit kijavítani.

Wesselényi ezzel az eszmefuttatással érthetővé és elfogadhatóvá teszi, hogy miért a balítéleteket állította műve középpontjába, s miért választotta ezt a címet.

Wesselényi definiálja, hogy nem vezethet mást, ki 'homályos vagy hibás látású, ki körűl sötétség van', s így indirekt módon minősíti magát, mint aki ment ezektől a tulajdonságoktól – ezért vállalkozik, vállalkozhat arra, hogy utat mutasson másoknak. A 'hibás vélekedésekről és a fonák képzetekről' elmélkedik – stílusának legfőbb erényeit csillogtatja – hogy végül levonja a következtetést: „Utjában nyiló virágit érzéketlen tapossa le, s káprázó szeme ollyakat keres, mellyeknek csak tövisei marcangolják a megtévedett kezeit."[5]

A gondolat Vörösmarty Mihály *A merengőhöz* című versével mutat rokonságot, még a nyelvi megformálás is (káprázó szeme ollyakat keres – a látni vágyó napba nem tekint) feltűnően hasonló. A 'használni kivánóknak' sorsáról írott fejtegetéseiben, melynek előzményeit is röviden tárgyalni fogjuk, Wesselényi *Az apostol* Szilveszter-Petőfiéhez kötődik erős szálakkal: „Megvetés, üldözés lett a használni kivánóknak gyakori bére, méregpohár s keresztfa készült számokra. De ha a szent célra törekedőket sokan sanyargaták, s földi részök rongáltatott is: mindazáltal a felfedezett igazság megmaradt, s annak meg gyujtott szikrája világit másokat, s késő korokon által is örökre fénylik."[6]

[3] WESSELÉNYI, *i. m.,* XIV–XVI.

[4] WESSELÉNYI, *i. m.,* XVI.

[5] WESSELÉNYI, *i. m.,* XVII.

[6] WESSELÉNYI, *i. m.,* XVII. – Vö. PETŐFI Sándor *Összes művei*, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1951, III, 142–143, 175, 177.:

A váteszsorsról Wesselényi levelezésében és naplójában többször vallott. A *Balitéletekről* sorainak bővebb kifejtését Széchenyihez 1831. november 29-én írott levelében találjuk meg: „Én nem hiszek [ti. a kormánynak; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.], tudom, hogy nem birok az Orániainak előrelátó s méjj eszével, de igen szeplőtelen lelkével s rendithetlen akaratával. – Reformatiónak sükerét egyszerre lejtendő elsülését nem reméllem, – és azon óriási munkának nem is vetem, bármi széles de még is gyenge vállaimat, – az idő fogja azt sötét méhéből világra hozni, hihetősen kinos szülési fájdalmak közt. – Mi – most csak ápolhatjuk amit keblében hordoz; azon törekedni, arról gondoskodni kötelességünk, hogy felettünk az idő lomhán megállván sorvadásra ne rothadjon méhe gyümölcse, vagy erőszakos mozgás és rohanás által idétlent ne szüljön. – Ezt csak az ész világositása s a mivelt nemzetiség gyarapitása által lehet eszközölni. Barátom!

„Nem volt elég Krisztust megfeszítned,
Minden megváltót megfeszítesz hát?”

19. rész
(177. o.)

„S megemlékeztek a győzelmesek
Ama szentekrül és nagyokrul, akik
A szolgaságban szabadok valának,
És hirdették az ígét,
S díjok halál lett,
Csúfos halál!…”

20. rész
(177. o.)

„A földet is sugárok érlelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.
Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kivánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérjék?…
Érzem, hogy én is egy sugár vagyok,
Amely segíti a földet megérni.
Csak egy nap tart a sugár élete,
Tudom, hogy amint megérkezik
A nagy szüret,
Akkorra én már rég lementem,
S parányi művemnek nyoma
Elvész az óriási munka közt,
De életemnek a tudat erőt ad,
Halálomnak pedig megnyúgovást,
Hogy én is, én is egy sugár vagyok!”

11. rész
(142–143. o.)

„Hiába volt hát annyi szenvedés.
Hiába annyi áldozat,
Mit a magasztosabb szivek hozának
Az emberiségnek? haszontalan
Minden törekvés, minden küszködés?
Az lehetetlen, százszor lehetetlen!”

19. rész
(175. o.)

lassú munka ez, mi legszorgalmasabb iparkodásainknak is csak kevés sikereit fogjuk megérni. – Utóbbi korok számokra dolgozzunk, a jelenben köszönjük meg, ha honunknak mostani polgári állása rosszabbá, gyengébbé nem válik, s ha oly lépéseket teszünk előfelé, melyek ha nem nagyok is, de biztosabb s nagyobb lépésekre nyitnak utat."[7]

Az 1835. május 2-i naplóbejegyzésében arról szól, hogy milyen elkeseredett lelki állapotban vívta meg harcait: „És ily nemzetért fáradni, tűrni, szenvedni méltó e? – érdemes e ily csorda ember, hogy nyugalmat, élet örömeit, s létünk bátorságát neki szenteljük! – De hol is a Nemzet? Ezen maroknyi oligarchiai s aristocratiai csapat? Ezen rögzöttségekkel fekélyes torha testület?" Az országban fennálló helyzet elemzése után levonja a következtetést: „…ily országban nincs Nemzet, s ily helyzetben nem is lehet."[8] Vagyis kimondva-kimondatlanul Wesselényi úgy véli, hogy nem érdemes vállalni a harcot.

Annak hátterében, hogy a vereség érzetével viaskodva vívta harcait, a Széchenyihez írott levélben is említett, a kormányzástól csak rosszra számító felfogása áll. Ennek egyik első jele az anyjához 1825. november 28-án írt levele, amelyben a kormány eljárásának veszélyességére is rámutat: „…az a legnagyobb rossz, hogy sem egy igazán jó sem egy egészen rossz Resolutio fog jönni, hanem egy szép színű s hangu, melybe az elrejtett méreg bé leszsz aranyozva, s melynek kedves hangjaitól szokott könnyü hivőségünk szerént el-bájolva minden mostani el-határozottságunk s kötelességünk mellett rezzenthetetlenül valo maradásunk Tüze hiu füstbe fog menni."[9]

A kormányról alkotott megsemmisítő véleményét 1834. október 25-én veti papírra: „Hogy a mi uralkodásunk elveitől eltérjen, s szabad szelleműve váljék, hogy meg szünjék nemzeti jusok zsibbasztásán és bennitásán törekedni, azt remélni nem lehetett s nem lehet; – gyenge forrasztásu lételét, annyi s oly különböző s ellenkező részekből össze fódott alkotmánnyát csak az oligarchia arisztocratián alapuló absolutizmus csirizze tartja még egybe, ezt semminek, s ennek bizonyosan mindent kész feláldozni."[10]

A „jó hazafi bére" toposszal Wesselényi olvasmányaiban számos helyen találkozhatott. Például a vele sok rokonságot mutató, méltatlanul elfelejtett földmérő, Udvardy János dolgozatában, akinek a Felső Magyar Országi Minervában megjelent írását nagy valószínűséggel olvasta: „Igaz, hogy vannak nagy lelkű Hazafiak, kik sokszor három, négy magokat kivonók helyeit-is bétöltik; vagynak kik amellett, hogy életök mécsét a Haza kormányjánál a terhes hivatalokban égetik el, még a külső terhekre-is kitekintenek, s szörnyű áldozatokat tésznek; vagynak nemes Lelkek, kik sokszor életöket, kedveseiket, s mindenöket a Haza boldogságáért kockázatják; de midőn az által *a kivonók még jobban hízlaltatnak* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.], a bajok még jobban nevekednek, az erő még inkább fogyatkozik, és végre nem győzvén a terhek sokát, megcsügged, lerogyik, engedni köteles. Mi haszna van hát a buzgó Hazafiságnak? és mit nyer, aki magát különösen cégérezi? nem kinevettetést e?"[11] (Wesselényi előfizetője volt a Minervának. Kazinczy a

[7] WESSELÉNYI Miklós *levele Széchenyi Istvánhoz*, Sibó, 1831. november 29., Történeti Lapok, 1874/30, 474.
[8] WESSELÉNYI Miklós, *Napló*, OL 5495 = SZILÁGYI Ferenc, *Ifjabb b. Wesselényi Miklós*, Bp., 1875, 22–25.
[9] WESSELÉNYI Miklós *levele anyjához*, OL 8770.
[10] WESSELÉNYI Miklós, *Napló*, OL 8770.
[11] UDVARDY János, *Felkiáltás a Haza ügyében*, Felső Magyar Országi Minerva, 1829, 252.

lapban recenziót jelentetett meg Wesselényi *A régi hires ménesek egyike megszünésének okairól* írott művéről, s erre levélben fel is hívta barátja figyelmét. A recenzió utolsó oldalával egy lapon kezdődik Szabó Nepomuknak a Wesselényit foglalkoztató témájú, *A tanuló gyermekekkel való bánásmódról* című dolgozata, amelyben dicsérőleg említi az ugyancsak 1829-ben a Minerva hasábjain megjelent Udvardy János írását.)

Néhány megnyilatkozásában Wesselényi arról vall, hogy lát reális esélyt az ország helyzetének megreformálására. Reménykeltő helyzetben, nem sokkal Széchenyi nevezetes, 1825. november 3-i alsótáblai felszólalása után, november 29-én írta anyjának e bizakodó sorokat: „…a köz-érzés s hazafiui ellelkesedésnek oly magvai hintődnek most el, melyek hiszem sok szivekbe erős gyökereket verve az egésznek felségesen használó s védlő Fákat s Gyümölcsöket fognak nevelni."[12]

Az *Előszó* következő fontos tétele, „Hogy a vélemények s képzetek örökké helyes vagy helytelen létét másokban elitéljük, magunkban kell előbb azokat kipróbálva megtisztítani."[13] Ezt az állítását pontosítva jut el könyve feladatának meghatározásához: „…ami balvéleményeket látok, főkép hazámban, mint számtalan roszak s hátramaradások kutfejét uralkodni, igyekezzem felfedezésökön, rút mezitelenségökben mutatván azokat." Csak akkor lenne erre jogalapja – írja – ha maga ment az előítéletektől, s ezért tette fő kötelességévé, „…saját képzetim s véleményim hibájit s hijányit vizsgálni".[14]

Ennek a felfogásának a csírája már meglepően korán, az 1814. december 8-i Kazinczyhoz írott levelében felbukkan: „Célunk tökélesedésünk, következésképpen mind testi, mind lelki tehetségeinket mivelnünk kell. Melly nagy mező! – Testünk ügyesitése, nem csak mivel ez, a tökéletesités végett adódott nékünk: de mivel ezen résznek, mely leg elöbb láttatik, ajánló volta nyit akárkinek is a használásra Utat, fő s tökéletes kötelességünk. – Lelkünk tökéletesitése, az az erkölcsi érdemének emelése s tehetségeink mivelése ez az a mérték, mely meg határozza, mennyire érdemeljük ezen szép nevet, Ember. – Eszünk s tudományaink terjesztése ámbár nagy kötelességünknek erkölcsiségünk emelésének csak eszközei; de olly felségesek, hogy ezek nélkül az élet gyászos, s pályánk fény s haszon nélkül való."[15] E gondolatok ilyen korai megléte jelzi, hogy már fiatalon foglalkoztatták Teleki László eszméi. Az *Esdeklés*ben Teleki többször is szól az előítéleteknek magunkban és másokban való kiirtásáról. Hogy Wesselényi e tekintetben mennyire az ő nyomdokain jár, leginkább Teleki következő sorai bizonyítják: „…ki állandó és igaz haszonnal akar Nemzetén segíteni, annak elébb magát minden Praejudiciumtól mentté kell tenni."[16]

Az *Előszó*ban Wesselényi ezután leszögezi: annak megállapításához, hogy mások vélekedése helyes vagy helytelen „…bizonyos s kétség alá nem jöhető mértéknek kell kezünkben lenni, melyhez minden képzetinket s gondolatinkat szabhassuk." A nehézségek taglalása után újabb axiomatikus kijelentést tesz: „Elébb szükséges ismérni a valót; érteni

[12] WESSELÉNYI Miklós *levele anyjához*, OL 8770.
[13] WESSELÉNYI, 5. jegyzetben *i. m.,* XVIII.
[14] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXI.
[15] KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Levelezés,* XII., közzétette VÁCZY János, Bp., 1902, 249.
[16] *A magyar nyelv elé mozditásáról buzgó esdeklései G.* TELEKI László*nak,* Pest, 1806, 139.

az okosság szavát, s tisztán különböztetni az indulatokétól."[17] 'Az igazság feltalálásának' reménytelen nehézségeit ecseteli, majd a 'balvéleményeknek annyiszor sükeretlen' megtámadásának 'elcsüggesztő, visszaijesztő' voltát panaszolja. Arról, hogy mi helyes, s mi helytelen, csak azt tudja mondani, hogy ha 'tiszta bennünk s érthető erkölcsi érzésünk szava', akkor meg tudjuk különböztetni őket egymástól.

A továbbiakban öccseinek címezve valójában saját célját határozza meg: „…szép nemzetünknek előhaladásában erőtökhöz képest munkás segédek legyetek", mert „…jól termett szív előtt legelső t.i. hazája boldogsága."[18]

A „haza boldogsága" szerepel mint elérendő legfőbb cél a vizsgálódásaimba bevont szerzőknél is. Decsy Sámuelnél a nyelv abszolút elsőbbségének jegyében ez áll: „…valameddig nyelvünk mivelésében restelkedünk, és valameddig közönségesé nem teszük azt a Hazában; mind addig, sem természeti, sem polgári értelemben nem lehetünk bóldogok."[19]

Teleki László így fogalmaz: „A nevelés mestersége az az út, amely által egész Nemzetek formáltatnak, amely által a Nemzeteknek közönséges bóldogsága elésegittetik."[20]

A nemzeti irodalom mellett érvelő Pápay Sámuel szerint: „…a Nemzeti Literatúra segíti legkönnyebben, s legfoganatosabban a Nemzetnek tökélletesedését, és bóldogúlását". majd néhány oldallal később: „…a magyar nemzetnek, mint édes Anyának, kebelében annak nyelvét minden fiai megtanúlván, s ekképpen a Nem-magyarok is idővel Magyarokká válván, szorosabb egygyességben lenne egész nemzetünk, s egy szívvel lélekkel, és így szembetűnő foganattal munkálkodna nemzeti bóldogságunknak megszerzésében."[21]

Döbrentei Gábor az ideális ifjúról mondja: „…a világ pályáját futni kezdő nagy-lelkű ifjúban eleinte mind együtt égnek egy Egész dicsősége boldogsága iránt."[22] S a sort még folytathatnánk.

Itt, amikor a nemzet előhaladásáért vívott harcra szólítja fel öccseit, lényegesen megváltozik a mű perspektívája. Azzal, hogy szavait eddig öccseihez intézte, mondandóját személyes intelmeknek lehetett tekinteni, de azzal, hogy – mint írja – „…korotok is egy oka, miért intézem hozzátok, s *képetekben Hazám Ifjaihoz* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.] is szavaimat",[23] azzal az egész könyv közüggyé válik.

Az ajánlás ilyen körmönfont megfogalmazásának okát abban látom, hogy Wesselényi így próbálta meg – mint tudjuk, sikertelenül – kijátszani a cenzúra éberségét. De jeleznie kellett, hogy többről van szó, mint egy bölcs nagybácsi éretlen unokaöccseihez intézett

[17] WESSELÉNYI, *i. m.,* XVIII.

[18] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXI–XXII.

[19] DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott Magyar Nyelv*, Bécs, 1790, Előljáró Beszéd, oldalszám nélkül.

[20] TELEKI, *i. m.,* 131.

[21] PÁPAY Sámuel, *A Magyar Literatúra esmérete*, Veszprém, 1808, 7, 18.

[22] DÖBRENTEI Gábor, *A Míveltség becse s a Haza szeretetének nemes volta*, Erdélyi Muzéum, nyolcadik füzet, Pest, 1817, 64–65. – Döbrentei szerepével kapcsolatban vö. még: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?*, Bp., 1990, 299–330.

[23] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXII. – Vö. még: „De én ifjaknak írok. – Ezek szokásaikkal még nem kötöttek frigyet; bennök a cselekvést tenyésztő munkássági erő." *Uo.,* 32.

intelmeiről. A *Balitéletekről* érdemi részének igazi címzettjeit, akiknek a könyv nagyobbik hányada konkrétan szól, nevezetesen az országgyűlés tagjait – a fentebb megnevezett okból – meg sem említi.

A következőkben kiélezi a fiatalok és a 'megért korúak' közötti ellentétet. Csak az ifjakra hatás lehetőségében bízik, mert „…ifjat… megátalkodottság… ritkábban vezérli roszra; …eszelősködés előtte nem varázsol annyiszor külszint valóvá: …nem képzel s hisz annyit. …mindent vidám fényben lát… Más szenvedelmek üvegeit ritkábban használják az ifjak, …mint a bosszuállásnak vérszin, irigységnek sárga, dücsvágynak káprázató üvegeit s a felfuvalkodottságét, melly annyira nagyít, s rágalmazását, melly mindent olly parányinak mutat, valamint a fösvénység mocskos, a megszokás színetlenítő és az üldözés s vakhit sötét s vérfoltokkal undokított csőjit." Az ifjakkal szembe állított 'későbbi korban' levőkre nem lehet már hatni, mert „Amelly előitéleteket s balvéleményt nevelés, életmód, helyzet rakott rájok, egybefonódtak már egész létökkel, megrögzöttek bennök, s beléjök forrtak. Szokáson épült s elhittségtől táplált meggyőződés nem engedi, hogy képzeteikben s véleményeikben hibát ismerjenek el."[24] Wesselényi mindezt megtetézi még azzal a váddal is, hogy azok „…kik előre lépni nem tudnak vagy nem akarnak, csak akadályok; ezeknek lomha, erőtlen, vagy makacs serge olly gátat vet, melly a folyam előhaladását feltartóztatván a nemzet éltét s munkásságát, önléte partjainak mosására taszítja vissza".[25]

Nehéz magyarázatot találni arra, hogy az az óvatoskodó Wesselényi, aki egész művét úgy írta, hogy közben a cenzor szemével olvasta is azt (a fejével gondolkodni persze nem tudott), hogyan követhet el akkora taktikai hibát, hogy miközben dicséri az ifjakat, általában pellengérre állítja az idősebb korosztályt, akik nélkül programját nem valósíthatja meg, s akiknek amúgy reformjavaslataiban több tekintetben is kedvezményt tesz, tehát ott számol velük. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a cenzúra azzal, hogy a *Balitéletekről* nem jelenhetett meg az 1832–36-os országgyűlésre, hozzájárult ahhoz, hogy Wesselényi az országgyűlési reformellenzék vezére lehessen. Mert aligha elképzelhető, hogy a fenti sorok ismeretében a többségében nemhogy ifjakból, de az őket mintegy a haza ellenségének beállító könyv szerzőjénél többnyire jóval öregebbekből álló országgyűlés elfogadta volna az őket – részben igaztalanul – sommásan elítélő Wesselényit vezérének.

[24] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXII–XXIII.

[25] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXIV. Vö. még: „Bennetek látom s reméllem, Hazám Ifjai! nemzetem reményét. Nektek még nem zsibbasztja lankadtság, munkásságot gátolva, fiatal inaitokat. Még teljes erőtök módot, eleven vidámságtok kedvet ád a munkás iparkodásra. Nem szorultatok Ti arra, hogy létetek zöldellő fáját bevett szokás- s csalódás-szülte képzetek sovány parlagjában édelgessétek; termékeny földetek, csak jó mag s jókor vettessék belé, akármi új virágokat s fris gyümölcsöket megterem. Nem a multnak gyümölcseit aszaljátok Ti a jelenlét szigorú táplálatára, mint gyakran az öregedő kor: Néktek a jelen s jövendő gyümölcsei érnek; tárva vannak Előttetek az élet minden örömei, s ha szemetek, jobb látásra nyilva, némelly valóknak képzelt gyönyörüségeket léháknak ismérnek el, ha az okosság szokásaitok közül sokakat hibásoknak, képzelmények egy részét alaptalannak mutatja, nincsenek még azok létetekkel annyira egybeolvadva, hogy helyesb örömek, jobb szokások s velősb képzetek azoknak vesztét gazdagon számotokra ki ne pótolnák. Nektek szólok azért előitéleteinkről s a köztünk uralkodó hibás vélekedésekről; Titeket szólítalak fel ezek megrázására s a lehetőségig kiirtására!" XXV.

Nagyrészt ebben a forradalmi hangban és a fiatalság tömjénezésében („Bennetek látom s remélem, Hazám Ifjai nemzetem reményét.") kell keresnünk annak a páratlan lelkesedésnek az okát, amivel a fiatalság a *Balitéletekről*t fogadta és Wesselényit körülvette. Jól példázza ezt az egyik legnagyobb reményű országgyűlési ifjú, Ormós Zsigmond, aki *Szabadelmü levelek* című művében írja: „Ágyam felett Sz. István csüngött a neki megjelenő Máriával s a kisded Jézussal. Tudod, hogy atyám pápistának kereszteltetett, s tudod, hogy ezen vallás a szenteket félisteneknek tartja, én azonban, mihelyt beléptem szobámba, azonnal levettem a szentképet helyéről, öreg háziasszonyomnak adattam, s megszerezvén magamnak a kolozsvári ref. kollégium által litografirozott Wesselényi Miklós képét, ezt aranyrámába foglalva Szt. István helyébe függesztettem. Azolta nincs egy nap, melyben Wesselényit a dicsőt ne látnám, vele ne beszélnék, s annyit beszélek vele, hidd el azon 5 Frt-ért, mibe az egész kép rámástól, üvegestől került, hogy eddigi beszélgetéseim kamatját nem adnám Bengála kincseiért. Annyit tanulok papírra metszett arcvonásaiból, mennyit podegrás politia professzorom egyéves tanításából sem tanultam. Kis kézikönyvtáram is van, mit íróasztalom felett helyheztem el, de csak Széchenyi, Börne, Heine, Schiller, Voltaire, Rotteck műveit találod benne. Vannak egyes munkák is, ezek közt Wesselényi „Balítéletei" az első, s nemcsak magyar könyveim közt, nemcsak kézikönyvtáramban, de demokratikus tiszta szellemére, fogultalan tartalmára nézve merem mondani, a magyar nemzet létele óta literatúránkban az első!"[26]

Az idősebbek elleni kritikájának élét Wesselényi azzal tompítja, hogy hozzáteszi: amit olvasunk, azt nem vesszük magunkra, s még ha találva érezzük is magunkat, elgondolkodva az olvasottakon, belátjuk az érvelés helyességét. Így Wesselényi magának is és olvasóinak is megadja annak lehetőségét, hogy ő művével hathat, az érintettek pedig megváltozhatnak.[27] Kemény szavai védelmében azzal is érvel, hogy a nemzet nincs már annyira gyermeki korban, hogy ne lehetne megmondani az igazságot, még ha keserű is az. Ebben az összefüggésben hibáztatja a költőket, mert történelmünket rózsaszínűre festik; a hízelkedést a legnagyobb nemzet elleni véteknek tartja, ez előrehaladásunk legnagyobb gátja. Alaptalan megelégedettséget sugall körülményeinkkel, mely szerint szükségtelen, sőt káros a változtatás. A költők ugyanis múltunkat és jelenünket hősökkel népesítik be, s a magyart mint Isten választott népét jelenítik meg, s a hazáról festett kép szerint ez a földkerekség legműveltebb, legdicsőségesebb, leghatalmasabb, leggazdagabb és legszerencsésebb országa. A költőkkel kapcsolatos véleménye nem egyértelműen negatív, noha a kritikai hang az uralkodó. Először a hízelkedés ellen emeli fel a hangját: „Ideje már, hogy ne csak édességeket adjunk olvasóinknak; igen is elfinnyásitották ínyőket, s elrontották gyomrokat: annak durvább eledel szükséges már táplálására, s keserű cseppek erősítésére. Nem tartom már olly gyermeki korban nemzetemet, hogy

[26] ORMÓS Zsigmond, *Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen*, kiad, tan. BENKŐ Samu, Bukarest, 1976, 106–107. – Vö. még: KAZINCZY Gábor *Erdélyi Jánoshoz írott levelét* (kelt Berettőn, 1838. április 14-én): „Amit a Rajzolatok elleni vitáimra mondasz, azok mindenben egyezők *a mi apostolunk* [ti. Wesselényi; kiemelés és megjegyzés tőlem. – D. G. Cs.] itéletével." ERDÉLYI János *Levelezése,* I, szerk. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1960, 35.

[27] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXXII.

csak gyengéd eledelecskét kelljen neki nyujtani…" Az étel hasonlat fonalán haladva jut el annak megfogalmazásához, hogy milyen szellemi táplálékra is lenne már szükség: „Csak valódi gondolatok, értekezések, fontolva készült s fontolást kivánó munkák táplálhatnak s készíthetnek valódiságot kedvelő s arra törekedő férfiakat… Az igazi költők iránti lelkesedéséről ihletett szavakkal szól: „Elragadtatásig szeretem én a lelkes költők érzést s elmét tápláló munkájit; elbájolva érzem azon kecsét, mellyet a lant tündér hangjai éltünkre s minden tárgyakra lehelnek; a legédesb érzések csalták ki annak az emberi nem még gyermekded korában, akkor csak együgyü de szívreható hangjait –…" Wesselényi a túlzó dicséret veszélyességével a hibák feltárásának hasznosságát állítja szembe, amivel saját eljárásának helyességét igazolja, aminek az ő esetében annál is inkább van jogosultsága, mert könyve már címében is erre kötelezi. Elemi erejű kritikáját az általa szeretett és a megvetett költők szembeállításával nyomatékosítja: „S valamint bámulom a költésnek lelkesedés szűlte műveit, tisztelem azokat midőn felemelkedett érzelmek nemzői s erkölcsiség, világosodás és tiszta okosság előmozdítói: szintúgy, ha tárgyok csak léha enyelgés, hatási szüleményök csak az érzékek részegitése, haszontalan s hiú játéknak tartom. Hogy ha pedig nem okosság s erkölcs áldozó papjaként jelen meg a költő, ha főcélja nem az izlés javitása, ész világositása s akarat nemesítése, ha felhevített indulatinknak nem erkölcsi útat szab, ha meghatott érzelminket nem jóra edzi, hanem érzelgőséggé vékonyitja s tettre született emberből nyögdelő álmodozót csinál: nem tartom akkor tiszteletre méltónak, sőt megvetem s gyűlölöm munkájával együtt, mint az emberinem csábitóját s édes italban széditő méregkeverőt… Nincs emésztőbb s undokitóbb maszlag a hizelkedésnél. Alig van irónk, ki ollykor erre, habár jó célból s nemes érzéstől vezetve, de elég hibásan nem vetemedett volna. Meg vagyok győződve, nincs müvelődésünknek nagyobb mételye, előhaladásunknak nagyobb akadálya, mint hogy iróink annyit hizelkedtek nemzetünknek. Minden hizelkedés veszedelmes, mert tömjénye édes s kábító; de talán egyik sem részegít inkább, mint a nemzet nevében kapott. Nem átaljuk elfogadását, mert nem személyünknek, hanem a nemzetnek gyujtatott az áldozat… Ha elnézzük, némelly iróink nemzetünkről s annak történeteiről, elhunyt s élő tagjairól miket mondanak, nem kételkedhetünk, hogy épen a magyar nemzet Istennek választott népe; állitások szerint annál műveltebbet, dicsőségebbet, hatalmasbat, gazdagabbat, szerencsésebbet nem is képzelhetni; elhunyt sőt élő hősöket csapatonkint kapnak s egekig magasztalnak… A babér, myrtus, s pálma bővebben nő a fűzfánál, sok iróink keze között; mindenfelé osztogatják azokat…"[28]

A költészetnek ez a megközelítése Döbrentei Gábor hatását mutatja. Ám Wesselényi mesterének elveit a politikus szemléletével szembesítve az irodalmat az ember nemesítésének szolgálóleányává degradálja.[29]

[28] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXVII–XXX.

[29] CSETRI Lajosnak a 19. század első két évtizedének nyelv- és irodalomszemléletét átfogóan bemutató könyvéből (21. jegyzetben *i. m.*) lásd elsősorban: 25–30, 40–59, 176–210, 240–254, 298–322. Döbrentei Gábor emberideáljának – ami szinte teljesen egybeesik Wesselényiével – summázata Csetri Lajos megfogalmazásában: „A tevékeny, a közboldogulásra törő, a közösségért áldozatot is vállaló, mindenoldalú egyéniséggé fejlődve is a közösséget reprezentáló ember, a tehetségét mindig az egész közösségért érvényesítő személyiség

Wesselényi az *Előszó*ban is többször él az ellenzői vélt kérdéseire, illetve vádjaira adott válasz eszközével. Arra, hogy mi jogosítja őt fel a művében felvetett kérdésekben 'orvosi tisztre, gyógyításra', azt feleli, hogy erre 'mindenki meg van híva'. Kimondatlanul elismeri, hogy nem ment azoktól a hibáktól, amelyeket ostoroz, de ez szerinte nem zárja ki, hogy azokat másokban orvosolhassa.

Önérzetesen megjegyzi, hogy magát erre a feladatra „sok másoknál inkább gondolja meghíva lenni," s jelzi, hogy szándékától semmi sem tántoríthatja el.[30] E tekintetben kissé eltér Telekitől, aki szerénytelenül mondja magáról az *Esdeklés... Elöl járó beszéd*ben: „Az én igyekezetem egyenes, *Hazafiúi szeretetem minden előre bé vett bal vélekedéstől (Praejudiciumtól) tökéletesen ment* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.], buzgóságom pedig határok közé nem szoríttathatik.[31]

Wesselényi már előre hallani véli a vádat, amivel meg fogják támadni; ez „a rosz madárról szóló mondás, amely saját fészkét mocskolja." Azzal, hogy felfedi az országban lévő hibákat és bajokat, azzal egyszersmind a külföld elé is tárja azokat. Védekezésével minden bizonnyal Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszére* reflektál. Decsy azt írja, hogy „Azt szokták Magyarjaink köz-példabeszédben mondani, hogy egy sem jó madár az, melly maga fészkét meg-mocskollya. Sokan vóltak ami fö Rendeink közül…akik nem csak meg rutitották magok fészkét, hanem ennekfelette, sok izben veszni hagyták azt, és az abban gyüjtetett eleséggel idegen madárfiaknak töltötték hasaikat, tulajdon csirkéiket pedig éhezni s szomjúhozni engedték. Hanyan nem-találtattak csak ez elött két s három esztendövel is, akik gyönyörüségeknek tartották, nemzeteket idegen személyek elött mocskolni."[32]

Wesselényi azzal hárítja el a várható vádat, hogy bár lehet: a rossztól undorodás élesítette a tollát, célja a való feltárása volt, s még néha azon is tompított, nehogy túlságosan komor képet fessen. Szándéka éppen nem a fészek bemocskolása, hanem megtisztítása a mocsoktól. Nem a tisztító hibája, hogy sok a tisztítani való, hanem azoké, akik piszkoltak bele, s nem takarították. Eljárásának helyességét igazoló érvei között szerepel az is, hogy egy nemzet hibáit nem lehet elfedni, jobb, ha mi tárjuk fel, mint ha az idegenek. Indoklását annak rögzítésével zárja le, hogy: „Ha valaki nem tudja mi baja: nem tudja kell e, s mi vagy ki által magán segíteni. Hogy ismerősink s barátink hibájit nem mások előtt, hanem csak előttök fedezzük fel, azt gyengéd érzés s kimélő szivesség megkivánják. – Mindez másként van egy nemzetre nézve: annak semmi hibáji, semmi hijányai titokban nem maradhatnak; ha megszokás s elhitség a sokaságot gyakran vakítja is, de mindenütt vannak tisztán látók, s ezeknek gúnya annál élesb, minél inkább ellenkezik sokak vélekedésével: – idegenek pedig olly szemekkel nézik egy nemzetnek hibájit s gyengeségeit, mellyeket honiban meglévő vonzódás s ragaszkodás soha sem homályosítanak."[33]

az ő eszménye tehát." (300.) A nemzetnevelő Wesselényi számára ez a minta a követendő, s ennek elérésére vezető útnak tartja a költészetet is.

[30] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXXIII–XXXIV.

[31] TELEKI, 19. jegyzetben *i. m.,* IV.

[32] DECSY, 18. jegyzetben *i. m.,* 67–68.

[33] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXXIV–XXXV.

Wesselényi néhány elejtett megjegyzése arra utal, hogy bizonyos kérdésekről kénytelen hallgatni, illetve különböző megfontolásokból jobbnak tartja a hallgatást. A cenzúra figyelmen kívül nem hagyható létét is megemlíti, még ha csak burkolt formában is: „Sok vonásokat csak gyengén s halványon voltam kénytelen tenni."[34] Egy kései, Széchenyinek írt leveléből, melyben barátja *Magyarország kiváltságos lakosaihoz* intézett felszólítására reflektál, kitetszik, mennyire magától értetődőnek tartotta, hogy bizonyos dolgokról nem lehet írni. Nyilvánvalóan érvényes volt ez saját írói gyakorlatára is: „Átlátom, hogy a teendők felüli nézetek s javaslatok nyilvánítását nem fejthetted ki, mert azzal árthattál volna; de jónak látnám hogy azok, kik e szent ügyben tehetségök szerint segédid kívánnak lenni, tudhatnák legalább privátim a te nézeteidet…"[35]

Az *Előszó* végén Wesselényi szükségesnek tartja előrebocsátani, hogy a művében sorra vett hibák és hiányosságok nem vonatkoznak mindenkire, sőt olyanokat is fog említeni, amelyek már nem jellemzőek.

Előítéletek s azoknak okai általában

Wesselényi, mielőtt az előítéletek részletes vizsgálatába kezdene, felülnézetből, filozófiai magaslatokból vizsgálja azokat. A hangütést Seneca keserű megállapítása adja meg, mely szerint az élet csak negatív dolgokból áll: nagyrészt gonosz cselekedetekből, nagyobb részt semmittevésből, az egész élet pedig mellékes dolgokkal való foglalkozással telik el. Ebből a fájdalmasnak, de igaznak elismert tételből bontja ki Wesselényi saját életfilozófiáját. Kifejti, hogy a rossz elkerüléséhez szükséges az „erkölcsi tiszta s helyes érzés, erős akarat, indulatunkkali megbirkozás s velök birás". A semmittevés ellen „ébren tartott lelki erő", s hogy az egész élet ne mellékes dolgokkal teljék el, „egy méltó cél felé kell törekedni, gyakran még kedvünk ellen is." Ám ez csak a keveseknek sikerül, azoknak, akik alkotni képesek. Ők felismerik törekedésük célját: azt, amit kötelességük, erejük és körülményeik eléjük szabnak. A többség célt téveszt, mert „olyan úton veritékezik, mely félre vezet." Wesselényi a helyes út megtalálásának feltételét abban határozza meg, hogy „valódi szinében kell minden tárgyat látni, s oszlania az előítéleteknek", s elérésének feltételeit is megszabja: „…a jó nevelésnek még a gyenge kort kell erre készíteni, megkívánja ez az ifjú heves, a férfiú sükeres munkásságát s az ősz kor csendes fontolásit."[36]

A valóság azonban éppen ellenkező képet mutat: fejünket 'fonák vagy félszeg képzetekkel töltik', a dolgokról csak tudunk, de nem ismerjük azokat, legkevésbé 'minmagunkat' ismerjük, s amit ismerünk, azt is egyoldalúan és előítéletektől terhesen.

Elemzésében Wesselényi mélyebben, filozofikusabban ragadja meg az előítéletek gondolkodásunkra és cselekedeteinkre gyakorolt hatását, mint dolgozatunkban vizsgált elődei, illetve kortársai – természetszerűleg Kölcseyt kivéve. Wesselényi, a filozófus

[34] WESSELÉNYI, *i. m.,* XXXIV.

[35] WESSELÉNYI Miklós *levele Széchenyi Istvánhoz*, Zsibó, 1844. május 28., MTA Kt. K 209/139.

[36] WESSELÉNYI, a 33. jegyzetben *i. m.,* 1.

Szabó András neveltje az egyetlen, aki általános szinten foglalkozik az előítéletekkel és feltárja a hozzájuk kapcsolódó lényegi összefüggéseket. Érvelése alapos bölcseleti ismeretekre utal, amikor arra keres választ, „…hogy lehet, hogy gyakran annyi dologról, ami pedig bennünk s körülünk van s amire számtalan tárgy untalan emlékeztet, még csak képzetünk sincs? – Tisztán a szem azért nem lát, mivel benne vagy előtte homály vagyon, sötétben pedig s láthatlan úgy marad a tárgy, ha arra és szemünkbe világosság sugára nem hat."[37] A megismerésről mondott tételt ismereteinkre alkalmazva leszögezi, hogy 'az elő- s balitéletek ködbe borítják látásunkat', s „olly lepelbe takarnak sok tárgyat, hogy azokat vagy épen nem, vagy homályosan, vagy máskint látjuk, mint ahogy vannak."[38] Az embereknek másrészt sok dologról azért nincs képzetük, mert sokuk 'mind azokról még soha nem is gondolkodott.' Wesselényi azonban nem agnosztikus; a világot nem tartja megismerhetetlennek. Szerinte, ha az előítéleteket leküzdjük, eljuthatunk a valóság feltárásához. Ennek módja, hogy hamis képzeteinket 'el kell felejtenünk s meg kell változtatnunk, egyebeket pedig meg kell tanulnunk'.

Wesselényi mélyrehatóan elemzi, hogy miért nehéz megszabadulnunk előítéleteinktől. Fő okát abban látja, hogy, mivel „…nagy része azoknak még gyermekkorunkban öntetett belénk, s a még hajlékony érzéssel s ésszel együtt nőtt s erősödött beléforrott mint a gyenge korában kapott vágás a vén fa héjába; sok pedig azok közül hizelkedik gyengeséginknek, kecsegteti indulatinkat, s épen ezért ragaszkodunk hozzájuk s nemjó szivvel áldozzuk azokat fel a gyakran nem olly édes izű valóságnak."[39] Szellemesen bizonygatja, hogy 'azt féltjük ami gyengébb'. S mivel az elő- s balítéletek igazságáról sokszor nem vagyunk meggyőződve, de nem akarunk megválni tőlük, ezért 'féltjük a bizonytalan birtokot'. Megnehezíti az előítéletek leküzdését, hogy azok „…egybe vannak szőve-nőve más gyakran igen kedvelt képzetinkkel, vélekedésinkkel; sokszor azokra egész rendszereket… ragasztunk."[40] Az előítéletektől azért sem válunk meg könnyen, mert segítségükkel „…át lehet simúlni, ki lehet kerűlni a sértő akadályokat"; az „…előítélet önnön szájízhez alkalmazza a képzetet" s felold „…a vizsgálás s utána járás terhitől." Az előítéletre úgy tekint az ember, mint védőjére, „…mivel elzárja tőle, gyenge szemeit gyakran sértő s érzékeny bőrét égető, sugárit a való tiszta napjának."[41]

Az előítéleteknek ez az elméleti megközelítésű felrajzolása következetes gondolkodó műve. Wesselényi a teljesség igényével írja le az előítéletek természetrajzát, lenyűgöző és leleplező erővel tárja fel azok működését. A bemutatott bölcseleti igazságok és az *Előszó*ban kifejtett érvek alapján csodálnunk kell hitét, hogy lát, látni akar lehetőséget arra, hogy az előítéletekben szenvedők feladják téves nézeteiket, leszámoljanak az énjükkel eggyé nőtt balvélekedésekkel és elfogadják útmutatásait. Holott tudja – hisz bebizonyította –, hogy a megrögzött hibás véleményektől, melyek a nagy többség tudatát meghatározzák, (szinte) lehetetlen megszabadulni.

[37] WESSELÉNYI, *i. m.,* 2.
[38] WESSELÉNYI, *i. m.,* 2.
[39] WESSELÉNYI, *i. m.,* 3.
[40] WESSELÉNYI, *i. m.,* 4.
[41] WESSELÉNYI, *i. m.,* 4–5.

Wesselényi eszmefuttatásának hiányossága, hogy kísérletet sem tesz objektív kritériumok felállítására, amelyek szerint megállapítható lenne, hogy mi a jó és mi a rossz, mi igaz és mi hamis, mi a helyes és mi az előítélet. Wesselényi ezeket a kérdéseket az egyén megítélési körébe utalja.

Régi és új mellett s ellen uralkodó előítéletek

Már a korábbiakban is találkoztunk Wesselényinél a dialektikus gondolkodás jeleivel. Ebben a fejezetben azonban többről van szó, mint arról a korábbiakban is megfigyelt jelenségről, hogy az emberi gondolkodást, illetve cselekvést ellentétpárokban mutatta be. A régi és új mellett s ellen uralkodó előítéleteket úgy ábrázolja, mint ellentétek harcát. Gondolatmenetében egyidejűleg tetten érhető a dialektika tézis-antitézis-szintézis hegeli tétele is.

Filozófiai igényességét elsősorban tanárának, Szabó Andrásnak köszönhette, amit tovább erősített szoros baráti kapcsolata Döbrentei Gáborral, aki – mint Kazinczyhoz írott leveleiből tudjuk – bevonta Wesselényit az Erdélyi Muzéum munkálataiba, s ő ebben nagy lelkesedéssel vett részt. Így első kézből, a korszak legigényesebb magyarországi tanulmányaiból ismerkedhetett meg Herder, Kant és Fichte eszméivel,[42] ami maradandó nyomot hagyott gondolkodásán. Elemzésében Wesselényi abból indul ki, hogy az emberben egyszerre van mély vonzódás a régihez és az újhoz. A két érzetet annyira ellentétesnek tartja, hogy azoknak egymást kölcsönösen ki kellene zárniuk. A kettőből eljuthatunk a „…valódi jó s boldogság tartós birtokához,”[43] ha az okossággal megegyező elemeket egyesítjük, s a mellettük szóló előítéletektől megszabadítjuk őket.

Részletesen csak ’a régihez ragaszkodó s minden újat s újítást visszataszító előítéletekről’ szól. Felsorolja veszedelmes vonásaikat: „…munkás s nemes életet nemtelen tengéssé változtatnak által, s a legsértőbb jármokat törhetetlenekké edzik…”[44] Wesselényi ebben, a fejlődést gátló tulajdonságban látja a fő bajt, mert ez a „…tökéletesülésre hatás erejének, a mozgásnak meggátolásával…” azt éri el, hogy „…elakad az erőmű, vagy a mozgató nagy erő az utjában álló akadállyal együtt az egészet széttöri”[45] – holott csak az lenne ’a helytállás és megrekedés súlyának’ a feladata, hogy mérsékelje a ’felette sebes mozgást’.

Gyakorlati politikusként Wesselényi többször élt a forradalom rémének felidézésével, mintegy végső eszközként használva, hogy bizonytalankodó politikai szövetségeseit közös fellépésre serkentse, ellenfeleit pedig – ha az észérvek kevésnek bizonyulnának – álláspontjuk feladására bírja. Az alábbi idézetekben feltáruló történelmi folyamatok elemzése a történelmi törvényszerűségek felismeréséről, történelembölcseleti rálátásról tanúskodik.

[42] Vö. ROHONYI Zoltán: *A magyar romantika kezdetei,* Bukarest, 1975; CSETRI, *i. m.,* 294–331.
[43] WESSELÉNYI, *i. m.,* 6–8.
[44] WESSELÉNYI, *i. m.,* 9.
[45] WESSELÉNYI, *i. m.,* 9.

Itt Wesselényinek a forradalom réméről tett megnyilatkozásai közül csak a legfontosabbakat mutathatom be, de ezekből is kitetszik, hogy nem csak mások ijesztgetésére szolgáló politikai eszköz volt ez a kezében, hanem maga is mélységesen félt attól.

„Mi – most csak ápolhatjuk a mit keblibe hordoz; azon törekedni, arról gondoskodni kötelességünk, hogy felettünk az idő lomhán megállván sorvadásra ne rothadjon méhe gyümölcse, vagy *erőszakos mozgás és rohanás által idétlent* [ti. koraszülöttet, ill. korcsot; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] *ne szüljön."* [Kiemelés tőlem – D. G. Cs.][46]

„… az urak a parasztok sorsára nézve semmit sem tettek. Keresztényi kőtelesség szerint úgy szólván kénteleníttetett tehát M[ária] T[erézia] országgyűlésen kivűl provisoriummal segitni a dolgon. Igaz törvénytelenűl tette, de az emberiség parancsszavára, melly minden tőrvények tőrvénye.

Ekkor jelent vólt meg leg előbb nemzetűnk előtt a Sybilla 9. könyveivel, kínált velek, drágáltuk, elutasítottuk, s három a tűzbe repűlt.

A múlt század utólsó negyedében Jósef ezen világ díszére trónon űlő nagy férfi igaz hogy törvénytelen úton, de áldást érdemlőleg eltőrűlte az emberiség ama mocskát a jobbágyságot. 1790. magokévá tették az Orsz[ággyűlésen] ezen cselekvést, s a parasztság sorsát tanácskozások tárgyává tették.

Ekkor jelent meg másodszor a Sybilla már csak hat könyvével, újra ajánlotta; megint drágáltuk, s három ismét a láng prédájára lőn. Ahelyett hogy a jobbágyságot eltőrűlvén, annak minden maradványait is kikűszöböltűk, és szennyeit magunkról lemostuk volna, ahelyett, hogy a parasztokat az önkény, és bizontalanság azon terheitől megmentsűk, mellyek személyét, és birtokát régi jobbágyi helyzésének következésében nyomták, a dicső mivet félszegen hagytuk, hosszú időkre nyúló 42. évekig haladó kiküldöttség tárgyává tettük. Most újra előttünk áll a Sybilla három utolsó könyveivel. Ne idézzük el magunktól, s ne engedjük, hogy ezeket is tűzbe vesse, mert a mennyekre mondom; *amelly láng azokat fogja hamuvá tenni; magunk és maradékink személyét, és birtokát emésztendi el*." [Kiemelés tőlem – D. G. Cs.][47]

A beszédnek ez a része lényeges elemeit tekintve szinte szó szerint megegyezik a *Balitéletekről* okfejtésével:

„Ekkor jelent meg előbb a Sybilla 9 könyveivel; ajánlotta: – nem kéllettek, drágáltuk, – 3 tűzbe repült. Mindgyárt azon Diaeta után Mária Theresia diaetán kivül tette, lehet mondani kényszerítve tette, aminek csak országgyülésen s annak határozásában lehete s kell vala mindig s örökre történni. 1770ig tartott mig szép móddal s erőszakkal is az ország különböző részeiben az általa rendelt Urbarium, vagy is puncta regulativa, behozatott. Könnyitett ez valamit a parasztok sorsán; de fenn s életben volt még a szörnyetegek legundokabbja a *személyes jobbágyság* vagy is *rabság.* – IIdik József 178[5]ben *diaetán kivül* erős kézzel törte meg annak fejét. Nem lehet kételkedni, hogy ezen nagy ember, ez áldott de törvénytelen tettével, egy második Dózsa-had gyászos kiütésétől mentette meg hazánkat; már Erdélyben az ugynevezett Hora világgal annak kezdete meg

[46] WESSELÉNYI Miklós *levele Széchenyi Istvánhoz*, Zsibó, 1831. november 29., Történeti Lapok, 1874, 474.
[47] *I. Praeferenciákról mondott beszéd*, 1833. január 22., OSZK Kt. Fol. Hung. 1135.

volt. – 1791ben, midőn törvényesen eltöröltetett a jobbágyság, s midőn annak következéseit s szennyeit is eltörleni, s a parasztok sorsát helyesebb, kedvezőbb s állandóbb alapokra tenni a körülmények s józan ész hatalmas szóval parancsolta, – ekkor jelent meg újra Sybilla a már csak 6 könyvével; újra drágáltuk, elútasítottuk: s 3 könyv megint a láng prédája lett. Azon Diaetán a paraszt sorsát zavarban hagyták, s amiatt állapotja az egésznek kipótolhatatlan kárára, zsibbadt és zsibbasztó bizonytalanságban csekélységben maradt. A tárgy hosszu deputatio tárgya lett. 40 év telt le azóta, s most újra előttünk áll Sybilla a 3 utolsó könyvvel. – Istenért ne engedjük, hogy ezeket is tűzbe vesse; mert a mennyekre mondom: a láng, melly azokat hamuvá teszi, minket s házainkat fogja elemészteni!"[48]

„… – mi hajlandóbb kitörésre, kebelben forralt bosszúnál? – mi törki Tettben inkább, mint elfójtott Átok?! – A Parasztságra úgy szólván, örökségül maradt a Nemesség elleni gyűlölség! – mi hajlandó az, minden reá árradó rosszat attól származottnak tartani! – s most, midőn Sorsának rég várt, s sürgetve óhajtott jobbra fordulása helyett, illy keserű megtagadást, s részént megfosztást kell szenvednie; Tetté válhat a bosszús érzés, s vad Lázadást szülhet tévedése! – Midőn a dühöngő Pornép feldúlt Házaink füstölgő Romjai köztt űzné véres kegyetlenségeit: akkor bizonnyal a kormány elnyomná a Lázzadást, s meg mentene minket amazoknak csapásitól: de jaj lenne akkor Nemzeti Függetlenségünknek!"[49]

Amikor a *Balitéletekről* oldalain a javítás különböző módozatait veszi sorra, mint nem kívánt változtatási formát említi még Wesselényi az erőszakos átalakulás lehetőségét:

„Azon esetben, ha a nemzetnek a többitől különbözőleg érző akár kevés, akár számos de elnyomott része vagy erőre kap, vagy pedig nyomás által erőhöz nyulni kényteleníttetik, megrázkódás által történik minden javítás. Ha a világszerte történt s folyamatba jött javítások hátramaradott s vonakodó nemzetet ragadnak magokkal: úgy erőszak s zavar jegyzi s gyakran vérrel festi az illy újjászületés lépéseit; fényesek s gyakran tettekkel s áldozatokkal gazdagok az illyetén drámai esetek; nem várt erők fejlenek ki, s bámulást gerjeszt a legfontosabb eseteknek egymást tarkán felváltó folyása. De sokak szenvedésivel van összekötve, gyakran igazság s ollykor emberiség szent ügye tipratik le a vaddá nőtt folyam hullámi által."[50]

A régi kor mellett uralkodó előítéleteket kutató Wesselényi a következő okokat találja: kedves a múlt, mert rá emlékezve „…vagyunk képesek valamit az időnek mindent elragadó körmei közűl kimenteni…"; mert a múltból inkább a jó emlékek maradnak csak meg, s ez megszépíti azokat, míg a jelenben lévő rossz megnövekedett alakban jelenik meg előttünk; a múlttal együtt „…testi erőnket, a virító egészséget, szép ifjuságunkat" sírjuk vissza. Mint mondják, „tisztelni a régit kötelesség". Ennek az előítéletnek Wesselényi abban látja okát, hogy „…szüléink s elhunyt más kedveseink becses emlékét olly örömest tiszteljük s örökítjük…" Társasági életben a „…polgári tartozás a jelen- s jövőkor iránt szoros kötelességeket szab; ezek tevésre szorítók, s nem szabad azokat a mult

[48] WESSELÉNYI, *i. m.,* 213–214.
[49] WESSELÉNYI Miklós, *Szatmári Beszéd*, OSZK Kt. Fol. Hung. 1034.
[50] WESSELÉNYI, *i. m.,* 166–167.

kor iránti tartozásnak… feláldozni".[51] Wesselényi szerint az a helyes, hogy „Amit a jelenből kedvelünk… léptessük azt mindig az örökké haladó idő nyomdokaiba… Ami lassankint de szüntelen újúl, örök ifjuságban marad… [A meglévőt; kiegészítés tőlem – D. G. Cs.] újitsuk… örökké a kor szelleméhez képest, s ha ezt tesszük, nem lesz a maradék kénytelen úgy, mint mi most, elaggott kedveltjét gyászolva sírhoz kisérni."[52]

A fenti sorokban Wesselényi gondolkodásának végletes kettőssége rajzolódik ki. A bölcselkedő Wesselényi a lassú, harmonikus fejlődés híve, az értékek organikus egymásba épülésének apostola. A reálpolitikus Wesselényi óva int a szélsőségektől: mind az új mellett és a régi ellen, mind az új feltétlen elutasítása és a régihez mindenáron való ragaszkodás „számtalan rossznak kútfeje." A forradalmi felfordulástól való félelmének ad hangot mindkét esetre nézve: „Az *újat pártoló* előitélet pedig ellensége a csendességnek, örökké futó képet vadász; emésztő tűz ez s mindent felforgató szélvész. … *Polgári létben* pedig újitások vágya, melly nem a meglévő s régi ellen forralt előitéletből származik, nyugtalanságot s zavart okoz." Wesselényi szerint nálunk „a régihez ragaszkodó s minden újat s újítást visszataszító előitéletek" jelentik a valódi problémát. Ennek elemzése ugyanazt a veszélyt hordozza magában, mint az új melletti előítélet: „Az emberi társaságba s minden nemzet polgári éltében a tökéletesülésre hatás erője lehel elevenséget. Ezen erőnek életmüve a mozgás. Ha ezt meggátolja a helytállás s megrekesztés súlya, mellynek csak a felette sebes mozgást kell mérsékelnie, úgy elakad az erőmű, vagy a mozgató nagy erő az utjában álló akadállyal együtt az egészet széttöri."[53]

Ezután Széchenyinek a *Hitel*ben kifejtett érvelésével lényegében megegyezően megcáfolja azt az állítást, „hogy a régi a mult bölcs kor szüleménye, az új pedig a mostani, tehát ifjú, az az éretlen kor magzatja."[54] Wesselényi vaslogikával zúzza darabokra ezt a tételt. Elemzésének sarkpontja, hogy „… a több tapasztalás van a bölcsesség alapjául felvéve." S ebből, a kérdést a lényegénél magragadó felfogásból már fölényes könnyedséggel vezeti le bizonyítását: „… a korra nézve, mellyiknek lehetett több tapasztalása, vagy is bölcseség merítésre több s bővebb forrása? régi kornak e, melly csak az előtte volt s idejebeli tapasztalásokból okosodhatott, – vagy pedig az újnak, melly előtt mind az nyitva van, ami a régi kor előtt volt, s annyival több, amennyi azóta történt s most történik? Ennél fogva a tapasztalásra nézve, melly itt úgy hozatik fel mint az egybehasonlított bölcsesség nemzője, egészen különbözik az emberek s a nemzetek kora. Nem a régi idő a tapasztalásokban gazdag s tanulásban őszült bölcs öreg – sőt épen keveset látott ifjú az: de a mostani azon ért idejű, mellynek századok s ezredek példáji s öntapasztalási szolgálnak tanúságúl; ott kezdheti ez tudását, hol a régi kor végzé, s ennek minden ismeretei alapúl szolgálnak neki, mellyre építhet."[55]

Lássuk Széchenyi *Hitel*ének idevágó fejtegetéseit:

[51] WESSELÉNYI, *i. m.,* 10–11.
[52] WESSELÉNYI, *i. m.,* 10–12.
[53] WESSELÉNYI, *i. m.,* 9.
[54] WESSELÉNYI, *i. m.,* 12.
[55] WESSELÉNYI, *i. m.,* 12.

„Én ellenben azt hiszem: hogy illy provocatiók s idézgetések 'Elődeink bölcsessége, – régi idő belátása, elmés hajdankor, az ó világ szemessége, méltósága sat.' azon számtalan balvélemények közé tartoznak, mellyek szokás által fogadtattak el…"

„Tapasztalás a bölcsesség anyja, s egyenlő észbeli erővel s tudománnyal kettő közt az bölcsebb, ki több tapasztalásu. Ennek igazságán nem kételkedik senki. De az emlitett balvélekedés még is éppen ellenkezőt hirdet s a sokaság benne meg is nyugszik.

Illy elfogultságok a legközelebbső okokbul erednek s még is olly nehezen jőnek az emberek igaz eredetekre. Atyáinkra s régiekre való alaptalan hivatkozások p. o. egyenesen

'A szavaknak nem csak hibás, de éppen ellenkező használásábul folynak, s azon bévett szokásbul, hogy a holtaknak mindég több tiszteletet szoktunk adni, mint az élőknek.'

Amit közönségesen beszédben régi időnek, hajdankornak hivnak, józan ész után uj időnek, ifju kornak kellene hivni.

Két egyes személy közt tagadhatatlan, az idősbnek van vagy lehet több tapasztalása. – Generatiókban éppen megfordultan áll az eset s a közelebbsőnek s igy az ifjabb generatiónak van vagy lehet több tapasztalása."[56]

Ha ezzel összevetjük Wesselényi gondolatmenetét akkor az átvétel kézenfekvőnek tűnik, hiszen mindketten a régi időt bölcsnek tételezőknek a szájába adják ezt a véleményt, s még ha Wesselényi rendkívül logikus, szervesen építkező bevezetője helyett Széchenyinél kissé rapszodikus is az előadásmód, s el-elkalandozik, az érvek nagyrészt közösek: tapasztalás a bölcsesség anyja (Széchenyi) – a több tapasztalás van a bölcsesség alapjául felvéve (Wesselényi); amit régi időnek hívnak, új időnek, ifjú kornak kellene hívni (Széchenyi) – nem a régi idő a bölcs öreg, hanem a mostani (Wesselényi); emberek közt az idősebb a tapasztaltabb, generaciók között az időben közelebbi (Széchenyi) – az öreg ember bölcsebb, a mostani kor az ért idejű (Wesselényi).

Az általánosság szintjén mozgó bevezető gondolatainak a magyar történelem elemzésével történő alátámasztása Wesselényi eszmefuttatásában azonban olyan szervesen illeszkedik egymáshoz, hogy a *Hitel* hatásának feltételezése egyúttal azt is jelentené, hogy Wesselényi az egész fejezetet a *Hitel* elolvasása után írta volna. Ezt saját kutatási eredményeim alapján el kell vetnünk.[57]

Sokkal valószínűbb, hogy ez a hasonlóság közös vitáik gyümölcse. Wesselényinek több megnyilatkozása is utal arra, hogy a *Hitel*ben saját gondolataira ismert. Erről tanúskodik 1830. április 16-i levele, mely közvetlenül a *Hitel* hatása alatt fogant: „…lelkes munka, szép, jó, erőss, nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kostolom, izelem, táplálom vele magam: Tiszta szivböl örülök neki, pedig több, s meg vallom kedvelt magzatimat gyilkolta meg; amiket irtam sokat ki kellett törölnöm, mert Te éppen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. *Érzésink s látásink egyformasága oly nagy, hogy egész darabokat söt constructiokat is találok, melyek az enyimbe is meg vannak* [kieme-

[56] Gróf SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830, 196.

[57] DÁVID Gábor Csaba, *Wesselényi Miklós Balitéletekről című művének keletkezése*, ItK, 1997, 72–74.

lés tőlem – D. G. Cs.]."[58] Miként ez a levél is tükrözi, Wesselényi maga fölé helyezte barátját, akinek műve nyomasztóan hatott rá.[59]

Döbrentei Gáborhoz írott levele bizonyítja, hogy nem csak barátjának hízelkedett ezekkel a sorokkal, hanem valóban alkotói válságba sodorta a „Hitel": „Széch: „Hitelje" ki vevé kezemből a pennát, le tetette velem azt; rokon Tárgy amibe én is ereszkedtem, de ö oly erös csiny- malasztjával telyes, annyit s oly szépen mond, hogy amiket irtam szükségtelenekké váltak, s az irándók iránt minden kedvem el tünt." (Zsibó, 1830. május 7.)[60]

Ezt csak erősítette, hogy Széchenyi ebben az időben lekezelő, fölényeskedő hangot használt vele szemben, amit 1829. augusztus 3-i levele is mutat. Ebben saját, megjelenés előtt álló könyvéről nagy önteltséggel nyilatkozott, Wesselényi készülő munkájáról, amelyről barátja feltehetően előző levelében írt, csak félvállról beszélt. „…most méginkább átlátom, nagy hasznát, Creditumról szólló könyvemnek. 'Mert csak legyen pénzünk, majd lesz minden egyéb is.' […] Egyébiránt tegyünk amit tehetünk, az előítéletek kitörlése végett."[61]

Hiba lenne ebből a levélből arra a következtetésre jutni, mintha Széchenyi szemében az előítéletek csak afféle 'egyébiránt-ügy' lenne, hiszen a *Hitel*ben is többször foglalkozik velük, a *Világ* alcíme pedig egyenesen központba állítja azokat: „felvilágosító töredékek némi hiba s előitélet eligazitására." Wesselényinek mintegy másfél évre volt szüksége, hogy megszabaduljon a fölé tornyosuló Széchenyi súlyától.

Megváltozott önértékelésére és Széchenyihez kapcsolódó viszonyának átértékelésére legjobban az 1835. március 3-i naplóbejegyzés világit rá: „Sz[échenyi] velem egy vélekedésben volt s egy uton indult el akkor midön leg elöbb… 1825-ben politicai pályára lépett. Hogy ö ekkor immár 32 esztendős korában kiemelkedett a csak verseny s csak roka vadászat szük köréből, azt – tudom én – hogy az akkor hatalommal ébredező nemzeti szellemnek s azon nemesebb szikrának kell tulajdonitani, mely kebelében mindég csillámlott; de azt is hiszem, hogy abban nékem igen nagy részem volt. Midön a sors minket egybe hozott (1820) volt e még akkor neki hazánkról s nemzetiségünkről csak képzete is? nem az volt e vallomása, hogy „nekünk nincs hazánk" – hogy „nem érdemli meg az, hogy érte valamit tegyünk" – „hogy nem is lehet semmit is tenni"? Nem mondta s hitte az által, hogy Bécsben költi el pénzét, mert – ugy mond – az által a pénz circulatioba jön s az industria segittetik? – Nem kellett e gondosan kerülnöm: hazárol s annak jussaival, törvényeinkröl, sérelmeinkröl s. a. t. elötte sokat szollani, nehogy „pedantnak" – „zsiros magyarnak" tartson, s hogy a töllemi elidegenedés be vágja utomat rea hathatni? – Minö ön meg tagadással s vigyázattal kellett vele bánnom, hogy nem általam vezetve, hanem maga által képzelje magát az én elveimre s nézeteimre jutva lenni! Mily gyöngéden kellett keblében azon heverö hurokat felvonni s öszve hangzásba hozni, melyek az én keblemben már gyermeki éveim óta hatalommal zengettek! Én egy láng lelkű hazafi-

[58] WESSELÉNYI Miklós *levele Széchenyi Istvánhoz*, Zsibó, 1830. április 16., MTA Kt. K 209–233.

[59] Vö. WESSELÉNYI Miklós *levele Széchenyi Istvánhoz,* Zsibó, 1831. november 29., Történeti Lapok, 1874/30, 473–474.

[60] WESSELÉNYI Miklós *levele Döbrentei Gáborhoz,* MTA Kt. K 306/259.

[61] SZÉCHENYI István *levele Wesselényi Miklóshoz*, MTA Kt. K 201/20.

nak s azon asszonynak fia, kinél hivebb leánya a magyar hazának nem volt, – én nevendékje a respublicai érzetű szeplőtlen Patakynak… patronussa voltam én a közdolgokban már akkor, midön Sz[échenyi] eszmélni kezdett s fellépett; ugyan azon nézeteim voltak, s ugyan azon utat követtem akkor, melyet gyermekkorom óta s melyet híven követtem mostanig… Hogy Sz[échenyi] 1825-ben velem kezet fogott, bizonyitják akkori vallomásai, magának az oppositiohozi csatlása…"[62]

A fenti szöveg felveti a kérdést, hogy mennyire hihetünk a Széchenyit dicsőítő Wesselényinek, aki az elsőbbséget barátjának adja, holott nyilvánvalóan nem 1835-től kezdődően látta a fentieknek megfelelően kettejük viszonyát. A barátságuk válságos idején írt sorokat nincs okunk fenntartással kezelni, hiszen egybecsengnek Széchenyi több megnyilatkozásával,[63] melyek megerősítik Wesselényi óriási szerepét saját szellemi arculatának kialakulásában. Wesselényi döntő hatását Széchenyi magyarságképének és ezzel összefüggésben a világról és saját magáról alkotott felfogásának megváltozásában több kutató is megerősíti.[64]

Más szempontból is fontos ez a naplórészlet. Annak a feltételezésnek a jogosságát igazolja, hogy Wesselényi gondolkodásának kialakulásában a sorsdöntő évek ifjúságának idejére estek.

Wesselényi ezt követően – a fentebbi érveléssel bizonyítottnak tekintve, hogy helytelenek és alaptalanok a régi mellett uralkodó előítéletek – kiemeli, hogy nekünk, magyaroknak különösen nincs okunk a „régit magasztalni". Ennek bizonyítására röviden áttekinti a magyar történelmet és értékeli is azt.[65] Wesselényi alaptétele, hogy múltunkban nem találunk fénylő korszakokat; ha a jelenhez mérjük, akkor egyik letűnt korba se kívánkoznánk vissza, jóllehet még a jelen sem ad igazi alapot a megelégedésre. Nagy Lajos király korát a durvaság jellemezte, Mátyását önkény homályosította, s bűnéül rója fel, hogy „milly keveset tett ő a magyar nemzetiségért, holott pedig olly sok volt hatalmában tennie! – s mennyire erősíthette s tisztithatta volna erős lelke s világos esze polgári alkotmányunkat! – Ahelyett, jövendővel nem gondolván, gyászos bizonytalanságra hagyta hazáját. Ezekre épp olly fájdalmasan kell az igaz magyarnak emlékeznie, mint az általa önkényesen kiirt adókra, német parancsokra, magyar nyelvnek a latán mostohasága alá lett vetésére, s törvény nélkül tett sok büntetésekre."[66]

Különben egyetlen fénysugár sem hatol történelmünk sötét kútjában: ott nincs más, csak 'török járom, idegen önkény, visszavonás, üldözés, belső háborúk, külső nyomás, tömérdek gyilkolás, rokonvér ontás, törvény-letiprás, siralom, pusztulás, vad durvaság, gyáva elkorcsosodás, otromba erőszak, vak tudatlanság'. Wesselényi annak sem találja okát, hogy miért irigyelhetnénk őseinket, illetve, hogy ők mivel szégyenítenek meg ben-

[62] WESSELÉNYI Miklós, *Napló*, OL 5495.

[63] Vö. SZÉCHENYI István, *Wesselényi és Kossuth* = Gróf SZÉCHENYI István *Összes munkái,* VI. kötet I. rész, *Gróf Széchenyi István írói és hirlapi vitája Kossuth Lajossal,* I *(1841–43)*, szerk., tan. VISZOTA Gyula, Bp., 1927, 282–286.

[64] Vö. GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., 1972, 46–48.

[65] WESSELÉNYI, *i. m.,* 13–15.

[66] WESSELÉNYI, *i. m.,* 13.

nünket. Hiszen régen jellemző volt az 'árulás, pártdüh, hizelkedő mászás, a tudás kevés és kevesek körébe zárva, a még durva anyai nyelvet elnyomta a diák'. A közelebbi múltra pedig a 'korcsosodás, nagyjaink félelme magyarúl szólani, majd, hogy szégyeltek, s végül, hogy maradékaikkal együtt elfelejtettek, az idegen s honküli nevelés-szülte nemzeti elfajultság, az elasszonyodás, puhaság' nyomta rá bélyegét. '*A vagyonosbak hazájokon kivűl kezdtek lakni, s ott költék annak ingyen szítt zsirját* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]. Lenyírták bajuszukat, levetették honi öltözetüket, s levetkezék nemzeti szokásaikat.'[67]

Művében Wesselényi még egyszer foglalkozik a magyar múlttal, a *Hon elleni előítéletek különösen* című fejezet *III. Ellenvetés*ében. Abban a fejezetben Wesselényi arra vállalkozik, hogy bebizonyítsa: az alkotmányt nem kell elvetni, mert alkalmas arra, hogy továbbfejlesztve jogi keretet biztosítson az ország megreformálásához. Különösen igaz ez a *III. Ellenvetés*re, amelyben arra a téves nézetre válaszol, hogy „polgári alkotmányunk elavult, a mostani kor szellemével már nem egyez s aba nem illik." Ezért érthető, hogy a hangsúlyok nem olyan végletesek, mint a régi mellett érveket szétzúzni hivatott fejezetben, hiszen itt a múltból átmenthető elemeket kívánja előtérbe állítani, s azt is megmagyarázni, miként vannak az alkotmányban maradi vonások.[68]

A honfoglalástól a tatárdúlásig terjedő időszakot – ezt tekinti a nemzet első életkorának – mint a szorgalom és gyarapodás idejét mutatja be, amikor a 'tudományok és a mesterségek jól előhaladtak és a kereskedés is virágozni kezdett.' A nemzetben lévő munkás s fiatal erőnek a jeleként értékeli, hogy az ország 'hamar épült fel hamvaiból'. Hasonlóképpen értékeli a mohácsi vészig tartó második életkort, amikor 'két nagy király alatt sebesen haladott elő nemzetünk', majd 'Mátyás fényes uralkodása alatt a magyar első rangu s míveltségü hatalmasságok sorába lépne.' Ám nem sokkal halála után 'Mohács gyászos térén érte hazánkat a második nagy csapás'. Ez után 'támadt fel a legirtoztatóbb szörnyeteg, a meghasonlás, és visszavonás, mely versenyt dühösködék a török pusztító fegyverével. Pártosság dühe forrt, rontás, pusztítás uralkodott.' A török járom megszűnése után 'az akkori kor homálya' akadályozta alkotmányunk fejlődését, mert 'az uralkodásra nézve károsnak tartották a nemzeti szabad intézeteket.' Feladatnak elég volt a meglevő védelmezése.

A magyar történelemről írott soraiban jól tetten érhető alkotómódszerének jellegzetes, szintetizáló sajátossága. Wesselényi szabadon merít szellemi elődei magyarságképéből, de senkihez sem köti magát mereven. A nála felbukkanó toposzok előzményeit kutatva bőséges anyagra bukkantam. Itt ennek csak legjellegzetesebb megnyilvánulásainak bemutatására vállalkozhatom.

A magyar történelemben már Bessenyei György is katasztrófák sorozatát látja, amely az emberiség történetét példázza. A *Magyar Néző*ben kifejtett történelemképe fő vonásaiban Wesselényi szemléletének az őse:

„Akármelyik nemzetnek olvasd külön-külön történeteit és viselt dolgait, nem látsz benne egyebet a vérontásnak szomorú krónikájánál. Végy példát a magyarrul, melynek

[67] WESSELÉNYI, *i. m.,* 14.
[68] WESSELÉNYI, *i. m.,* 170–172.

sorsa minden nemzeté volt. Szent István alatt a somogyi fejedelemmel, Kupával, az erdélyivel, Gyulával, belső háború miatt kellett vért ontani; mert nemcsak kívülről támad a nemzeteknek veszedelmek, hanem belőlről is. Nézd osztán András, Salomon, László, Béla alatt, hogy szaggatja az ország magát, és másoktól is mint szaggattatik. IV-dik Béla idejében a tatár emberből, baromból kisepri a hazát, melyet úgy hágy, mint a füstölgő perje szérűt, hová tüzet vetettek. Sigmond alatt, tudod, Nicapolisnál elveszett az ország ereje, szíve, melyet Bajazet megölt. Várnánál hasonlóan vész a nemzet, honnan a nagy Hunyadinak el kellett szaladnia. Lajos alatt is úgy járt a Mahacson. Ezeken kívül tudod, hogy Zápolya, Ferdinandus alatt a török basát tartott Budán, mely nemzet Tekeli idejében is szintén úgy birta a nemzetet; egyfelől a magunk gyakorta megszorult rendetlen népe pusztították a hazát, mely emlékezetre is iszonyú nyomorúság addig fojtogatta így nemzetünket, míg a halhatatlan emlékezetű V-dik Lotaringus Károly több oly hercegekkel hazánknak szolgálatjokat a török ellen meg nem tették, mely időkbe Leopoldus császár is élt és uralkodott.

Ezekkel nem gyógyúlt be a haza sebe; hallottál Rákóczíról, Bocskairól sat.; mindaddig ontottuk ezekkel a vért, míg Pálfi, Károli Szatmáron békességet nem szerzettek s Rákóczi Munkácsról Törökországra nem szaladt.

Lásd, minden nemzet ilyen nyomorúságokba élt…”[69]

Wesselényi gondolatmenete nem egy ponton feltűnő hasonlóságot mutat Decsy Sámueléval, illetve több részmegállapításukban találunk megfeleléseket. Decsy rajza a magyar történelemről részletekben gazdagabb mint Wesselényié, s nála – miként ez témaválasztásából értelemszerűen adódik is – fokozottabban érvényesül a nyelv szerepének vizsgálata. A Wesselényi történelmi tablójában első korszaknak tekintett időkről Decsy ezt írja:

„…sz. István Király halála után sok külső és belső nyavalyákkal küszködött a Magyar Haza. Hány izben nem hasonlottak-meg a hazafiak egymás közt? … hány izben nem ontották egymás vérét? …nemcsak a tudományok, de még a leg-közönségesebb mesterségek sem virágozhattak… minekutána Pannoniának régi lakosait u. m. a Slavusokat, Oroszokat, Kunokat, és Oláhokat meg-hódoltatták volna a Magyarok, nem követték Caesarnak példáját, aki a meg-hódoltatott Galliereket és Alemannusokat meg-zavarván Római új lakosokkal, nyelveket-is elváltoztatta. Ellenben a régi Magyarok a meggyözetett Pannóniai lakosoknak nyelvét meg-hagyták, s idövel magok tanúlták azt meg. Mellyeknek az a következése vólt, hogy a törsökös Magyarok Tótokká s Oroszokká lettenek…” Wesselényi Mátyást hibáztatja, hogy keveset tett a magyar nemzetiség terjesztéséért.[70]

Zsigmond korát Decsy úgy jellemzi, hogy „Ami keves békességes esztendei vóltak szegény öseinknek, azokat nem a tudományoknak gyakorlására, hanem a hadi készületekre kellett nékiek forditani.” [71] Wesselényi általában mondja a régiségről, hogy az az

[69] BESSENYEI György, *A Magyar Néző*, szerk. VAJTHÓ László, Bp., 1932 (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 16), 38–39.

[70] Vö. WESSELÉNYI, *i. m.,* 13.

[71] DECSY, *i. m.,* 56–58.

'otromba erőszak s vak tudatlanság kora' volt (13.); illetve megállapítja: „Béke áldása csak ritkán lebege nemzetünk felett." (171.)

Decsy következő sorai a szövegszerű egyezést példázzák: „Első Ulászló… uralkodását Várnának *vérrel füstölgö mezején* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.] zárta-bé."

Wesselényinél „Mohács gyászos térén legerősb s legnemesb fiainak vérével folyt el a nemzet ereje; … *füstölgő vérekből látszék támadni, a meghasonlás, és visszavonás* (171.); [kiemelés tőlem – D. G. Cs.; a 'meghasonlásra' és a 'visszavonásra' vonatkozó részt Decsynél lásd a következőkben!]. A II. Ulászlóról és a Nagy Lajosról szóló részben is található nyelvi érintkezés: Decsynél ez áll: „… *a hazafiak meg-hasonlottak egymás közt, asszonyi puhaságra adván magokat* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]."[72] A meghasonlottak – meghasonlás párhuzama az előbbi Wesselényi-idézetben van, míg az asszonyi puhaságra Wesselényinél a „mult idő utóbbi szakaszát" értékelő ítéletében ez felel: „Ama korból omlott reánk az idegen… *az elaszszonyodás, puhaság* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.] onnan vette mirígyes eredetét" (14.).

A ritkán használt 'visszavonás' szó is megtalálható már Decsynél. Az idegen házból való királyaink és a nemzet kapcsolatát elemezve írja: „Hogyha Uralkodó Fejedelmeink, és azoknak titkos tanácsosai s udvari tisztei nyelvünket értették vólna, *soha sem támadtak volna közöttünk annyi visszavonások* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]."[73]

Decsy és Wesselényi szoros szellemi kapcsolatát az elfajultság koraként bemutatott közelmúltra vonatkozó szövegeik is bizonyítják, melyekben – némi sorrendiségi különbségektől eltekintve – a hasonló gondolatmenet mellett nyelvi érintkezéseket is találunk. Decsynél ez áll: „Ennekfelette, szép magyar köntöseiket, melyekröl magok az idegen nemzetek-is meg-vallják, hogy ékesebb nincsen e világon, magokról lehányták, s idegen bört vontak testeikre. Ösi ártatlan életeknek modját meg-útálták, és más jó erkölcsel ellenkézöt szivnak-bé elsö ifjúságoktól fogva. Nemzeti nyelveket-is annyira megvetették, hogy immár szégyenléttek magyar kenyérrel és borral élni!"[74]

Wesselényi így fogalmaz: „Ne felejtsük, hogy a korcsosodást, melly ellen most kínnal kell küzdenünk, épen az hozta mireánk [ti. a latin nyelv. Megjegyzés tőlem – D. G. Cs.]. Gondoljuk el, hogy akkori nagyjaink magyarúl szólani előbb féltek, utóbb szégyeltek, míg később maradékaikkal együtt el is felejték. Ama korból omlott reánk az idegen s honküli nevelés-szülte nemzeti elfajultság, az elasszonyodás, puhaság onnan vette mirígyes eredetét. Akkor kezdettek a vagyonosbak hazájokon kivűl lakni, s ott költék annak ingyen szítt zsirját. – Akkoriak nyirtékle bajuszokat, veték el honi öltözetüket s vetkezék le nemzeti szokásaikat: s mind ezt csak azért, mivel gyanús vagy megvetett magyarságnak voltak jelei."[75]

A Wesselényi-szövegben előforduló tömör kifejezés: „ott [ti. külföldön; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] költék annak [ti.: a hazának; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] ingyen szítt zsirját". mintegy párlata Decsy művének két későbbi, az országban megtermelt

[72] DECSY, *i. m.,* 59.
[73] DECSY, *i. m.,* 63.
[74] DECSY, *i. m.,* 68–69.
[75] WESSELÉNYI, *i. m.,* 14.

javaknak külföldön történő elpazarlására vonatkozó megállapításának. Az elsőben Decsy arra buzdítja a mágnásokat, hogy haszontalan költségeiknek egy tizedét fordítsák „magyar játék nézö helyeknek építésére", mert így „…nem lesztek az uzsorás Zsidóknak és Filisteusoknak rabjai, *a pénz az Országban marad, nem fogjátok jobbágyaitoknak véres verejtékével a heréknek hasokat hizlalni* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]."[76]

A másik esetben arról szól Decsy, hogy az ország királyi jövedelmeinek csak a fele marad itt, „…*a többi mind ki-takarittatik onnan, s masok híznak rajta* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.]"[77] A 'haza zsírján hízás' kifejezés előfordul Széchenyinél is: „Azokat se majmolja [ti. „a meg nem romlott Magyar"; kiegészítés tőlem – D. G. Cs.], kiket semmi szebb vonzódás nem köt anyaföldjökhez, mint egyedül jövedelmeik pontos elvárása, s kik ahelyett, hogy hazafiaik elősegitése végett kezet nyujtanának, azokat inkább gunyolják, és sokszor bárdolatlanságokért kacagják, holott még az oktalan állat se ocsmányitja maga fajtáját, s még az undok szarka se mocskitja be tulajdon fészkét. De ugyancsak azokat sem oda haza az elválhatatlan pipával, kik minden előmenetelnek eleven gátjai *here gyanánt csak henyélve híznak a Haza zsirján*." [kiemelés tőlem – D. G. Cs.].[78]

A 'paraszt zsírjának szívása' kifejezés Wesselényi leleménye; a 'hazát' a 'paraszttal' helyettesíti be – ez egyszer Decsynél is előfordul –, s a kevésbé kifejező 'híznak' helyébe az expresszív, a szipolyozást hangsúlyozó 'szívás'-t teszi. Wesselényinél a kifejezés legismertebb előfordulása végzetes, 1834. december 9-i szatmári beszédében található: „…a Kormány szivja egyfelől a paraszt zsirját; s mondottam, hogy a Parasztvédői és Köznép oltalmazói állorca alatt teszi; melly köznépet terhelő ocsmány képet fedez. – Nem háritom én a Paraszt zsirja szívását egyedül a Kormányra; – szivatik az máskint is. – Szivjuk azt Mi is, és abból élünk! – De ki tagadhatja, hogy a kormány is ne szivta volna, s nem szivná? – Hát a milliókra menő Adó, mellyet a fizetni aligtudó szegénységnek valóban csontja velejéből kell kisajtolnia? – Hát a sok Milliókat felűl haladó Élésbeli vesztesége azon Parasztságnak, melly miatt olly gyakran küszködik éhséggel? – Hát gyermekeiknek Életük, Kik a Kormány parancsolatjára fogatnak Katonáknak? – s mínd ez nem Zsírja e a Parasztságnak? – s nem szívatik e?"[79]

Decsy a fiatal nemzet elméletének felvetésében is Wesselényi előfutárának tekinthető, még ha felfogásának kialakulására mások is hatottak és véglegesen – Herderre támaszkodva – Széchenyivel közösen alakította is ki. Decsynél ez a tétel is a nyelvvel kapcsolatosan jelentkezik: „A magyar nemzet, más Európai csinos nemzetekhez képest, csak csecsemői állapotban vagyon nyelvének mivelésére nézve, és nem csak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól-is csömört kap, s inkább henyélésben, avagy haszontalan múlatságokban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagitásában."[80]

[76] DECSY, *i. m.,* 72.

[77] DECSY, *i. m.,* 105.

[78] SZÉCHENYI, 51. jegyzetben *i. m.,* XVIII.

[79] WESSELÉNYI Miklós, *Szatmári Beszéd,* OSZK Kt. Fol. Hung. 1034. Vö. még: „…s elnyomott jobbágyaik veritékivel szerzett vagyont lelketlenül fecsérlenek [ti. az arisztokraták. Megjegyzés tőlem – D. G. Cs.]." WESSELÉNYI, 68. jegyzetben *i. m.,* 74.

[80] DECSY, *i. m.,* 113.

Annak igazolására, hogy Herder teóriája a fiatal és öreg nemzetekről milyen széles körben elterjedt volt a század elején, számos adalékot találunk, s ebből láthatjuk, hogy mind Wesselényi, mind Széchenyi milyen gazdag hagyományból meríthettek álláspontjuk kialakításához. Kazinczy több levelében is füstölgött a más úton járó Verseghy Ferenc műve, *A tiszta Magyarság avagy a csínos Magyar Beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések* miatt, amivel felkelthette a fiatal Wesselényi érdeklődését a sokat szidott mű iránt. Verseghy *A tiszta Magyarság…*-ban így vélekedik a fiatal nemzetről: „Valamint tudniillik az egész emberi nemzetnek, úgy egyenkint mindenik nemzetnek is van, még kultúrájára és nyelvére nézve is gyermeki üdeje, van ifiú kora. Gyermekségében vegetált akkor nyelvünk, midőn nemzetünk Európában letelepedett; ifiú gyanánt heveskedett és forrott a reformatiónak alkalmatosságával amaz írásokban, mellyeket a polémia szült; és csak harminc esztendőtől fogva lehet mondani; hogy férjfi korához illő józan csínosítások és kellemes törvények alá vettetik. …azt akarják velünk elhitetni, hogy nyelvünk sokkal tökéletesebb volt gyermek korában, mikor a tót és deák nyelvekkel való szövetkezése által, ha nem romlani, legalább virágzásában gátoltatni kezdett, mint most férjfi korában a józan filologyiának szépitései által lehetne."[81]

A nemzetek koráról szóló elméletet a széphalmi mester is magáévá tette: „[A nyelv; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] Elérvén így férjfiúi korát, vagy megfordul útján, s a nemzet hanyatlásával ő is hanyatlik, vagy megifjodván a nemzet, ő is megifjul, s ujjászületve szép pályáját újra kezdi. A mi nyelvünk is ez úton éré el serdülni kezdett ifjúi korát."[82]

Az a nézet, hogy a magyar nemzet fiatal, még ha csak burkolt formában is, hangot kapott az 1825–27-es országgyűlésen, amelyet Wesselényi feszült figyelemmel követett végig. Naplója és anyjához írott levelei tanúsítják, hogy mindent tud, ami az országgyűlésen elhangzik, s még azokról a beszédekről is pontos ismeretei vannak, amelyeket nem hall. Széchenyi pozsonyi Clubjának elnökeként minden hírhez hozzájut. 1825. október 16-i levelében arról számol be, hogy Széchenyi és Károlyi György közös szállásán esténként 20–30 fős összejövetelekre kerül sor; november 9-én pedig arról, hogy „A Széch[enyi] és Károlyi Ház tartása s estveli Társaságaik igen jól folynak, én a Napnak nagyobb részét itt szoktam tőlteni… estvénként a jobb gondolkodásuaknak s distingvált embereknek nagyobb része egybe gyűl." Több levél tanúsítja, hogy már ekkor sem csak megfigyelő. November 29-én írja anyjának: „Én valójában itt nagyon jó-szívvel vagyok, főként azért is, hogy itt-létem nem telik tunya Munkátlanságban s nincs bé-folyás nélkül, – nem is bírhatna semmi arra, amég a Diaeta tart innen el mozduljak […]"[83]

Fentiek ismeretében biztosra vehetjük, hogy ismerte gróf Dessewffy József szatmári követ november 2-i beszédét, amelyben a gróf a fiatal nemzet gondolatát veti fel. A hasonlóság szembeszökő, még akkor is, ha a gróf más következtetést von le, mint

[81] VERSEGHY Ferenc, *A tiszta Magyarság avagy a csinos Magyar Beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a Cadentiák lajstroma, mellynek hasznát a filologusok és a poéták egyaránt vehetik*, Pest, 1805, 5.

[82] KAZINCZY Ferenc, *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819 = *Tudományos Gyűjtemény,* Bp., 1985, 145.

[83] WESSELÉNYI Miklós *levele anyjának, Cserey Helénának*, OL 8770.

később Wesselényi: „… a magyarnak mindenesetre több eszének kell lenni, mint a németnek, *itt ugyanis a kifejlődés ideje hosszas(abb) lévén* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.], mint más nemzeteknél, alkalmasabb az érettebb ész a cultura elfogadására…”[84]

A herderi gondolatot Kölcsey Ferenc is magáévá tette. A *Nemzeti hagyományok*ban írja: „Egész nemzeteknek, szintúgy mint egyes embereknek megvagynak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virúl fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.”[85]

Wesselényi történelemszemlélete sok hasonlóságot mutat Pápay Sámuelével, aki *A Magyar Literatúra esmérete* című művében foglalkozik a magyar történelemmel. A rövid történelmi áttekintés a legfontosabb pontokon megegyezik a Wesselényiével: „… micsoda keservek nyomták akkor [ti. Mátyás király uralkodása alatt és előtt; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.], sőt mindenkor, Nemzetünk szívét. Sokszor csak nem az utolsó pusztúlástól mentette meg édes hazánkat az Isteni Gondviselés. Ha kívűl csendesedni kezdének a háborúk szélvészei, hazánk belső részét szaggatták a sok ízbeli meghasonlások. Gondollyuk meg e mellett, hogy Európai lakásunknak első Századiban, egész Európát a tudatlanságnak vastag homállya borította el…”[86]

Pápaynál is megvan a ’magyarnak lenni szégyen’ motívum: „…a német csínosság és fényűzés osztán annyira megígézte nemzetünket, hogy sokan Nagyjaink s Fő Nemeseink közűl, és kivált asszonyaink, ezek a férfiak hódítói, végtére mind a hazai nyelvet megvetvén, tetétűl fogva talpig úgy megnémetesedtek, hogy némellyek szinte szégyenlettek Magyaroknak neveztetni.”[87]

[84] *Adatok az 1825-ki országgyülés történetéhez* (Guzmics-napló), közli VASZARY Kolos, Győr, 1883, 108.

[85] KÖLCSEY Ferenc *Összes művei,* I–III, szerk. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., 1960, I, 490. – Szegedy-Maszák Mihály erre alapozva állítja, hogy Kölcsey „A klasszicizáló Kazinczy világpolgár szemléletének romantikus ellentézisét fejti ki.” Erre a szövegre nem lehet építeni Kazinczy és Kölcsey szembeállítását, hiszen a széphalmi mester – mint láttuk – ugyanebben az értelemben vallotta ezeket az elveket. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kölcsey világszemléletének és költészetfelfogásának összefüggéséről = A Hymnus költője: Tanulmányok Kölcseyről*, szerk. LUKÁCSY Sándor, Nyíregyháza, 1974, 45. Nem meggyőző Szegedy-Maszák kísérlete, hogy Kölcseyt mindenáron Széchenyi uszályába vonja: „Kölcsey – öntudatlanul vagy tudatosan – akkor is Széchenyi nyomában jár, amikor azt állítja, hogy a kezdeti hőskor a nemzet történetének egészét meghatározza, ez az időszak teremti meg a nemzet jellemét, hagyományát.” *Uo.,* 45. Ezt egy a Széchenyi naplójára utaló hivatkozással („Egy nemzet éppen úgy keletkezik, ahogyan a gyermek születik: áthalad a serdülő, az ifjú-, a férfi-, az aggkoron és elsorvad végezetül. Egyetlen különbség egy nemzet és egy ember halála utáni állapot közt az, hogy az ember porhüvelyét férgek eszik meg, és létezni mindenestül megszünik; egy ember földi maradványa azonban még sokáig tovább tengődik.” 1819. május 20–25 = SZÉCHENYI István, *Napló*, szerk., tan. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1978, 118–119) kívánja bizonyítani. A citált Széchenyi-szöveg nem lehetett ismeretes a költő előtt, s így semmi sem indokolja annak felvetését, hogy hathatott volna Széchenyi Kölcseyre. Mint láttuk, bőségesen volt rá lehetősége, hogy Széchenyinél jóval korábbi magyar szerzőknél megismerkedjék Herder eszméivel. Remélem, dolgozatommal sikerült hozzájárulnom annak tisztázáshoz, hogy a herderi gondolatok a 19. század elején már eléggé átitatták a magyarországi közgondolkodást, s azok ismerete nemcsak Széchenyi privilégiuma volt.

[86] PÁPAY Sámuel, *A Magyar Literatúra esmérete*, Veszprém, 1808, 351.

[87] PÁPAY, *i. m.,* 463.

A gondolati és a szövegszerű egyezések alapján biztosra vehetjük, hogy Wesselényi jól ismerte *A Magyar Literatúra esméretét*. Ezért érdemes felfigyelnünk arra a műjegyzékre, amelyet Pápay olvasóinak figyelmébe ajánl.[88]

A Pápay ajánlotta szerzők több kérdéskörben tekinthetők Wesselényi szellemi előfutárainak; részben igaz ez a magyar múlt megítélésére nézve is. A jegyzékben szereplő Decsy Sámuel és gróf Teleki László mellett különösen Vedres Istvánnal érdemes foglalkoznunk, aki abban látja elmaradásunk fő okát, hogy „…Szent István alatt a keresztényi Vallásnak Felvételével, és a Deák Nyelvnek Béhozásával Csendessége Országunknak Pártütéssel és Zenebonákkal fel váltatott; és egy formán tartott Péter, Aba, András, Béla és Salamon királyok Idejekben a belső Egyenetlenség, amikor csak ugyan még is fogyni kezdett, mivel az egyik gyujtó ok, a keresztényi vallás az Onokákban közönségessé, és tulajdonná lett; de a másik, tudni illik az uralkodó Deák nyelv fen maradott, és lappangó szikrákat hintegetett a Vérséggel eggy; de két Nyelv által egymás közt különböző Magyar Nemzetben."[89]

Wesselényi figyelembe vette a nagy tekintélyű pesti tudós, Fejér György nézeteit is. Fejér alábbi sorai szinte szó szerint visszhangoznak Wesselényinél: „Sajnálhatni, hogy Sz[ent] István Országunk belső állapotjának fundamentumot vetvén, Nemzeti nyelvünket nem választá mindjárt hivatalbélinek; és hogy ama bölcs Kálmán Király, ki előtt úgy tetszik, hazai nyelven jegyeztettek fel a szabott törvények, ezeket deákra forditni engedte; csudálhatni, hogy ezen Nemzetünknek virágoztatásáról felejtkezett gondoskodni még ama tudományokat kedvelő, és fő Európai nyelveket beszéllő Mátyás király is; és hogy mind eddig halálos álomban szunnyadozhattunk! – De azonban még mostanában nem késő ezen tetemes hibát helyrehoznunk."[90]

A már bemutatott, hazafiúi buzgalmáról bizonyságot tevő derék földmérőtől, Udvardy Jánostól azért hozok még egy mutatványt, hogy érzékeltessem: a történelem megítélésben a Bessenyeitől, Decsytől eredeztethető gondolatok milyen széles körben elterjedtek Wesselényi és Széchenyi színrelépése idejére, és mennyire átitatták a kor közgondolkodását. A *Felkiáltás* szerzője így ír a magyar múltról: „A Mohácsi veszélytől fogva, minden kárunk a *meghasonlásból* [kiemelés tőlem – D. G. Cs.], az, a vallási civódásból, ez pedig a magános haszonféltésből következett, és hogy megmaradt a Haza, csak annak köszönhetjük, hogy mindég voltak Hazafiak, kik a közjót elibe tették önjavoknak."[91]

Múltunk megítélésben Wesselényi és Széchenyi szinte teljesen azonos felfogást vall. Magától Széchenyitől tudhatjuk, hogy ez mennyire közös viták terméke, s egyik részről sem szolgai átvétel. A *Világ*ban írja: „… összehozott a barátság angyala olly rokon keblü

[88] Pápay Sámuel a következőket ajánlja olvasásra: *Egy Magyar Tudós Társaság iránt való jámbor szándék* (Bessenyei György); *A magyar nyelvnek a hazában való szükséges voltáról* (Vedres István, Gáti István); *Védelmezett Magyar nyelv* (Báróczi Sándor); *Pannóniai Fénix* (Decsy Sámuel); Teleki László *Buzgó Esdeklése*it és Kiss János, Pántzél Pál, Mátyási József a nyelv ügyében írott röpiratait. PÁPAY, *i. m.,* 27.

[89] VEDRES István: *A Magyar Nyelvnek a Magyar Hazában való szükséges voltát tárgyazó Hazafiui elmélkedések,* Bécs, 1790, 56–57.

[90] FEJÉR György, *Jutalomra érdemesített értekezés Egy Magyar Tudós Társaság legkönnyebb, s leghelyesbb felállításáról*, Pest, 1809, 89.

[91] UDVARDY, 11. jegyzetben *i. m.,* 271.

honfiakkal, kikben királyhoz s hazához hivség éppen olly tisztán ége mint bennem, s kiknek tehetségeik az enyimeket sokkal tulhaladák. Hazánk eldarabolt, s így olly mély álomban dermedező gyenge létét úgy láták s olly keserűn érzék, s olly nehezen tudák türni mint én; s így a hon halál- vagy életsymptomáit s azon módokat kezdénk vizsgálgatni, melyek által a közönséget szolgálhatnók, s azon nagy gondolat, melly a törpe születésű ajkait gúnyoló ráncokba vonná, a félénket pedig megsemmisítné t. i. honunkat ájultságábul életre visszahozni, büszke önérzéssel mondhatom, elfért szívünkben."[92] (Széchenyi számos alkalommal vallott arról, hogy a fenti sorok maradéktalanul csak Wesselényire álltak fenn, s nyilvánvalóan taktikai okokból beszél csak többes számban.)

Széchenyi ezután a magyar történelemről alkotott képet nem mint sajátját, hanem mint közösen kialakított álláspontot írja le: „A multban nemzeti Nagyságot, legalább ollyant, mellyen a Magyar tul ne emelkedhetnék, itéletünk szerint nem találtunk, mert a mult Nagyságnak kőemlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanúji; minden egyebek, mint könyvek- mestermüvek, közhasznu találmányok az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijával pedig, mellyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban ollyasokat nem lel senki. Azon néhány fellegvagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül – melly ugyan a debreceni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt – nem mutatnak egyébre, mint kis Urakra és szegény Királyokra.

E tisztára hozott meggyőződés ahelyett hogy elszomorított volna, inkább felvidámított, s igy vigasztalánk magunkat: 'hála az Egeknek, úgy látszik még fiatal Nemzet vagyunk, nekünk nem fénylik a mult, ellenben más nemzeteknek nincs jövendőjök; – kik szerencsésbek?'

…nem hiszem: hogy a Mátyás s Lajos alatti időket, melyeket úgy ismérek mint Te, ha az 'akkori időkhöz képest'-et kitöröljük, mint Nagyság ideit lehessen példaképen józanul idézni.

…A multban olly nagyságot, mellyet siratni lehetne, itéletünk szerint nem találván, elfojtottuk magunkban azon sajnos gyengeséget, mellyre az emberi nem olly hajlandó 'szorgalmas munkásság helyett henyélve lefolyt időkbe merülni' s inkább a jövendőt tartanánk szemeink előtt."[93]

A magyar múltról elmélkedő Wesselényire a legnagyobb hatással Kölcsey Ferenc volt. A magyar történelmet áttekintő tablójában Wesselényi a saját gondolatmenetét – még ha a sorrendet nem is követi pontosan – többször is a *Hymnus* soraihoz igazítja, gyakran még a nyelvi megformálásban is követve azt:

Ezen derült s reménnyel fénylő időpontban bús fellegek tornyosúltak a magyar égre.

[…]

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
Elsujtád villámidat
Dörgő fellegedben;

[92] SZÉCHENYI István, *Világ*, Pest, 1831, 77.
[93] SZÉCHENYI, *i. m.*, 77–80.
[94] WESSELÉNYI, *i. m.*, 171.

Vad Tatárok dühös csordáji boríták el a magyar földet.	Most rabló Mongol' nyilát Zúgattad felettünk,
[…]	
Hazája feldúlt földén bujkált s vándorlott, ki a gyilkoló vas, vagy rabláncok alól menekedheték.	Bújt az Üldözött, 's felé Kard nyul barlangjában;
Hon és laknélkülivé lön a magyar	Szerte nézett, 's nem lelé
[…]	Honját a' hazában;
Mohács gyászos térén legerőseb s legnemesb fiainak vérével folyt el a nemzet ereje;	Majd Töröktől rabigát Vállainkra vettünk.
[…]	
ezen elestek utolsó hörgése a megmaradottakat is magok után akarta volna idézni,	Halálhörgés, síralom Zajlik már helyettek;
füstölgő vérekből látszék a nemzetét feldúló ama legírtóztatóbb szörnyeteg támadni, a meghasonlás és visszavonás.[94]	Hányszor támadt tenn fiad Szép Hazám, kebledre; 'S lettél magzatod miatt Magzatod' hamvedre!

(A *Hymnus*t első megjelenéséből, az Aurora 1828. évi kötetéből idéztük.)

Attól a Kölcseytől kölcsönzött gondolatokat, akivel rövid időn belül a rivalizálás legkisebb jele nélkül osztotta meg az ellenzéki vezérszerepet. A költő Wesselényihez írott leveleiből tudjuk, hogy legkésőbb 1831-től szoros munkakapcsolatban álltak egymással.[95]

Kölcsey Ferenc első ismert levelét 1831. szeptemberében Nagy-Károlyból írta Wesselényi Miklóshoz. A levél azt bizonyítja, hogy kapcsolatuk legalábbis 1831 első felére nyúlik vissza:

„A riadás, mely június olta az országot keresztűlfutotta, megfosztott az örömtől, hogy július 18-dikán Méltóságodat itt a mi parányi körünkben láthassam; s az országos munkálkodásokra tett észrevételeket kezeiből visszanyerhessem."

Wesselényihez írott második levele (Nagy Károly, 1831. december 3.) arról tájékoztat, hogy Wesselényi Kölcseyt is bevonta jogi szövegek gyűjtésébe. Ugyanakkor az is kitetszik a levélből, hogy Kölcsey az egyetlen, akinek Wesselényi is ad különböző anyagokat, s az alábbi sorok is megerősítik, hogy már régebbi kapcsolatban állnak egymással:

„Sajnálom, hogy Erdély felől a Nagyságod jegyzetei ezúttal elmaradtak. […] Jegyzeteimből még csak a Coordinatio Fororum, és az ordo processualis vagynak tisztázva. Az elsőt Méltóságod már birja; a másodikat ide rekesztem. Száraz, de felette fontos tárgy. Az alatt mig ez Zsibón másoltatni fog, irnokaim a Codex Civilist tárgyazókat fogják tisztázni; s midőn e mostani küldést viszszanyerem, már akkor vagy egészen vagy nagy részben általküldhető lesz. […]"

[95] KÖLCSEY Ferenc *levelei Wesselényi Miklóshoz*, *i. m.*, III, 399–400; III, 412.

Barátságukról Kölcsey, akinek ekkor már Wesselényi a legjobb barátja – így vallott: „Távoztod óta elhagyatva érzem magamat; nem, mintha nem volnának itt jó és tiszta lelkü emberek; de a férjfinak, kinek a szerencsétlenség jutott: költő lenni meleg kebelre van szüksége, hol lángjai testvérlángokkal találkoznak; s illy kebled, édes barátom, itt csak neked vala. Nem elég kimondani a szót haza; nem elég bizonyos érzelmet hordozni iránta; az én emberem az, kinek a haza örök ideálként áll keblében. De Te jól tudod, az ideálig felemelkedő lélek milly ritka!”[96]

A fejezet végén Wesselényi azt bizonygatja, hogy nemzetünk még fiatal, majd arra szólít fel, hogy ne magasztaljuk a régit és ne ragaszkodjunk hozzá. Azért, mert valami régi, ne vessük el, de ha haszontalan, igen, legyen az bármilyen régi is. De az új megítélésében is csak annak jósága vagy rosszasága legyen a mérce.

[96] KÖLCSEY Ferenc *levele Wesselényi Miklóshoz*, Pozsony, 1833. május 12., *i. m.,* III, 546–549.

WÉBER ANTAL

A KALAND ERÉNYTANA. REFORMKORI OLVASMÁNYOK

Régi tapasztalat: minden korban illő az egyszer már tudottat újra szemügyre venni; ez esetben a rögzült emlékek más összefüggésben, eddig nem észlelt tulajdonságokkal lepnek meg. Régi értékítéletek válnak kétségessé. Ha például az *Abafi*t és Gaal József *Szirmay Ilonáj*át egybevetjük, az utóbbi korántsem tűnik oly kezdetlegesnek a maga krónikás modorával, mint ahogy állítani szoktuk (noha elég kevesen állítunk bármit is e munkáról), legfeljebb más indítékú, más tónusú mű, inkább szórakoztató, mint nevelő szándékú. Általában: az a fajta olvasmány, így az életkép-műfaj, a romantikus novella, elbeszélés és regény, amely a korszak olvasóinak figyelmét némileg lekötötte, bizonnyal egy sajátos világlátás terméke, egy olyanfajta, az alkotói és befogadói igényt egyként átható mentális állapot folyománya, melynek műfaji, tematikai, stilisztikai következményei irodalmi-művészi gyakorlatként érvényesülnek.

Más kérdés, hogy az említett tényezők mikor s hogyan tudatosulnak. Kétségtelen, hogy az adott kor kedvelt, mondjuk úgy: irodalmi olvasmányai, s azon szabályok, amelyek szerint ezek készülnek, vagy készülniök kellene, elég távol állnak egymástól, mintha nem is az adott írói gyakorlatot értelmezné a teória, hanem egy meglévő (s feltehetőleg általános, sőt örök érvényűnek tartott) normarendszert kérnek számon a gyakorlaton, jobb esetben mintegy rábukkannak az igazoló példákra a vizsgált műben, művekben. A regény teóriája például Bajzától, Szontagh Gusztávtól Gondol Dánielig[1] ékesen bizonyítja a teória e sajátságos fázis-késését, noha az a tény, miszerint egy előző periódus kánonja értelmezi a soron következőt, egyáltalán nem ritka, sőt szinte törvényszerű jelenség.

Valószínűleg sokkal inkább irányították a népszerű olvasmányok megkomponálásának gyakorlatát a romantikus világlátásnak különböző kiáltványokban, művészetről szóló eszmefuttatásokban megfogalmazott karakterisztikumai, de nyilván még inkább az ezeket megtestesítő, különböző rendű-rangú irodalmi minták. Elméletileg elsősorban a klasszikus kánonnal szakító szubjektivitás igénye, a lekerekítettséggel szemben bizonyos nyitottság megengedése, a műfajokhoz kötött gondolati és érzelmi elemek keverése, az egyéniség és az egyediség kidomborításának gyakorlata, a különböző effektusok (hang, szín) fokozott alkalmazása. Ebben az ábrázoló és kifejező törekvésben ugyanúgy megjelenik a rendkívüli és az extrém iránti vonzalom, mint az ismertnek, a mindennapinak a ráismerés erejével történő poétizálása, az impressziók és a hangulatok, egyszóval a világérzékelés egyénhez kötött észlelési folyamata. Mindez egy egészen mástípusú recepciós rutint, olvasási és valóság-elsajátító praxist feltételez, mint a klasszikus kánon által meg-

[1] GONDOL Dániel, *Regény és dráma párhuzamban*, Kisf. Társ. Évlapjai, II, 55–200.

jelöltet. Az élménynek ez a megnövekedett szerepe mintegy megszabja a befogadó egyéniségének funkcióját: az azonosulás fokozott lehetőségét, a képzelet megnövelt aktivizálásának mozzanatát. Talán éppen ezek a tényezők magyarázzák a romantika popularitását, a társadalmi-művelődési okok mellett olvasói körének szélesülését, differenciálódását, a mindennapi szellemi igények kielégítésére való alkalmasságát, a „polgári" olvasóközönség kialakulásának egyes fontos feltételeit.

Ezek a tényezők azonban aligha vezettek volna ilyen nagy fordulathoz, ha nem esnek egybe (másként: ha nem táplálja őket) a szabadság és nemzetiség, a liberalizmus hazai formájának eszmevilága, s azok a változatos, olykor egymásnak ellentmondó külhoni hatások, amelyek az európai romantika lényegét alkotják.

Némileg emelkedettnek, netalán elavultnak tetszhet formalizáló elemzések szemszögéből az iménti megállapítás, ám a múlt század első felében ez volt a jellemző gondolkodás, s nem volt említésre méltó író, akinek értékrendszerében e gondolatok ne domináltak volna. Ezek az eszmék mintegy „szervezik" a hazai olvasmányok tartalmát, a komolyabb és könnyedebb, sőt merőben meghökkentésre, szórakozásra szánt művek tartalmát, célzatát egyaránt. Az ún. nagyromantika hullámának nyomán (amelyet nálunk elsősorban Vörösmarty költészete képvisel) keletkező szépirodalmi művek, így kiváltképpen a szélesebb hatást megcélzó szépprózа különböző változatai, életképek, novellák, regények lényegüket, üzenetüket tekintve alig különböznek a romantika csúcsait jelentő vonulatoktól, első renden funkciójuk változik meg, nem az irodalom zárt, s nálunk meglehetősen szűk körű elitjéhez, hanem az imaginárius olvasóhoz szólnak, s ezért a nagy erkölcsi, nemzeti, emberiségi kérdések pragmatikus vetületeit helyezik előtérbe mintegy a mindennapiságba transzponálva azokat, noha e hétköznapok ugyancsak különösek lehetnek olykor. Ennek a mindennapiságnak azonban továbbra is a romantika általános gesztusrendszere a kifejezője: az egyéniségnek, a jellemnek, a történetnek ugyanúgy az egyedi élmények, a kuriozitás erejével kell hatnia, mint a történelmi látomásnak, az emberiségköltészet nagy jelképeinek, hiszen a befogadó a század első évtizedeitől kezdve a látásmód, az eszmények, a létmeghatározó körülmények ilyen felfogására van ráhangolva.

A harmincas-negyvenes évek életképeire, novelláira, regényeire vonatkozólag megemlíthető szabálytalanságuk, sok esetben érvényesülő közvetlen hangnemük, stilárisan kevert mivoltuk, játékosságuk stb. Ez a körülmény egyaránt jelzi a különböző, így régibb tradíciók jelenlétét (felvilágosult klasszicista prózaírás, érzelmes stilizációk, „gótikus" történetiség) s újabb ösztönzések (angol, francia romantika) felvételét. Van példa (korábban) arra, hogy a morális folyóiratok alakfestő hagyománya és példázata (Gaál György, Verseghy) egyedi világirodalmi inspirációval párosul. Érdekes ebben a vonatkozásban az előző század egyes alkotóinak, reprezentatív munkáinak utólagos befogadása, így Sterne munkásságának, kivált ironikus látásmódjának alkalmazása az előbb említetteknél, de Szauder József szerint még Kölcseynél is. Ebben az értelemben, a prózastílus e sajátos szerveződésében egyként jelen van az értékhirdető modus vagy éppen ellenkezője, a tagadó, kritikai elem, a pátosz mellett az irónia, a komoly mellett a humoros, avagy éppen e tónusok sajátos vegyülése.

E jelenségekben mégsem vélhetjük valamiféle relativizmus érvényesülését. A reformkor prózaírói, munkásságuk értékétől és súlyától szinte függetlenül, mindig tudatosan állítottak valamit, még ha egyes állításaik nem is voltak jelentékenyek, s iróniájuk, élcük kitapinthatóan valami ellen irányult, a szatirikus él, a nyelvi játék, a groteszk helyzet hálója ennek megfelelően valamilyen – olykor fogalmilag is viszonylag könnyen megragadható – értékrendet fog össze. A puszta játék, a nyelvi lelemény, a verbális kifejezés esztétikai önértéke szemléletileg idegen felfogásuktól.

E periódus magyar szórakoztató irodalma, az egész korszak irodalmával egybehangzóan, ha talán szorosan véve, tartalmilag nem is mindig, de tendenciáját illetően irányzatos. Ennek nemzeti-modernizációs jegyeit itt felesleges felemlegetni, ezek közhelyek, noha érvényes, mindeddig nem cáfolt tények. Csató, Gaal, Jósika, Kuthy, Nagy Ignác, Pálffy Albert, a fiatal Jókai (Eötvöst e sorban nem emlegetve) és a többiek, függetlenül személyes szellemi, közéleti vonzalmaik különbségeitől, mindannyian – sommásan szólva – a régi, avult ellenében, egy polgáriasuló társadalom érdekében szólalnak meg, népszerűségüket éppenséggel e mentalitás érvényesítésétől remélik, érezve és tudva, hogy reális olvasói igény, várakozás él a világlátás e módja iránt.

Ebben természetesen – ha nem is szólhatunk önelvű nyelvi játékról, verbális virtuozitásról – eszköz szinten, az irodalom természetéből fakadóan nagy szerepet játszik a stílus szuverenitásának, az egyéniség önkifejezésének stílusalakító romantikus igénye csakúgy, mint a képzelet felszabadítása, a hangnemek vegyítése, tehát egyfajta romantikus irónia, amelyben mindig bujkál a paródia valamely lehetősége,[2] tudatosan vagy akaratlanul, ahol a pátosz és a groteszk sokszor egymásba csap át, ahol az élőbeszéd-imitáció, a dramatizált epikai elem, a szójáték elhitető valóságossággal (mint Petőfi regényképében, *A hóhér kötelé*ben) vegyíti a fantasztikusat, az elborzasztót.

Ismeretes, hogy a harmincas-negyvenes évek irodalmára milyen eredendő befolyást gyakorolt a rémdráma és rémregény. Ezek a műfajok (melyeknek terminusa talán kissé önkényes) feltűnő sajátosságaikkal átszőtték a romantika számos eminens alkotását, s domináns tényezőként vagy mellékes elemként, de valamilyen módon jelen voltak textusukban. Még a hétköznapi, mondhatni reális történetek fordulataiban, csattanóiban is ott bujkáltak, a meglepetésben, a váratlanban, a kalandban. A kaland, vagyis a történést motiváló próbatétel ősi, tulajdonképpen archaikusnak is mondható tulajdonsága az elbeszélésnek, mint a világ láttatása módjának. A személyiség ugyanis, a „hős", vagyis a történés centrális figurája tulajdonságait, jellemét meghatározó tényezőit csak úgy tudja nyugalmi – semleges – állapotából kimozdítani s ezáltal számukra relevanciát biztosítani, ha a helyzet (helyzetek) mintegy aktivizálják azokat.[3]

A romantikus ábrázolás egyik alaptényezője az a tézis, miszerint minden lényeges szereplőt, tevőleges epikai alakot valamiféle alapszenvedély (ambíció, cél, kívánság) mozgat, e köré szerveződik egyénisége, s ez domborodik ki, ez motivációjának tengelye a történetben való szereplés folyamán. E körülmény fontos követelménye a drámának, de

[2] IMRE László, *Műfajok létformája a XIX. századi epikában*, Debrecen, 1996, 177–178.

[3] Mihail BAHTYIN, *A beszéd és valóság*, Bp., 1986, 432–471. Egyébként a „próba" mozzanatát a 18. századi epika hagyatékaként, funkcióváltással, a romantikus epikában is érvényesnek gondolom.

az epika, kivált a prózai epika éppen ezt a koncentrált személyességet interpretálhatná a külső világ tényeivel való összefüggésben, korrelációban.[4] Ám az a típusú irodalom, mely e korszakra jellemző, nem ezt az utat követi, illetve sajátos megoldásokkal követi azt.

Van abban valami különös, hogy a magyar romantikus (és biedermeier) szépprózа ezt a mintát úgy alkalmazza, hogy az írói tudatosságot gyakorlatilag nem észleljük; odavetett mondatoktól eltekintve, a jelesebb elbeszélőknek, regényíróknak alig van idevonatkozó megjegyzésük. Áll ez Kisfaludy Károlyra, Gaalra, Jósikára, a korszakban induló Jókaira is, de nem érintik igazán, illetőleg nem erről szólnak azok az elméleti írások sem, melyekre már céloztunk. E helyzetnek nyilván csak formális, külső oka az, hogy a nevezett írók nem rendelkeztek igazán elméleti érdeklődéssel, valójában inkább azzal értelmezhető, hogy készen állt az a minta, működött az a gyakorlat, léteztek azok az inspiráló művek (vegyes értékűek), amelyek megvonták az alaprajzát, készen kínálták ábrázolásmódját, technikáját, stilisztikáját mindannak, amit preferált témaként megfogalmazni igyekeztek.

Ám a kaland, a viszontagság, az akadály, a próba mégsem azt szolgálja csupán, hogy a jellem valamely lelki tényezője igazolódjék be önértékként, hanem, hogy úgy mondjam, van a lélektani-erkölcsi vonásnak valamiféle korfüggő tartalma is. Iránya, sőt irányultsága. A reformkori elbeszélő irodalomban szereplő jellegzetes erkölcsi értékek, értékpreferenciák arra a változásra utalnak, amely e romantikus-biedermeier korszak gondolkodásában, értékválasztásaiban végbement. Így a kifejezetten individuális erkölcsi tényezőket a harmincas-negyvenes évek beszélyeiben mindinkább a közösségi értékek (hazafiasság, a nemzet boldogulásának elősegítése) váltják fel.

A kaland egyik terepe a történelem szférája. Ám, ha Kisfaludy Károly (*Tihamér*) vagy Fáy, Gaal ilyen témájú munkáira gondolunk, akkor kiviláglik, hogy ellentétben a verses epikával ennek a tartománynak, Jósika felléptéig nincsen igazán értékes hozadéka. A korszak ilyen témájú szépprózai munkáinak egyként alapképlete a történetmondás archaikus-krónikás sémája, dramatizált, színszerű megjelenítő betétekkel. Tehát az adott mű centrális figurájának útra bocsátása, a történet váratlan akadályok beépítésével, véletlenek közbeiktatásával való retardálása, szembesítés az akadályokkal, azok legyőzése, meghaladása. A történetmondásnak ez a menete megegyezik a mesék narratívájával. Ennek megfelelően az elbeszéléseknek, regényeknek van valamiféle határozott célzatuk, „moráljuk", ha úgy tetszik. Ez a morál többnyire valami olyan gondolat, amelynek közvetlenül vagy közvetve közösségi tartalma van.

Ez a szerkezet, a narratívának ez a vonalvezetése sokkal markánsabban érvényesül a mindenkori jelent ábrázoló művekben, mint a történeti szférában, amely eleinte inkább csak afféle komplementer funkciót tölt be, a verses epika háttérszólamaként. Az életképszerű, karakterfestő történetek természetesebben simulnak össze a bennük megfogalmazott morállal. Ez már a fejlődési sor kezdetén álló, Kotzebue utánérzést is mutató Fáyféle történet (*A különös végrendelet*) esetében is így van, hiszen azt tudatja, hogy a bölcs

[4] H. BLUMENBERG, *Wirklichkeitsbegriff und Möglichkeit des Romans = Nachahmung und Illusion*, Hrsg. Hans Robert JAUSS, München, 1964.

hagyományozó ismeri az életet, ezért erkölcsi felfogása pragmatikus, s ezért a szociális közegben hasznos. Kisfaludy elbeszélései, a *Súlyosdi*, a *Tollagi* üzenete – pozitív vagy negatív megközelítésben – hasonló karakterű, s Csató, Gaal, de még a negyvenes évek bizarrabb novellái is ilyen módon üzennek. A polgáriasuló, biedermeier publikum alighanem e típusú üzenetre fogadókész, következésképpen ilyesfajta morális-esztétikai eligazítást igényel.

E szerkezet, e cselekményvezetés, a narrációnak ez a képlete azzal is jellemezhető, hogy ritka benne a próbát, a jellemet beigazoló eseményt tartalmazó mozzanatok negatív irányba vezető folyamata, az ilyen leginkább a szatirizált figurák életmenetére korlátozódik. E körülménynek két oka is lehet. Az egyik szociológiai. A rövidebb prózai munkákban a célba vett olvasó átlagos erkölcsi érzékével való megegyezés szándéka, amely természeténél fogva a „a megjavított", korrigált sorsmintákban érdekelt, a fő tényező. E praktikus morál lenyomata egyébként a „poetische Gerechtigkeit", a költői igazságszolgáltatás tana, amely a német populáris esztétikában emelkedik etikai-esztétikai tétellé, s amelyet a mi íróink és kritikusaink is általában átvesznek, de lényegében ennek eredete is a hagyományos gyakorlati (vallásos-pietista, egyezményes filozófia) morális érzékben fedezhető fel.

A történet tehát egyfajta parabola, amely alkalmas arra, hogy valamely erkölcsi-társadalmi igazságot megvilágítson. Ezt látta Széchenyi Fáy meséiben, s innen érthető meg az *Abafi* kifejezetten erkölcsi célzata (némi lélektani aláfestéssel), miszerint erős akarattal le lehet győzni rossz szokásainkat, s a közösség hasznos tagjaivá válhatunk. A célzat, az erkölcsi parabola ilyen funkciója még Eötvös nagy regényeiben is megjelenik: mindegyikükkel kapcsolatban lehetséges valamiféle tömören megfogalmazható tanulság rögzítése. Mondhatnók természetesen, hogy ilyen gondolati sűrítmény minden valamire való alkotást illetően megfogalmazható: ez azonban csak részben igaz, hiszen a korszak olvasmányaiban (miként az európai irodalom e korszakában általában) a tanulság virtuálisan már a narratíva koncepciójának genezisében megjelenik, s az elbeszélés folyamatának szervező eleme, dinamikájának forrása, a történetmondás révén revelálódik, s még az az állítás is megkockáztatható, miszerint a megjelenítés a végcélnak már az alkotó tudatában is alárendelődik.

A legigénytelenebbnek tetsző humoros történeteknek is van célzata, sőt paradox módon ezeknek van igazán. Az öregek és fiatalok, apák és fiúk, anyák és lányok ellentétei, világszemléletük, életelveik ütközése, generációs szembenállásuk mögött alapmotívumként mindig ott feszül valamiféle modernizációs igény, s az ennek megfelelő „morál", életminta rajzolódik ki. Ez Csató Pál francia irányúnak mondott novelláinak, de már az ősforrásnak tekinthető Kisfaludy alakjainak mozgatója – a két személy és kor különbségeit leszámítva –, Kisfaludy Károly kotzebue-i figuráit is ugyanez az alapmotívum mozgatja. Ebben a komikus-humoros hangnemben új funkciót kap az elbeszélések verbális közege. A történetmondás egyenes vonalú, célratörő, áttetsző „klasszicista" modora (s még inkább a régies-barokkos próza) helyébe egy magát spontánnak mutató „konverzációs", társalgási stílus lép. E stílusnak bizonnyal fellelhetők a világirodalmi mintái, így a

francia szórakoztató irodalom (Scribe, Paul de Kock) mellett elsősorban Bulwer neve és műve jöhet szóba, ez utóbbit feltűnően sokat és sokszor emlegetik.

A konverzációs stílus nemcsak az élőbeszéd imitációja, egyfajta kitüntetett verbális struktúra, hanem egy életforma megjelenítése, az alkotás virtuális keretének alkotóelemeként. Ez Kisfaludynál inkább csak részben érzékelhető, nála dominál a pergő, életszerű történetek előadására való törekvés: egy zsebkönyv, egy sajátos összetételű, bár igazában még fel nem ismert publikum vélhetően ilyesfajta történeteket igényel, a feltételezett olvasó a történetmondás e módjában találja meg azt a „közvetlen" kapcsolatot a művel, az íróval, az író művét tartalmazó kiadvánnyal, így az író mintha hozzá szólna, neki mondaná el az eseményeket. Az egyébként régebbi eredetű „nyájas olvasó" megszólítás olyan fiktív helyzetet tételez fel, amely ebben a korban egy bensőségesebb viszonyt jelöl. Ebben a beszédhelyzetben, ha virtuálisan, feltételezettségben is, de benne rejlik a kommunikáció kétirányúságának felismerése. Az előadott történetet befogadó, az alkotói tudatban mintegy megjelenő olvasó azt a közeget reprezentálja, amely az alkotás és a befogadás közös terepe. Ez a mű szociális szférája. A magyar reformkori elbeszélés és regény esetenkénti kezdetlegessége ellenére, az avult stilizációtól és konvenciótól mindinkább megszabadulva ebben a viszonyban revelálja üzenetét, s létmódja e sajátos szociokulturális közegben valósul meg.

A konverzáció ünnepélyes és archaikus típusa nyilvánul meg a történeti beszélyben. Ebből a szempontból nem véletlenszerű W. Scott történeteinek kerete: az elbeszélő fiktív megszemélyesítése a történetet egy sajátos relációban helyezi el, a hallgatót (olvasót) mintegy érdekeltté teszi a történetmondásban, hiszen ő (a hallgató-olvasó) ebben a megszemélyesítettségben mintegy ürügye, kiváltója annak. Gondolhatnók, hogy itt az egykori lantos-énekes és közönsége transzfigurációjáról van szó, s talán van is valami igazság ebben a feltételezésben. Ám az ilyen alaphelyzetek, alapviszonyok kétségtelen létezésének tételezése nem ad megfelelő kulcsot a jelenség értelmezéséhez, a megváltozott szociokulturális környezetet kell első renden szemügyre venni.

A múlt, amely a történeti elbeszélésben megjelenik, egy közösség eltűnt, elmerült ideje, amely a széppprózai megközelítésben kilép a mítosz és legendák világából, de kuriozitását tekintve némileg benne is marad abban. Az „ülj mellém a kandallóhoz" példája (e helyzetet tekintve Kisfaludy Sándor verses regéi is rokonai, s nálunk előzményei a prózai típusnak) arra is rávilágít, hogy a történeti irányultságnak két összetevője is van: az egyik a kontinuitás érzése, tudata (nemzeti történelem, egyébként általában a külhoni színterű történeteknek is kellett rendelkezniök valamilyen hazai vonatkozással), a másik az egyéni történések, sorsok változatlan sztereotípiái.

A kaland mint próbatétel az egyik állandó mozzanata ennek az elbeszéléstípusnak mind a „tragikus", mind pedig a humoros nemben. Ősi hagyaték ez. A romantikus prózai epika forrásvidéke a populáris olvasmányok tartománya, s előzménye nyilván a 18. századi gótikus regény, a lovagi és rablóhistóriák félponyva olvasmánytípusai (a rémregény is meríthet innen: lásd Mary Shelley *Frankenstein*jét), amelyek a romantika áramában emelkednek magasabb értékszintre, mégpedig úgy, hogy megtartják a történetszövés és a rekvizitumok eddigi sajátosságait. A kuriozitás, a múlt- és környezetérzékelés eme kez-

deti fázisa után az inkább hangulati jegyekből építkező, nosztalgikus-stilizáló írásmódba egy jellegzetes cél, írói elhatározás épül bele: a történelemlátás evolúciós felfogása, a társadalomra való hatás igénye, az írói-művészi szerep újrafogalmazása. E tényezők nélkül aligha érthetők azok a témák, történetek, írói véleménynyilvánítások, melyek Kisfaludy Károly, Fáy, Gaal, Csató, Jósika és a későbbiek munkásságát is jellemzik.

Nem lenne haszon nélkül való annak felderítése sem, hogy miféle, elsődlegesen külföldi hatások, olvasmányok táplálják e műfajok hazai változatait. Ez a terület máig sincsen igazán feltérképezve, noha a régi típusú komparatisztika, s kivált az a „furor comparationis", amely szinte mindenkit mindenkivel párhuzamba állításának lehetőségét megpendítette, ám viszonylag keveset valószínűsített. A harmincas, kivált a negyvenes évek prózájával kapcsolatosan sokat emlegetik ugyan a franciák, s így kivált Victor Hugo, Dumas, Eugène Sue, de még Balzac nevét is, s itt egy cselekményelemek hasonlósága, főként Sue esetében, kellő, bár nem elégséges eligazítással szolgálhat. Az az elutasítás azonban, amely a „franciákat" éri, amikor pl. Kuthy Lajos (s egyáltalán a „titkok irodalma") regénye szóba kerül, s a rémregény szörnyűségei, pszichológiai abszurditásai képezik az elutasítás alapját, nem érzékelteti kellőképpen azt a szélesebb olvasmánybázist s annak elfogadottságát, amellyel szemben olyan irodalomértők, mint például Erdélyi János is érvelnek.

Lehet természetesen a régi típusú komparatizmus módszertani hiányosságaira gyanakodni. A magyar prózairodalom jellemzése és minősítése során alkalmazott párhuzamok olykor ugyancsak messzire kalandoznak, s nem egyszer szerfölött erőltettek. Itt van például egy tanulmány – hogy ezúttal a század harmincas évtizedének irodalmi termésére utaljunk –, amelyet *A Bélteky-ház*zal kapcsolatban rendszeresen emlegetni szoktunk. E munka nyilván reálisan jelöli meg az akkortájt még igen népszerű s nálunk jól ismert August Lafontaine egyik-másik munkáját ösztönzőként (aki egyébként Verseghytől Fáyig több esetben is példaadó forrásul szolgált), ám az itt hivatkozott szakirodalom, amely elismert szerzőkkel büszkélkedhet, meglehetősen fantasztikus párhuzamokat, hatásokat tételez fel (*Wilhelm Meister, Wahlverwandschaften*, Manzoni).[5]

A különböző minták, hatások kellően máig sem igazolt szövevényéből – szinte közhelyszerűen ismétlődő megállapítás a szakirodalomban – az eredetiség mindig bizonyos részletekben, epizódokban, mellékfigurák rajzában ütközik ki. E tényt úgy is felfoghatnánk, mint az ábrázolásnak azt a tartományát, amelyet a minta követelményei nem tudnak teljességgel áthatni, így ez a szelete a műnek ad játékteret az írói ötletnek, a spontán megfigyelésnek, s így egy, noha korlátozott mérvű, alkotói szabadság terrénuma lehet. Ebben a szöveg-régióban az olyan mikroformáktól kezdve, mint egy sajátos nyelvi fordulat, egészen a valamely couleur locale-t hordozó, szociális miliővel azonosítható figuráig terjedhet a skála. Ez a mintától nem teljesen függő tartomány egyfajta poétikai lehetőség, így kaphatnak szerepet a Mokány-, Sulyosdi-szerű alakok, mint nemzeti jegyek hordozói, vagy, amint Péterfy Jenő megjegyzi Jókai kapcsán, miszerint a legideálisabb

[5] BÁNRÉVY György, *Fáy András Bélteky-háza és A. Lafontaine regényei*, Győr, 1934; SZINNYEI Ferenc, *Novellairodalmunk Jósikáig*, ItK, 1911; SZIGETVÁRI Iván, *Fáy András Bélteky háza*, It, 1919.

szereplők hátterében általában felbukkannak olyan jól megfigyelt, életteli figurák, akiknek valóságossága átsugárzik a lebegő példaképekre.

Ám a prózai struktúrák alakulásának, fejlődésének ez a jobbára ösztönös mozzanat hosszabb távon aligha lehet legfőbb meghatározó tényezője, csak abban az esetben, ha olyan műfaji változatban érvényesül, amely éppenséggel ezt a spontaneitást helyezi, mint szervező eszközt, az alkotás előterébe. Így ez a függetlenült tényező, mint tárgyiasságigény, az általánosból a konkrét felé fejlődő megjelenítés új esztétikuma ölt testet az úgynevezett életképekben. Messzire vezetne annak fejtegetése, hogy ez a sajátos műfaji változat, melynek eredete a különböző, a régi irodalmakban felbukkanó anekdotáktól kezdve az erkölcsi folyóiratok paraboláin át, dramatizált párbeszédek, életszerű jelenetek formájában megírt, nehezen körülhatárolható irodalmi igényű közlésmód miért kap újból szerepet az időszak irodalmi (félirodalmi) produktumaiban. Az egykori Spectator ilyen típusú jeleneteitől, példázataitól a különböző erkölcsi levelekig (gáláns, érzékeny és egyéb tónusban) szinte áttekinthetetlen az effajta írások mezőnye. Ezek a valóság mozaikok, realitás-töredékek végül is szervesen illeszkednek az elbeszélés és a regény struktúráiba, s valószínűsíthető, hogy miként már a század eleji életképszerű jeleneteiből is kitetszik, az ilyenféle valóságelemek, melyek bemutatásakor szinte érezhető az az öröm, hogy a trivialitás irodalmi ürügyként esztétikai minőséggé válik, nem pusztán a naivitás direkt szemléleti termékei, hanem mögöttük eleinte bátortalanul, később többé-kevésbé tudatosan érvényesített ironikus szándékok húzódnak meg. Kivált az angol hagyaték, benne Sterne magyarországi recepciója támasztja alá ezt a gyanúnkat.

A reformkori, illetőleg a romantikus-biedermeier életkép – műfaj azonban nem egyszerű folytatása az említett hagyatéknak. Célzatának trivialitása sem egyszerű ürügy többé a populáris tónus igazolására, hanem az emelkedett és elvont morális ballasztoktól való megszabadulás játékos eleme, melynek révén a morális beállítódás helyén egy újfajta pragmatikusabb cél fogalmazódik meg, s a látószög is megváltozik, szociokulturális, illetőleg közéleti-politikai jelenségekre irányul. Így érthető, hogy azok a prózai változatok, melyek eleinte a különböző zsebkönyvekben, almanachokban látnak napvilágot, később funkcióváltáson mennek át.[6] Az Aurora, a Hébe és más kiadványok szelíd, bár célzásoktól korántsem mentes darabjai, a kezdődő biedermeier e jelenségei a reformkori eszmélkedés, világfeltárás dokumentumai lesznek. Példaként említhetnénk néhány írást a Hébe 1826-iki évfolyamából. Az egyik írást Hadnagy Kiss Károly (aki a hadnagyi rang elhagyásával később szorgosan publikáló elbeszélőként ismeretes) jegyzi. A *Piroska* c. elbeszélés egész tónusát tekintve inkább valamilyen prózába áttett románcra emlékeztet, mintsem konvencionális prózai elbeszélésre. Szomorú (esetleg vidám) esetek, legendás, mesés epizódok leírásai, melyeknek poétikus színezetet még a sztereotip verses gyakorlat biztosít. Szabályos mesét is találunk itt, Igaz Sámuel tollából, mely nem valamilyen prózai lejegyzés, hanem témakölcsönzés, ismét csak a románcba illő struktúra

[6] „Vegytiszta állapotban ugyanis csak ritkán találkozunk az életkép műfaji sajátosságaival, novellisztikus elemek gyakran vegyülnek belé, úgyhogy olykor nem könnyű meghúzni a határvonalat a két műfaj között." *Életképek a reformkor világából*, a kötetet összeállította s az utószót írta LUKÁCSY Sándor, Bp., 1958, 382.

keretében. A mesebeli királyfi szinte a történelmi hősök retorikájával keveredik vitába a mesebeli sassal. A cím, kivált az alcím is érdekes: *Páratlan királyfi. Mesélés.*

Az olyannyira népszerűvé lett útleírás is felbukkan ugyanebben a kiadványban, szerzője a pontosan nem azonosítható Papp József: *El Rómából Nápolyba* (Kis töredék Kéziratban lévő Olasz Országi Utazásból).[7] Komolykodva tekinthetnők akár a magyarországi Itália-recepció korabeli termékének, ám Goethe utazásával, szemléletével nehezen hasonlítható. Jellemző, hogy az írás Kotzebue nevének emlegetésével zárul. Mindenképpen egyfajta előzménye a reformkori útibeszámolóknak (Bölöni Farkas, Pulszky, Trefort stb.). A zárójelben említettekhez képest kevésbé jelentékeny br. Wesselényi Polyxéna *Olaszhoni Utazás*a, ám mégis érdemes megemlítenünk, mert Toldy *Magyar Chrestomathia*jában már mint mintaadó szöveg szerepel.

A *Magyar Chrestomathia* a nagygymnasiumok VII. és VIII. osztályai számára (vagy pontosan: „szükségeihez alkalmazva") arra a folyamatra vonatkozólag érdekes, hogy a megelőző korszak irodalma hogyan válik klasszikussá, azaz miképpen fogalmazódik meg egy irodalmi kánon. A *Chrestomathia* említett füzete 1853-ban jelent meg Pesten, Eggenberger Ferdinánd magyar akadémiai könyvárusnál. E kötet anyaga, mondhatni, kizárólagosan a 19. század első felének irodalmi és tudományos alkotásaiból tevődik össze, gyakorlatilag Toldy kortársainak műveiből. Szerepel itt a leíró próza kapcsán Tóth Lőrinc egy úti tárcával, Hunyadi János jellemrajzával Teleki József, mint a népjellemrajz művelője Szemere Bertalan, Mária Terézia életrajzával Kazinczy, Kis János emlékezéseivel, s különböző kategóriákba elosztva Guzmics Izidor, Kölcsey, Vörösmarty stb. E jelzésekből is kiviláglik, hogy itt a régi típusú poétikák klasszifikációjával van dolgunk, s a válogatott munkák a maguk nemében valóban reprezentatívak, kivéve az esetenkénti talán túlzott hódolatot az arisztokrácia irányában. Ám ha arra gondolunk, hogy a szorosabban vett szépirodalmi alkotások, a „költői előadás" cím alá soroltak, a Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Arany munkáiból vett szemelvények (Erdélyi János és Szilágyi István közbeiktatásával) a karcsú kötet terjedelmének mintegy egyhatodát teszik ki, akkor nyilvánvalóvá válik az irodalmi tudat meglehetősen nagyfokú öntörvényűsége.

Elmondható tehát, hogy a valóságos folyamat, vagyis az olvasási szokások, az olvasói kultúra (és a szerzői magatartás) módosulásai az ilyen típusú elméleti rögzülésben legfeljebb közvetetten jelennek meg, s jobbára az összefoglalások szerzőjének előzetes kulturális principiumain nyugszanak. Ebben az értékrendben még dominálnak az egy korszakkal elébb elsajátított hagyományos értékszempontok. E körülmény megnehezíti a kor élő irodalmának, kivált az ilyesféle kategóriákba nem illeszthető „populáris" műfajok, a szó „lektűr" értelmében vett olvasmányok kritikai és tudományos recepcióját. Nem mintha ezekkel más helyütt Toldy vagy (a többiek között) Erdélyi János ne foglalkozott volna, ám az esetleges dicsérő szavak mellett az elutasítás, némi fanyalgó lekicsinylés volt az uralkodó hangnem. Szontagh Gusztáv lelkendezése az *Abafi* kapcsán inkább kivétel, s nem véletlen Eötvös regényeivel kapcsolatban (főként *A karthauzi* és *A falu*

[7] Papp Józsefről nem sokat tudunk, valószínűleg azzal a Pozsonyban tevékenykedő nevelővel van dolgunk, aki önképzőköri tevékenységet folytatott. Lásd TOLNAI Vilmos, *A pozsonyi ág, hitvallású evangélikus líceum ifjúsági önképző körének története*, Pozsony, 1896.

jegyzője vonatkozásában) a tónust, a tanulság, az üzenet jellegét illető értetlenség, az idealizálás követelményének hangsúlyozása, erkölcsi-világnézeti normák számonkérése, egyfajta pozitív beállítottság igénylése.

A „klasszicizálódás" e jelensége mindamellett korántsem határozza meg a folyamat egészét. A próza, a regény és az elbeszélés mind fontosabb szerepet tölt be, s valószínűleg a világirodalmilag kiemelkedő vagy éppenséggel aktuális áramlásokkal való kapcsolatfelvétel legkedvezőbb terepe.[8] Dumas, Sue, Boz-Dickens (bizonyos vonatkozásban akár Balzac is) s a kisebbek is az új olvasási szokások áramában hatnak termékenyítően, s nemcsak a prózai műfajokban. Még a kiütköző utánzás sem feltétlenül puszta epigonizmus; mintaadó szerepe is lehet, revelálja a soron levő feladatot, írói célt sugall: a kor hétköznapjainak, rémtörténetekké stilizált valóságának elsajátítását, a honi couleur locale megteremtését. Ugyanígy a humoros-ironikus témákban az organikusan fejlődő társasági élet szcénáinak megjelenítését. Stilisztikailag: új, korszerűbb írói beszédmód kipróbálását és bevezetését. Nem véletlen, hogy az életkép-műfaj a sajtó jellegzetes terméke, s e körülmény bizonyos közvetlenséget, az olvasóhoz való szólás személyességét eredményezi. Azt a „konverzációs" tónust fejleszti tovább, mely már Kisfaludy Károly elbeszéléseinek is legfőbb stiláris erénye volt. A franciáktól, mint Csató Pál esete is bizonyítja, nemcsak bizarrériát, hanem ezt a társalgó hangnemet is lehetett sajátítani.

Az „újdondászi" stílus tehát egyfajta látens párbeszéd megvalósulása, melyben a passzív olvasó fiktív módon mintegy be van avatva a történetbe, ismeri annak hátterét, a közvetlen cselekvésben vagy egyáltalán a tárgyias megjelenésben meg nem mutatkozó motiváció elemeit. Ez a szerzői helyzet nem pusztán az auktorális, mindentudó alkotó pozíciója, hanem egy másfajta fikció: a történetet hallgató személynek történetet mondó személy helyzete. A konverzációs típusú előadásmód természetesen nem spontán jellegű, hanem teremtett, stilizált előadás, amely nem nélkülözi az affektált rögtönzés, játékosság vonásait, közvetlensége nem feltétlenül az írói kedélyből, hanem a megszólítandó publikum megváltozott szociológiai karakterének, megnőtt szerepének tudomásul vételéből fakad. Az ilyen módon a kommunikációba bevont publikum olyan szereplő lesz, akinek igényeire, a történetek elmondása során keletkező reagálásaira az elbeszélőnek – ha a fikció síkján is – tekintettel kell lennie.

Ez a stílus – az életképeké, a kalandos beszélyeké, a népszerűségre számot tartó regényeké – korántsem pusztán egyszerű, hétköznapi beszédfordulatokból építkezik. Illetve, az irodalmi stilizációk épülnek be a társasági életben használatos művelt beszédbe, így hat vissza ez a típusú irodalom befogadó közegére. Így a valamikori archaikus-patriarchális beszédmód nem kis részt a kor olvasmányai révén adja át helyét egy új társalgási stílusnak, abban az ideális formában, ahogy az elbeszélések és regények gavallérjai, lovagjai és hölgyei megszólalnak; a régi beszédmód egyre inkább az avult életforma jelölésére szolgál. Az új norma: a romantikus-kalandos történetek, a humoros-élces leírások közkeletű stílusából formálódik. Csató, Gaal, Nagy Ignác, de akár Kovács Pál, s később Pákh, Pálffy és mások – a fiatal Jókai – „irálya". Kialakulásában bizonyára

[8] *A biedermeier kora – nálunk és Európában*, Helikon Világirodalmi Figyelő, 1991, 1–2. sz.

közrejátszott a francia társasági irodalom csakúgy, mint a német zsebkönyvek, almanachok befolyása, nemcsak a nyelvi-stiláris tartományban, hanem egy másfajta tárgyi világ, miliő, hangulat közvetítésével, tónus megütésével. Még Kotzebue – a sokat kárhoztatott és sokszor használt író – sem maradhatott ki ebből a sorból. Érzékelhető ez a befolyás a maga mintaadó szerepével abban is, hogy főként a társasági érintkezés szakszavai, a ruházkodás, tárgyak, bútorok megnevezései fordítás nélkül (némiképp a mai angol kifejezésekhez hasonlatosan) tarkítják az elbeszélések szövegét.

E polgáriasultság egyúttal biedermeier vonás, s e tekintetben nemcsak szorosan stiláris, hanem művelődési karakterisztikum.[9] Mint ilyen természetesen stílusalakító tényező is. Az egyszerűség, hétköznapiság – mint céloztunk rá – mégsem igazi jellemzője, nyelvi igényét átszövi a mindinkább popularizálódó, az uralkodó beszédmód már-már rutinszerűen alkalmazott elemeként, a romantika ornamentikája-retorikája, amely a maga kontrasztos, nagyító, polarizáló elbeszélő technikájával mintegy magához – stíluseszményéhez – hasonlítja a megjelenített világot, sőt még a tényleges konverzációt is – nemcsak az irodalmi művek dialógusait – színezi a kedvelt olvasmányok modorosságaival, mintegy behatolva a közvetlen létezés tartományába. Érthető, hogy az újságírói csevegést alkalmazó rémregény, sajátos lélektanával, hangulatával, kaland-próbáival (Nagy Ignác, Pálffy stb.) ebben az egyszerre populáris és fennköltt stilizációban jelenik meg.

[9] Martin GREINER, *Zwischen Biedermeier und Bourgeoisie*, Göttingen, 1953.

GÁNGÓ GÁBOR

MEGJEGYZÉSEK EÖTVÖS JÓZSEF *A KARTHAUZI* CÍMŰ REGÉNYÉNEK SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL

„*A karthauzi*t a *Budapesti Árvizkönyv*ből kell olvasni!" E mondat egyike azon lapidáris jó tanácsoknak, melyeknek kíséretében Lukácsy Sándor utamra szokott ereszteni filológus inaséveimben. Az intelemnek akkor vettem hasznát, amikor alapszöveget választottam *A karthauzi* új kiadásához (EÖTVÖS 1996). Textológiai kérdések akár csak érintőleges tárgyalására ott nem nyílott lehetőség: az alábbiakban teszem közzé néhány tanulságát a különböző szövegváltozatok kiadást előkészítő, áttekintő összevetésének.

A karthauzi kézirata jelenleg lappang: az utolsó tudósítás Voinovich Gézától származik, aki a századfordulón megjelentetett Eötvös-összkiadás vonatkozó kötetének utószavában a következőket írja: „A regény kéziratát barátságból Szalay István, a nádornak, majd Széchenyinek titkára, későbbi miniszteri tanácsos, Eötvösnek holtáig jó barátja, másolta le, s emlékül Eötvös neki adta az eredeti kéziratot. Most fia, Szalay Péter őrzi" (EÖTVÖS 1901, 520). E kézirat további sorsa ismeretlen, mint ahogy kérdéses az is, Szalay István milyen célból másolta le a regényt. Nyilvántartanak továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában egy néhány fóliónyi töredéket, amely egy ideje nem található a megadott jelzet alatt (Ms 1035/6).

A kötet előmunkálatainak során ennélfogva azt a hat kiadást kellett szemügyre vennem, amelyek Eötvös életében jelentek meg, s amelyek esetében a szerzői szándékra vonatkozó kérdés értelmezhető. Ezek a következők: 1. kiadás: *A' Carthausi,* irta Báró EÖTVÖS József = *Budapesti Árvizkönyv,* szerkeszti B. EÖTVÖS József, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1839–1841, I, 177–260; III, 165–342; V, 50 [recte: 33]–346; 2. kiadás: *A' karthausi*, irta B. EÖTVÖS József, I–II, Pesten, kiadja Hartleben Konr. Adolf, 1842; 3. kiadás: *A' karthausi,* irta B. EÖTVÖS József, I. kötet, I. és II. rész, harmadik javitott kiadás, Pesten, Emich Gusztáv sajátja, 1852; *A' karthausi,* irta B. EÖTVÖS József, I. kötet, III. és IV. rész, harmadik javitott kiadás, Pesten, kiadja Emich és Eisenfels nyomdája, 1852; 4. kiadás: *A' karthausi,* irta B. EÖTVÖS József, I[–II], negyedik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1856; 5. kiadás: *A Karthausi,* irta B. EÖTVÖS József, egy kötetben, ötödik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1862; 6. kiadás: *A karthausi,* irta B. EÖTVÖS József, hatodik kiadás, Pest, kiadja Ráth Mór, 1871.

Mindezen kiadások több ezernyi szövegeltérésének nemcsak rendezett közzététele, de már összegyűjtése is irdatlan vállalkozás lett volna. S e keretek között talán értelmetlen is: hasznosabb volt a mintavételek alapján a tipikus változtatásokat feltárni, s ennek alapján következtetni az egyes kiadások közötti eltérések jellegzetességeire. Ezek az eltérések mintegy továbbgördülnek: a későbbi kiadások mindig az eggyel korábbit veszik alapul, s a meglévő változtatásokat újakkal egészítik ki.

A szöveghagyomány kérdését bonyolítja, hogy már az *Árvizkönyv*-beli első kiadás sem mutat egységes nyelvállapotot. Egyes szóalakok, mint pl. „nyugott–nyugodt", „valljon–valyon–valjon", „váras–város" helyesírása ingadozik, s a változások nem feltétlenül mutatnak a modernebb helyesírás felé. Mindazonáltal a későbbi kiadásokhoz képest az ortográfia, a lexika, a központozás és a szintaxis még itt közelíti meg a legjobban azt az állapotot, amit Eötvös más, e korból származó kéziratai tükröznek.

A változtatások sora már a második kiadásban megkezdődik (a példákat a tipikus eltérésekre leginkább az *Árvizkönyv* egyes köteteiben megjelent közlemények első és utolsó fejezeteiből vettem; kötet- és oldalszámra csak a legalább tagmondat terjedelmet elérő idézetek esetében utalok). E módosítások egyelőre jobbára a helyesírás és a szóalakok egységesítésére törekednek. Következetessé válik például a jelöletlen birtokragot helyettesítő aposztróf használata: „puszta kapujához" és „puszta' kapujához", „elhagyottság képe" és „elhagyottság' képe" stb. Továbbá a modernebb alak felé közelít a magánhangzók időtartamának megváltoztatása, legalábbis az első fejezetekben: „bus", „világtol" és „bús", „világtól", „civilisationk" és „civilisatiónk", „uton" és „úton", „szörnyü" és „szörnyű", „sohajtozó" és „sóhajtozó", „vílág'" és „világ'", „behatástol" és „behatástól", „elöttem" és „előttem", viszont „országútrol" illetve „öndagályátol" marad, „merülve" alakból „merűlve", „nagyszerűségben" alakból „nagyszerüségben" lesz. Ugyanakkor az utolsó fejezetben éppen ellentétes tendencia érvényesül: „ábrándaimból" és „ábrándaimbol", „külvilágtól" és „külvilágtol", „éveitől" és „éveitöl", „szív" és „sziv" stb.

A határozatlan névelőt, ahol germanizmusnak számít, a második kiadás jobbára megszünteti: „egy kis gazdaház" és „kis gazdaház", „egy belső szükség" és „belső szükség", „egy buzgó üdvteli imádságot" és „buzgó üdvteli imádságot" stb., viszont van, ahol éppen felesleges névelőt told be: „Mint a' gyermek kí mosolygva álomba szenderült, hogy mosolygva ébredjen ismét, ugy állt a' föld tavaszálmában, fölötte az ég' derült arcza, melly szerető anyakint örzé álmait, míg a' virágzó tájakon, mint meleg sohajtat, lejte végig az esti szellő." (*Árvizkönyv* [a továbbiakban: Á.] V, 339) és „[…] melly szerető anyakint örzé gyermekét, mig az esti szellő egy meleg sohajként lejte végig a' virágzó tájakon." (2. kiadás [a továbbiakban: 2.] II, 313.)

Jellemző továbbá, hogy az 1842-es kiadás kiiktatja a fölösleges központozást: „carthausi, miséjét" és „karthausi miséjét", „éldelve, 's elvesztve" és „éldelve 's elvesztve", viszont ellenpélda is akad: „öröklő, mint ez" és „öröklő mint ez".

Fontosabb tipikus szövegeltérés, hogy a második kiadás megváltoztatja a hibás vagy az archaikusabb nyelvhelyességű alakokat: „mellybe szenvedők" és „mellyben szenvedők", „O jó nevet" és „Oh jó nevet", „menyországot" és „mennyországot", „annélkül" és „a' nélkül", „felele" és „felelé", „könyet" és „könnyet", „mint ha" és „mintha", „mért" és „miért", „távolyságom" és „távolságom", „álmodék" és „álmodtam", „reám" és „rám", „fen" és „fenn". Viszont az utolsó fejezetben épp fordítva van: „könnyezik" és „könyezik", „süllyedni" és „sülyedni" stb. Ezek a javítások már a nyelvállapotot érintik. Ugyancsak fontos eltérés, hogy a második kiadás egyes tájnyelvi vagy régies szavak hangalakját a köznyelvi alakra változtatja: „setét" és „sötét", „helyt" és „helyet", „elsetétedett" és „elsötétedett", „minekelőtte" és „mielőtt", „sorsokkal" és „sorsukkal",

„füzetést” és „fizetést”, „környülmény” és „körülmény”, „térgyéhez” és „térdéhez”, „megösmerkedtem” és „megismerkedtem”, „mintegy vallása lőn” és „mintegy vallásává lőn”, „általellenében” és „ellenében”, „miolta” és „mióta”, „ád” és „ad”, „reménylve” és „remélve”, „széllyet” és „szét”, „leföstené” és „lefestené”, „sugáraktól” és „sugároktól”, „könyűt” és „könyet”, „általlátá” és „átlátá” stb.

Néhány esetben nemigen érthető a változtatás indoka, sőt gyakran a belejavítás szövegromlást eredményez: „visszavonula, mig én a’ tűz’ közelében ülve, elmerültem nézetében” (Á. I, 181) és „visszavonula, ’s mig én a’ tűz’ közelében ülve, elmerültem nézetében” (2. I, 5), „mintegy elmerülve” és „elmerülve”, „nem hoza gyümölcsöt, mint e’ fa árnyékos helyen” (Á. I, 239) és „nem hoza gyümölcsöt, mint nem, e’ fa árnyékos helyen” (2. I, 72), „mint e’ zöld ágak” és „mint zöld ágai”.

A javítások általában nincsenek tekintettel a jambikus vagy a daktilikus prózaritmusra, s ennélfogva elrontják a metrumot: „sövénykerités előtt találtam fel magam, ’s belépve nyitott kapuján egy temetőnek, hol százados fák’ árnya alatt…” (Á. V, 340), „sövénykerités előtt találtam fel magam’, mellynek nyitott kapuján belépve, temetőn állék, hol százados…” (2. II, 313), „Ki itt fekszik, is betölté végzetét” (Á. V, 340) és „Ki itt fekszik, betölté végzetét” (2. II, 314).

Bár az érdemi tartalmi változtatások ritkák, akad rájuk példa. E módosítások nem válnak a szöveg javára: „’S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron […] kiket mint a’ gyémántokat a’ szén között, azért teremte az ég, hogy ragyogjatok, ’s hogy bennetek lássa a’ jövőkor a’ lángokat, mellyekben boldogabb társaitok elenyésztek?” (Á. I, 240) és „’S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron […]. Gyémántok ez emberszén között, kiket csak azért teremtett az ég, hogy hideg fényben ragyogjatok, mig boldogabb társaitok melegítő lángjok között elenyésztek.” (2. I, 73.) Az 1842-es kiadás egyrészt megszünteti a körmondatot, és így hibássá válik a mondat végi írásjel, másrészt megváltoztatja a mondat értelmével együtt az értékeket is. Az első mondatban, melyben szerepel a művészet tükröződés-metaforája, Eötvös azt mondja: a művészek feladata, hogy túlélve korukat, arról az utókornak tanúságot tegyenek. A második kiadás mondata a „hideg” fényt árasztó, öncélú művészetet állítja szembe a köznapi emberekkel, akik életüket hasznos tevékenységre fordítják.

Ugyanakkor előfordul az is, hogy gazdagabb a szöveg, mint pl. a XII. fejezet elején, ahol Gusztáv a vaucluse-i sétákra emlékezik. Itt az első mondat után az alábbi betoldás olvasható: „Nyugodt boldogság tölté lelkemet, minőt életemben sehol nem élvezék.” (2. I, 72.) Vagy ilyen többlet az ajánlás: „Szalay László barátjának A’ szerzö”, mely az *Árvizkönyv*ből még hiányzik.

Összességében megállapítható, hogy a második kiadás szövegváltozatai nem vallanak egyetlen kéz következetes emendálási szándékára, stilárisan vagy gondolatilag nem adnak hozzá a szöveghez semmit, sőt inkább a banalizálódás irányába mutatnak, mivel megszüntetik a nyelvjárási vagy archaikus szóalakokat. Ezekhez az alakokhoz („megösmeri”, „reményleni”, „sohajtva”, „olta”, „környülmény” stb.) egyébként Eötvös mind *A karthauzi*val egy időben keletkezett leveleiben (Szalay Lászlóhoz), mind az évtized végén írott *Az 1848iki forradalom története*ben következetesen ragaszkodott. (E munkák

kontrollforrásként való kiválasztását indokolja, hogy betűhív közlésük hozzáférhető: NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967; EÖTVÖS 1993.)

A szöveg jelentős, regénypoétikailag is messzemenő következményekkel járó átírását az 1852-es, harmadik kiadás hozta el, e változtatásokat (a negyedik és az ötödik kiadáshoz hasonlóan) már a címlapon felvállalva és beharangozva, mondván, javított edícióról van szó. Ez a kiadás az 1842-eshez képest többfelé szabdalta a körmondatokat, és nyelvileg egyszerűsítette, érzelmileg visszafogottabbá tette a szöveget, elvéve annak világfájdalmas retorikáját. Elmaradnak az indulatkifejező szavak is: „jéghidegen zuga le az őszi szél" (2. I, 3) és „jéghideg őszi szél lejte át a tájon" (3. I, 7), „Oh jó helyet választottatok ti boldogtalanok lakhelyeteknek; puszta ez, puszta mindenkinek; e' sötét" stb. (2. I, 4) és „A' helynek jó név választatott, csakugyan *puszta* az. E' sötét" stb. (3. I, 8), „ezen élet' sírörömét" és „e' sírörömet", „mintha barátja' tekintetét akarná kerülni, és sejdítené a' nehéz könyet, melly szemében ragyoga, midőn igy szólt" (2. I, 7) és „mintha barátja' tekintetét akarná kerülni, midőn amaz így szólt" (3. I, 11), „ez nékem örökre elérhetetlen" (2. I, 8) és „ezt elérni nem fogom" (3. I, 12), „bús vallomásait" és „bús szavait". Gyakran egy módosítószó kiiktatása más értelmet ad a mondatnak: „Legalább megelégedéssel tartozunk azoknak, kik rajtunk szeretve függnek" (2. I, 8) és „Megelégedéssel tartozunk azoknak" stb. (3. I, 13). Visszafogottabbá válik a lelki tusa, egyenesebbé az Istenhez vezető út: „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam, 's kétségbeesve küszködtem képzetem' komor képei ellen; most felszólalt a' szózat, melly imádságra hí. Oh! imádkozni fogok, imádkoznom kell" (2. I, 9) és „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam; most felszólalt a' szózat, melly imádságra hí, imádkoznom kell" (3. I, 13). Ugyanígy csillapodik a regény nemzedéki heve: „vannak időszakok, hol annyi idegen dolog tolong atya 's fiú közé, […] mindenik erős hittel ragaszkodik különös meggyőződéséhez, melly néki mintegy vallásává lőn, míg ifjabb kortársai benne csak előítéleteket látnak" (2. I, 13) és „[…] melly az egyiknek mintegy vallásává lön, míg a' másik benne csak előítéleteket lát" (3. I, 17).

Az új szövegben a változások miatt gyakran már nem érvényesülhetnek finom motívumok, mint például a regényen végigvonuló fény–árny játék: „[…] magam valék ismét; – a' teremnek egy részét homály tölté el 's száz egyes csillagok ragyogának át az ablakokon, míg másik oldalán a' kandalló önté el fényét, […] mig én a' tűz' közelében ülve, elmerültem nézetében" (2. I, 5) és „A' teremnek egy részét homály tölté el 's másik oldalán a' kandalló önté el fényét, […] én a' tűz' közelében ülve, átengedém magamat gondolataimnak" (3. I, 10), „hallgatva igazitá a' fát a' kandallóban" (2. I, 7) és „hallgatott" (3. I, 11), „a' ragyogó csillagseregből, melly boltozatját örökké ékesíti, csak itt ott remeg át egy fénypont a' nagy ködtengeren" (2. I, 15) és „a' ragyogó csillagseregből csak itt ott remeg át egy fénypont a' nagy ködtengeren" (3. I, 19).

Továbbá az 1852-es változat, következetes javítások révén, mintegy *kivonja a történetből a narrátort*, az élményszerű leírást általános alannyal váltja fel: „a' merre csak látsz" (2. I, 4) és „a' merre csak látni" (3. I, 8), „mihelyest a' kapun áthaladtál" (2. I, 4) és „mihelyest a' kapun áthaladtunk" (3. I, 8), „vadonban gondolhatnád magadat" (2. I, 4) és „vadonban gondolhatnók magunkat" (3. I, 8). Vagy éppen hangsúlytalanabbá válik az

elbeszélő jelenléte: „egyes beszédtöredékeket hallék, mellyeket a' mellettem átmenők, nem is figyelve jelenlétemre, mondának el" (2. I, 7) és „a' beszélgetésnek egyes töredékeit hallám" stb. (3. I, 11).

E változtatások nemritkán együtt járnak a szöveg társadalomkritikai élének tompításával. A következő idézet átjavított változatában például elmosódik a felelősség kérdése az ipari társadalom létharcában tönkrement életeket illetően: „ha a' kis kápolna' harangcsengése kalauzodat nem intené imádságra, téged, hogy szent helyen vagy, mellyben szenvedők, kiknek nagy civilisatiónk csak sebeket ada, menedéket kerestek" (2. I, 4) és „ha a' kis kápolna' harangcsengése a' kalauzt imádságra, 's magunkat arra nem intené, hogy a' kört elértük, mellyben annyi szenvedő, ki nagy civilisatiónk közepette csak sebeket talált, menedéket keresett" (3. I, 8).

A harmadik kiadás tehát átstilizálja *A karthauzi*t, lenyesegetve annak romantikus túlzásait, túláradó érzelemkitöréseit. A negyedik, az ötödik és a hatodik kiadás lényegében ennek a szövegét őrzi meg, csupán a helyesírást, a központozást és a szókészletet alakítgatja tovább: pl. a negyedik kiadásban váltja fel a „zendülés"-t (3. I, 17 és passim) a „forradalom" (4. I, 16 és passim). Ugyancsak az átdolgozott változatot veszik alapul az Eötvös halála után napvilágot látott kiadások, köztük Voinovich Gézáé is, aki pedig azt állítja, hogy „[*A karthauzi*t] itt az *Árvizkönyv* szövege alapján adjuk, néhány kisebb kihagyással s mondatfüzési változással, melyet későbbi kiadásokban maga a szerző vagy barátai tettek" (EÖTVÖS 1901, 520).

Amint látható, Voinovich is nyitva hagyja az átdolgozók személyére vonatkozó kérdést. E probléma az Eötvös-filológia jelenlegi állásában sem megoldott. Annyi bizonyos, hogy Eötvös számára, kortársaihoz hasonlóan, a szerzői szöveg nem volt oly érinthetetlen szentség, mint a jelenkor írói számára. Szalayt, amikor a regény második részének végét felküldi neki, így biztatja egy keltezetlen levelében: „Csinálj velek amit akarsz, ha jonak tartod hadd ki egésszen, de minden esetre rövidits, 's törülj belölle a' menyit csak lehet" (NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 120). Ugyanígy másokra bízta német nyelvű államtudósceleti főművének, az *Uralkodó eszmék*nek magyar fordítását is, s nem tudunk róla, hogy utólag megütközött volna a magyar szöveg szegényes nyelvezetén és pontatlan fogalmiságán. (Vö. NYÍRI 1980, 50 skk.; OLTVÁNYI 1981, 598 skk.)

Ha az nem is dönthető el egyelőre, hogy Eötvös maga dolgozta-e át kétszer a regényt, az kétségtelen, hogy – a tollától idegen nyelvi elemek betoldásától eltekintve – átdolgozhatta volna. A már idézett Szalay-levélben ki is jelenti az egyik résszel kapcsolatban, hogy „az elsö kiadáson nagy baj nélkül át mehetünk; […] késöbb ugy is minden esetre át fogom dolgozni" (NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 120). S ha az 1842-es szöveg eltérései *nyelvileg* távol is állnak Eötvöstől, a tíz évvel későbbi átdolgozás *eszmeileg* és *stílusában* egy irányba mutat a forradalom utáni Eötvös-szövegek jellegzetességeivel. Egyfelől a társadalmi problémákat megközelítő Eötvöst ekkor már a korábbinál jóval aggályosabb argumentáció jellemzi, miközben előfeltevéseiben – és gyakran következtetéseiben is – a megőrzés szándéka szinte mindig fölébe kerekedik a változtatásának. Másrészt pedig a romantikus stíluseszközöknek visszafogottabbra, nemritkán finomkodóra való felcserélése, a végletes szenvedélyek visszafojtása, elkendőzése azokat a stílusjegyeket

előlegzik meg az 1852-es kiadásban, amelyek öt évvel későbbi, utolsó regényében, *A nővérek*ben válnak uralkodóvá.

Amennyiben az átdolgozásokat saját kezűnek, illetve utólag autorizáltnak tételezzük, akkor ebből súlyos következtetést kell levonnunk. Nevezetesen azt, hogy az átdolgozások ténye az *Árvizkönyv*-beli szöveg regénypoétikai eszközhasználatának, vagyis a narráció és környezetábrázolás rafináltságának és a ritmikus prózának a tudatosságát kétségbe vonhatja, vagy legalábbis megkérdőjelezheti. Mindennek alapos vizsgálata egyelőre várat magára.

A lényeges eltéréseket tekintve két szövege van tehát *A karthauzi*nak, melyek ugyanazt a történetet mesélik el, miközben megfogalmazásukban és bizonyos szempontból eszmeiségükben is jelentősen különböznek egymástól. A két szöveg közti választáskor nem hivatkozhatunk a hiteles szerzői szándékra, mivel a maga módján mindegyik „hiteles". Az *Árvizkönyv* szövege – kézirat hiányában – a jelenleg ismeretes leghívebb tanúja a huszonéves Eötvös világának, míg a forradalom utáni szövegek egy sok tekintetben megváltozott Eötvöst tükröznek. (Nem számítva ide természetesen a többszöri nyomdai szedéssel járó, technikai természetű folyamatos szövegromlást, mely a későbbi kiadásokra ugyancsak jellemző.)

Amikor az Unikornis Kiadó számára alapszövegül az *Árvizkönyv*et választottam, nem valamely abszolút mércével mért „hitelesség" kritériuma alapján döntöttem. Egyfelől egy másik tudományos célképzet, a megőrzés követelménye igazolhatja a döntést: a jelen kiadással hozzáférhetővé válik egy mindössze egyszer megjelent, feledésbe merülő szöveg, amely szóhasználatával, mondatszerkesztésével, központozásával a magyar romantika prózájának egyik legterjedelmesebb és egyben megrendítően szép darabja. Nyelvi hibáival, ügyetlenségeivel, sikerületlen nyelvújítási kísérleteivel együtt is kivételesen erőteljes szöveg, tanúja annak, ahogy egy nagyon tehetséges, mélyen érző és gondolkodó fiatalember az önkifejezésért küzd egy olyan nyelvvel, amely maga is formálódik, és amely nem is anyanyelve.

Másfelől *A karthauzi* első kiadásának a szerzői fejlődéstörténet összefüggésében értelmezett kizárólagos hitelességéhez nem férhet szó. Azokat a problémákat, amelyek a nyugaton utazó Eötvöst a kor társadalmát illetően foglalkoztatták, illetve véleményét, melyet e kérdésekről kialakított, ez a szöveg adja vissza a leghívebben. Mindennek tisztázása azért fontos, mert *A karthauzi* a forrásvidéke azoknak az eszméknek, amelyeket Eötvös később dolgozott ki forradalom utáni államtudományi műveiben, vagyis abban a műfajban, amelyben nemzetközi mércével mérve is a leginkább maradandót alkotta. (Vö. VOINOVICH 1904, 65 skk.; SŐTÉR 1967, 43 és passim; GÁNGÓ 1997, 190 skk.)

Az új kiadás tehát nem feltétlenül „állított helyre" valamit, ami romlásnak indult, és semmiképpen nem „szolgáltatott igazságot" egy szövegnek, mellyel méltatlanul bántak: olvasatok lehetőségét vetette fel csupán, s szándéka szerint ráirányította a figyelmet arra, hogy ezen olvasatoknak az életmű szövegösszefüggésébe illeszkedő kidolgozását *A karthauzi* kritikai kiadásának kellene megalapoznia.

Felhasznált irodalom

EÖTVÖS 1901 – EÖTVÖS József, *A karthausi,* Bp., Révai Testvérek, 1901 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 1).

EÖTVÖS 1993 – EÖTVÖS József, *Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat,* kiad., bev., jegyz. GÁNGÓ Gábor, Bp., Argumentum, 1993 (Eötvös József Történeti és Állambölcseleti Művei, 1).

EÖTVÖS 1996 – EÖTVÖS József, *A karthauzi,* kiad., utószó GÁNGÓ Gábor, Bp., Unikornis Kiadó, 1996 (A Magyar Próza Klasszikusai, 36).

GÁNGÓ 1997 – GÁNGÓ Gábor, *A politikától a politikai filozófiáig: Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban, 1848–1850,* kandidátusi értekezés kézirata, Bp., 1997.

NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967 – *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz,* kiad. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor, a bevezető tanulmányt és – LUKÁCSY Sándor közreműködésével – a magyarázó jegyzeteket írta NIZSALOVSZKY Endre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 57).

NYÍRI 1980 – NYÍRI Kristóf, *Forradalom után: Kemény, Eötvös és Madách* = Ny. K., *A Monarchia szellemi életéről*, Bp., Gondolat Kiadó, 1980, 35–65.

OLTVÁNYI 1981 – OLTVÁNYI Ambrus, *A sajtó alá rendező utószava* = EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra,* I–II, előszó SŐTÉR István, kiad., utószó, jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Eötvös József Művei), 595–622.

SŐTÉR 1967 – SŐTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.

VOINOVICH 1904 – VOINOVICH Géza, *B. Eötvös József*, Bp., Révai Testvérek, 1904.

EGYED ILONA

HOMO SOCIALIS
Az Athenaeum szerzői körének státusjegyei

(A dolgozat kurtára szabott irányjelző mutatványa annak a Lukácsy Sándor személyes indíttatására megkezdett vizsgálatnak és nagyobb terjedelmű tanulmánynak, amely az Athenaeum szociológiai/társadalomtörténeti dimenziójának feltárását kísérli meg több lépésben.)

1.

„Münchenben a minap elfogtak egy szélhámost, aki egyik előkelő szálloda vendégkönyvébe mint író jegyezte be nevét."[1] Nem csak az idézett szerző személye, s a megörökített eset helyszíne avatja lehetetlenné, hogy feltételezhessük: az esemény Magyarországon, az Athenaeum megjelenésének időszakában történt. Az 1830-as évek második felére ugyan a „múzsák szállásfogadása" már megtörtént, a Kármánnál még fő okként említett „res angusta domini"[2] azonban még a negyvenes években is tartotta érvényét, s az írás még nem nyerte el a „kenyértudomány" rangját; tehát az ilyesféle furfang sikerét biztosító társadalmi vagy hivatáspresztízzsel akkoriban író egyén még nem bírhatott. Az 1830-as évek társadalmi viszonyai bizonyíthatóan akadályozták ugyanis, hogy az írók az adott társadalmi térben hivatáspresztízs birtokosaikként[3] létezhessenek: az 1828-as városi összeírásban, amely a kulturális értelmiséghez tartozókat is számba veszi (elsősorban csak azokat, akik adóköteles vagyonnal rendelkeztek), 125 olyan értelmiségi foglalkozású szerepel, aki művészetből, irodalomból él;[4] az 1840-es éveket illetően pedig Vörös Károly becslése az elfogadott: 1000.[5] A jelenet megtörténtéhez elengedhetetlen feltételek csak abban az átalakulási folyamatban teremtődtek meg, amelynek során – az 1870-es évek végére – a társadalom feudális rendi tagozódását a polgári társadalom osztályviszonyai váltották fel.[6]

[1] Thomas MANN, *Az öreg Fontane* (1910) = Th. M., *Válogatott tanulmányok,* I, Bp., 1970, 21.

[2] KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása* (1794), Bp., 1981, 14.

[3] LEOPOLD Lajos, *A presztízs,* Bp., 1987, 57.

[4] BÁCSKAI Vera, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején,* Bp., 1988, 135.

[5] VÖRÖS Károly, *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon,* Valóság, 1975/10. sz., 15; *Magyarország története 1790–1848,* Bp., 1980, I, 593.

[6] BÁCSKAI Vera, *Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években = Pest-budai árvíz 1838,* szerk. FARAGÓ Tamás, Bp., 1988, 197.

Az 1830-as évek vége ezzel szemben továbbra is inkább Kazinczy 1825-ben írt levelével jellemezhető: „vedd azt, hogy én falun lakom, távoly Pesttől és társaimtól, ki, ha olykor őket láthatnám, gazdagíthatnák ismereteimet, tévedésimben baráti kezekkel vezérelhetnének, példájokkal gyúlaszthatnának; vedd oly soknemű és ellenkező nemű foglalatosságimat; s mondd meg, nem csuda-e, hogy csak azt is adhatám, amit eddig adtam, és ami szekrényemben a megjelenést várja. – Szeretném, ha halálom után az, aki biográfiámat írni fogja, e szempontokat nem felejtené."[7] Kazinczy sorai épp azoknak a szociológiai és társadalomtörténeti szempontoknak a tekintetbe vételére biztatnak, melyeket a vizsgálat érvényesíteni kíván, továbbá „soknemű és ellenkező nemű foglalatosságai" említésével egyértelműen arra a státusinkongruenciára, vagyis a társadalmi, hivatás- és jövedelemstátus meg nem felelésére utal, amellyel feltételezhetően az adott időszak kulturális értelmiségének – beleértve az Athenaeum szerzőit is – működése leírható.

Horváth János – ezen időszakot bemutatva – mégis joggal használja ki Max Weber rend-definíciójának[8] teljesítőképességét, azaz fogadja el az „írói rend" terminust[9] és idézi Toldyt: „Ezer nyolczszáz harmincznak végén nyelvünk' egy bajnoka befejezi halálával azon időszakot, mellynek ő egyik fődísze, 's azon ágon, melly literaturának neveztetni érdemes vala, tíz évig mintegy középpontja, vezetője volt. 'S ugyan azon ezer nyolczszáz harminczadik esztendőben, 's szinte egy időben, 's majdnem ugyan azon nap az ifjabb Kisfaludy' kimulásával, tűnt fel kezdete egy új, 's ha nemzetünk' istene úgy akarja, fényesebb és szerencsésb évkörnek; fényesebbnek, nem csak jó írók 's jó munkák' sokaságával, hanem nagy reményeket gerjesztő készületekkel; és szerencsésbet az által, hogy az írói rend criptogám és parasita állapotjából kikelve, a' polgári társaság' egy külön, 's a' nagy sereg is általánosabb becsültetést, közebb divatot, a' közéletre befolyást kezde nyerni. Ezen örvendetes fordulat, egy részt a' vég előtti országgyűlés' hatásának, más részt a' magyar academia' felállásának eredménye."[10] Toldy az „írói rend" fogalmával az időszak átmenetiségét hangsúlyosnak ítélve gyakorta él, a rendi országgyűléseket valószínűleg tudattalanul is megidézve, azt a „status et ordines" mintájára hol „kar"-nak, hol „rend"-nek nevezi: „Főrangú tényezője az irodalom- és tudománynak mindjárt az időszak elejétől fogva a Magyar Tudós Társaság, vagyis Magyar Akademia lett (97. §.), mely működését 1831. januárban kezdte meg. Általa teremtetett egy magyar írói kar, díszes társadalmi állással; benne ismertetett el az irodalom országos intézvénynek."[11] Toldy szerint az írói rend kialakulásának folyamata tehát bevégződött, vagyis az író egyének köre már hivatásrendként létezett, s mivel a „hivatásrend is 'rend'", a társadalmi osztályokhoz hasonlóan mint rend igényt tarthatott volna a „társadalmi becsületre".[12] Társadalmi megbecsültség azonban – rang és érdem együttállásának híján – ekkor még egyér-

[7] Kazinczy Jankovich Miklósnak, 1825. május 27. KAZINCZY Ferenc *Művei,* Bp., 1979, II, 622.

[8] Max WEBER, *Gazdaság és társadalom,* Bp., 1967, 247, 253.

[9] HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete,* Bp., 1976, 280.

[10] D. SCHEDEL Ferenc, *Visszatekintés literaturánkra 1830–6,* Figyelmező, 1837/1. sz., 1.

[11] TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időktől a jelen korig* (1864–1865), Bp., 1987, 283.

[12] Max WEBER, *Gazdaság és társadalom,* Bp., 1967, 253.

telműen a származás privilégiuma volt: hiába, hogy a Ratio Educationis az iskolázottságot egyre szélesebb rétegek számára tette lehetővé, sőt, „néhány évtized alatt a feudalizmus viszonyainak eltartóképességéhez képest máris túlméretezett réteg jön létre tanultnak tekinthető emberekből",[13] az „érdem alapján való kiválás" lehetősége még mindig keveseké, hiszen „a személyes érdemet a rang biztosítékával együtt ismerik el igazán".[14]

A vizsgálat rang és érdem viszonyát nem firtatja, hanem – Kazinczy intésére is figyelve – a következő kérdések körüljárására tesz kísérletet: 1. az 1830-as évek végén/az 1840-es évek elején a kulturális értelmiség adott köre, „a haza szellemi erők teljességének fókusza",[15] az Athenaeum szerzői miképpen reprezentálják azt az átmeneti társadalmi helyzetet, amelyben a kulturális értelmiség, benne az „írói rend" még nem hivatásából él, tehát még csak értelmiségi funkciót ellátó rétegként vizsgálható; 2. milyen mértékű státusinkongruencia, azaz társadalmi, hivatás- és jövedelemstátus meg nem felelése jellemzi az Athenaeum szerzői körét. A megtartandó szemle az Athenaeum szerzői fölött ezzel együtt megfelelni igyekszik annak az itthon régóta számon kért vizsgálódási iránynak, amely más diszciplínák – szociológia, társadalomtörténet – szempontjait is érvényesítve, művelődés és társadalmi szerkezet,[16] író és társadalom[17] viszonyát igyekszik megérteni; követve olyan ösztönző kezdeményeket, amelyeknek legalább irányultságában folytatója kíván lenni.[18]

2.

Az Athenaeumnak az 1843. esztendőt köszöntő, *Számvetés min magunkkal*[19] című írása több okból is figyelemre méltó: egyrészt, szerzője terminológiai bizonytalankodás nélkül, először használja Magyarországon társadalmi tartalommal az „értelmiség" szót; másrészt fogalomhasználata egyértelműen arra utal, hogy róla már mint önálló csoportosulásról, öntudattal, pontosabban csoporttudattal[20] bíró közösségről beszél. Merészségnek tetszik idevonni Karády Viktornak az elitfogalom meghatározását célzó vitákra vonatkozó állítását, amely a szóhasználatból a társadalmi szerkezet felfogását illető jelentős

[13] VÖRÖS Károly, *Petőfi és a pesti kispolgár = Petőfi és kora,* szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., 1970, 16.

[14] MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben,* Bp., 1994, 9, 11.

[15] LUKÁCSY Sándor, *Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője,* MKsz, 1965, 333.

[16] KOMLÓS Aladár, *Irodalmunk társadalmi háttere,* Bp., 1947, 23, 24.

[17] BISZTRAY Gyula, *Az író helye társadalmunkban = Író és nemzet,* Bp., 1943, 9, 24.

[18] LUKÁCSY Sándor, *A márciusi ifjak = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig,* Bp., 1965, 691–711; NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség* = N. G. B., *Létharc és nemzetiség,* Bp., 1976, 10–12; Uő., *Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után = uo.,* 258–263; Uő., *A demokrácia, az egyéniség és a „kozmopolitizmus" jegyében = uo.,* 337–338; W. WINDISCH Éva, *Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban: Adalékok a pest-budai értelmiség kialakulásához = Tanulmányok Budapest múltjából,* XIV, Bp., 1961, 409–443.

[19] 888, *Számvetés min magunkkal,* Athenaeum, 1843. január 3.

[20] KÖVÉR György, *Értelmiségiek Kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában,* Studium, IV, 7 (1973).

koncepcionális eltérésekre is következtet;[21] viszont az a tény, hogy az Athenaeum szerzője e csoportosulásnak már társadalmi rendeltetéséről gondolkodik, feltételezni engedi, hogy fogalomhasználata tudatos, sőt a társadalmi szerkezet vonatkozásában határozott felfogásra valló. Pedig a szóhasználat esetlegességét ez idő tájt legkevésbé sem lehet számon kérni, hiszen „a 19. sz. első felében – a társadalmi munkaszervezet differenciáltságának adott szintjén, a társadalomszerveződés korabeli sajátosságaival összhangban – fel sem vetődött az értelmiségi szerepköröket betöltők egységes társadalmi csoportként való felfogásának gondolata. Jellemzőnek tartjuk e szempontból, hogy a későbbiekben csoportmegnevező kategóriává vált fogalom, az 'intelligencia' is csupán 1831-ben fordult elő a magyar irodalmi nyelvhasználatban, igaz még 'értelem, értelmesség' jelentéssel. Mint ahogyan jellemző az is, hogy Kossuth 1843-ban az értelmiséget 'magában elvont, testetlen fogalom'-nak tartotta."[22] Sőt harminc év múlva Ballagi szótárában az értelmiség mint főnév még mindig csak „értelmes emberek összege"-ként szerepel.[23] Az Athenaeumban ellenben 1843-ban már ez a kérdés olvasható: „mit kell tennünk mindnyájunknak, mit a' nemzetnek, vagy legalább értelmiségének, hogy a' boldogságot megérdemelje? mert hogy alkotmányos ország egyedűl hű 's felvilágosodott polgárai czélszerű munkássága által lehet boldog, ezt kérdésbe sem hozám."

Az „értelmiség" fogalom jelentésudvarából az értelmiségi funkciót ellátó nemesség az – bár a fogalmat nem azonosítja vele –, amelynek felelősségét, társadalmi jogállása miatt elsőrendűnek ítéli: „nemzetem is, mint mások az elmult időben, kiskorúságában gyermek' módjára tengett, minden mozgalmai a' külső gyakorlati életből keletkeztek, midőn most nagy korúságra érvén, élete' belsejéből fejlik ki, értelmisége a' polgári társaság' czéljai felett elmélkedik, a' közügyekbe az irodalom' mezején is bele szól, 's azt a'mi az elmúlt idők' lefolytában pusztán külső történetes befolyások által alakúlt, az emberi rendeltetés' eszméi szerint igyekszik kijavítani. Melly végtelen feladat torlódik itt a' nemzet' értelmiségére! Mert nem függ-e mikénti teljesítésétől, nagy részint, e' hazának jövendő sorsa? A magyar nemes különösen, melly előkelő jogokkal bír! Született tagja azon hatóságoknak, mellyeknek utasításaitól az országgyűlés végelemzésben függ; nincs társasági tárgy, legyen az jogi, ipari, kereskedési, vagy politicai természetű, a' nemzet' belső vagy külső életét érdeklő, melly tanácskozási köréből ki volna rekesztve. Szóval nincs polgár e' világrészen, kinek több jogai volnának, de ennélfogva nincs is, kinek több 's súlyosabb kötelességei lehetnének, kivált a' jelen korszakban, mellyet átalakulásinak szeretünk nevezni"[24] Értelmiségi szerepköröket akkoriban ugyan már nem csak nemesek töltöttek be, azonban a korabeli társadalomszerkezetből következően,[25] az intellektuális

[21] KARÁDY Viktor, *Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben,* Sic Itur Ad Astra, 1995/1–2. sz., 130.

[22] MAZSU János, *A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében = Forradalom után – kiegyezés előtt,* szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1988, 236.

[23] BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára,* Pest, 1873, 330.

[24] 888, *Számvetés min magunkkal,* Athenaeum, 1843, I, 3–4.

[25] TAKÁCS Mária, *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847,* Bp., 1909, 3.

funkciók többségét a nemesség látta el,[26] társadalmi jogállásából adódóan ugyanis „az adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel";[27] felelősség tekintetében tehát helyesen ítél az Athenaeum cikkírója. A Szekfű sorolta jellemzőknél azonban lényegibb vonása az értelmiségi feladatokat vállaló nemességnek, hogy „társadalmi pozíciójukat, csoportformálódásukat és kapcsolatrendszerüket továbbra is származásuk, rendi-feudális státusuk határozta meg".[28]

Honnan mégis a szerző fogalomhasználatának határozottsága, a „csoporttudat" egyértelmű kinyilvánítása? Miként azt Toldy 1837-ben a Figyelmezőben közölt írása is megállapította, az 1830-as évek változást hoztak a kulturális értelmiség köreiben; az írók terméketlen állapotukból szabadulva már a közéleti befolyás megszerzésének útján járnak. A közéleti befolyáshoz elengedhetetlen, hogy tevékenységük társadalmilag becsült legyen, sőt társadalmi megbecsültségüket kifejező díjazásban is részesüljenek. 1838-ban a szerzői jog kérdéséről értekezve, annak jogi rendezését ösztönözve Toldy megnevezi a „csoporttudat" kialakulását segítő egyik lehetséges faktort: „Nálunk az írói tulajdon még eddig a' törvényhozásnál szóba nem jöve, mert azt félteni nem volt ok; 's ha megsértetett is, a' sérelem elnézeték, vagy legalább panasz' tárgya nem lön. Sokáig nem volt reá ok, míg t. i. szellemi munkáért pénzt nem adtak, 's azért nem adtak, mert az meg nem fordult volna rajta, minden esetre pedig a' veszedelmezéshez aránylott kamatot nem ígért." Nem hagyja említetlenül, hogy maguk az írók is felelnek ezért a méltánytalanságért, hiszen „olly különös elfogultság uralkodott magok az írók közt, mi szerint ők pirulának szellemi tulajdonukért pénzt kérni, 's pirulának ugyan akkor, midőn (a' kiknek t. i. volt) buzájokért, borukért, gyapjokért stb. – mik mégis primae necessitatis czikkelyek – minél több pénzt kérni, igen természetesen, nem pirulának".[29] Mintha a pénzszerzésben még mindig a görög és római kultúra azon hagyománya élne, amely szerint a szellemi foglalkozást végezni pénzért – lealacsonyító, s melyet Leopold Lajos pusztán érzelmileg motivált „presztízses ésszerűtlenség"-nek mond.[30]

Más oldalról, a közönség felől is megerősítést kap ez a beállítódás, s az 1830-as évekig a helyzet tartósítását szolgálja: „Söt a' közönség is bal néven vette volna: ugyan azon közönség, mellynek eszébe sem jut bal néven venni, ha orvos és ügyvéd, felebarátja' élet- 's vagyonkérdéseiben tett munkálkodásaiért díjt követel, ha a' tanító fizetésért oktatja hazája' gyermekeit, a' bíró fizetésért szolgáltat igazságot, az egyház' férfia fizetésért pásztorkodik hívei között, a' kormányfi a' legfelsőbb társasági érdekek körül jutalomért fárad, 's a' bajnok zsoldért katonáskodik – szóval, midőn mindennemű szolgálat- 's munkálatért díj jár, minél természetesebb semmi sincs a' világon, mert: do ut des, és

[26] MAZSU János, *A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében = Forradalom után – kiegyezés előtt,* szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1988, 234–250.

[27] SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik,* Bp., 1938, 73.

[28] MAZSU, *i. m.,* 235.

[29] D. SCHEDEL Ferenc, *Néhány szó az írói tulajdonról, 's kérelem a' folyóiratok' kiadóihoz,* Athenaeum, 1838, I, 711–712. hasáb.

[30] LEOPOLD Lajos, *A presztízs,* Bp., 1987, 254–256.

orvos, ügyvéd, tanító 's bíró, lelki pásztor 's katona élni akar – a közönség még is, ugy látszott, épen az írótól követelt áldozatot." Ezen attitűdök kölcsönviszonya is útját állja tehát annak, hogy a tudományok művelői és az írók csak társadalmi jogállásuk, s nem hivatásuk alapján bírnak társadalmi státussal, s a jövedelem, azaz a megélhetés és hivatás direkt összefüggéséről nem lehet szó: „Országban pedig hol a' lángész' becse 's írói szorgalom puszta szép szóval 's 'egy kötött példánnyal' fizettetik, hol a' tudományos míveltség és literaturai időtöltés még nem vált szükséggé, ott kelete sincs a' szellemi munkáknak, ott az írói foglalkodás nem keresetág, 's így az írói tulajdon is nem valóság, csak eszme, mellyet félteni nem szükség."[31] A változást az 1830-as esztendő hozta meg: „De szerencsésb idők' küszöbén állunk. A' mult évtized a' nemzetiségnek hatalmas rugót adott, mellyet a' literatura is érezni kezde. Könyveink némi keletre vergődtek. Jöve az 1830-ki év, a' nyelv új elfoglalásokkal gazdagodott; Széchenyi írt; academia állott fel, 's ezzel egy új rend a' polgári társaságban, az íróké; a' literatura életbe kezde lépni, mert állandó közönség képződék, kivált az időszaki sajtó' munkássága által; 's e' részvét, bármi kicsiny ahhoz képest, minőt egy öt milliónyi népből várhatni kellene, mégis kereset-ággá kezdi emelni a könyvszerzést."[32]

A Toldy megállapította változás összehangzik a magyarországi társadalomszerkezet átalakulásának a 18. században kezdődött folyamatával, amely az értelmiség vonatkozásában valóban az 1830-as években gyorsult fel, s nemcsak üteme váltott, hanem köre is kiterjedtebbé lett, a kulturális értelmiségnek nevezett csoporttal bővült: „Lelkész, ügyvéd, hivatalnok, gazdatiszt, mérnök, orvos, tanár: az értelmiség e részben hagyományos, de mindenképpen pontosan körülhatárolt funkciójú nagy csoportjai mellett a társadalom nagy átalakulása, benne a munkamegosztás erőteljes differenciálódásával már számos más, egyelőre ugyan még viszonylag csak kevés embert foglalkoztató, de meglétével: az általa tükrözött igények jelentkezésével a társadalom átalakulását és a feudalizmus válságát nem kevésbé jellegzetesen érzékeltető értelmiségi funkciót is létrehoz: immár kiterjesztve – s a társadalmi szerkezetben is felismerhetővé téve – a kulturális élet olyan ágazatainak hatókörét, mint az irodalom, a képzőművészet, a színészet, a hírközlés stb."[33] Adott tehát egy értelmiségi funkciót ellátó, csoporttudattal bíró réteg – tagjai között tudhatjuk az Athenaeum szerzőit is – ,amelynek értelmiségként társadalomalakító hatása jelentősebb, mint azt az értelmiségi funkció gyakorlása alapján szerzett társadalmi státusa indokolná, ugyanis többségük esetében nem hivatásuk, hanem társadalmi jogállásuk, azaz öröklött gazdasági tőkéjük képezi létforrásuk alapját.

[31] SCHEDEL, *i. m.,* 712. hasáb.
[32] *Uo.,* 712–713. hasáb.
[33] VÖRÖS Károly, *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon,* Valóság, 1975/10. sz., 14.

3.

„Egy író – legyen a legfennköltebb költő is – mindennap eszik és alszik."[34] 1968-ban Robert Escarpit fogalmazza újra az 1825-ben Kazinczy által is leírtakat, figyelmeztetve, hogy az írók társadalmi meghatározottságának kérdését az irodalomtudomány még mindig nem járta körül kellő elszántsággal, azaz az író mint homo socialis nem kap elegendő figyelmet; Nietzsche a tudósok származását illetően ugyan azt állítja, hogy „Európában a tudós úgy nő ki mindenféle rendből és társadalmi feltételből, mint az a növény, amely nem igényel sajátos földterületet", a származás lényegiségét, ha nem is az írókról beszélve, ő is megerősíti: „De származása elárulja magát. Ha az ember kissé kiműveli a látását ahhoz, hogy egy tudós könyvében, egy tudományos értekezésben felismerje és tetten érje a tudós intellektuális *idioszinkráziáját* – minden tudósban van ilyen –, akkor emögött jóformán mindig megláthatja a tudós 'előtörténetét'."[35] René Wellek és Austin Warren definícióját pedig senki nem vonja kétségbe: „az irodalomszociológia feladata, hogy az egyes társadalmakra nézve kinyomozza, mi is az értelmiség pontos társadalmi státusa, milyen mértékben függ az uralkodó osztálytól, milyen gazdasági forrásokra támaszkodik, s milyen az író presztízse".[36]

A lélektan felől sem maradt ösztönzés nélkül az irodalomszociológia: Szondi Lipót sorspszichológiájának téziseit, állandó érintkezést teremtve két diszciplína között, egyértelműen tárgyához vonni kényszerül. Az ember személyiségének többdimenziós szemléletéből a létezés-sors négy komponenséből az egyikre, a szociális sorsra mint közelítési szempontra irodalomszociológiai vizsgálódás épülhet: „Az én-, a karakter- és mentális sors mellett a szociális környezet is meghatározza a létezés-sors alakulását. Az a körülmény, amelybe az ember mint bizonyos szociális rétegbe, társadalmi rendszerbe, illetve rendszertelenségbe (például háború, forradalom, diktatúra stb.) akarva-akaratlanul beleszületik vagy belekényszerül, szociológiailag meghatározza az egyén szociális sorsának kényszerrészét. A szociális ellentétességek alkalomról alkalomra történő tudatosítása az én ereje segítségével átsegíti a szociális sorsot a kényszer állapotából a szabad választás állapotába, s így az egyén a szociális rétegződés egy magasabb – vagy alkalmanként mélyebb – pozícióját képes megszerezni."[37] Szondi mondata a társadalmi mobilitás lényegi tényezőjére utal, amelynek már az Athenaeum korát megelőző, az írást mint társadalmi mobilitási csatornát definiáló igen világos megfogalmazását Bessenyei György adja: „Két dolog támadt világunk lármája között, edjik fegyver, másik penna. valaki az alsó községnek a homáljából és a' rabi sorsból magát ki-akarja emelni, vagy fegyverrel, vagy pennával kel néki evezni."[38] Ahhoz azonban, hogy megállapítható legyen, társadal-

[34] Robert ESCARPIT, *Irodalomszociológia. A könyv forradalma,* Bp., 1973, 41.

[35] Friedrich NIETZSCHE, *A vidám tudomány* = Fr. N. *Válogatott írásai,* Bp., 1984, 206.

[36] René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete,* Bp., 1972, 141.

[37] SZONDI Lipót, *Ember és sors,* Bp., 1996, 24.

[38] BESSENYEI György, *A magyar nemzetnek szokasairul, Erköltseirül, uralkodásának modjairul, Törvényeirül, és nevezeteseb viselt dolgairul* = B. Gy. *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778,* Bp., 1992, 91.

mi mobilitási csatornája lett-e szerzőinek az, először a szociális sors alakításában döntő négy komponenséből az elsőt kell szemügyre venni: „A szociális réteg, amelyből az egyén származik és az aktuális társadalmi rendszer, amelyben az egyén élni kénytelen."[39]

Az irodalomszociológiai szemlélet érvényesítésének bizonyára nem kedvezett, hogy Magyarországon évtizedekig a társadalmi meghatározottság kérdése többnyire olyan ideológiai csomagolásban jutott szerephez, hogy e pakk kibontásának módját szükségszerűen bizonyos korlátozottság jellemezte. Éppen ezért a módszertant illetően más diszciplínák, elsősorban a társadalomtörténet és szociológia eredményei forgathatók haszonnal (az irodalomszociológia szükségét bemutatandó, s a statisztikai módszert megkedveltetendő Escarpit születési hely és társadalmi foglalkozás statisztikai módszerrel történő vizsgálatából mutat be példát[40]), az elitkutatás például egyik megtermékenyítője lehet az irodalomszociológiának (Gertraud Linz a németországi irodalmi elitet méri fel a társadalmi mobilitás szempontjából az 1953–1956–1959-es évekre fókuszálva; 199 írót vizsgál, akik közül 132 szociális származását tudja megállapítani;[41] William D. Rubinstein a brit elit szociális származásának és iskoláztatásának összefüggéseit kutatja;[42] Hunfalusy Szabolcs egyetlen oktatási intézmény diákjainak az öröklött és a szerzett gazdasági és kulturális tőke eltérésén alapuló szociológiai jellemzőit dolgozza fel[43]). Raymond Williams *The Long Revolution* című könyve *The Social History of English Writers* fejezetében beszámol azon vizsgálatának eredményéről, amelynek tárgyául közel 350 1470 és 1920 között született angol írót választott. Vizsgálódásához fő forrásként a *Dictionary of National Biography*-t és az *Oxford Introduction to English Literature*-t használta. Arra a kérdésre kívánt választ adni: meghatározó volt-e írásaik minőségét illetően társadalmi származásuk, iskolázottságuk, fő jövedelemforrásuk. Jövedelemforrásuk alapján három kategóriát alkotott: anyagilag független, azaz jövedelme örökölt vagyonból vagy birtokból származik; alkalmazott, azaz munkavállaló olyan munkaterületen, amelynek nincs köze az íróséghoz, pl. nem lapnál dolgozik akár hivatalszolgaként; hivatásos, azaz a fő jövedelemforrása az írásból származik. Közelítési szempontjai mintaadóak, még akkor is, ha kérdése az Athenaeum vizsgálati körétől eltérően egészen más dialógust hoz létre kutató és tárgya között.[44]

Az Athenaeum esetében a kutatás távolabbi céljaira tekintettel négy tényező került a felmérés fókuszába:

– a szerzők életkora a publikáció évében;

– a szerzők szociális származása, azaz a családtípus, amely az apa gazdasági és társadalmi helyzetén alapul;

[39] SZONDI, *i. m.,* 24.

[40] Robert ESCARPIT, *Irodalomszociológia. A könyv forradalma,* Bp., 1973, 37–41.

[41] Gertraud LINZ, *Literarische Prominenz in der Bundesrepublik,* Walter-Verlag, 1965, 134–145.

[42] William D. RUBINSTEIN, *A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970 = Túlélők: Elitek és társadalmi változás az újkori Európában,* Bp., 1993, 117–189.

[43] HUNFALUSY Szabolcs: *A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére,* Sic Itur Ad Astra, 1995/1–2. sz., 93–129.

[44] Raymond WILLIAMS, *The Long Revolution,* Westport, 1975, 230–245.

– iskolázottságuk;
– jövedelemstátusuk, azaz fő jövedelemforrásuk;
– hivatásstátusuk, azaz akadémiai tagságuk (a korszakban értelmiséginek tekintett pályák körébe az 1848. évi V. tc. 2. § d. pontja alapján „a magyar tudós társaság tagjai" is beletartoznak).

A korabeli magyarországi társadalomszerkezetet tekintetbe véve, származásuk, azaz társadalmi jogállásuk szerint a következő kategóriákba sorolhatók: főnemesség – köznemesség – honoráciorok – jobbágyság – polgárság.[45] E fogalmak értelmezését elvégezték a történészek, itt egyedül az időszak társadalmi átmenetiségét, átstrukturálódását, az értelmiségnek mint rendnek a formálódását is leképező honorácior réteg jelentését fontos Heckenast Gusztáv interpretálásában idézni: „A 'honorácior' szó mai nyelvhasználatunkban értelmiségi foglalkozású embert jelöl. Eredetileg, mint középfokú melléknév, nem abszolút meghatározója egy társadalmi rétegnek, hanem csak egy másik társadalmi osztályhoz viszonyított megjelölés. A reformkorban általában a jobbágyoknál 'tisztesebb' nem-nemes protestáns papokat, tanárokat, tanítókat, ügyvédeket, orvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket, állami, megyei és városi tisztviselőket, jegyzőket, gazdatiszteket és művészeket értik alatta, egyszóval a hazai értelmiség egész nem-nemes részét, azonban egyértelmű, pontos definíciója e társadalmi kategóriának nincsen."; „itt nem lehet szó új osztályról, hanem csak a legkülönbözőbb elemekből összetevődött társadalmi rétegről, melynek leglényegesebb ismertető jegye, hogy tagjai bár nem nemesek, nem állnak úri hatalom alatt, a jobbágyság sorából iskolázottságuk, foglalkozásuk, életmódjuk révén kiemelkedtek."[46] „A honoráciorok életmódjáról forrásaink semmit sem mondanak. Mivel a honorácior-réteg rendkivül heterogén elemekből áll, ami jellemző az egyik rétegre, semmiképpen sem felel meg a valóságnak egy másik csoport esetében. A nem nemes pap vagy tisztviselő életmódja nagyon különbözött a falusi jegyzőétől, vagy pláne a kovácsmester-állatorvosétól, bábáétól. Általánosságban megállapítható, hogy a honorácior életmódja, életkörülményei nem ütnek el környezetétől. A városi nem-nemes értelmiség éppúgy gazdálkodik, mint az előkelőbb polgárok, értelmiségi foglalkozásuk kiegészítéseként."[47]

A honoráciorok életútjának, életmódjának tényfeltáró vizsgálatának hiánya nem csak a történészeket foglalkoztatja; az irodalomtudomány szempontjából sem mellőzhetők azok a körülmények, amelyeknek adatolt megismerésével adósok vagyunk: „Nem rajzolta meg senki a plebejus honorácior életiskoláját. Kemény iskola volt, gerinchajlító, gerinctörő. Petőfi akkor jött, amidőn, mint egykor Augustus éveiben, már 'elérkezett az idők teljessége'. Plebejusnak lenni s lázadónak számára már egyet jelenthetett. De azelőtt mi volt! A szolgadiákból, a szegény eminensből, a jótékony kegyesség eleven illusztrációjából szertehányódó nevelő, titkár, gazdasági dijnok lett. Harminc-, harmincöt éves koráig, midőn nemesi társai már tekintélyes közéleti férfiak, előtte többnyire még a családi élet

[45] TAKÁCS Mária, *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847,* Bp., 1909, 5–37.
[46] HECKENAST Gusztáv, *Honoráciorok a reformkorban,* Századok, 1989/3–4. sz., 429.
[47] *Uo.,* 438.

lehetősége, a legegyszerűbb élettani szükségletek emberhez méltó kielégítése is zárva."[48] Németh G. Béla irodalomszociológiának szóló jelzését tágabban értelmezve nemcsak a plebejus honoráciorok életútja kérhető számon, hanem az íróknak a korabeli megélhetési költségeket[49] és honoráriumokat, életkörülményeket tekintetbe vevő életútkutatása is, amelyhez módszertani segítséget a szociológusok életútkutatási programjától is kölcsönözhetünk,[50] s a lehetőséggel él majd e vizsgálódás végrehajtója is.

A felmérés elengedhetetlen feltétele: a mintavétel kritériumainak a kidolgozása. Készül az Athenaeum repertóriuma, amely a folyóirat valamennyi közleményét feldolgozza, s szándéka szerint az abban megjelent összes írás szerzőjét identifikálja. A mintavételhez például először a szerzői névsor alapján definiálni kell, hogy ki az, akit a felmérés szerzőnek, majd pedig a folyóirat szerzői köréhez tartozónak tekint. A szerzőt illetően Czuczor–Fogarasi egyik értelmezése elfogadható lehet: „Ki bizonyos elmeművet hoz létre",[51] azzal a megkötéssel, hogy az „elmemű" ismérveit a közlemények fajtái (esszé, vers, prózafordítás, aforizma stb.) és egyéb körülmények együttese határozza meg (ilyen körülménynek tekintendő például a korabeli fordítási gyakorlat). A szerzői körhöz tartozás kérdése időigényes megfontolás tárgya, hiszen nem lehet pusztán statisztikai méricskélésre bízni a döntést. A vizsgálat jelen állapotában metodológiailag éretlen; a továbblépést segítendő a kalibrálás megtörtént: a mintát az első évfolyam szerzői adták (44 fő), a mintavétel tehát nem reprezentatív, hanem egyértelműen szűk körű volt. A minta nagyságát figyelembe véve, egyelőre szó sem lehetett szerzői körről, hanem csupán olyan egyénekről, akiknek akár csak egyetlen írása/fordítása is megjelent 1837-ben a lapban. Forrásként Szinnyei *Magyar írók élete és munkái* szolgáltatta az adatokat.

E kezdetleges mérőműszer ugyan nem bukott meg a próba során, eredményről azonban – tekintettel a mintavétel szűkkörűségére is – a faktológia, vagyis az interpretáció nélküli tényfeltárás szintjén nem érdemes számot adni.

Kóda

Farkas Gyula 1932-ben megjelent *A „Fiatal Magyarország" kora* című vitatott könyve szövetéből számos kibomlott és továbbszövendő szál maradt, amelyre elméleti háttéranyagként nem, legfeljebb vitatandó és újragondolandó szövegként érdemes ilyesfajta vizsgálódás során gondolni. Fontos feladatot tekintett ugyanis magáénak a szerző, amikor könyvében a 19. századi irodalmi élet néhány évtizedét vette szemügyre elsősorban szellemtörténeti aspektusból, tévesnek ítélt adatokra, teóriákra építve. A nemzedékekre vonatkozó kérdésfeltevését, melyet munkája gyúpontjába helyezett, azonban nem lehet

[48] NÉMETH G. Béla, *Az „irodalmi" értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után = Létharc és nemzetiség, i. m.,* 431.

[49] BÉLAY Vilmos, *Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848) = Tanulmányok Budapest múltjából,* XIV, Bp., 1961, 363–406.

[50] Replika, 1993. április, 9–10. sz., 110–186.

[51] CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára,* Pest, 1862–1871, V, 1305. hasáb.

figyelmen kívül hagyni, sőt nyomvonal: nem pusztán azért, mert az írók szociális származásának, származás és műveltség, származás és szellemiség viszonyának külön fejezetet szentelt. Ennél lényegesebb, hogy kontúrtalan frazeológiája ellenére, a nemzedékfogalom tisztázása felé törekvő „kollektív irodalmi szemlélet"-e (azaz a kollektív jegyek, jelenségek stb. felismerését célzó megközelítése) máig rejtve maradt kérdések fénybe állításához adhat termékenyítő kiindulást: „Összefoglaló irodalomtörténeteink egymás mellett tárgyalják az írói egyéniségeket és az irodalmi műveket, biografiát és bibliográfiát adnak, a kor jellemzésének rendszerint meg kell elégednie egy bevezető fejezettel. A nagy monográfiák – akár az egyéniség, akár a műfaj a tárgyuk – csak háttérnek festik a kort. Igaz, hogy így a nagy alkotók és jelentékeny művek bővebb és elmélyedőbb jellemzést kaphatnak, de viszont elsikkadnak a csak-korszerű írók, akik nélkül a lángészt épen úgy nem lehet megérteni, mint a korszellemet, melynek hatását egyikük sem kerülheti el. A fejlődés kollektív jegyeinek feltüntetése azonkívül olyan törvényszerűségeket sejtet meg, melyek az irodalmi életen túl egész nemzeti létünk problémáit hivatottak megvilágítani."[52]

Az Athenaeum szerzői körét kutató közel sem ennyire nagyra törő, a nemzeti lét problémáit is firtató kérdéseket, hanem a kollektív jegyeket illetően kapott föl fontos kilógó szálakat Farkas Gyula szövetéből; s ahol Farkas megállt, s szerepét az esztétának kínálja,[53] ott az empirikus kutatás eszközeivel óhajtja az Athenaeum szerzőinek státusdefiníciójának táblázatos feldolgozása után, öröklött és szerzett gazdasági és kulturális tőkéjük felmérése alapján kollektív státusjegyeiket, közös kulturális és szocializációs élményeiket felismerni; a folyóiratot mint szocializációs fórumot, majd a szerzői kör kollektív jegyei és a nemzedékfogalom kölcsönviszonyát vizsgálni az 1830/40-es években.

[52] FARKAS Gyula, *A „Fiatal Magyarország" kora,* Bp., 1932, 11–12.
[53] *Uo.,* 302.

KOROMPAY H. JÁNOS

SZERKEZET ÉS JELENTÉS A *JÁNOS VITÉZ*BEN

Petőfi *János vitéz*ének szövege 27 római számmal jelölt részre tagolódik: ezek egymásutánisága, elrendeződése és egymáshoz való viszonya határozza meg a szerkezet fő arányait. A legegyszerűbb, legtermészetesebb sorban követik egymást: az események időrendjében. De már itt szembetűnik egy kivétel, a tizennegyedik, amely csak látszólag illeszkedik a cselekmény kronológiájába, valójában azonban időbeli visszaugrást jelent: Jancsi itt mondja el életét a francia király udvarában. A szerkezet szempontjából pedig még egy jelentőséggel bír az elbeszélés folytonosságának ez a megszakítása, hiszen a XIV. fejezet – a fejezetek számát tekintve – éppen a *János vitéz* középpontjában található, tehát kiemelt helyét és funkcióját tekintve egyaránt centrálisnak mondható. S centrális és bizonyos értelemben szimmetrikus az egész szerkezet is, amelyet a megzavart és a megvalósult idill kezdő- és zárófejezete fog keretbe.

A *János vitéz* 370 négysoros versszaka nem egyenletesen oszlik meg a 27 fejezet között, s az egymást követő rövidebb és hosszabb egységek pusztán változó terjedelmük következtében is bizonyos szabályszerűségek, ritmikusan váltakozó periódusok előidézői lesznek, megteremtve ezáltal az elbeszélés belső ritmusát is.

A fejezetek hosszúságát versszakokban mérve így alakulnak a mű arányai:

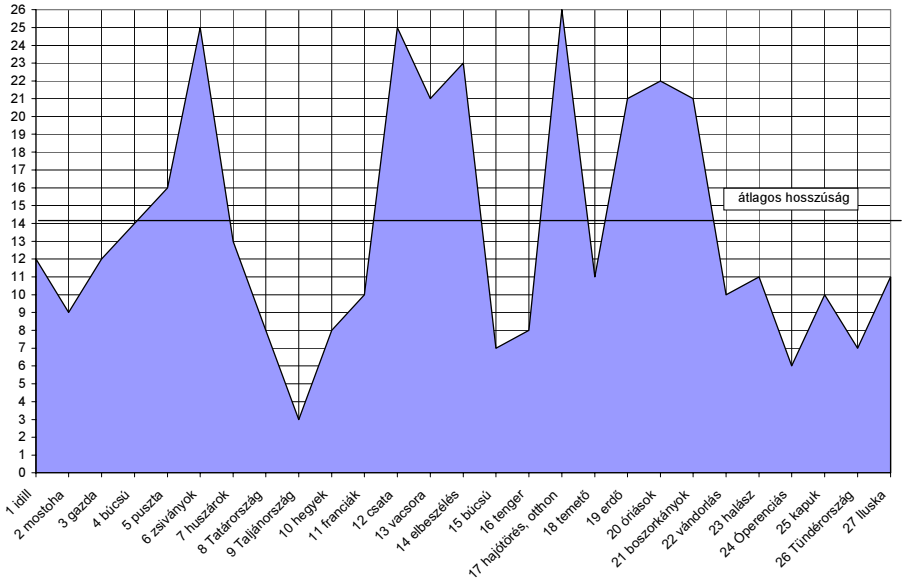

Szembetűnő mindenekelőtt a rövidebb és a hosszabb fejezetek közötti átmenetek megléte. Nem szeszélyesen ugrál, hanem többnyire egyenletesen nyúlik és rövidül meg az egymást követő egységek terjedelme; szinte érezni, ahogy a mesélő belemelegszik az elbeszélésbe, majd a kevésbé fontos mozzanatoknál keveset időzve, ismét szívesebben részletezi az érdeklődésre inkább számot tartó eseményeket. Jellemző továbbá, hogy az egyenletesebb ritmusú kezdőfejezetek után nő meg leginkább a különbség az egyes szakaszok terjedelme között, míg a mű utolsó részében ismét csökken a kilengés, s mintegy megnyugszik a narrátor hangja, hősét immár biztos kézzel vezetve a közeli végcél felé.

A végleteket szemlélve – a legrövidebb és a leghosszabb fejezeteket összehasonlítva – újabb összefüggések tűnnek elő. Mit olvashatunk a legrövidebb szakaszban, a kilencedikben? „Itt semmi különös nem történt népünkkel" – írja Petőfi. Mit jelent ez? Feltehetőleg azt, hogy az elbeszélő itt szünetet tart, mert az ihlet elapadt, kihagy; már előbb jár a gondolat, mint a mese; már alig várja, hogy további szószaporítás helyett ugorjék egyet, s utolérje ismét önmagát. Más magyarázatot aligha lehet adni arra, hogy egy elbeszélő, epikus (azaz inkább: epikus igényű) műben külön kis fejezet keretében hangozzék el az „Itt semmi különös nem történt" sor.

A rövidebb szakaszok általában a közjáték szerepét töltik be, átmenetet teremtve a cselekmény jelentősebb állomásai között. Leginkább a vándorlások, a magányos meditációk és a líraibb részek fejezetei ezek, s ami meglepő: számukat tekintve meghaladják az eseményesebb, mozgalmasabb, hosszabb szakaszokat.

Mert – s ez következő tanulságunk – a leghosszabb fejezetek egyben a legmozgalmasabbak is: Jancsi hőstetteit szinte kivétel nélkül ezekben viszi véghez (kivétel csak a Tündérország kapuit őrző fenevadak legyőzése, de itt már oly közel járunk a célhoz, hogy Jancsi is, a mesélő is gyorsabban verekszi át magát az utolsó akadályon).

De ismét meg kell lepődnünk: az egész mű 27 fejezetéhez viszonyítva Jancsi nagy tetteinek száma tulajdonképpen aránytalanul csekély. Mert mit is cselekszik voltaképpen? Az első tizenhárom szakaszban, tehát a János vitéz név kiérdemléséig végeredményben nem mást, mint hogy megfenyegeti a mostohát, hogy felgyújtja a házát; majd fel is gyújt egy házat, a zsiványokét; s a nagy csatajelenetben is a török basa kettéhasítása jelenti az egyetlen tulajdonképpeni vitézi mozzanatot, a királylány megmentése ennek már egyenes következménye. De a mű második felében sem sokkal több a valódi hőstett: a két óriás furfangos legyőzése után a boszorkányok döngetését már az óriások végzik el helyette, s kardját legközelebb és utoljára már csak Tündérország kapujában kell elővennie.

Az, hogy ennek ellenére az olvasó a cselekményességnek, a mozgalmasságnak és a nagy tettek sokaságának összbenyomását őrzi a *János vitéz*ről, a költő szerkesztési művészetének, a szerkezet arányainak köszönhető. Ábránkat jobban szemügyre véve kiderül ugyanis, hogy az eseményes jelenetek egyre gyorsuló ritmusban követik egymást, s a cselekmény szövetében való ilyen elhelyezésük, egyre sűrűbb megjelenésük sugallja az egész műről kialakított mozgalmasságélményt. Másrészt pedig az utolsó diadalt közvetlenül követi a beteljesedés, a jutalom, s így a főhős boldogságának elérkezésével együtt a befogadó tudatában is hasonló gyorsasággal jön létre a régóta várt s a végső benyomást is meghatározó nyugalmi állapot.

Ezek után vizsgáljuk meg a fejezetek belső felépítését, a szerkezeti sajátosságaikat jellemző közös mozzanatokat. Közös mindenekelőtt a fejezetkezdés motívuma. „Tüzesen süt le a nyári nap sugára / Az ég tetejéről"; „A patak habjain piroslott az este"; „A nap akkor már a földet érintette"; „Mikorra a patak vize tükörré lett, / Melybe ezer csillag ragyogása nézett"; „Mikor a nap fölkelt, s a holdat elküldte"; „Az idő járása éjfél lehetett már"; „Hát sugarát a nap fegyverekre lőtte"; „Másnap reggel a nap szokás szerint fölkelt"; „A leáldozó nap utósó sugára / Vörös szemmel nézett a siralmas tájra"; „Már sokszor telt s fogyott a változékony hold, / S váltott a téli föld szép tavaszi ruhát"; „Hogy a kelő hajnal rásütött arcára": az időnek, a napszaknak, az évszaknak ez a következetesen végigvitt pontos számontartása és jelzése szinte valamennyi fejezet indításának sajátja. S az időmegjelölésnek közös, már-már vezérmotívumszerű eszköze a nap, a hold, a csillagok állása. Ezek azonban nemcsak az időbeliség viszonyítási pontjai, hanem állandó kísérői, szinte társai is Jancsinak, az eseményeknek pedig szemtanúi, a mesélő tekintetének vezetői: „A föltámadó nap legelső sugára" tekint be a zsiványtanya romjai közé, a nap véteti észre Jancsival a huszárok fegyvereit, a nap követi végig a csata kimenetelét, az süt rá a hazatéréskor faluja tornyára; s a motívum olyannyira fontos kelléke lesz a fejezetkezdések folyvást megújuló lendületének, hogy még az utolsó előtti szakaszban is megjelenik, itt azonban már hiányként, „negatív festés"-ként jellemezve Tündérország idilljét:

Tündérországban csak híre sincs a télnek,
Ott örökös tavasz pompájában élnek;
S nincsen ott nap kelte, nap lenyugovása,
Örökös hajnalnak játszik pirossága.

Ha már most e fejezetkezdő időmegjelölésekből a mű időperspektívájának meghatározására teszünk kísérletet, vagyis az időbeliség síkján érvényesülő fő tendenciákat keressük, legelső és legfontosabb következtetésünk az lesz, hogy a konkrét idő kezdeti ábrázolásától az időtlenség állapotáig halad a *János vitéz*. Az időbeliség és az időtlenség e két pólusa között azonban nincsen szakadék, még csak ellentmondás sem: az első fokozatosan megy át a másodikba.

Melyek ez átmenet szakaszai?

Az első fejezetek életképszerű realitása reális elemek reális kapcsolataiból, azaz valóságosként elfogadható jelenségeknek a valóság logikáját követő összefüggéseiből épül fel. Ezt az első nagyobb egységet, egészen a huszárokkal való útra kelésig, a konkrét időjelzések jellemzik; s az addig eltelt idő pontosan mérhető is: Jancsi a kezdőfejezettől számított harmadik napon áll be katonának.

Ekkor, a vándorlás során, a meseföldrajz országainak összekeverésével a valóságjelenségek reális kapcsolatai kezdenek megbomlani, s helyükbe olyan összefüggések is lépnek, amelyeket már nem a valóság, hanem az afölötti, obsitos-jellegű tréfálkozás logikája határoz meg. A hazatérés-fejezetben pedig az első mesei motívum, a griffmadár is megjelenik, s Óriásországot már teljes egészében fantasztikus (méretű) lények népesítik

be; innentől kezdve tehát a tiszta mese birodalmában vagyunk. Az irreális elemek közötti kapcsolatok viszont még reálisnak mondhatók: az óriások például éppúgy élnek és meghalnak, beszélnek, örülnek és sírnak, mint a közönséges emberek.

Ezt az átmeneti egységet, amelynek első részét tehát a reális elemek irreális kapcsolatai, második felét pedig inkább az irreális elemek reális kapcsolatai jellemzik, s amely voltaképpen az egész mű legnagyobb, középső részét teszi ki, már nem a kezdeti, konkrét időmegjelölések kísérik. „Nos hát ment a sereg, csak ment, csak mendegélt"; „Már sokszor telt s fogyott a változékony hold, / S váltott a téli föld szép tavaszi ruhát"; „Nem bizonyos, mennyi ideig haladott"; „Vándorolgatott az én János vitézem"; „Igy ballagott egyszer": itt már nem tudjuk követni az eltelt időt; múlásának érzékelésére csak ritkán van lehetőségünk (ilyen támpont pl. a hazatérés-jelenetben a „Jancsi bácsi" megszólítás).

Az időbeliségnek ez a bizonytalanná, követhetetlenné válása készíti elő Tündérország örökös hajnalát. A mesei motívumokat itt már csodás kapcsolatok kötik össze: ilyen a tündérek halhatatlansága (az óriások is, a boszorkányok is halandók voltak!), s ilyen az élet vizéből Iluska feltámadása. Idill ez is, éppúgy, mint az első fejezetben, de időtlen, örökkévaló idill, amelyet többé semmi sem veszélyeztethet.

Következő tanulságunk, az egész mű hosszmetszetében érvényesülő másik fő tendencia az elbeszélés tempójával kapcsolatos. Nem egyenletes ez a tempó, s maga a cselekmény sem folyamatos valójában, hiszen a fejezetek legtöbbjét időbeli ugrások, vágások választják el egymástól: dél van az első szakaszban, este a másodikban, késő éjjel a negyedikben, reggel az ötödikben. De olykor egy fejezeten belül is megszalad, felgyorsul az idő múlása. Ilyen vágás van a második fejezet nyolcadik sora után: „»Megnézem, mit csinál? ha henyél: jaj neki!« / Jaj neked, Iluska, szegény árva kis lyány! / Hátad mögött van már a dühös boszorkány"; ilyen megszakítása az elbeszélés folyamatosságának a hetedik fejezet végén beiktatott kitekintés („Bámulói lettek katonapajtási" stb.); ilyen időbeli ugrás a csatajelenetben az alábbi versszak:

Erre a magyarság lóra kerekedett,
S keresni indult a rabló törököket;
Nem soká kereste, mingyárt rájok akadt,
És egy követ által izent nekik hadat.

Ugyanott hasonlóképpen rántja össze, tömöríti az elbeszélést a „Hegygyé emelkedett már a török holttest" sor; s ilyen felgyorsulás látható pl. a XXIV. fejezetben is: az óriás Jancsit – az időtlenség világában való konkrét időmegjelöléssel élve – „Három hétig vitte szörnyü sebességgel".

A tempónak e helyenkénti megugrásainál azonban az elbeszélés ritmusának a mű hosszmetszetében érvényesülő még jellegzetesebb tendenciája az állandó gyorsulás, amely tulajdonképpen az egyre nagyobb időbeli vágásokból következik. Az első hét fejezetben három nap történetét kapjuk; innen már éveket ugrunk a tizenhetedikig, a hazatérésig. A mű elején Jancsi „nem érte meg még huszszor a telet", s meglett férfiként, „Jancsi bácsi"-ként ér haza falujába, a mese végéig pedig ismét esztendők telnek el. Az

elbeszélésnek ez a kezdetben egyenletes, nyugodt, majd felgyorsuló, s végül az időtlenségben megállapodó ritmusa jellemzi legérzékletesebben, legmegfoghatóbban Petőfi tempókezelését a *János vitéz*ben.

A fejezetkezdő időmegjelölésekkel együtt jár a térbe helyezés mozzanata, a táj, a helyszín rövid leírása, a faluvég, Iluskáék kertje, a puszta, az erdő és így tovább: „Jancsi már hetedhét országon túl jára"; a sereg „Tatárországnak már elérte közepét"; „jól bent vala már nagy Taljánországban"; „a magyarság beért az országba"; „Csatahelyre értek"; „Ment János vitézzel a megindult gálya"; „János az erdőben mindig beljebb haladt"; „ez volt a sötétség országa"; „János vitéz egy nagy hegy tetején jára"; „belépett János vitéz ez országba" stb. Az egyes fejezetek színhelye folytonosan változik; a hazatérési jelenettől eltekintve nincs olyan mozzanata a cselekménynek, amely során a hős visszatérne egy már ismert vidékre. E folytonos színtérváltozást azonban nem költői szeszély, hanem szerkesztési gond igazgatja: a térelemek sora nem heterogén halmazt, hanem leírható és értelmezhető rendszert alkot.

Tekintsük át e rendszer jellemző jegyeit.

Faluvégi patakpart, falusi ház, kert, puszta, erdő; távoli országok, hegyek, tengerek s azokon túl a franciák földje; Óriásország, a sötétség birodalma; végül pedig Tündérország, ahol „a világnak vége" van: a tér nem csupán változik, hanem fokozatosan növekszik és kitárul; egyre nagyobb, egyre tágasabb az a világ, amelyet Jancsi vándorlásai során bejár.

Ennek a pontból a végtelenig, a faluvégtől a világ végéig táguló térnek van egy földi és egy mesei végpontja. Az első Franciaország, amely az otthontól legtávolabb fekszik, s amelynek távolításához a mesés földrajz fejezetei is hozzájárulnak; a másik Tündérország. S van egy középpontja is ennek a világnak: a falu, ahonnan Jancsi elbujdosni kényszerül, s ahol társát és otthonát reméli megtalálni. Ez a pont mintegy centripetális erővel húzza őt vissza pályájának mindegyik állomásáról: már a pusztából hazatér álmában („Az álom őt oda vítte a honnan jött, / Iluskája pihent hű karjai között"); a zsiványoktól is hazakészül, amint teheti:

Most a kincses kádhoz! megtöltöm tarisznyám,
Haza viszem neked, szerelmes Iluskám!
Cudar mostohádnak nem lészsz többé rabja,
Feleségül veszlek… isten is akarja.

Házat építtetek a falu közepén,
Ékes menyecskének oda vezetlek én;
Ottan éldegélünk mi ketten boldogan,
Mint Ádám és Éva a paradicsomban…

A huszárok között is folyvást hazagondol, s „noha sok földet bejára, / Sehol sem akadt ő Iluska párjára"; „szép Iluskájára" emlékszik vissza, amikor a francia király ígéretét

hallják a huszárok a csata előtt, s őrá akkor is, amikor a királylány láttán „szíve nagy tusáját" kell legyőznie, és nemet mondania a királynak is.

Egyre távolabb kerül az otthontól, de lélekben szüntelenül otthon van; vándorlásának értelme és célja a hazatérés, a megállapodás, az otthonteremtés, amelynek vonzereje csak fokozódik a távolság megnövekedésével, olyannyira, hogy a legmesszebb pontról is szinte pillanatok alatt röpülhet haza. Ez magyarázza az elbeszélés logikájának azt az ellentmondását, hogy míg Jancsi távolodása a falutól fejezetek sokaságán keresztül, időben pedig évekig tartott, most egy versszak is elég arra, hogy hazajusson. Amit eddig távolított a térelemek megszerkesztett rendszere, most egyszerre közelíteni kell, s itt már csodás eseményre, a mese logikájára van szükség. Ez a lélektani háttér és szerkezeti szükségszerűség magyarázza a griffmadár-motívum megjelenését, s így már valóban elég egy strófa ahhoz, hogy Jancsi otthon teremjen:

Ment, tudj' az isten, hány országon keresztül;
Egyszer, hogy épen a nap az égre kerül:
Hát a viradatnak legelső sugára
Rásütött egyenest faluja tornyára.

Sok vita folyt már arról, hogy vajon a valószerű és a mesés, a reális és az irreális motívumok aránya szerint nem tagolódik-e a *János vitéz* két, egymáshoz tulajdonképpen csak szervetlenül illeszkedő részre, s hogy vajon a hazatérés után következő második nagy egység ugyanazon ihlet teremtménye-e, mint az első, nem csak utólagos kiegészítése-e egy már lekerekített, lezárt egésznek. Úgy gondoljuk, hogy a korábban, az időperspektívával kapcsolatban már említett fokozatos átmenetek megléte mellett különösen a griffmadár-motívum belépésének mozzanata azt látszik igazolni, hogy az egész mű szerkezeti koncepciója s ezen belül is a tér- és időbeliség fő tendenciái, tehát az elbeszélés tulajdonképpeni koordinátarendszere és logikája már kezdettől fogva magában hordozza a mesébe való átmenetnek nemcsak lehetőségét, hanem szükségszerűségét is. Mert nyilvánvaló, hogy egyetlen mesei motívum is elegendő ahhoz, hogy az elbeszélő fantáziájában s a befogadó tudatában megnyíljék az út az egész cselekmény meseivé való átformálódása s ilyenként való elfogadása felé.

A folytatásban mesét vár tehát a hallgatóság, de még nem azt kapja. Egyelőre elég a meséből annyi, hogy Jancsi már otthon van, hogy sikerült megoldást találni hazajuttatására, hogy akadálytalanul érvényesülhetett a térbeli centrum vonzásának ereje. Otthon ugyanaz a falusi életkép várja, amelyet annak idején otthagyott – de Iluska nélkül. S ekkor gyökeresen megváltozik a helyzet: a vonzás taszítássá válik, s ugyanaz az erő, amely eddig ellenállhatatlanul hazafelé húzta, most éppoly ellenállhatatlanul röpíti kifelé; de most már nem ugyanazon az úton, amelyet már végigjárt egyszer, hanem – s itt töri át az elbeszélés végleg a realitások logikáját – a tiszta mese világában.

Ezen a szinten már szabadon szárnyalhat a fantázia; nem kell tartanunk sem az elbeszélés során létrejöhető ellentmondásoktól, sem a hős útjában fölmerülő akadályoktól. De a mesének is van logikája. Óriásország lesz az első állomás, de csak azért, hogy a

sötétség országában segítői legyenek, hogy a mostoha is megbűnhődjék, mielőtt Jancsi Tündérországba érkezik az óriás jóvoltából. Csak a végpontban derül ki az, hogy éppúgy, mint korábban, János vitéz most is állandóan Iluska felé mozgott, őhozzá közeledett. De – s itt a paradoxon – amikor kereste őt, akkor veszítette el; amikor lemondani akart róla és életéről, akkor találta meg:

„Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek."
S beveté a rózsát a tónak habjába;
Nem sok híja volt, hogy ő is ment utána…

De csodák csodája! mit látott, mit látott!
Látta Iluskává válni a virágot.

Mint mondottuk, az egyes szakaszok indításának közös motívuma az időmegjelölések mellett a helyszín leírása vagy legalábbis jelzésszerű bemutatása. Ami ezt a hallgatóság szempontjából szüntelenül aktuálissá teszi, az a megpillantás, a közeledés, a megérkezés, a megállás újra meg újra ismétlődő eseménye. Mert a *János vitéz* egyes fejezetei nem csupán idő-, hanem térbeli ugrásokkal is követik egymást, általában nem mozgóképek egymásba folyó huzamosságával, hanem sokkal inkább a teljes folyamatból kiragadott állóképek egymásutániságával. A mozgás szinte festményszerű képbe merevedik a fejezetek elején, amely csak a jelenet végén mozdul el újra: a megérkezés, a megállás fejezetkezdő mozzanatának így a távozás, a búcsú, az elindulás záró motívuma felel meg. A képnek ilyen megállására majdnem mindegyik szakaszból idézhető példa: „a nyájjal elérte a kaput"; „Megállt, elővette kedves furulyáját"; „Azért is közéjök nagy bátran belépe"; „a katonák közelébe értek"; „Tatárországnak már elérte közepét"; „a magyarság beért az országba"; „Csatahelyre értek"; „Meg is állt, hogy körülnézze a világot"; „belépett János vitéz ez országba" – és a másik végletre, az elmozdulásra is: „sebes lépésekkel ment keresni nyáját"; „Kukorica Jancsi elfutott előle"; „Indult; nem nézte egy szemmel sem, hol az ut?"; „utnak eredt"; „a házból kilépett"; „lassacskán ballagott"; „gályára ült"; „János eltántorgott kedvese hantjáról"; „Elindult"; „Az óriásoktól aztán elköltözött"; „János vitéz jobbra és ők balra mentek"; „utra kerekedett"; „És már meg is indult"; „utját vissza felé vette" stb.

Kivételt ez alól csak a leghosszabb, eseményes fejezetek jelentenek, amelyek tehát leírások, állóképek közül emelkednek ki, s így, bár az egész műnek mintegy csak egynegyedét teszik ki, mégis a mozgalmasság összbenyomását keltik. Pedig a nagyobb rész megérkezések és elindulások keretezte állóképek, leírások sorozata.

„Petőfinek *nem volt epikus fantáziája!*"[1] Martinkó Andrásnak e megállapítását látszanak a mi észrevételeink is igazolni. Mert ha az epikum egyik legfontosabb kritériumának az eseményességet tekintjük, a *János vitéz* legnagyobb részében ennek kétségkívül csak

[1] MARTINKÓ András, *Költő, mű és környezet (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban),* Bp., 1973, 74.

illúzióját adja, amely alatt egy végső soron nem epikus költői diszpozíció ihletének rétegeit lehet fölfejtenünk.

A tér- és időbeli mozgásokkal összekötött állóképeket mondottuk a fejezetek centrális szerkezeti alapegységének. A *János vitéz*ben az epikai illúzió nem az egyes szakaszokból külön-külön, hanem azok egymásutánjából, együttes szemléletéből következik. Az ihlet epikus felszíni rétege csak a cselekmény statikus tömbjeinek kötőanyagát képes szolgáltatni, nem elegendő viszont arra, hogy minden ízében, a legkisebb részletekig is átjárja, átformálja az elbeszélés folyamatát. Olyan erőteret azonban meg tud teremteni, amelyben az állóképek sorozatai a mozgás, a leírások rendje pedig az eseményesség benyomását keltik.

Ha azonban a fejezeteket nem összességükben, hanem önálló egységekként vizsgáljuk, az epikai felszín alól más, lényegibb jegyek tűnnek elő. Mi az, ami mégis megeleveníti a megállított képeket? Mert nyilvánvaló, hogy a puszta leírás elmerevítené, s így széttöredezné az elbeszélés menetét; a látványelemek sora önmagában kevés. A szemlélet fikcióját csak a szemlélő fikciója teheti hitelessé: kell valaki, aki tekintetével összefogja, elrendezi, értelmezi a látványt, s akinek nézőpontjával a hallgatóság is azonosulni képes.

Ezért kulcskérdése a *János vitéz*nek a mesélő, a narrátor. Ő garantálja az elbeszélés elevenségét, folytonosságát, logikáját; az őiránti feltétlen bizalom a mű befogadásának és élvezésének legelső feltétele. Ő tölti meg élettel a megállított képeket, s teszi ezt mindenekelőtt a látvány kommentálásával. Ha a narrátornak az elbeszéléshez, a leíráshoz fűzött kommentárjait végigtekintjük, a mű alaphangjának rétegeit tudjuk jellemezni. A narrátor már az első versszakban alkalmat ad erre: „Fölösleges dolog, sütnie olly nagyon"; majd régi ismerősként üdvözli és mutatja be a főszereplőket, mintegy Jancsi első szavait előlegezve:

Mert a pázsit fölött heverésző juhász
Kukorica Jancsi, ki is lehetne más?
Ki pedig a vízben a ruhát tisztázza,
Iluska az, Jancsi szivének gyöngyháza.

„Szivemnek gyöngyháza, lelkem Iluskája!"
Kukorica Jancsi igy szólott hozzája […]

A mostoha megjelenésével ő ijed meg elsőnek („Jaj neked, Iluska, szegény árva kis lyány!"); Jancsi elmenekülését is ő menti-magyarázza, vigyázva arra, hogy hallgatósága nehogy félreértse a történteket. A búcsú után is ő kel útra vele, látva és hallva mindazt, ami elkerüli védence figyelmét:

Fütyörésztek pásztorgyermekek mellette,
Kolompolt a gulya… ő észre sem vette.

Ez a kettős, külső és belső nézőpont ad alkalmat olyan költői remeklésekre is, mint a negyedik fejezet két utolsó versszaka:

Ha ekkor mellette lett volna valaki,
Hallotta volna őt nagyot sóhajtani;
A levegőeget daruk hasították,
Magasan röpültek, azok sem hallották.

Ballagott, ballagott a halk éjszakában,
Csak nehéz subája suhogott nyakában;
Ő ugyan subáját gondolta nehéznek,
Pedig a szive volt olly nehéz szegénynek.

A narrátor Jancsi lelkiállapotát ismerve teszi hozzá az ő gondolataihoz a maga igazságát. Egyszerre két pontból, tehát összetettebben, plasztikusabban, nem síkban, hanem térben látjuk így a képet, amelynek rétegei olykor még az elbeszélés igeidő-használata szerint is elkülönülnek, mint pl. az első fejezetben:

Tenger virág nyílik tarkán körülötte,
De ő a virágra szemét nem vetette;
Egy kőhajtásnyira foly tőle a patak,
Bámuló szemei oda tapadtanak.

A mindentudó narrátor tudja azt is, amit hőse nem is sejt: „Csalatkozott Jancsi, mert az nem volt csárda, / Hanem volt tizenkét zsiványnak tanyája." – „Ha jól megfontoljuk, ez nem tréfadolog" – halljuk a kommentárt, majd rögtön a megnyugtatást is: „De az én Jancsimnak helyén állt a szíve". János „tettetett jó kedvvel" véghezvitt cseléről előre tudósít; igazi boldogságának érzékeltetésére azonban már nem talál szavakat: „Cifra beszéd kéne azt elősorolni, / A vörös nadrágban mit érezett Jancsi".

A huszárok vándorlásának csodálatos történetét is ő adja elő; a csata előtti seregszemle leírása is az ő humorától elevenedik meg (lásd a török basa csúfondáros bemutatását); a küzdelmet elismerő felkiáltásokkal követi („Hejh csinálom-adta! meleg egy nap volt ez"). A mű középső fejezetében viszont a háttérbe húzódik, s teljes egészében Jancsinak adja át a szót, aki itt narrátorrá lép elő, első személyben beszélve el élete történetét, amelynek kezdetét egy újabb narrátorra hivatkozva foglalja össze:

Egy gazdaember jó lelkü felesége
– A mint ő nekem ezt sokszor elmesélte –
Egyszer kinézett a kukoricaföldre,
S ott egy barázdában lelt engem heverve.

S míg a *János vitéz* egészére jellemző, hogy „elbeszélő modora általános alapja az a föltevés, hogy népi hallgatóságnak beszél”,[2] tehát nemcsak a mese, hanem a mesélő és a közönség közötti viszony is fikció, most a narrátor megteremti e viszonynak magában az elbeszélésben konkretizálódó tényezőit: a mesélő Jancsi, a közönség pedig katonatársai és a francia udvar – s mintegy hozzájuk tartozik az olvasó is, velük együtt hallgatva a történetet.

Ezek után pedig visszaáll az eredeti alapviszony, annak minden eddigi jellemzőjével. Folytatódik a kettős nézőpont leíró technikája, már mindjárt a hazaindulás után:

A kormányos ekkép szólt legényeihez:
„Piros az ég alja; aligha szél nem lesz.”

Hanem János vitéz nem figyelt e szóra,
Feje fölött repült egy nagy sereg gólya;
Őszre járt az idő, ezek a madarak
Bizonyosan szülő-földéről szálltanak.

Szelid epedéssel tekintett utánok,
Mintha azok neki jó hirt mondanának,
Jó hirt Iluskáról, szép Iluskájáról,
S olly régen nem látott kedves hazájáról.

A hazatérés-jelenetben derül ki, hogy a narrátor mindentudása is véges: Iluska haláláról mi is csak Jancsival együtt értesülünk (volt erre már egy korábbi példa: a nyáj elvesztésének mozzanata). Eddigi megállapításainkat tehát olyanformán kell módosítanunk, hogy a mesélő tájékozottsága csak azokra a körülményekre terjed ki, amelyek a főhős közvetlen közelében észlelhetők; távolabbi, az elbeszélés pillanatnyi stádiumában még nem aktuális fejlemények egyelőre az ő figyelmét is elkerülik, hogy aztán ezekre is teljes odaadással reagáljon, Jancsival egyidejűleg, mintegy fölerősítve és megfogalmazva az ő érzelmeit is. A kettős nézőpont ilyenkor eggyé válik; a narrátor szinte azonosul hősével.

Óriásország csőszének legyőzése után a mesélő egy pillanatra a közönséget képviseli: „Hát Jánost mi érte, szerencse vagy inség?”, majd visszavedlik a türelmetlen közbeszólót megnyugtató mesemondóvá, önnön kérdésére válaszolva: „Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsinnyég.” – A narrátor tehát változtatja helyzetét, funkcióját: hol hősével, hol hallgatóságával azonosul, hol pedig ismét ő mozgatja és értelmezi-kommentálja a történetet. Mindez az előadás fordulatosságát, elevenségét fokozza.

A következő pillanatban már újra Jancsival együtt álmélkodik: „Hát még meg a varjúk!… hú, azok voltak ám!”; s nagy körülményeskedéssel bizonygatja az elmondottak igazságát:

[2] HORVÁTH János, *Petőfi Sándor,* Bp., 1922, 114.

Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy… biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet;
Az óriás király kicsit nem építtet.

Egyre több a csodálkozó felkiáltás és a közönséghez forduló megszólítás:

No hanem hisz ugyan volt is mit látnia!
Ebédelt a király s tudj' isten hány fia.
Hanem mit ebédelt, ki nem találjátok;
Gondolnátok-e, mit, csupa kősziklákat.

A boszorkányoknál már ismét a mindentudó szerepében kalauzol:

„Éj van-e vagy szemem világa veszett ki?"
János vitéz ekkép kezdett gondolkodni.
Nem volt éj, nem veszett ki szeme világa,
Hanem hogy ez volt a sötétség országa.

Majd nézőpontváltás következik: az ajtó kulcslyukán már Jancsival együtt, az ő szemével tekint be:

A sok vén szipirtyó benn csak ugy hemzsegett.
Hánytak a nagy üstbe békát, patkány-fejet,
Akasztófa tövén nőtt füvet, virágot,
Macskafarkat, kigyót, emberkoponyákat.

Tündérország kapujában újra álmélkodó, elszörnyedő felkiáltását halljuk:

Uram ne hagyj el! itt volt ám szörnyű strázsa;
Vért jéggé fagyasztó volt rémes látása.
Egy nagy sárkánykígyó áll itt a kapuban;
Elnyelne hat ökröt, akkora szája van.

De nemsokára már védencei egymásra találásában gyönyörködik („Be szép volt Iluska!"), s megelégedéssel konstatálja – mintegy hallgatóságát is képviselve – „János vitéz ő kegyelme" boldogságát.

Horváth János szerint a *János vitéz* „szerepjáték elbeszélésben"; „a költő folyamatos önszemlélete, önmaga élvezése a fölvett szerepben" tulajdonképpen a narrátor folyvást változó, dinamikus szerepkörét jelenti. „A műköltő, és pedig a lyrikus, más tekintetben is

elárulja magát: hősével való lelki szolidaritásában."[3] Ha a narrátornak az elmondottakhoz való viszonyát, tehát a modalitás kérdéseit vizsgáljuk, mindenképpen e „lelki szolidaritás" mozzanatán lesz a hangsúly: azon az egyetemes együttérzésen, amelyet Martinkó András is hangsúlyoz: Petőfi e művével „csak az *azonosulás pólusáról* elindulva készülhet el. Magához ölelve embereit, tájait, tárgyi világát érzésben, viselkedésben, vágyban, – és nyelvben, kifejezésben azonosulva, helyesebben az azonosulást fenntartva."[4] A *János vitéz*ben szüntelenül a modalitás e fő jellemző jegyével találkozunk, s nem is csupán a főhőssel kapcsolatban: hiszen természetes, hogy Iluska megszólítása is „szegény árva kis lyány". Az viszont már meglepőbb, ahogy a mesélő a „Szegény török basát" is megsajnálja, mikor Jancsi kardjától jobbra-balra hullik „őkelme", hiszen „a rabló törökök" vezéréről van mégiscsak szó; s az óriásokkal együtt mintha ő is elszomorodna „Keserves halálán a szegény királynak", aki pedig nem sokkal előbb még Jancsival akarta fűszerezni kőszikla-ebédjét.

Nemigen lehet ezt másként magyarázni, mint a narrátor fölvett szerepének természetével, aki az elbeszélés szükségletei szerint veszi elő és teszi félre a szereplőket. Legyőzésük, eltávolításuk olyanforma, mint a sakkfigurák kiütése: szerepük véget ért, már útban vannak, tehát el kell tűnniük, s mintegy a hálátlan feladat kárpótlásaképpen jár még nekik egy-egy búcsúszó, amely egyúttal jelzi, hogy tulajdonképpen csak a játék eszközei voltak. Kivételek azonban akadnak itt is: a zsiványok, az óriások csősze, a boszorkányok és a fenevadak, tehát a kísértés, a nyers erő, a gonoszság és a hármas próbatétel képviselői.

Jancsival viszont más a helyzet. Az ő sorsa már valóban szívügye a mesélőnek, hiszen végeredményben minden őérte történik, őkörüle forog. Az az állandó rokonszenv, amely iránta a narrátor minden gesztusában megnyilvánul, már valóban nem epikusi attitűdre, hanem sokkal inkább lírai diszpozícióra vall – s hasonlóképpen lírai természetű a mesemondó szerepalakítása is.

A *János vitéz* epikai illúziója mögött tehát elsősorban a mű lírai alaptermészetét kell hangsúlyoznunk, jól tudva azt, hogy Petőfi verses epikájának e lényegi sajátossága a szakirodalom egyik legkorábbi s egyben legmaradandóbb megállapítása. E líraiság fő funkcióját pedig mindenekelőtt abban kell látnunk, hogy az epikai ihlet felszíne alatt végeredményben ez a mű szerves egységének biztosítéka, rendező elve, amely meghatározza az elbeszélés alaphangját, megteremti a lendület folytonosságát, átlényegíti a mesét és megeleveníti a szemléletet. Általa már nem csupán tanúi, hanem beavatott résztvevői is leszünk a történésnek, s bennünket is megnyer magának a narrátor szuggesztív egyénisége, amely szüntelenül megtalálja a lehetőséget arra, hogy erőlködés nélkül, könnyed fesztelenséggel érvényesítse rajtunk akaratát.

Az epikus szálra felfűzött és líraian átlényegített, analóg felépítésű állóképek központi eleme általában a párbeszéd. Epikum és líraiság e fentebb részletezett, hangnemet és szerkezetet meghatározó kettősségét tehát olyan mozzanatok egészítik ki, amelyek végső elvüket tekintve olykor már a drámai modell felé való eltolódást is jelenthetik.

[3] *I. m.,* 112, 115.
[4] MARTINKÓ, *i. m.,* 81.

Petőfi elbeszélő költeményeit az Arany Jánoséival összevetve statisztikailag kimutatható, hogy Petőfi átlagosan csaknem kétszer annyit beszélteti hőseit, mint Arany. A *János vitéz* szövegének egyharmad részét (32,3 százalékát) a szereplők beszéde tölti ki: a narrátor tehát igen gyakran adja át a szót, s a beszélő alanynak e sűrűn ismétlődő változása ismét az elbeszélőmodort élénkítő, az állóképeket megelevenítő tényező. Egyben pedig arra is enged következtetni, hogy ilyenkor ismét az epikai ihlet, az epikus fantázia szorul háttérbe, s helyét másnemű alkotói hajlamok és módszerek foglalják el.

Petőfiben nemcsak a lírai ihlet erősebb az epikainál, hanem olykor a drámai invenciók is. E komplex folyamat egymásra rétegződő s egymást átható szemléleti és kommunikációs síkjainak vizsgálatában viszont árnyaltabb következtetésekhez segíthetnek bennünket a mérések adatai is. Jancsira például az összes beszéd kétharmada jut, ennek pedig egynegyede monológ. A főhős tehát többet beszél, mint a mű összes többi szereplője. (S ha ilyen szempontból szemügyre vesszük *Az apostol*t vagy a *Bolond Istók*ot, hasonló megállapításra jutunk. Ez tehát Petőfi verses epikájára általában is jellemző adat.) A narrátor elsősorban a címszereplő bemutatására törekszik, az ő sorsára koncentrál, s annak rendeli alá a mű valamennyi többi alakját. Egyszer sem fordul elő a *János vitéz*ben, hogy nem Jancsi, hanem egy másik szereplő nézőpontjával azonosulna a mesélő.

Egyetlen személy ilyen fokú kiemelése környezetéből logikusan vonja maga után a háttér elmosódását, elsősorban a jellemábrázolás szempontjából. Jancsit csupa egy jelzővel minősíthető mellékszereplő veszi körül, akiknek önértéke úgyszólván nincs is a cselekményben; egyetlen funkciójuk az, hogy a főhős jellemének egy-egy újabb lényeges oldalára világítsanak rá, vagy már korábban megismert pozitív tulajdonságait fokozzák tovább. Jelzésszerű, statikus bemutatásukat viszont tömegük tarkasága, valamint megjelenésük és eltűnésük gyorsan pergő ritmusa ellensúlyozza. Mint az állóképek esetében, itt is a változások gyakoriságából következik a mozgás érzete. A dialógus tehát szerkezetileg is fontos eleme a *János vitéz*nek, kétszeresen is: hiszen a fejezetek középpontját kitöltő párbeszédek funkciójuk szerint a mű szereplői közötti kapcsolatok rendszerét világítják meg.

Ha viszont a Jancsi összes beszédének mintegy egynegyedét kitevő monológok vizsgálatába bocsátkozunk, szintén elhelyezésük és funkciójuk fog leginkább érdekelni bennünket.

„Szomorún kullogva gondolta ezeket"; „ekkép okoskodék"; „ekkép elmélkedett"; „János gondolatja illyen forma vala"; „magában így szóla"; „ez járt gondolatában": a narrátor ilyen megjegyzései kísérik Jancsi szavait. A monológok egy része a magányos vándorlás, az emlékezés, a tervezgetés közben hangzik el, másik része pedig általában spontán reakcióként, illetve kommentárként valamilyen fontos cselekedet előtt vagy után.

Az első esetben gyakori a megszólítással kezdés, s van példa önmegszólításra is:

„Majd lesz neked, Jancsi… no hiszen lesz neked!" (III.)

Az alvó zsiványokat így szólítja meg Jancsi:

„Jó éjszakát!… nem kelt föl titeket sem más,
Majd csak az itéletnapi trombitálás!”

Majd fiktív megszólítással halad tovább a gondolatmenet:

„…megtöltöm tarisznyám,
Haza viszem neked, szerelmes Iluskám!”

Végül pedig, a „lelkiisméret” győzelmével, újabb megszólítás zárja a monológot:

„Édes szép Iluskám, csak viseld terhedet,
Bízd a jó istenre árva életedet!” (VI.)

A csillagok között (X.) a mostoha megszólítása ad új irányt Jancsi elmélkedésének: „Ezer a szerencséd, te gonosz mostoha” – a tengeren (XVI.) Iluska említésével indul a monológ: „Hejh Iluskám, lelkem szépséges angyala!”; a hazatérés-jelenetben pedig azzal zárul (XVII.):

„És ez elég neked, drága szép Iluskám!
Tudom, hogy nehezen vársz te is már reám.”

A sírnál (XVIII.) a rózsát aposztrofálja:

„Ki porából nőttél, árva kis virágszál,
Légy hűséges társam vándorlásaimnál;”

A következő fejezetben viszont, mesterkéltebb fogással, „szíve bánatát” szólítja meg:

„Mikor unod már meg örökös munkádat,
Te a kínozásban telhetetlen bánat!”

Végül, a csodás feltámadás előtt, ismét a rózsához beszél (XXVII.):

„Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.”

Önmegszólítás, alvó vagy távollevő szereplőkhöz fordulás, allegorikus aposztrofálás jellemzi tehát leggyakrabban a monológok felütését. S mindebből az is kiderül, hogy tulajdonképpen nem monológokról van ilyenkor szó, hanem látszatdialógusokról: képzelt dialógusok egyik feléről, amelyek a magányban a valódi párbeszédek helyére lépnek. Úgy látszik tehát, hogy a dialógus olyannyira fontos eleme a fejezetek szerkezetének,

hogy még azokban az esetekben is megjelenik – ha kell, rafináltabb fikció segítségével –, amikor erre a cselekmény alakulása és a főhős helyzete nem adna reális lehetőséget.

A monológok minden esetben a lélektani cselekmény előrehaladásának útjelzői. Ez áll a tetteket megelőző vagy követő fontolgatás, mérlegelés szavaira is. Visszatérő mozzanat pl. a megpillantást, a megérkezést kísérő „okoskodás", „elmélkedés", amely az elhatározás megszületésével zárul. Ilyen pl. a zsiványtanya előtti monológ (VI.):

Jancsi e látványra ekkép okoskodék:
„Ez a világ alig ha csárdában nem ég;
Bizonyára ugy lesz – hál' a jó istennek!
Bemegyek az éjre, benne megpihenek."

A huszárok megpillantásakor (VII.):

Mikor őket Jancsi közeledni látta,
Alig fért meg szive a baloldalába',
Mert így gondolkodott: „Ha befogadnának,
Be örömest mennék én is katonának!"

Az óriások várának kapujában (XX.):

Hát oda ért János s ekkép elmélkedék:
„A külsejét látom, megnézem belsejét;"
S nem törődve azon, hogy majd megugratják,
Megnyitotta a nagy palota kapuját.

A fenevadakkal való hadakozás közben (XXV.):

„Ez elég lesz mára," János ezt gondolta,
Nagy munkája után egy padon nyugodva.
„Ma ezen a helyen kissé megpihenek,
Holnap egy kapuval ismét beljebb megyek."

E monológok szerepét legjobban újabb idézettel jellemezhetjük: „És a mint gondolta, akkép cselekedett". Az eseményes jelenetekben tehát megpillantás, megérkezés, elhatározás, cselekvés közvetlen, nyílegyenes egymásutánja határozza meg az elbeszélés menetét: a lélektani cselekmény folyamata szervesen illeszkedik a fejezetek szerkezeti rendjébe, s a választások, a döntések motivációja mindenkor hitelesen egészíti ki az események leírását és kommentálását.

Az egyes szereplők megszólalása, tehát a beszélő alany változása azonban sohasem okoz törést az elbeszélésben, hanem természetes könnyedséggel, a folytonosság érzeté-

nek állandó fenntartásával illeszkedik bele. Itt mutatkozik meg a *János vitéz* egyik, alkotáslélektani és nyelvi szempontból egyaránt legizgalmasabb problémája.

Kérdésünk: hogyan táplálkozik magából a nyelv anyagából is a folytonos előrehaladáshoz szükséges, állandóan megújuló lendület?

Válasszunk ki egy fejezetet, mondjuk a legelsőt, s vegyük szemügyre a szövegben előforduló ismétlődéseket.[5]

1. (1.) Tüzesen süt le a nyári nap sugára
   (2.) Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
   (3.) Fölösleges dolog, sütnie olly nagyon,
   (4.) A juhásznak úgy is nagy melege vagyon.

2. (5.) Szerelem tüze ég fiatal szivében,
   (6.) Ugy legelteti a nyájt a faluvégen.
   (7.) Faluvégen nyája mig szerte legelész,
   (8.) Ő addig subáján a fűben heverész.

A két első sor már magában hordozza a folytatás elemeit. A harmadik az első részleges transzformálása: „Fölösleges dolog, *sütnie olly nagyon*". Az első sor felét megtartja, szinonimával variálja; új elemet csak a sor első fele tartalmaz. A következő pedig (4.) egyrészt a *juhászbojtár* szót viszi tovább, másrészt pedig („*nagy melege vagyon*") folytatja a *tüzesen süt le – sütnie olly nagyon* sorozatot, amelyet az ötödik sor metaforája zár le: „*Szerelem tüze ég*"; a *fiatal* pedig a juhász*bojtár* szóra utal vissza. A hatodik sornak viszont egyenesen tükörképe a következő, mely megteremti az átmenetet a strófazáró verssorhoz.

Transzformáció, variáció, tükrözés: a lépegetve, sasszézva haladó versépítés eddig tapasztalt eszközei. De lássuk tovább a szöveget.

3. (9.) Tenger *virág* nyílik tarkán körülötte,
   (10.) De ő a *virágra szemét* nem vetette;
   (11.) Egy kőhajtásnyira foly tőle a *patak*,
   (12.) Bámuló *szemei* odatapadtanak.

4. (13.) De nem ám a *patak* csillámló habjára,
   (14.) Hanem a *patakban* egy *szőke kis lyányra,*
   (15.) A *szőke kis lyánynak* karcsu termetére,
   (16.) Szép hosszú hajára, gömbölyű keblére.

Virág (9.) – virágra (10.); szemét (10.) – szemei (12.); patak (11.) – patak (13.) – patakban (14.); szőke kis lyányra (14.) – szőke kis lyánynak (15.): nyolc sorban kilenc

[5] Vö. KÉKI Lajos, *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára,* BpSz, 154. köt., 1913, 420.

ismétlődő szó vagy szókapcsolat. Hogyan értelmezzük az ismétlésnek e pusztán gyakorisága alapján is szembetűnően fontos jelenségét?

Ezt a rendszert a kommentált látványnak elemeire való lebontása s egy-egy mozaikdarabkának a versépítés során való újbóli felhasználása, gyakori visszatérése jellemzi. Minden egyes újabb elem tovább bővíti a látványt, mégpedig úgy kapcsolódva a már elmondottakhoz, hogy azoknak lényegi mozzanatait ismét láttatja, s azokhoz köti a továbbiakat. Ez kétségkívül tempós, kényelmes előrehaladást jelent, hiszen nem léphetünk addig tovább, míg minden oldaláról körbe nem jártuk, föl nem fogtuk, meg nem jegyeztük azt, amiről már szó esett. S nem első pillanatra, hanem csak fokozatosan tárul elénk az egész látvány: a kép az ötödik versszak végén válik teljessé, amely aztán a bemutató strófába megy át.

5. (17.) *Kis leány* szoknyája *térdig* föl van hajtva,
(18.) Mivelhogy *ruhákat mos* a fris *patakba*';
(19.) Kilátszik a *vizből* két szép *térdecskéje*
(20.) *Kukorica Jancsi* gyönyörűségére.

6. (21.) Mert *a pázsit fölött heverésző juhász*
(22.) *Kukorica Jancsi*, ki is lehetne más?
(23.) Ki pedig *a vízben a ruhát tisztázza*,
(24.) *Iluska* az, *Jancsi szivének gyöngyháza*.

A *kis leány* az imént kétszer is hallott *szőke kis lyány* folytatója; a *patakba'* és a *vizből* (23.: *vízben*) a korábbi sort viszi tovább. *Térdig – térdecskéje*: ismétlés a versszakon belül. A *ruhákat mos* és a *ruhát tisztázza* szinonimák viszont már ismét átvezetnek a következő strófába, *Kukorica Jancsi* nevének háromszori említéséhez hasonlóan. A 21. a 8. sorra csatol vissza („fűben heverész"); a *juhász* szót már az első versszakban hallottuk. A következő strófa pedig a 24. sor variációjával kezdődik:

7. (25.) „*Szivemnek gyöngyháza*, *lelkem Iluskája*!"
(26.) *Kukorica Jancsi* igy szólott hozzája,
(27.) „*Pillants ide*, hiszen ezen a világon
(28.) Csak te vagy én nekem minden mulatságom.

8. (29.) *Vesd reám sugarát kökényszemeidnek*,
(30.) *Gyere ki* a *vizből*, hadd öleljelek meg;
(31.) *Gyere ki* a partra csak egy pillanatra,
(32.) Rá csókolom *lelkem* piros ajakadra!"

A folytonosság érzete itt annak az átmenetnek köszönhető, amellyel a beszélő alany váltása végbemegy – s ez elsősorban az ismétlésből következik. A 25. sorban csak a *lelkem* szó új az előzőhöz képest: ez majd, Jancsi szavait mintegy keretezvén, a 32. sor-

ban tér vissza. Iluska nevének ismétlődése egyenesen vonja maga után a Jancsiét. A *Pillants ide* szüli az egész 29. sort: „Vesd reám sugarát kökényszemeidnek”; a *sugarát* szó egyben a mű legelső sorát is idézi. Az ismétlődő felszólítás pedig („Gyere ki”) itt már valóban nyomatékosító.

9. (33.) „Tudod, *Jancsi szivem*, örömest *kimennék*,
(34.) Ha a *mosással* olly igen nem *sietnék*;
(35.) *Sietek*, mert másképp velem roszul bánnak,
(36.) Mostoha gyermeke vagyok én anyámnak.”

10. (37.) Ezeket mondotta *szőke szép Iluska*,
(38.) S a ruhákat egyre *nagy serényen mosta*.

A *Jancsi szivem* megszólítás (33.) a *Szivemnek gyöngyháza* (25.) ellenpontja. *Kimennék* a válasz a 31–32. sor ismétlődő felszólítására. A *ruhákat mos* (18.) és a *ruhát tisztázza* (23.) sorozat a 34. sorban folytatódik: *mosással*. Tagmondat és verssor utolsó szavát ismétli meg a következőt kezdő *Sietek* (35.).

A versszakhatár (9–10.) egyben mondathatár, s az alanyváltás is itt megy végbe. A narrátor pedig úgy veszi vissza a szót, hogy egyrészt korábbi kifejezéseit (*szőke kis lyány*: 14., 15.; *szép hosszú hajára*: 16.; *Iluska az*: 24.) foglalja össze a 37. sorban: *szőke szép Iluska*; másrészt pedig szinonimával alakítja át Iluska szavait: a 34. sor („Ha a mosással olly igen nem sietnék”) így alakul át a 38. sorban: *nagy serényen mosta*. A folytonosság tehát kétszeresen is fennáll az ismétlések segítségével.

(39.) De a *juhászbojtár* fölkel *subájáról*,
(40.) Közelebb megy hozzá, s *csalogatva* így szól:

11. (41.) „*Gyere ki*, *galambom*! *gyere ki*, *gerlicém*!
(42.) A *csókot*, *ölelést* mingyárt elvégzem én;
(43.) Aztán a *mostohád* sincs itt a közelben,
(44.) Ne hagyd, hogy szeretőd halálra epedjen.”

12. (45.) *Kicsalta* a leányt édes beszédével,
(46.) *Átfogta derekát* mind a két kezével,
(47.) *Megcsókolta* száját nem egyszer sem százszor,
(48.) Ki mindeneket *tud*: az *tudja* csak, hányszor.

A 39. sor a 8. sor („Ő addig subáján a fűben heverész”) elmozdítása. Az alanyváltást itt is az ismétlések rendszere töri át s köti egyben össze. *Csalogatva* (40.) – *kicsalta* (45.): ismétlés a narrátor szavaiban, amelyek a hősét megszólaltató versszakot fogják közre. *Gyere ki*: ismétlés Jancsi esetében ugyanazon sorban (41.) s egyben a 30–31. sor folytatása. A *mostohád* (43.) Iluskának felel, az ő szavát (36.) ismétli. S Jancsi mondatait

fűzi tovább a narrátor a fejezet utolsó versszakában: a 46. (*Átfogta derekát*) és a 47. sor (*Megcsókolta száját*) a 42. sorra megy vissza (*A csókot, ölelést…*). S még egy ismétlés található a záró sorban is: *tud – tudja*.

Az ismétlések a beszélő alanyok szavait egységes folyamattá szervezve alkotnak rendszert a szövegben. E rendszer legegyszerűbb pontjainak a sorvégi szót a következő sor elején ismét hangoztató, tehát az új sort, ezzel együtt pedig olykor új mondatot vagy akár egész versszakot is indító ismétléseket tekinthetjük (ilyen a 4–5.; 6–7.; 14–15.; 24–25.; 34–35.). Ilyenkor az egyik egységet záró elem nyitja meg a következőt; így a megismételt végszó összes helyzeti energiája átárad az újabb periódus felütésébe és – mintegy dobbantva egyet – megadja annak kezdő lendületét.

Az ilyen dobbantva továbblendítő ismétlésre számos példa idézhető a *János vitéz* többi fejezetéből is. Gyakran alanyváltást hidal át, olykor nemcsak egyes versszakokat, hanem egész fejezeteket is összeköt, néha pedig hosszabb szövegrészeket átszövő ismétléssorozatokat teremt.

Az ismétlődő elemek terjedelmét tekintve nem ritka a félsoros, tehát a sormetszettel záruló vagy kezdődő egység. Ilyenkor a versmondat és a gondolatritmus tagolása egybeesik a felező tizenkettes metrikai rendszerével, s azt erősíti: a szintaktikai és az akusztikai elemek harmóniája is a folytonosság érzetének fenntartója lesz.

A *János vitéz* szerkezetében az ismétlésnek még egy – az előzőtől különböző – jelenségére kell felfigyelnünk. Ez a motívumismétlésnek nevezhető mozzanat, amelynek jelentősége elsősorban a szerkezeti ellenpontok egymásra épülő rendszerében lesz.

Már rámutattunk olyan motívumok szerepére, mint pl. a nap folyvást visszatérő képe volt a fejezetkezdő időmegjelölésekben vagy a hazakészülés Jancsit pályája minden állomásán foglalkoztató gondolata, s tárgyaltuk a megérkezés és a távozás szakaszkezdő és -záró mozzanatát is. Nem szólunk az Iluskával történő találkozásokról sem, hiszen a kezdő- és a zárófejezet idilljének keretszerű szerkezeti jelentőségét is említettük már. Ez utóbbival kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy az első találkozás a földi, a második pedig a mesei környezetben játszódik. A motívumismétlések rendszerére általában is jellemző, hogy a *János vitéz* második részében ismét megjelennek egyes, a mű első feléből átemelt, már korábban is előforduló elemek.

Ilyen pl. az erdő (VI., XIX–XX.), a tenger (XVI–XVII., XXIII–XXIV.), a tó (V., XXVII.), a hegy (X., XXIII.), a patak (I., XIX.) visszatérő motívuma: e tájelemek előbb a realitás, majd az irrealitás világában jelennek meg. Az erdő óriásira növekedik, a tengerből Óperenciás, a tóból pedig az élet vize lesz.

Vihar a pusztában (V.) és a tengeren (XVII.); felhőből facsart víz ivása (X.) és felhőbe kapaszkodás (XVII.); temető a faluban (XVIII.) és a vándorúton (XXII.); tört virág említése a búcsújelenetben (IV.) és az Iluska sírjáról szakított rózsa (XVIII.); lakoma a zsiványoknál (VI.), a franciáknál (XIII.) és az óriásoknál (XX.); az elutasított (VI.) és elfogadott kincs (XV.); útbaigazítás a fazekassal (XIX.) és a halásszal való találkozáskor (XXIII.); a franciák királyánál (XIII.) és az óriásokénál (XX.): idézett példáink többsége újabb és újabb kapocs a földi és a mesei környezet között. A már tárgyalt átmeneteken kívül így a motívumok rendszere is a szerkezet egységét erősíti.

A II. fejezetben színre lépő mostoha a sötétség országában (XXI.) nyeri el büntetését, s „Igy találták meg az utolsó boszorkányt / Halva, János vitéz faluja határán"; az otthon eltemetett Iluska Tündérországban támad fel örökre. Nemcsak a motívumismétlések, hanem a mű egyes szereplőinek metamorfózisai is összekötik tehát a földi és a mesei világot, amelyek így nem különülnek el egymástól – sőt az egyikben végbement esemény kihat a másikra is.

Jancsinak háromszor kínálnak föl királyságot: a franciák (XIII.), az óriások (XX.) és a tündérek (XXVII.). Az első kettő előkészíti és lélektani háttérként fokozza a harmadik elfogadásának jelentőségét. Az elutasított és az elfogadott kincs és a királyság motívuma azonban már nem csupán szerkezeti kérdés. Jancsi választásainak, döntéseinek vizsgálata az értékek rendszerének, a mű erkölcsi világrendjének problémáját veti fel.

A műben mindig egyes szereplők testesítenek meg bizonyos értékeket, illetve azok ellentétét. Ezek rendszerét mindenekelőtt az erős polarizáció jellemzi. Egyértelműen pozitív és végletesen negatív táborra oszlanak a mű személyei az egyre táguló világnak mind a három szintjén: a faluban, a földi világban és a mesében is.

Otthon a két főhőssel két ellenfél áll szemben: Iluskával mostohaanyja, Jancsival nevelőapja. Általuk szűnik meg a kezdeti idilli életforma lehetősége. A vándorlások során Jancsi előbb a földi világ negatív végletével találkozik a zsiványtanyán. Itt adódik az első megállapodás lehetősége is, amelyből nemcsak a negatív életforma, hanem az igazságszolgáltatás után még a kincs elutasítása is következik. Ezután mindjárt az ellenkező póluson látjuk: huszárnak beállva a pozitív életformát választja, s mindvégig meg is tartja annak jelképeit, a kardot és az egyenruhát. A franciáknál az újabb igazságszolgáltatás (a törökök legyőzése) ismét egy életforma (királyság és házasság) lehetőségét idézi elő; a válasz erre megint az elutasítás, de a kincs elfogadásával, amelyről útjának korábbi állomásán lemondott. Jancsi döntéseit mindenkor eszményei nevében hozza meg: célja a hazatérés, az otthonteremtés Iluskával – de úgy, hogy lelkiismerete tiszta maradjon. Ez számára az eszményi életforma, s ez foszlik szét Iluska halálával.

A mese birodalmában az óriásokat ellenfelekből segítőtársakká teszi. Itt a királyság elutasításának nyilvánvaló oka: neki most már csak eszközökre van szüksége, melyek erejét fokozzák majd e természetfölötti lényekkel szemben. Így megerősödve győzi le a mesevilág negatív pólusán a boszorkányokat (újabb igazságszolgáltatás); s innen vezet útja végső állomására, a szerelem országába, a pozitív értékek kizárólagos honába, ahol Iluskával együtt a megvalósult életforma (Iluska és a királyság) boldogságát élvezheti.

A polarizált világkép szereplői tehát így oszlanak meg:

	negatív pólus:		*pozitív pólus*:
otthon:	mostoha, gazda	|	Jancsi, Iluska
földi világ:	zsiványok	|	huszárok
	törökök	|	franciák
mesevilág:	óriások	>	óriások
	boszorkányok	|	tündérek

A rendszer szimmetrikus s egyben – az óriások pozitív táborba való kerülésétől eltekintve – statikus is. Ki-ki a kezdeti póluson marad, sőt egyre inkább közeledik a végléthez: a mostohának a boszorkányok között lesz a helye, Iluska Tündérországban támad föl, Jancsi pedig végiglátogatja a földi és a mesei világ mindegyik végletét, s az, hogy ezeket bejárta, azt jelenti, hogy mindent megtapasztalt, minden rosszon úrrá lett, minden jóhoz hű maradt. Egyedül ő mozog ebben a statikus közegben, mégpedig úgy, hogy a végtelenné táguló világban az ő erkölcsi személyisége is végtelenre nő; ez az értéknövekedés viszont csak a világ végén, az időtlenségben nyeri el jutalmát. A külső – tér- és időbeli – dimenziókkal együtt tágul tehát az ember lehetősége is: az etikai dimenzió.

Az értéknövekedés viszont nem egy csapásra, hanem a mű egészében érvényesülő többi fő tendenciával együtt, fokozatokon keresztül megy végbe. A falu árvája előbb Iluskát védelmezi a mostohától, majd szűkebb hazáját a zsiványoktól; a törökök ellen már egy egész országot ment meg, az óriások között pedig emberfeletti ellenfeleket győz le. Végül, a sötétség országában az egész világból kiirtja a gonoszt.

A főhős szempontjából a negatív és a pozitív erők között teljes az egyensúly: amint nehéz helyzetbe kerül Jancsi, rögtön ott a megoldást hozó segítség. Így történik ez pl. a kutyafejű tatárok között is, amikor a jószívű szerecsen király kel a magyarok védelmére; így kerül útjába a griffmadár a hajótörés után; a mesebeli akadályok előtt pedig már csak sípjába kell fújnia. Egyensúlyállapot bomlik meg a mű elején a kényszerű elválással, s ez áll helyre a végén, a csodálatos találkozással.

Ennek a pozitív és negatív erők közötti egyensúlynak s az egyensúlyállapot végső helyreállásának garanciája, a mű erkölcsi világrendjének fő mozgatója a narrátor. Mert hiszen ő már előre tudja, hogy a szerelmesek egymásra fognak találni, hogy a gonosz bűnhődik majd, és hogy győz a jó. Végeredményben minden evégett történik; az eseményeket a narrátor cél-tudata irányítja. A cselekmény tehát – a búcsújelenet után – már nem ok-okozati összefüggésekre épül, hanem a finalitás jegyében halad előre; alakulását nem annyira az előzmények, hanem sokkal inkább az elérendő következmények határozzák meg. S ehhez a költő ihletében eleve adva van az emberi dimenziókat térben és időben áttörő, abszolút értéket megvalósító, mindent felfokozó lendület, amely a végtelenné táguló világot is kitöltő emberi személyiséget, ember és világ harmóniáját alkotja meg a *János vitéz*ben.

Polarizációról, szimmetriáról, fokozásról szólván kétségkívül Petőfi poétikájának is lényegi jegyeit említjük, a végtelenbe oldódó emberi személyiség és a finalitás pedig központi kérdése az egész romantikának. A *János vitéz* szerkezete tehát kulcsfontosságú pontjaiban érintkezik egyrészt a költő, másrészt a kor poétikai és gondolkodástörténeti problémáival. Jancsi azonban elsősorban abban különbözik a romantikus hőstől, hogy nem akar hőssé válni. „Felemelkedni” sem akar. Vagy ha igen, csak annyira, hogy házat építhessen „a falu közepén”, s Iluskával együtt, zavartalan függetlenségben élhessen ott:

„Haza tartok én, hogy végre valahára
Sok küzködés után legyünk egymás párja,

Egymás párja leszünk, boldogok, gazdagok;
Senki fiára is többé nem szorulok."

Ez Jancsi életeszménye. Az pedig, hogy mégsem ez valósul meg, hanem tündérkirályként fejezi be pályafutását, nem más, mint a körülményeken rendkívüli hősként diadalmaskodó János vitéznek kijáró jutalom, amelyet neki a narrátor „lelki szolidaritása" juttat.[6]

[6] Az idézetek a *János vitéz* új kritikai kiadásából valók, a szöveget KISS József gondozta: PETŐFI Sándor *Összes művei: Költemények,* III, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1997. A kötet lektora Lukácsy Sándor volt.

KERÉNYI FERENC

BIEDERMEIER VÁLTÓHAMISÍTÁS, A HÁTTÉRBEN KÖLTÉSZETTEL (A Csapó-ügy)

A tetthely

A családi-irodalmi idillnek és a váltóhamisításnak azonos a színhelye, aminthogy az események gyökere is közös. A történet látszólag banális: egy ügyvéd, aki előkelő életvitelre vagy életre, társadalmi elismertségre vágyik, és ennek érdekében – hogy mi is a romantika korhű szóhasználatához folyamodjunk – letér az erény útjáról.

Csapó János ügyvéd lakása az ismert irodalmi-művészeti szalonok egyike volt az 1830-as, 1840-es évek Pestjén. „Merre is van szülőim lakása? … Íme, ott áll a ház, mintha most is látnám, a nagytemplom átellenében…" – írta 1887-ben leánya, Vachott Sándorné Csapó Mária. A nyomozás ezúttal viszonylag egyszerű: elég elővennünk a Honi Vezért, a kor legnépszerűbb kalendáriumát, és az (számos közhasznú információ között) valóban elvezérel bennünket a házhoz, a „királyi táblai ügyvédek lakása Pesten" című, reklámmal is felérő rovatában: „Csapó János, Borz-utcza, Käszt h[áz]. 165." A Borz utca a mai Nyáry Pál utca, a helyrajzi szám pedig azonosíthatóvá teszi a házat: V. Nyáry Pál u. 10. Az épület maga nincs meg, egy 1933-ban épült bérház van a helyén, annyi azonban bizonyos, hogy a „nagytemplom", amelynek árnyékában a Csapó-ügy történt, az angolkisasszonyok Váci utcai temploma. A házak közé szorulva, ma is nagynak látszik, kivált a szűk Nyáry Pál utcából nézve.

A háziasszony, Csajághy Erzsébet körül könnyű volt irodalmi szalont szervezni, hiszen egyik nővére 1838-ban Bajza József, a másik pedig öt évvel később Vörösmarty Mihály felesége lett. A Csapó-gyermekek keresztszülei között ott volt Fáy András. Az emlékezésíró Csapó Mária pedig maga is poétának nyújtotta kezét: Vachott Sándor nejeként atyafiságos kapcsolatba kerültek Erdélyi Jánossal és Kossuth Lajossal is. Deák Ferenc éppúgy szívesen látott vendég volt körükben, mint a Nemzeti Színház színészei, festők, szobrászok vagy éppen a Pécelről belátogató Szontagh Gusztáv kapitány, a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, aki egyforma szenvedélyességgel művelte (íróasztala mellett) a filozófiát és (kertjében) a dinnyetermesztést. János- és Erzsébet-napokon az új verseket a kor ünnepelt színésze, Lendvay Márton szavalta vagy felesége, Lendvay Hivatal Anikó, akihez – többek között – Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor írt verset, és akiről „a nemzet mindenese", Fáy András mondogatta elmerengve: „Én már életemben csak egy Hivatalt szeretnék…" Miközben a gyermekek színházasdit játszottak, elmés pohárköszöntők hangzottak el a házigazda és a háziasszony tiszteletére, barátságok és szerelmek szövődtek. Itt (is) győzködte a népes rokonság a 18 éves Csajághy Laurát (családi becenevén Lórit), hogy vegyen erőt „merengésén", és legyen a nála 25 évvel

idősebb Vörösmarty Mihály felesége. Az ügyben a kamaszlányok hevületével buzgólkodott a kis Csapó Mária is, akinek a költő verssel köszönte meg „közreműködését" a házasság létrejöttében.

Igazi biedermeier idill ez – egy szorgos és felemelkedése, népszerűsége örömeit élvezni is tudó értelmiségi-polgári családról. A színes metszetnek egyetlen szürkébb foltja van, a családfő és házigazda, maga Csapó János. Lánya zárkózott, kevés beszédű embernek jellemezte, aki áldozott a nemzeti kultúrára (családjában gyűjtöttek 1843-ban a Pozsonyban nyomorgó Petőfi Sándor számára is), de nyilvános szereplést nem vállalt; szívesen látta, bár nem mulattatta vendégeit. Képünk róla nem maradt, ezért Vachottné Csapó Mária nyomán (és egyik kárvallottja feljelentéséből) állíthatjuk össze fantomképét. (Még szükségünk lesz rá…)

Termete: magas
Tartása: egyenes
Szeme: kék
Haja: őszbe vegyült szőke
Mozdulatjai: nyugodtak
Öltözete: választékos

Azt a csöndes melankóliát pedig, amely személyét övezte, a rokonság és a baráti kör betudta a családjáért, anyagi létük biztosításáért sokat fáradó, az élet nehézségeit átlátó és felmérő családapa bölcsességének, rezignáltságának.

A Borz utcai békességes tablókép valósággal felrobbant az egyik napról a másikra, amikor 1844 áprilisának utolsó napján Csapó János elbúcsúzott családjától: „Atyám jókor reggel bejött szobámba, szokatlanul érzékenyen ölelt meg s azt mondá, Budára kell mennie, hol sok és fontos dolga van." Ettől a naptól kezdve senki sem látta őt a bizonyosság felismerő erejével; ügye, esete pedig esztendőkön át foglalkoztatta Pest közvéleményét és az igazságszolgáltatást.

Az ügy kipattan

Csapó János nemesembernek vallotta és „ecsedi" előnévvel címezte magát. Mindez hihetőnek tűnhetett a kortársak számára. Ha felütjük a magyarországi nemes famíliák enciklopédiáját, Nagy Iván családtörténeti munkáját, abban több Csapó család szerepel, közöttük az ecsedi Csapók is. Legfeljebb az lehet szembeszökő, hogy róluk csak 16. századvégi adat szerepel.

Hogy ebben a dologban is baj lehetett a kréta körül, az csupán jóval az ügyben említett valamennyi szereplő halála után derült ki, Fáy András emlékirataiból. Ő jegyezte föl azt a Gömör megyei esetet, hogy Csapó az ottani megyegyűlésen akarta igazoltatni nemességét, s ez már-már sikerült is neki, amikor felállt a megyében törzsökös Kirinyi-család egy tagja, és jobbágyuk unokáját ismerte fel benne. Az ügy persze rögtön lekerült a napirendről, és apai felmenőit a családi hagyomány sohasem emlegette.

Már a reformkorban is karriert lehetett csinálni azonban az ügyvédi pályán, ahol a származást nem, csupán a pervitel eredményességét firtatták a perek tucatjait évtizedeken át cipelő nemesi családok körében. A jó külsejű, megnyerő fellépésű, ügyes, családjára is gyakran hivatkozó, mindig pontos és megbízható Csapó lassan, de biztosan építgette prókátori birodalmát. Igen szemléletesen fogalmazta ezt meg feljelentője, Iszer V. Vilmos pesti nagykereskedő: „Helybeli ügyvéd Csapó János több évek lefolyta ellen kitűnőbb állású személyekkel és családokkal viszonyba lépvén, s ügyeiket magára vállalván, folytonos üzérkedés, munkálódás, fényes háztartás, pontos fizetés s más csalárd fogások által ösmerőseivel elhitetvén, mintha nagy kereset és tetemes vagyon birtokában volna, s azon roppant sommákat, melyeket itt s ott kölcsönzött, nem maga, hanem emeltebb rangú személyek számára használná…"

Az anyagi csőd jelei 1843 végén kezdtek jelentkezni. Noha korántsem lehetünk bizonyosak abban, hogy a vármegyei nyomozás során minden károsult jelentkezett, a nyomozati akták mellékleteként, eredetiben vagy másolatban szereplő dokumentumok tanúsága szerint 1843. december 25. (a hamisító karácsonykor sem pihent!) és 1844. április 27. között legalább 7 hamis váltót állított ki mások nevére, összesen 17.000 pengőforint értékben. Itt is „roppant sommák"-ról beszélhetünk: az ügyben nyomozó Pest vármegyei „középponti" főszolgabíró fizetése évi 200 forintot tett ki, és az első alispán sem kapott többet évi 800 forintnál!

Az összeomlást nem lehetett elkerülni; őszintén szólva nem nagyon tudjuk elképzelni, miféle csodában reménykedhetett még Csapó. Az első váltólejárat május 4-én vált esedékessé…

Csapó János öt nappal korábban, 1844. április 30-án tűnt el családja (és megkárosítottjai) szeme elől. Ezen a keddi napon baleset történt a Pestet Budával összekötő hajóhídon: „…délután 1 óra tájban egy hosszú talp oly erősen ütközék hajóhídunkhoz, hogy 9–10 hídhajót azonnal magával sodrott el. (…) E szerencsétlenség következtében egy ember életét veszté a hídon." Mivel a korabeli hírlapok az áldozat nevét sem közölték, úgy látszik, ez teremtette meg Csapó számára a szökés lehetőségét és alkalmát. Hiszen a közvélemény is úgy reagálhatott, mint leánya, aki gyermeket várt, ezért kímélni akarták őt, ám Csapó Mária az érzékenyen búcsúzó apát azonnal összefüggésbe hozta a balesettel. A családi verziót a feleség, Csapóné Csajághy Erzsébet azonban másképp fogalmazta meg: „Oh nem, nem a hídon veszett el, mert szegény, szegény atyátok főbe lőtte magát." A tönkrejutott magyar nemesurak hagyományos gesztusa legalább a családi legendárium és a majdani emlékiratok számára megmentette Csapó János ügyvéd emlékét.

1844. május 12-én a Kossuth Lajos szerkesztette Pesti Hírlap hirdetési rovatában „Figyelmeztetés" jelent meg. Kossalkó János ügyvéd, Sárközy Kázmér Fejér megyei első alispán jogi megbízottja közölte benne (május 8-ról keltezve), hogy Sárközy sohasem adott ki vagy fogadott el fizetés fejében váltót, a nevére kitöltöttek hamisak, és így érvénytelenek. Megemlítette, hogy egyet a hamis váltók közül már le is foglaltak, és az „a pesti első kapitányi hivatalnak át is adatott". Bár a Figyelmeztetésben a gyanúsított neve nem szerepelt, olvastán a már idézett Iszer Vilmos pesti kereskedő, aki megvett Csapótól egy, Sárközy nevére hamisított, 1000 forintos váltót, hivatalosan is megtette a feljelentést

Pest vármegyénél. Ő még úgy tudta, hogy Csapó „emelt fővel, szemtelen homlokkal szabadon jár”. A felháborodással elegy szégyenkezés érthető: a magát sikeres kereskedőnek, gyakorlatias embernek tartó Iszer nyilván nem tért könnyen napirendre becsapatása fölött, ám ekkor talán még reménykedett kára megtérítésében.

Pest vármegye az 1844. május 22-i kisgyűlésen foglalkozott a beadvánnyal, és Zlinszky János középponti főszolgabírót bízta meg az ügy felderítésével.

A főszolgabíró nyomoz

A régi vármegye nemcsak közigazgatási egység volt, hanem elsőfokú joghatóság is, nyomozati jogkörrel. Zlinszky János igencsak értette a munka csínját-bínját, hiszen 1832-től volt középponti főszolgabíró, akinek nem volt egy-egy járása, mint társainak, hanem az egész megyét illető és a székvárosra, Pestre kiterjedő ügyekben intézkedett.

Most is rutinnal, hatékonyan látott munkához. A feljelentőt adatkiegészítésre szólította fel, ennek keretében ő is felvette a kapcsolatot Kossalkóval, aki biztosította arról, hogy az ő ügyvédi felhatalmazása Sárközy Kázmér kezéből és a váltó aláírása annyira különbözik, hogy elégséges bizonyítékul szolgál Csapó ellen. Kossalkó révén jutott a főszolgabíró az első tárgyi bizonyítékhoz, a Fejér megyei alispán nevére 1844. április 27-én kiállított ezerforintos, kéthavi lejáratra szóló váltóhoz, amely Iszertől került az ügyvédhez. A gyakorlott Zlinszky jól sejtette, hogy a szomszéd vármegye első emberétől bizonyára őriz a Pest Megyei Levéltár saját kezű iratokat. Kért és kapott is ilyet Gál János levéltárostól, egy 1842. december 28-i, autográf Sárközy-levelet, amelynek hátoldalára gondosan rá is jegyezte: „Ezen levél bizonyságára annak, hogy az ide csatolt váltóban látható elfogadás nem Sárközy Kázmér írása, kéretett el Gál János táblabíró úrtól. Zlinszky.” Most már végrehajthatta az összehasonlító íráselemzést, amelynek eredményét ma is megszemlélhetjük.

Miután a gyanúsított nem került elő, és „ezzel a feladott vádaknak valósága gyanúját nem kevessé neveli”, lefoglalható javai pedig nem voltak, Pest vármegye közgyűlése 1844. június 11-én egy 1687. évi törvénycikk alapján elrendelte letartóztatását, és országos körözést kért ellene. Közben sorban jelentkeztek a károsultak és a hamisított nevek jogi képviselői. Kossalkó nem túlzott, amikor Csapó egyik főbűnének nevezte, hogy „aljas eszközökkel jó hitelű neveket népszerűtlenített…” Sárközy Kázmért, Fejér alispánját és országgyűlési követét gróf Várkonyi Amadé és báró Perényi Lajos követte a sorban: Csapó János megválogatta, kinek a nevére hamisít váltót.

Az ügy alaposan felkavarta Pest-Buda közvéleményét. Ne felejtsük el: lakásán a magyar értelmiség legjava megfordult, és a nyilvánosság előtt is mutatkoztak vele eleget. Vachott Sándor és Csapó Mária 1843. évi esküvőjén például Dubraviczky Simon, Pest vármegye első alispánja és Fáy András voltak a tanúk, így együtt a vezérvármegye két országgyűlési követe. A városban hónapokig kaptak lábra a különféle híresztelések: 1844 májusában azt beszélték, hogy Csapó „közhír szerint máris Pestről eltávozva ide s tova rejtekben bujdosgál”; szeptemberben „közönséges elterjedt hír szerint szabad királyi Pest

vagy Buda városa kebelében tartózkodik"; októberben „az adatott fel, hogy Nemeshegyinének [szintén pesti nagykereskedő volt] nemes Temes megyében lévő jószágán tartózkodik". Levelet váltottak a bécsi rendőrhivatallal, a „Polizey-Ober-Direction"-nal is – szintén nemlegesen.

Zlinszky, együtt a pesti városkapitánnyal, becsülettel utánajárt a családi változatnak is: a kutatást kiterjesztették azokra a helyekre, amelyeket az öngyilkosok előszeretettel használtak, a budai hegyekre és a Városerdőre, azaz a Városligetre is.

Minderről a főszolgabíró 1845. április 26-án számolt be Pest vármegye közgyűlésének, bemutatva azt az eddig előkerült négy hamis váltót, amelyeknek érvénytelenségét a váltótörvényszék igazolta. Májusban azt a döntést hozták, a dokumentumok maradjanak Zlinszkynél, hogy új adatok felmerülése esetén a nyomozást azonnal, ismételt felhatalmazás nélkül folytatni tudja. Váltótörvényszéki perben még 1847-ben is bukkant fel Csapó János hamisította váltó, ám hollétére vagy arra vonatkozóan, hogy egyáltalán él-e még, nem került elő új adat vagy szemtanú.

Ugyancsak változott a világ Magyarországon, amikor Zlinszky János a helyzetet végleg összegezte. 1848. május 21-én már nem a vezérvármegye közgyűlésének, hanem forradalmi választmányának terjesztette elő jelentését. A testület 1848. június 26-án vette azt tudomásul, és a 4522. iktatószámon archiválta az iratköteget, ahol az Pest Megye Levéltárában a mai napig megtalálható. Ekkor már egészen más események foglalkoztatták a pesti közvéleményt.

Ismét irodalom

A Csapó-ügyet persze nem ítélte meg minden szemlélője egyformán. Kossalkó János egyenesen a bizalmon alapuló ügyvédi munka hitelvesztésétől tartott, és – a reformkor közgondolkodásának szellemében – Zlinszkynek írott levelében szociális szempontokat is felvetett: „…a vagyonbéli bátorságot vakmerően megtámadva; csak mások vagyonából vétkesen boldogult… és akkor, midőn talán a munkás éhezett, ő családjával túlságos fényt űzött…"

A családon belül Vahot Imre érezhette igazolva magát, ő ugyanis mindig ellenezte Sándor öccse házasságát az újgazdagnak tekintett Csapó Máriával. Nem csekély káröröm mel tudósította a történtekről az európai körutazáson lévő írótársat és laptulajdonosfőnökét, Erdélyi Jánost: „Azt talán tudod is, hogy Csapó megbukott, hamis váltókat csinált, s Pestről megszökött, az egész gőgös família tönkre van silányítva…"

Az új helyzetben Vachott Sándorra szakadt a család minden gondja-baja. Felesége idegösszeroppanást kapott, idő előtt szülte meg gyermeküket, és életüket is félteni kellett. Felépülése után az anyagi gondok kerültek előtérbe. „Szegény fiú, az öreg Csapóné csibéivel együtt mind nála lakik" – írta már említett, 1844. augusztus 19-i levelében, öccse helyzetére célozva, Vahot Imre. Nem kellett sok idő hozzá, hogy kiderüljön: Vachott Sándor jövedelme nem lesz elég a megszaporodott, jómódhoz szokott család eltartásához. Ezért már 1844 őszén eltervezték, hogy a következő tavasszal birtokot bérelnek Pest

közelében (Tápiósápon), azon gazdálkodva ki megélhetésüket. Nem tudhatjuk, játszott-e szerepet a döntésben a város nyelve.

Vachotték Kecskeméti utcai lakásán, a Wenckheim-házban már nem fényes, nagy estélyek folytak, hanem az írótársadalom inkább szakmai-családias együttlétei. És megjelent ebben a körben az a két új szereplő is, akik beléptek egyúttal a magyar irodalom történetébe is. Csapóné emlegetett „csibéi" között ott volt az aranyszőke, feltűnő szépségű, 15. születésnapjára készülődő, a társasági bevezetésre váró Etelke. A leányka – mit kerteljünk? – el-elmosolyodott egy félszeg fiatal költőn, a Pesti Divatlap segédszerkesztőjén, sógora, Vahot Imre legújabb felfedezettjén, Petőfi Sándoron.

Vachott Sándort, a halkszavú, érzelmes biedermeier poétát költőtársai kedvelték; Csapó Máriával kötött szerelmi házasságát pedig egyenesen a romantikus szenvedély diadalaként ünnepelték. Az ártatlan családot ezért nem gyanakvás övezte az értelmiség körében, hanem határozott együttérzés a megnehezült élethelyzetben. 1844 karácsonyán (az Európát járó Erdélyi János kivételével) a megszokott társaság töltötte együtt a szentestét, az akkor még újdonságnak számító karácsonyfa tövében. Petőfi mind a két Csapó-leánynak írt emlékkönyvi verset – bennük semmi sem utal az esztendő nagy bűnügyére.

A sors azonban úgy hozta magával, hogy még javában folyt a nyomozás Csapó János után, amikor az újév beköszöntével a család ismét a közfigyelem centrumába került. 1845. január 7-én a néhány nap óta betegeskedő Etelke (gyengélkedését megfázásnak vagy az ünnepi előkészületek túlerőltetésének tulajdonították) szívszélhűdésben váratlanul meghalt. Az idő tájt több élőhalott-temetés történt, Csapó Etelke esetében is hasonlótól tartottak, ezért csak ismételt orvosi vizsgálat után, január 9-én került sor a temetésre, amelyen kivált a fiatal művészek vettek részt nagy számban, dacára a téli, kemény időjárásnak.

Noha Petőfi és Etelke között szerelmi kapcsolatról mindenképpen túlzás volna beszélni (a költő is legfeljebb a szerelemvágyig jutott), Csapó Etelke nevét mégis ő örökítette meg abban a 33 versben, amelynek a *Cipruslombok Etelke sírjáról* címet adta. A januárban és február elején írott költemények önálló kötetben is megjelentek, és valóban örökzöldnek bizonyuló hatást tettek: egy olaszországi magyar utazónak ottani síremléket látva ötlenek fel a verssorok, és Petőfi felesége, Szendrey Júlia is csak egyetlen emberre volt posztumusz féltékeny, a költészet búcsúztatta Csapó Etelkére.

1845 tavaszán Vachott Sándorék kiköltöztek Tápiósápra, és ezzel a család eltűnt a nyilvánosság szeme elől. Az írótársak szívesen rándultak ki hozzájuk. A Csapó-ügy pedig, tanúi és kárvallottjai fogytával, egyre inkább feledésbe merült. A családi verzió azonban, Vachottné emlékezéseinek köszönhetően, tovább élt. Olyannyira, hogy még a Petőfi-kutató Ferenczi Zoltán is Csapó János halálozási bejegyzését kereste a pesti anyakönyvekben. Persze eredménytelenül.

A 20. század végének embere azonban tudja, hogy a valóság mindig izgalmasabb a kifényesített legendáknál.

URBÁN ALADÁR

A MAGYAR 1848 ÉS AZ AMERIKAI FORRADALOM TANULSÁGAI*

A korai polgári forradalmak az adott társadalom válságának megoldására törekedve *ritkán és csak esetlegesen* használták fel a korábban lezajlott forradalmak tapasztalatait. Ennek a 18. századi francia forradalomig egyaránt oka volt az, hogy az addig lejátszódott két forradalom (az angol és az amerikai) egészen más körülmények között zajlott, valamint az is, hogy nem történt meg a forradalmi tapasztalatok általánosítása, nem kísérelték meg kidolgozni a forradalomcsinálás elméletét. Ez egyébként érvényes a nagy francia forradalomra is. Csak az 1848-as európai forradalmakról mondhatjuk azt, hogy Nyugat-Európában már-már törvényszerűnek tartván azt, várták kirobbanását, sőt a párizsi februári forradalomról tudjuk, hogy arra a blanquisták fegyveres szervezetei fel is készültek.

Mindez nem jelenti azt, hogy 1848 előtt nem került sor a forradalmak tapasztalatainak felhasználására – de nem hangsúlyozottabban, mint történt az az emberiség történetének más tanulságai esetében. Így az amerikai forradalom vezetői, a Kontinentális Kongresszus hangadó politikusai féltek az állandó hadseregtől, mert annak létében Cromwell protektorátusának – katonai diktatúrájának – megismétlődésétől tartottak. A 18. századi francia forradalomnak az alig egy évtizeddel korábban lezajlott amerikai forradalom pozitív példával szolgált: az 1789 augusztusában jóváhagyott *Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata* elkészítésekor Virginia 1776 júniusában elfogadott híres dokumentuma, a *Bill of Rights* volt a modell (Érdemes megemlíteni, hogy Turgot, XVI. Lajos pénzügyminisztere az Újvilágban lezajlott eseményekről megjegyezte: „az amerikaiak a világ reménysége, s annak mintául szolgálhatnak".)

A nagy francia forradalom új helyzetet teremtett. Fejleményei a „forradalmi propagandaháború" jóvoltából, majd Napóleon hódításai következtében érintették az egész kontinenst, s a forradalom belső fejlődése, radikalizálódása, majd a szélsőségesek bukása és Napóleon uralma a forradalmi tapasztalatok – és így a fogalmak – bőséges tárházát nyújtotta. Politikai szótárunk jelentős része – mint ezt Eric Hobsbawm angol történész megállapította – innen származik. Ilyen a girondista-jakobinus ellentétpár, innen a „forradalmi terror" fogalma – amire Lenin is szívesen hivatkozott –, s innen a termidoriánus magatartás minősítése, az első „kollektív vezetés" (a Direktórium) tapasztalata, a bonapartizmus fogalomköre.

A francia forradalom Magyarország számára sem távoli esemény volt. Hatására jött létre a hazai jakobinus mozgalom, Napóleon seregei Győrig jutottak, sőt a szomszédos

* Az MTA Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete által Amerika felfedezésének 500 éves évfordulójára rendezett ülésszakon 1992. október 17-én tartott előadás jegyzetekkel kiegészített változata.

Horvátország egy része Illíria néven közvetlenül – egy főkormányzó révén – francia uralom alá került 1809-et követően. Ezért természetes, hogy a nagy francia forradalom eseményei, s az abból levonható tapasztalatok a magyar nemesség és a nem-nemesi értelmiség jelentős csoportjait foglalkoztatták. Kevesen voltak olyanok, mint Petőfi Sándor, aki 1848. március 17-én úgy vallott naplójában, hogy évek óta „csaknem kirekesztőleges olvasmánya" volt a francia forradalmak története, a világnak ez az új evangéliuma, melyben „az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit". Petőfi ekkor eddigi költeményeit hívta tanúságul, hogy miként várta a forradalom elérkeztét, 1848 augusztusában pedig *A nemzethez* c. költeményében tette világossá, hogy a „belső bitangok" ellen a jakobinus mintájú leszámolást: az akár százezerszer lesújtó hóhérbárd alkalmazását is elképzelhetőnek tartja. Ismeretes ugyanakkor, hogy a francia forradalom eseményeinek pest-budai megismétlődésétől félve Széchenyi István az egyébként békés radikálisokat már április 16-án „ultrabarikádos és gőzgyillotin [!] párt"-nak nevezte.

A francia forradalomra utaló reflexiók a kormány tevékenysége és az országgyűlés munkája során is előkerültek. Csak két példát említenénk. Az egyik a kormány július 4-én kelt, István főherceg nádorhoz intézett emlékirata, amely az illír pártütésről, Jellačić szerepéről így írt: „A hajdani Vendée szerepe ez… mellyet részünkről terrorizmus nem provokált".[1] A másik az országgyűlés augusztus 24-i ülése, ahol a papírpénz kibocsájtásának vitájában az aggodalmaskodók felemlegették az 1789. évi assignaták esetét, amely óriási inflációhoz vezetett. Kossuth azzal utasította vissza az aggályokat, hogy a felszólaló követnek tudnia kell – ha valóban tanulmányozta az assignaták történetét, hogy nem a kibocsájtás volt a hiba, hanem a mérték meg nem tartása.[2]

Témánkat, az amerikai forradalom ismeretét és tapasztalatait illetően korántsem számolhatunk ilyen magától értetődő hivatkozásokkal – vagy félelmekkel. Nem mintha a reformkori sajtó vagy Bölöni Farkas Sándor 1834-ben megjelent munkája nem nyújtott volna elég ismeretet a Csendes-óceán túlsó partján létrejött államszövetségről, hanem azért, mert ezek az ismeretek elsősorban a kortársi Amerikára vonatkoztak. (Ami a félelmet illeti, az pedig az amerikai forradalom lefolyásának ismeretében fel sem merülhetett.) Így a fellelhető hivatkozások között szép számmal adódnak a 19. századi fejlődésre vagy a közelmúlt eseményeire utaló megállapítások, s kevesebb a forradalom időszakának emlegetése. Ezek közül az érdemben szereplő témák: a nemzetőrség és a milícia közötti párhuzam, majd ősztől egyre inkább az angolok ellen hátrányos helyzetben vívó amerikai hadsereg; egy lehetséges magyar írott alkotmány esetében az amerikai alkotmány példája, s ugyancsak ősztől a köztársasági államforma dicsérete; s végül a Függetlenségi Nyilatkozat példája, amely bizonyíthatóan hatott 1849 áprilisában a magyar nyilatkozat debreceni megfogalmazóira.

Mielőtt rátérnénk e témakörökre, meg kell említenünk az első, 1848 áprilisában megjelent, illetve elhangzott utalásokat, amelyek a hazai fejlemények kapcsán az amerikai forradalmat emlegették. Az egyik a Marczius Tizenötödike április 3-i számában jelent

[1] KOSSUTH Lajos *Összes Munkái* (KLÖM), XII, s. a. r. SINKOVICS István, Bp., 1957, 368.
[2] *Uo.,* 798.

meg annak kapcsán, hogy a Pesten április 1-én lezajlott republikánus tendenciájú tüntetés vörös karszalagot viselő radikálisait a polgárok inzultálták. A boltjaikat sietve bezáró Váci utcai kereskedőkre utalva a lap ismeretlen szerzője így írt: „Ezen emberek a táblabírák egy más és újabb kiadása. Ezek azt gondolják, hogy a revolutio egyértelmű a rablással és fosztogatással. A revolutio, polgártársak, alapja és kútfeje minden szépnek és jónak, melly Európában és Amerikában újabb időkben végbement."[3] A másik megjegyzés április 6-án Pozsonyban hangzott el a közlekedési törvény vitájában. A pénzügyi nehézségekről szólva második felszólalásában Széchenyi István a következő megállapítást tette: „Amerika állapota sokban hasonlított a szabadság-háború előtt a miénkhez; annak hitele épen ugy gravitált London felé, mint a miénk Bécs felé."[4]

A nemzetőrséggel kapcsolatban az első megnyilatkozás valójában az amerikai gyakorlat ellen szól. Kiss Károly nyugalmazott kapitány, a Tudós Társaság tagja Pestről március 17-én a honvédelem, s a felállítandó nemzetőrség ügyében levélben fordult Kossuthhoz. Ebben nyomatékosan tanácsolta: „… az állandó katonaságot el ne töröljétek, helyheztessétek azt mint már sok helyen van az alkotmány közé, vagy alá – ha ugy akarjátok, mert barricad mögül harczolhat ugyan a nép, a belbátorság fentartására jó ugyan a nemzeti őrhad, de a külső ellenség ellen jólrendezett állandó katona kell…" Kiss Károly nyomatékul még hozzátette: „… mi Európában vagyunk, nem Amerikában". (Érdemes megemlíteni, hogy a levél végén – immár a nagy francia forradalom negatív tapasztalataira utalva – még arra figyelmeztet, hogy „a polgári őrhadi institutiónak centralisálva kell lenni" –, vagyis nem a helyhatóságtól kell függenie.)[5]

A fővárosban sikerrel folyó nemzetőri szervezés láttán a Marczius Tizenötödike szükségesnek látta megmagyarázni, hogy mi is a nemzetőrség. Március 23-i számában így írt: „A nemzetőrség olly fegyveres erő, melly a nemzetnek minden perczben rendelkezésére áll, és még sem állandó katonaság, sőt ennek mind természetében, mind czéljában ellentéte." Ez a megfogalmazás mintha feleselne Kiss Károly előbb idézett véleményével, amelyet – joggal feltételezhetjük – a kapitány, mint a hadseregszervezés elméleti kérdéseivel foglalkozó akadémikus, feltehetően nyilvánosság előtt is hangoztatott. A jelek szerint azonban a cikk elsősorban az ellen a kényszerű eljárás ellen akart tiltakozni, hogy a budai fegyvertár ósdi „banganétáival" kívánták a főváros nemzetőrségét felfegyverezni. Ne az európai haderőkről vegyenek példát, figyelmeztet a cikk névtelen szerzője, hiszen annak ereje nem a nemzetőrségben, hanem a sorkatonaságban van. „Evezzetek át az óceánon – folytatódik az eszmefuttatás –, amott Amerikában jól tudják, mi a nemzetőrség, minő fegyver kell kezébe, tudják, hogy ez jól organizálva a legerősebb, az ellenállhatatlan hadsereg. És miként van az amerikai polgár felfegyverezve? Egy hosszú vontcső, kis caliberű golyóra."[6] A Nemzeti c. újság vezércikkében május 23-án – mintegy

[3] Marczius Tizenötödike (MT), 1848. április 3., 66.
[4] Budapesti Híradó, 1848. április 9., 341.
[5] V. WALDAPFEL Eszter, *A forradalom és a szabadságharc levelestára,* I, Bp., 1950, 113–114.
[6] MT, 1848. március 23., 18.

mellékesen – utalt az amerikai milíciára, amely „lelkes kis seregekkel" fényes győzelmeket vívott ki „roppant táborok fölött".[7]

1848 júniusára a délvidéki szerb mozgalmak sejthetővé tették, hogy rövidesen sor kerül a fegyveres összeütközésre. Így a honvédelem kérdése állandó téma volt a sajtóban. Táncsics lapja, a Munkások Újsága két esetben is foglalkozott június végén és július elején a témával, s azt javasolta – többek között új alkotmánytervezetében –, hogy „a polgári társaság" minden tagja rendelkezzék fegyverrel, annak használatában magát gyakorolja – vagyis mindenki nemzetőr legyen. Ezek a cikkek egyben az állandó katonaság ellen íródtak – legfeljebb tízezer főt tartott Táncsics indokoltnak. Ezen elképzelések mögött az amerikai milícia ismerete húzódik meg.[8] A Nemzetőr (a Pesti Divatlap melléklapja) egy 1848 augusztusi számában már az 1775. évi Boston környéki harcokat és az ottani milícia riadóegységeit, azok szerepét idézte fel. Eszerint: „Csupán Massachusetts tartományban, mellynek fővárosa Boston, hol az angol sereg tábora volt, 12.000 honvédmilitz állott talpra, marskészen; ezek minutemen-eknek nevezték magukat." Majd még hozzátette: „A gyarmatok honvédelmi serege megmutatta, hogy meg tud mérkőzni a harczjártas csoportokkal."[9]

A cikk szóhasználatának érdekessége, hogy az amerikai milíciát „honvéd-militz"-nek nevezi, miközben a honvédség intézménye már létezik, s az inkább az amerikai forradalom Continental Army-jának felel meg. Így a magyar forradalom tulajdonképpen a nemzetőrség – honvédség kettősségével létrehozta az amerikai forradalom provincials-continentals tagolódásának hasonmását. Nem tudjuk jelenleg bizonyítani egyértelműen ennek tudatosságát, de fel kell tételeznünk, hogy – az igen vegyes összetételű, életkorú és harcértékű nemzetőrség mellett a honvédség, egy önkéntesekből álló, tartós szolgálatot vállaló fegyveres testület megszervezésekor az amerikai példa ismerős kellett, hogy legyen az ötletadó – vagy az ötletet elfogadó – Batthyány Lajos számára. Az pedig nem lehet véletlen, hogy a tervezetet kidolgozó Sztankó Soma hadnagy 1848 májusában az önkénteseknek három éves szolgálati időt javasolt, amit a minisztertanács el is fogadott.[10] Sparks amerikai történetíró Washington életrajzát Friedrich Raumer német fordítása alapján Czuczor Gergely szabadon átdolgozta, és az a Bajza József által szerkesztett „Történeti Könyvtár" IV. köteteként 1845-ben megjelent. Ebben az amerikai forradalom 1776 őszén megkezdett seregszervezéséről ez olvasható: „Ez időtől fogva tehát a hadsereg kétféle csapatokból állott, mellyek az egész háborúra, és mellyek csak három évre kötelezék le magokat."[11] Bár a Sztankó által ajánlott három év lehet véletlen is, de mert az 1840. évi újoncozás is nyolc évi szolgálatot írt elő, talán nem alaptalan a feltételezés, hogy Sztankó ismerte az amerikai Continental Army gyakorlatát – esetleg nemcsak Czuczor munkájából. (Érdemes még megemlíteni, hogy amikor 1848. augusztus 13-án Batthyány kibocsájtotta rendeletét az önkéntes nemzetőrségről – pontosabban: a nemzet-

[7] Nemzeti, 1848. május 23., 51.
[8] Munkások Újsága (MU), 1848. július 9., 224.
[9] Nemzetőr, 1848. augusztus 13., 103.
[10] SZTANKÓ Soma tervezetét lásd Hadtörténelmi Közlemények, 1986, 525–540.
[11] Jared SPARKS, *Washington élete*, átdolgozta CZUCZOR Gergely, Pest, 1845, 106.

őrség önkéntes tábori szolgálatáról – abban megjelent az amerikai formula: „a harc tartamára" való szolgálatvállalás.[12] Ismeretes egyébként, hogy a nem toborzott, hanem már újoncozott honvédek szolgálati idejét 1848 őszén négy esztendőre tervezték.)

A Nemzetőr említett fogalomzavarától eltekintve a kortársak a nemzetőrséget rendszeresen az amerikai milíciával vetették össze. Amikor híre jött a bácskai táborba vezényelt nemzetőrség fegyelmezetlenségének, sőt megfutásának, a Nemzeti szeptember 5-i vezércikkében így szólította meg a történtek felett kesergőket: „Kérdem ezen jó urakat: valjon ismerik-e az északamerikai szabadságháborut, s ha ismerik, nem találják-e ott eleinte elég példáját a gyávaságnak az amerikai részről. És mégis e gyáva, az angol katonáktól nevetségessé tett s megvetett népsereg sirját ásta meg az angol uralomnak, s paradicsomot épitett honában a szabadságnak."[13] Amikor pedig már megtörtént a schwechati ütközet, s az osztrák erők koncentrált támadására lehetett számítani, a Marczius Tizenötödike november 20-i számában „Egy amerikai" aláírású cikk a 16–60 év közöttiek fegyverfogását ajánlotta – amerikai és francia példára – majd hozzátette: „Igy törte meg a szabad Amerika világhatalmi erejét a gőgös Angliának."[14]

A bátorító amerikai példák ismertetésében a Kossuth Hírlapja sem maradt le. November 2-i vezércikkében a schwechati vereség utáni letörtséget kívánta oszlatni, s igen alapos ismeretekről árulkodva sorolta el az amerikaiak 1776. évi nehéz helyzetét. Majd feltéve a kérdést: s mi lett a vége?, azt így válaszolja meg: „… a felbőszült gyarmatosok csekély vesztességgel … a győzhetetlennek látszó angol hadsereget egy év mulva 1777-ben [Saratogánál] cserépedény gyanánt szétzuzván, egy független szabad elveken alapuló, dicsőségben naponkint növekedő, s az egész civilizált világot megszégyenitő birodalmat alakitottak."[15] December közepén pedig, Windischgrätz seregének megindulása után az Ábrányi Emil által szerkesztett, december 1. óta megjelenő *Jövő* így próbált lelket önteni olvasóiba: „Midőn Amerika függetlenségeért küzdött a zsarnok Britanniával, a nagy Washington serege alig képzelhető nyomorral küzdött; a tulságosan megszaporodott papirpénz minden értéken alul süllyedt… Amerika mégis lerázta az igát, s leküzdötte a földgömb legnagyobb hatalmasságát, mert az amerikai népnek csak egy gondolata, egy elhatározása volt: szabad lenni vagy meghalni…"[16]

Magyarország 1848-ban alkotmányos monarchia volt, s 1849-ben a Függetlenségi Nyilatkozat után sem kiáltották ki a köztársaságot. Így az amerikai alkotmány nem ígérkezett közvetlen példaképnek. Mivel azonban Táncsics már 1848 júniusában kidolgozta a maga alkotmánytervezetét, s a közvéleményben volt igény egy írott alkotmányra, az amerikai alkotmány mégis előtérbe került. A Reform c. lap már július 9-én ismertette (vagyis nem a szöveget közölte) F. Raumer munkájára hivatkozva az amerikai alkotmányt, mivel – mint írta – a kérdés nemcsak külföldön, „hanem nálunk is tárgyalás alá

[12] Batthyány rendeletét lásd Közlöny, 1848. augusztus 13., 323.
[13] Nemzeti, 1848. szeptember 5., 393.
[14] MT, 1848. november 20., 856.
[15] Kossuth Hírlapja, 1848. november 2., 475.
[16] Jövő, 1848. december 1., 2.

kerülend".[17] Augusztus 4-én az egyik újságban már megjelent a tudósítás, hogy Magyar Mihály nyomdájában elkészült „Európa legújabb alkotmányai" –, amelynek első dokumentuma az Egyesült Államok alkotmánya volt.[18] (Érdekes véletlen, hogy Nyáry Pál az országgyűlésen augusztus 7-én tett javaslatot egy új alkotmány kidolgozására.) A Madarász-testvérek lapja, a Népelem azt hangsúlyozta, hogy Európa és Amerika elég alkotmányos mintát kínál, „abból csak választhat egyet a magyar forradalom". Az említett gyűjtemény kiadója, Mészáros Károly is azt hangsúlyozta előszavában, hogy „a magyar statusalkotmány" megalkotása esetén az országgyűlésnek a közreadott alkotmányok ismerete „bizonnyal pharosi fény leend".

Az Egyesült Államok alkotmánya egyébként 1848-ban nem egyszer, hanem kétszer jelent meg. Ennek valószínű magyarázatát abban találhatjuk, hogy egy Fraenkel nevű könyvkereskedő Egerben úgy vélte 1848 őszén, hogy az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozat*tal kiegészítve kelendő lesz az alkotmány. A Nyilatkozat ugyanis magyar nyelven nyomtatásban 1834-ben jelent meg Bölöni Farkas kötetében (és a következő évben ismét – az elkobozott kiadásban, majd 1836-ban egy németből fordított munkában) így a növekvő republikánus – és az Ausztriától való elszakadást hangoztató – közérzület kétségtelenül a vállalkozás kiadói sikerét ígérte. Bár a Fraenkel úr által írott előszó végén a május 30-i dátum áll, a füzet megjelenését a sajtó csak október végén jelezte. Mivel azonban a 38 oldalas kiadvány nyomtatásához ennyi idő nem kellett, joggal feltételezhetjük – hacsak az egri érseki nyomda nem gördített akadályt a kötetke megjelenése elé –, hogy a kiadványt csak szeptember végén küldték nyomdába. Az előszó – bár óvatosan – hangsúlyozza az alkotmány köztársasági formáját, amely „egy kis néptelen tájék" számára készült, de halhatatlan „mint a szabadság szelleme". Mint írja: „Ezen legújabb társadalmi intézmény példája leend minden Európában felállítandó státus szerkezeteknek…" Majd célkitűzésének magyarázatául hozzáteszi: „A jelen röpiratnak czélja népszerűvé tenni azon alkotmányt, melly a történetben örökké kiolthatatlanul fennmaradó szabadság utáni törekvés első szüleménye."[19]

A köztársasági érzelmek erősödése 1848 őszén világosan tapasztalható volt. A Marczius szeptember 30-i számában a magát „Radicalis" megnevezéssel illető szerző [= Dobsa Lajos] így írt erről: „Eddig a nagy tömeg nem akart hallani, a néhány republicanus pedig nem mert szóllani a respublicáról." Megállapítja, hogy most már fogy „a monarchikusok száma", amit nem is lehet csodálni. Magyarországon gyalázatos játékát űzi a reakció, s „a reakció a monarchia kifolyása". Azt, hogy példaképe Amerika, így fogalmazza meg: „Nézzétek Éjszak-Amerikát egyfelől, Magyarhont másfelől és válasszatok."[20] Az agitációba Táncsics is bekapcsolódott, aki a Munkások Újsága hasábjain 1848 októberében egy hat részből álló cikksorozatot kezdett „*Respublika*" címmel.

[17] Reform, 1848. július 9., 41–42.

[18] Népelem, 1848. augusztus 4., 120. Az említett kiadvány: *Európa legújabb alkotmányai*. Különös tekintettel Európa társadalmi állására. Közli MÉSZÁROS Károly, Pesten, Magyar Mihály könyvnyomdájában, 1848.

[19] *Az Amerikai Egyesült Statusoknak Függetlenségi Nyilatkozata és Alkotmánya,* kiadta FRAENKEL M. J., előszóval a kiadótól, Egerben, Érseki könyvnyomda, 1848.

[20] MT, 1848. szeptember 30., 685–686.

A harmadik részben megállapította, hogy Európában csak két köztársaság van: Svájc és Franciaország, „de Amerikában, melly világrész sokkal nagyobb mint Európa, csupán egy ország van olyan, mellyben fejedelem uralkodik, a többi státusok valamennyien köztársaságok”.[21]

Nem maradt el a republikánus hangulatkeltésben az ekkor már a Honvédelmi Bizottmány támogatását élvező Nép Barátja sem. November végén egyik cikke arról szólt, hogy mind az amerikaiaknál, mind a franciáknál a király magatartása vezetett ahhoz, hogy a királyt „elcsapák” és köztársaságot alkottak. Ezért – mondja a szerző – nálunk is a király istentelenségének az lesz a következménye, hogy a királyt elcsapván, köztársaságot alkotunk.[22] A mérsékelt Pesti Hírlap is megállapította december 9-én, hogy Amerika példájánál jobb antimonarchista agitáció, amit az európai monarchiák cselekednek.[23]

Az amerikai alkotmány 1848/49-ben csak távoli példakép volt, s a republikánus érzelmek bátorítója. A *Függetlenségi Nyilatkozat* azonban valóban például szolgált, jóllehet tartalmi hasonlóság alig kínálkozott a két dokumentum között. Az eljárásban azonban van kétségtelen hasonlóság: az Egyesült Államok Kongresszusa 1776. július 2-án mondta ki a függetlenséget, s 4-én fogadta el a Nyilatkozatot, s Debrecenben is 1849. április 14-én volt a függetlenségi határozat kimondása, s csak 19-én fogadták el a Nyilatkozatot. (A lényeges különbség: Jefferson nyilatkozata már készen volt június 28-án, bár azon a Kongresszus elfogadása előtt változtatott, míg a debreceni nyilatkozat a határozat után szövegeződött meg.) A magyar nyilatkozat bevezetése nem tartalmaz olyan elvi megállapításokat az ember elidegeníthetetlen jogairól, mint az amerikai példakép, de a sérelmek elősorolásában követi azt, jóllehet sokkal részletezőbben, terjengősen. (Az amerikai Nyilatkozat csak III. Györgyöt támadta, a magyar a Habsburg-dinasztiát.) Végezetül érdemes megemlíteni, hogy az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatot a Kontinentális Kongresszus mind az 56 képviselője aláírta, így a dokumentum címében is hangsúlyozta, hogy egyhangú nyilatkozat. A debreceni radikálisok is szerették volna, ha a Nyilatkozatot minden képviselő aláírja, de ezt nem sikerült elérniük. Így a meghasonlás elkerülése érdekében lemondtak az egyéni aláírás követelményéről. (Egyébként az Egyesült Államokban is csak a következő évben hozták nyilvánosságra a Nyilatkozat aláíróinak nevét.)

A debreceni Függetlenségi Nyilatkozat – mint ismeretes – nem érintette a kormányformát. Bár Szemere Bertalan miniszterelnök május 2-án programbeszédében kormányát „forradalmi és republikánus irányúnak” deklarálta,[24] ezt követően misem történt. Május 14-én a Marczius Tizenötödike „Milly kormányforma lesz hazánkban?” című cikkében feszegette a kérdést és befejezésül leszögezte: „A függetlenség ki van mondva, mint tudjuk, kiáltsunk utána tehát respublikát is!”[25] A szövegből nem világlik ki, hogy a lap a köztársaság igenlése mellett előnybe részesíti-e valamelyik ismert köztársaságot. A Mar-

[21] MU, 1848. október 20., 29.
[22] Nép Barátja, 1848. november 26., 407.
[23] Pesti Hírlap, 1848. december 5., 1156.
[24] MT, 1848. május 5., 54.
[25] MT (Debrecen), 1849. május 14., 302.

czius másnapi száma azonban elítélően szólt mind az 1792. évi fordulatot követő, mind az 1848-as francia köztársaságról. Utóbbiban „sokan a communismus őrült zászlaját tűzték ki", utalt a szerző a júniusi véresen levert munkásfelkelésre, így „nem születhetett meg a tiszta democratiára és humanizmusra épitett respublica". Majd a továbbiakban még inkább elhatárolódik a francia példától, amikor így ír: „Mi azt óhajtjuk, hogy ne a vérpad legyen az oltár, hol a respublica megkereszteltetik…"[26] Ez a szöveg csak egyféleképp érthető: a szerző csak az amerikai köztársaságot tudja példaképül elfogadni.

Áttekintésünk vége felé közeledve érintenünk kell még egy kérdést: a példaképnek tekintett amerikai államférfi személyét. Nem meglepő, hogy amíg a reformkorban – vagy azt megelőzően – Franklin és Washington megközelítő gyakorisággal szerepeltek a sajtóban, az 1848/49-es időszakban szinte kizárólag csak Washington nevével találkozunk. Ezt magától értetődővé teszi, hogy ő volt az amerikai függetlenségi háború vezére. A két név csak az Életképek egy 1848 augusztusi, „Koreszmék" c. cikkében szerepel együtt, ahol Franklin „az emberi művelődés hallhatatlan apostola" jelzőt kapja, míg Washington, Lafayette, Hunyadi és a Zrínyiek úgy szerepelnek, mint „az emberiség valóban szent hősei".[27] Az Életképeket egy héttel megelőzte a *Nemzetőr*, amely – német szerző nyomán – ötrészes ismertetést indított Washingtonról a „Hősek csarnoka" c. rovatában (első darabja egyébként Napóleonról szólt).[28] A lap később, novemberben egyszerre közölte Washingtonnak egy 1777 májusában katonáihoz intézett beszédét, s Lafayette 1790. novemberében a nemzetőrségről tett nyilatkozatát.[29]

Washington nevének és szerepének legeredetibb idézése Nagykőrös városa. Lenkey századának érdekében a nádorhoz intézett, 1848. június 20-i folyamodványában szerepel. Eszerint ha elvitatjuk – a törvényekre, illetve a szabályokra hivatkozva – a szabadság, a haza, az emberi és polgári erények tiszteletét, úgy „el fogjuk kárhoztatni a hősöket, kik valaha a zsarnok ellen vívtak, el Washingtont, el Lamartine-t…"[30] Rövidesen egyébként Kossuth is emlegette Washingtont híres július 11-i országgyűlési beszédében, amikor az európai körképet felvázolva kijelentette: hamarosan elválik, hogy Washington vagy Napóleon lesz-e Cavaignac tábornokból, a párizsi munkásfelkelés leverőjéből.[31]

A debreceni trónfosztás után létrejött kormányforma, Kossuth kormányelnöki tisztsége személyére irányította a figyelmet. Ismerünk Kossuthhoz intézett levelet 1848 márciusából, amely már akkor Washingtonhoz hasonlította őt. Most a Marczius Tizenötödike 1849. május 23-án „Parallele Washington és Kossuth között" címmel közölt eszmefuttatást egy levelezőjétől. Eszerint Kossuthot nem lehetne Cromwellel vagy Mirabeau-val összehasonlítani, akik ugyan nagy emberek voltak, de képmutatás és zsarnokság is jellemezte őket. A szerző szerint: „Kossuthot csak úgy lehet tekinteni a legméltányosabban, mint az éjszakamerikai függetlenség Washingtonát; bár ha a kiviteli módokban lényege-

[26] MT (Debrecen), 1849. május 15., 308.
[27] Életképek, 1848. augusztus 20., 225, 231.
[28] Nemzetőr, 1848. augusztus 13.–szeptember 10. (folytatólag a 7–11. számokban).
[29] Nemzetőr, 1848. november 8., 290–291.
[30] Országos Levéltár, az 1848/49-es minisztérium iratai, Hadügyminisztérium általános iratok 1848: 7395.
[31] KLÖM XII, 436.

sen különbözők, de a czél elérésében ugyanazok…”[32] Másnap Hunfalvy Pál ezt jegyezte fel naplójába: „… nékünk Cromwell kell inkább, mint Washington”.[33]) Ismerjük a hasonlat ellenpontját is: a Szegedi Hírlap az országgyűlésnek az ottani ülésén a fővezérségről folytatott vitája kapcsán Görgeyt, „a fiatal kárpáti sast” hasonlította Washingtonhoz – és Napóleonhoz…[34]

*

Áttekintésünk végére érve röviden szólnunk kell egy, a címben nem szereplő, de a témából érthetően következő kérdésre: milyen kapcsolata volt a függetlenségéért harcoló Magyarországnak, az 1849. évi kormánynak a sokak által példaképnek tekintett nagy köztársasággal, az Amerikai Egyesült Államokkal?

Ismeretes, hogy a Batthyány-kormány április 12-i első, még Pozsonyban tartott minisztertanácsából utasította Esterházy Pált, a király személye körüli minisztert, hogy tájékoztassa a bécsi angol követet a kormány megalakulásáról, arról, hogy Magyarország a birodalom támasza, s hogy az Angliát is érdeklő Dunai Fejedelemségeket fenyegető veszély (a cár politikája) miatt szívesen venné, ha Anglia ebben a térségben aktív politikát folytatna. (Ez valójában afféle diplomáciai szondázás volt, az esetleges összehangolt politika reményében.) Palmerston külügyminiszter májusi válasza lényegében elutasító volt: nem tudja Anglia mit tehetne – de szívesen vesz minden további információt.[35]

Ezen válasz megérkezését követően – de valószínűleg véletlen az egybeesés – küldte el a magyar kormány diplomáciai megbízottait a frankfurti német birodalmi gyűlésre, ahol azoknak (valójában az egyedül maradó Szalay Lászlónak) egy védelmi szövetség megkötésén kellett munkálkodni. A megígért elismerés is elmaradt 1848 szeptemberében az osztrák kormány követelésére.[36] Nem sokkal több sikerrel járt Párizsban Teleki László sem, akit augusztus végén küldött ki a kormány Franciaországba, mivel a köztársaság külpolitikája a belső feszültségek (a párizsi júniusi felkelés véres leverése) miatt inaktív volt.[37] Amikor vállalta a konfliktust Ausztriával, azt nem Magyarország érdekében, hanem itáliai érdekei miatt tette 1849-ben.

Hatalmi tényezőnek számító európai hatalom tehát nem volt, hol a magyar kormány ha nem is szövetséget, de legalább támogatást kaphatott volna. 1848 novemberében azonban Kossuthék olyan információt kaptak, hogy William H. Stiles, az Egyesült Államok bécsi követe érdeklődik a magyar események iránt. Bár emlékirataiból kitetszően Stiles rokon-

[32] MT, 1849. május 23., 114.

[33] HUNFALVY Pál, *Napló 1848–1849*, s. a. r. URBÁN Aladár, Bp., 1986, 273.

[34] A Szegedi Hírlap 1848. július 24-i számát idézi SZILÁGYI Sándor, *A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után*, Pest, 1850. 48.

[35] Esterházy Pál külügyminiszter – Batthyány Lajos miniszterelnökhöz; Bécs, 1848. május 13. Lásd OL Miniszterelnök elnöki iratai, 1848: 238. Lásd még HAJNAL István, *A Batthyány-kormány külpolitikája*, 2. kiad., Bp., 1987, 52–54.

[36] Az uralkodó – István nádorhoz; Bécs, 1848. szeptember 7. Közli KÁROLYI Árpád, *Batthyány Lajos főbenjáró pöre*, Bp., 1932, II, 13–14.

[37] Teleki László küldetésére lásd HORVÁTH Zoltán, *Teleki László 1810–1861*, Bp., 1964, I, 197. skk.

szenvezett a magyar eseményekkel,[38] ekkoriban a lépését elsősorban annak tulajdoníthatjuk, hogy nem volt megelégedve az angol kollégájától, William B. Ponsonbytól nyert információkkal, mivel az leplezetlenül ellenséges volt a magyar fejleményekkel szemben. A Kossuthhoz így eljutott információ vezetett Kossuthnak november 29-én Stileshez intézett – romantikus körülmények között eljuttatott – leveléhez. Az udvarias levél az Egyesült Államok mint „a szabadság és a civilizáció természetes támogatójától" kérte a segítséget egy osztrák–magyar fegyverszünet kieszközlésére. Ponsonby azonban, mint ezt válaszlevelében december 3-án közölte, Windischgrätznél tett személyes látogatásakor elutasítást kapott.[39]

Mellőzve most az amerikai kormány diplomáciai tevékenységét az 1849-es események Európájában, csak arra szeretnék utalni, hogy a debreceni kormány megalakulása után, május 6-án Kossuth udvarias, francia nyelvű levélben juttatta el Taylor amerikai elnöknek a Függetlenségi Nyilatkozatot. A levél a nemzet békevágyát hangsúlyozta, a baráti együttműködés készségét minden állammal, különösen az Egyesült Államokkal, amely képes segítséget nyújtani Kelet-Európának a béke megőrzésében, az emberiség és a civilizáció érdekében, amelynek az amerikai nemzet első és dicsőséges képviselője.[40] Batthyány Kázmér külügyminiszter, amikor június 15-én kelt levelében személyes kapcsolatot kívánt teremteni John Clayton külügyminiszterrel, még ünnepélyesebben nyilatkozott az immár egyetlen támasznak ígérkező partnerről, annak országáról: „A népeknek elnyomóik ellen való harczában az Egyesült Államok voltak az elsők; ők mutatták meg más népeknek a felszabaduláshoz vivő utat, ők mutatták meg nekik, hogy mire képes egy nép, még gyermekkorában is, hogy az elnyomó igazságtalan jármát levesse."[41]

A Függetlenségi Nyilatkozat ténye, az, hogy Magyarország de facto köztársaság lett, valóban felkeltette az Egyesült Államok diplomáciájának érdeklődését, s ez az aktivitás jól illeszkedett a demokrata kormányzat általánosan aktív külpolitikai vonalvezetésébe. Része volt ebben a kicsiny, de tevékeny New York-i magyar közösségnek, amely eredményes agitációt folytatott Magyarország támogatása és elismerése érdekében. Breisach Lipót e közösség nevében már 1849. június 9-én beadványt intézett az amerikai elnökhöz, amelyben a magyar függetlenség elismerését és követ küldését kérte. Clayton külügyminiszter június 25-i diplomatikus, de biztató válaszában közölte: „Az Egyesült Államok politikája és szokása minden kormányt elismerni, amely meggyőző bizonyítékát mutatja fel a világnak, hogy képes saját erőből fenntartani magát."[42]

Az elismerés és a követ küldése azonban – az elnök szándéka esetén – a Kongresszus jóváhagyásától függ. Így az őszi ülésszak előtt ebben a kérdésben döntés nem születhetett. Washingtonban ezért úgy döntöttek, hogy a magyar ügyek állásának megismerése érdekében titokban egy speciális megbízottat (ágenst) küldenek Magyarországra. Nem világos, hogy mikor esett a választás a párizsi amerikai követségen dolgozó Ambrose

[38] William H. STILES, *Austria in 1848–49*, New York, 1852, II, 147–149.
[39] KLÖM XIII, s. a. r. BARTA István, Bp., 1952, 585–586.
[40] KLÖM XV, s. a. r. BARTA István, Bp., 1955, 217.
[41] Közli: Századok, 1910, 502–503.
[42] Közli: WALDAPFEL, *i. m.,* IV, 192.

Dudley Mannre, de ismerjük július 13-án Párizsból kelt jelentését, amelyben így írt a magyar helyzetről főnökének: „Vajjon Európa kozák vagy köztársasági uralom alatt lesz-e ezentul, minden valószinüség szerint Magyarország sikságain vagy szorosai között fog végleg eldőlni."[43]

Ezt a diplomatát jelölte ki kormánya, hogy utazzon Magyarországra a megfelelő információk megszerzése érdekében. Indulásának pontos időpontja vitatott. Augusztus 3-án Londonból Teleki László így jelentett Kossuthnak: „Az amerikai egyesült statusok (de ezt csak titokban mondták meg nekem) agenst küldtek már honunkba, ki föl van már hatalmazva, hogy megismerje a magyar kormányt. De elébb meg kell ismerkednie a magyar viszonyokkal, és az iránt is biztosítva lennie, miként hajlandók vagyunk Amerikával reá nézve hasznos kereskedelmi frigyet – szerződést – kötni."[44]

Mann késve indult, s csak Bécsig jutott, amikor értesült a világosi fegyverletételről. A gesztus elkésett. A Magyarország felé fordult figyelem azonban lehetővé tette Kossuth későbbi kiszabadítását és amerikai útját.

Ez az út, azonban minden sikere ellenére maga is csak gesztusértékű volt. A rabszolgaság védelmében elkötelezett demokrata adminisztrációnak Kossuth, „a szabadság bajnoka" hazai földön kissé kényelmetlen volt, miközben Kossuthnak is igen-igen kellett ügyelnie arra, hogy megnyilatkozásai során ne keveredjen bele Észak és Dél egyre élesedő belpolitikai küzdelmébe.

Az egy évtized múlva kitörő polgárháború gyorsan elhalványította Kossuth amerikai emlékét. A magyar 1848/49-re azok a magyar emigránsok emlékeztettek, akik szép számmal vettek részt Lincoln hadseregében.

[43] Közli: *1848, a szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták*, s. a. r. DEÁK Imre, Bp., [1943], 402–403.

[44] *Uo.,* 412.

SPIRA GYÖRGY

AZ URÁT MEGTÉVESZTŐ HAYNAU

1849. július 13-án nagy öröm éri Julius Haynau báró táborszernagyot, aki alig másfél hónapja vette át a Magyarországon harcoló császári főerők vezérletét: nagyigmándi főhadiszállására megérkezik a III. hadtestének élén álló Georg Ramberg báró altábornagy jelentése, s ebből megtudhatja, hogy Ramberg négy dandárja közül kettő – a Peter Dossen ezredes meg a Valentin Veigl tábornok parancsnoksága alatt álló – az előző nap délutánján diadalmasan behatolt a honvédcsapatok által már napokkal előbb kiürített Buda városába.[1]

Haynau ekkor elengedhetetlennek ítéli, hogy örömét haladéktalanul megossza ifjú uralkodójával, a december elején trónra lépett Ferenc Józseffel, aki őt mint – Széchenyi szavaival – „hozzá tökéletesen illő bakófővezér”-t[2] nemcsak avval tüntette ki, hogy fővezérré kente fel, de két hete végtelen kegyelmében avval is, hogy az ő oldalán vonult be az általa elfoglalt Győrbe, s aki azóta schönbrunni „kéjpalotá”-jában[3] (amelyet – hogy megvédje a zsarnokokat gyűlölő bécsiek esetleges támadásaitól – május eleje óta nyolc gyalogosszázad és három ágyú fedez[4]) nyilvánvaló türelmetlenséggel várja, hogy Magyarország fővárosát is magáénak mondhassa. A táborszernagy úr tehát sietve lediktál egy, a császárhoz mint legfőbb hadurához szóló felterjesztést,[5] amely (német eredetiben és magyar fordításban) így fest:

N° 3075/op.
Euer Majestät,
In Verfolg meines alleruntertänigsten Berichts vom gestrigen Dato habe ich die

N° 3075/op.
Felséges Uram,
Tegnapi legalázatosb jelentésem folytatásaként van szerencsém Felségednek

[1] Mindezekről bővebben: [Wilhelm RAMMING], *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849*, Pest, 1850, 136, 154; BERZEVICZY Albert, *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*, I, Bp., 1922, 109; SPIRA György, *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Bp., 1998, 627–628.

[2] SZÉCHENYI István, *Önismeret* = Gróf SZÉCHENYI István *Összes munkái,* VIII, szerk. és bev. KÁROLYI Árpád, Bp., 1922, 350; SZÉCHENYI István *Válogatott művei,* szerk. SPIRA György, III, szerk. SASHEGYI Oszkár, Bp., 1991, 608.

[3] Így maga Ferenc József nevezi a schönbrunni nyári palotát például épp Haynau fővezéri kinevezéséről szóló 1849. május 30-i kéziratának keltezésében. Lásd *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott hirdetményeknek*, Buda, 1849, 88.

[4] STEIER Lajos, *Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei (Ismeretlen adalékok az 1848–49-iki szabadságharc történetéhez)*, Bp., é. n. [1925], 365.

[5] ÖStA KrAv MKK AA 1848/49: 75. (Részletének reprodukcióját l. az 1. sz. képmellékleten.)

Ehre Euer Majestät weiters gehorsamst anzuzeigen, daß laut einer so eben vom Herrn Feldmarschall-Lieut[e]nant v. Ramberg erhaltenen Meldung derselbe gestern, den 12ten d. Nachmittags 7 Uhr mit den Brigaden Dossen und Veigl in Ofen ohne irgendwo auf Widerstand zu stoßen eingerückt ist.

Der genannte Feldmarschall-Lieut[e]nant ließ, nachdem die Kettenbrücke durch Aushängung der Kettenglieder[6] inpracktikabel war und erst im Laufe des heutigen Tages hergestellt sein wird, ein Bataillon Infanterie auf Plätten nach Pest, wohin schon früher das aus 3 Escadrons und 1 Cavallerie Batterie bestehende Streif-Corps des Majors Wussin[7] übersetzt[a] war, überschiffen und mit demselben den Eingang zur Brücke und die vier Haupt Ausgänge der Stadt besetzen.

Sobald die über Stuhlweisenburg[b] dirigirte Brigade Gerstner,[8] welche in letzterer Stadt ein Bataillon als Garnison rückgelaßen hat, in Ofen eintrifft – welches morgen, den 14ten erfolgen wird –, wird eine ganze Brigade nach Pest verlegt werden.

Zur selben Stunde, als Feldmarschall-Lieut[e]nant Ramberg mit seiner Division in Ofen einrückte, traf auch der Flügel Adjutant Sr Majestät des Kaisers von Rußland[9] Graf Adlersberg[c] mit 140 Kosa-

továbbad legalázatosban jelenteni, hogy egy v. Ramberg altábornagy úrtól épp most kapott jelentés szerint ő tegnap, e hó 12-én délután 7 órakor a Dossen- és a Veigl-dandárral – anélkül, hogy bárhol ellenállásba ütközött volna – bevonult Budára.

A nevezett altábornagy egy gyalogoszászlóaljat, mivel a Lánchíd a láncszemek kiakasztása folytán[6] járhatatlan volt és csak a mai nap folyamán fog helyreállíttatni, dereglyéken átszállíttatott Pestre, ahová Wussin őrnagy[7] 3 lovasszázadból és 1 lovasütegből álló portyázó osztaga már előbb átkelt, s ezzel a zászlóaljjal megszállatta a hídfőt és a város négy főkijáratát.

Mihelyt Budára érkezik a Székesfehérváron át ideirányított Gerstner-dandár[8] – amely ez utóbbi városban egy zászlóaljat helyőrség gyanánt hagyott hátra –, ami holnap, 14-én fog megtörténni, egy egész dandár fog áthelyeztetni Pestre.

Ugyanabban az órában, amelyben Ramberg altábornagy a maga hadosztályával bevonult Budára, 140 kozákkal Pestre érkezett Adlersberg[c] gróf, őfelségének Oroszország császárának szárnysegédje[9]

[a] Helyesen: über*ge*setzt.

[b] Így, *scharfes s* helyett egy *langes s*-szel.

[c] Helyesen: Adlerberg (Nyikolaj Vlagyimirovics) gróf (táborkari százados).

[6] Ez téves közlés: ha a híd tartóláncait megbontják, akkor az egész híd leszakadt volna. Valójában csak a még teljesen el nem készült hídon való gyalogos közlekedést lehetővé tevő pallóknak és a híd kereszttartóinak egy részét távolították el. Erről MÁTRAY Gábor, *Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben,* szerk. és bev. FÜLEP Katalin, Bp., 1989, 1849. július 9., 209; valamint TÓTH Béla, *Mendemondák (A világtörténet furcsaságai)*, Bp., 1907, 197.

[7] Ferdinand Wussin, a 4. (Császár) dzsidásezred őrnagya.

[8] Vagyis a Joseph Gerstner tábornok vezényelte dandár.

[9] A *cári szárnysegéd* elnevezés nem valóságos beosztást jelölt, csupán kitüntető cím volt az orosz hadseregben.

ken in Pest ein, welcher der rußischen[d] Armée von Kapolna vorangeeilt war, um die Verbindung mit der Armee Euer Majestät aufzusuchen, die also 24 Stunden früher als die Rußen[d] die Hauptstadt des Landes erreicht und besetzt hat.

Zur Durchstreifung der umliegenden Gegend wurde bereits gestern ein Commando auf dem rechten Donau Ufer aufwärts bis S[t] Andrä vorgeschickt, welches nichts vom Feinde in Erfahrung bringen konnte; – eben so wird heute eine Cavallerie-Abteilung über Csaba[10] nach Gran entsendet, wohin auch schon von hier aus ein Detachement – aus 2 Compagnien und einer Escadron bestehend – disponirt wurde, um jene Stadt zu besetzen und einen etwaigen Brückenschlag des Feindes momentan abzuwehren und hievon rechtzeitig die Anzeige zu erstatten.

Ich hatte bereits gestern dem Feldmarschall-Lieut[e]nant Ramberg durch einen Courier den Befehl zugeschickt, das Streif-Corps des Majors Wussin gegen Hatvan zur Verbindung mit der rußischen[d] Armée vorzuschicken, welches indeß jetzt, wo die rußische[d] Vortruppe in Pest eingetroffen ist, unterbleiben wird.

Heute Nachts erhielt ich von den am rechten Flügel[e] meiner Stellung stehenden Vorpostens Commando die Anzeige, daß feindliche Colonnen von Comorn am linken Donau-Ufer abwärts in Bewegung seien[11] und daß einzelne Abteilungen auch am rechten Ufer gegen Almas[12] vorrücken.

is, aki Kápolnától elébevágott az orosz hadseregnek, hogy felvegye az összeköttetést Felséged seregével, amely tehát az ország fővárosát 24 órával hamarabb érte el és szállta meg, mint az oroszok.

A környező vidék átfésülése végett a Duna jobbpartján már tegnap előreküldetett felfelé Szentendréig egy különítmény, amely azonban az ellenségről semmiféle értesüléssel sem szolgálhatott; – ugyanígy fog kiküldetni ma egy lovasosztag Csabán[10] át Esztergom felé, ahová innen máris kirendeltetett egy – 2 gyalogos- és egy lovasszázadból álló – különítmény, hogy megszállja azt a várost, az ellenség netaláni hídverését pedig rögvest megakadályozza s erről idejekorán megtegye jelentését.

Ramberg altábornagynak futár útján még tegnap olyan parancsot küldtem, hogy Wussin őrnagy portyázó osztagát az orosz sereggel való kapcsolat megteremtése végett küldje előre Hatvan felé, ez azonban most, miután az orosz előhad Pestre érkezett, el fog maradni.

Az állásom jobbszárnyán[e] álló előőrskülönítménytől ma éjjel azt a jelentést kaptam, hogy a Duna balpartján Komárom felől ellenséges hadoszlopok vonulnak lefelé,[11] egyes osztagok pedig a jobbparton is előretörnek Almás felé.[12]

[d] Így, két *langes s* helyett *scharfes s*-szel.

[e] Ez nyilvánvaló elírás: a kérdéses megfigyelésre csak a császári sereg *bal*szárnyán elhelyezkedő előőrs tehetett szert.

[10] Értsd: Piliscsabán át.

[11] A honvédsereg főerőinek Győr elvesztése után Komárom várában összpontosult öt hadteste közül három a július 12-ről 13-ra virradó éjszakán valóban megindult a Duna balpartján kelet felé.

[12] Értsd: a Komárom megyei Dunaalmás felé.

Es wurden sogleich alle dießfalls nötigen Dispositionen erlaßen; mit Tages-Anbruch zeigte es sich jedoch, daß alle am rechten Ufer vorgerückten feindlichen Abteilungen wieder hinter die Verschanzungen zurückgegangen waren.

Eben erhalte ich von demselben in Balleg[13] aufgestellten Observations-Posten die weitere Anzeige, daß abermals mehrere aus Infanterie, bedeutender Cavallerie, Geschütz und auch Bagage-Wägen bestehende Colonnen von Komorn am linken Donau-Ufer abwärts rücken; welches Manöver der Feind schon mehrmals versucht, die abgerückten Colonnen aber wieder auf einem andern Wege und bei der Nacht nach Comorn gezogen hat.[14]

Haupt-Quartier N[agy]-Igmand am 13ten Juli *1*849

Haynau Fzm

Az emiatt szükséges rendelkezések tüstént kiadattak; virradatkor azonban kiviláglott, hogy valamennyi a jobbparton előretört ellenséges osztag ismét visszahúzódott a sáncok mögé.

Épp most kapom ugyanattól a Pallagon[13] felállított figyelőőrstől azt a további tudósítást, hogy Komáromból a Duna balpartján újólag több gyalogságból, jelentékenyebb lovasságból, lövegből és málháskocsikból is álló hadoszlop nyomul lefelé; ilyen manőverrel az ellenség már többször próbálkozott, az útnak indult hadoszlopokat azonban az éj leple alatt más úton ismét visszavonta Komáromba.[14]

A nagyigmándi főhadiszálláson, 1849. július 13-án

Haynau tszn.

Ha pedig Haynau arra számít, hogy ura örömmel fogja fogadni ezt a tudósítást, akkor számítása bizonyosan nem épül homokra. Hiszen Ferenc József kétségkívül csak elégedetten nyugtázhatja, hogy immár az ő lába előtt hever a magyar rebellió szülővárosa is, s még elégedettebben könyvelheti el, hogy e vétkes várost nem nagylelkű – de nagylelkűségével ország-világ előtt épp az ő gyengeségét leleplező – támogatójának, Miklós cárnak a csapatai, hanem saját fegyveres erői hódították vissza számára. És örömét eleinte annak tudata sem csorbíthatja, hogy Haynau köztudomás szerint szeret nagyokat mondani, s bár nyilván arra vágyik, hogy benne mindenki urának éppoly hűséges szolgáját lássa, amilyennek két évtizede Grillparzer festette le Bánk bánt,[15] főleg saját személyes érdemeit szereti felnagyítani. Ami miatt az ő, Ferenc József katonai irodájának az élén álló Karl Grünne gróf tábornok császári főhadsegéd (aki ebben a minőségében a császári hadsereg egészének legfelső fokon történő irányítását a maga kezében tartja) már a nyári

[13] Itt feltehetően a Hont megyei Pallag-pusztáról van szó.

[14] Ilyesmivel a honvédcsapatok előzőleg a valóságban nem többször, csupán egy alkalommal próbálkoztak: július 7-én, mikor is a 11. jegyzetben említett három hadtest egyszer már valóban megindult a Duna balpartján kelet felé, de akkor csak az Esztergom megyei Bátorkesziig vonult előre s onnan még aznap visszatért a komáromi várba. Ezek a mozdulatok azonban nem valamiféle hadászati nehézségek folytán meghiúsult manőver részei, hanem a további hadmozdulatok irányának kitűzésével kapcsolatban egyfelől a honvédsereg főerőinek élén álló Görgei Artúr, másfelől a neki alárendelt Klapka György és Nagy Sándor József tábornok között kialakult – itt nem részletezhető – nézeteltérések folyományai voltak.

[15] Franz GRILLPARZER, *Ein treuer Diener seines Herrn (Trauerspiel in fünf Aufzügen)*, Wien, 1830, 1–147.

hadjárat megindulásakor a fővezér táborába osztotta be a jószeműnek és megbízhatónak ismert Alexander Karstot, az 5. (Liechtenstein) könnyűlovasezred századosát olyan nyilvánvaló megbízatással, hogy bizalmas jelentésekben tájékoztassa őt a seregnél történtekről, s ezekben a beszámolókban rostálja meg a fővezér hivatalos jelentéseiben előforduló esetleges tódításokat, nagyotmondásokat.[16]

De ha az ifjú trónbitorlót Haynau július 13-i jelentésének olvastán először – mint sejthetjük – elönti is az öröm, öröme igencsak megfogyatkozhatik már egy nappal később, mikor kezébe kerül Karst százados Grünnéhez intézett soron következő (immár kilencedik) jelentése,[17] amely (német eredetiben és magyar fordításban) így hangzik:

9.[18]
Hochgeborner Graf!
Hochgebietender Herr General!

Die Meldung über die frühere Besetzung von Ofen und Pest durch unsere Truppen hat sich betreff letzterer Stadt, wo die rußischen[d] Truppen vor den unsern eingerückt waren, als unrichtig erwiesen. – S[e] Excellenz der Feldzeugmeister scheint über diese Nachricht sehr übel gestimmt zu sein und H*err* G*eneral*M*ajor* Susan[19] wollte nicht einmal, daß ich Euer Excellenz hievon in Kenntniß setzen sollte.

H*err* General der Infanterie von Berg[20] ist etwas unwohl, jedoch – wie ich sah und hörte – durchaus nicht von Bedeutung.

9.[18]
Méltóságos Gróf Uram!
Legfőbb Parancsnokló Tábornok Uram!

Bebizonyosodott, hogy az a jelentés, amely szerint a mi csapataink hamarabb szállták meg Budát és Pestet, az utóbbi város vonatkozásában, ahová az orosz csapatok a mieink előtt vonultak volt be, nem állja meg a helyét. – A táborszernagy őnagyméltósága e miatt az értesülés miatt nagyon rosszkedvűnek látszik is, Susan vezérőrnagy úr[19] pedig még azt sem akarta, hogy tudósítsam erről Nagyméltóságodat.

Berg gyalogsági tábornok úr[20] némileg gyengélkedik, de – mint láttam és hallottam – egyáltalán nem súlyosan.

[d] Így, két *langes s* helyett *scharfes s*-szel.

[16] Karst megbízatásának írásos nyoma nem maradt ránk, s valószínű is, hogy ő tennivalóira nézve Grünnétől csak szóbeli eligazítást kapott. De hogy legfontosabb feladata Haynau ferdítéseinek feltárása volt, az egyértelműen kiolvasható a táborba érkeztétől kezdve Grünnéhez intézett jelentéseiből, amelyek mind egy szálig megtalálhatóak az uralkodó katonai irodájának az iratai között.

Egyébként már ez is mutatja, hogy tévednek azok a hadtörténészek, akik lekicsinylően szoktak nyilatkozni a bécsi Kriegsarchiv *Militärkanzlei des Kaisers* elnevezésű állagáról, mondván, hogy ebben az irategyüttesben legfeljebb hadiözvegyek segélykérelmei és hasonlók találhatóak. Mert ha igaz is, hogy ebben az állagban sok efféle kérelemmel lehet találkozni, az is megállapítható, hogy ehelyütt a kutató olyan érdekességekbe is beleütközhetik, amilyenek Karst említettem jelentései, ami pedig még fontosabb: itt maradtak fenn a harcoló csapatok főparancsnokainak az uralkodó számára készített jelentései.

[17] ÖStA KrAv MKK AA 1848/49: s. n. (Reprodukcióját l. a 2. sz. képmellékleten.)

[18] Karst ilyen sorszámokkal látta el Grünnének küldött jelentéseit (bár akadnak köztük sorszám nélküliek is).

[19] Johann Susan tábornok, a 12. (német-bánsági) határőr-gyalogezred korábbi parancsnoka ekkor Haynau főhadsegéde volt.

[20] Friedrich Wilhelm [Fjodor Fjodorovics] Berg báró gyalogsági tábornok a Magyarországra betört orosz intervenciós sereg táborkari főnöke volt, de a nyári hadjárat kezdete óta mint összekötő Haynau főhadiszállásán tartózkodott.

Sonst weiß ich nichts Neues zu berichten und schließe diese wenigen Zeilen mit dem Ausdrucke tiefschuldiger Hochachtung, womit ich die Ehre habe zu sein	Egyébként semmi újsággal nem szolgálhatok, s zárom is ezt a néhány sort annak a tartozó és mélységes tiszteletnek a kifejezésével, amellyel van szerencsém maradni
Euer Excellenz	Nagyméltóságodnak
Nagy Igmand am 14ten Juli *1*849	Nagyigmándon, 1849. július 14-én
gehorsamster	legalázatosb híve
Karst	Karst
RittM*eister*	százados

Ebből a szövegből ugyanis még a Haynau javára legelfogultabb ember is kiveheti, hogy a fővezér, aki maga is azon volt, hogy még az oroszok előtt rátegye a kezét Pestre,[21] mikor július 13-i jelentésében azt állította, hogy ezt a célt el is érte, akkor bizony becsapta urát.[22] Sőt, ha figyelmesen olvasta volna el az ő 13-i jelentését, akkor Ferenc József már Karst tudósításának a megismerése előtt, magából Haynau szövegéből is kihámozhatta volna a keserű valót. Hiszen ennek a tudósításnak egyik mondata azzal kezdődik, hogy 12-én Adlerberg százados kozákjai „ugyanabban az órában" („zur selben Stunde") érkeztek Pestre, amelyben Ramberg altábornagy bevonult Budára (ami önmagában is valótlanság, amennyiben Ramberg – mint a jelentés is elárulja – csupán este hétkor tartotta budai bevonulását, Adlerberg viszont már délután kettő és három között Pesten volt[23]), de Haynau, aki fogalmazás közben nyilván megfeledkezett arról, mivel is kezdte mondatát, utóbb még ugyanebben a mondatban azt merészeli állítani, hogy Ramberg „tehát az ország fővárosát 24 órával hamarabb érte el és szállta meg, mint az oroszok" („also 24 Stunden früher als die Rußen die Hauptstadt des Landes erreicht und besetzt hat").

Vagyis Ferenc József Karst százados jelentésének megismerése után – de akár már Haynau beszámolójának figyelmes áttanulmányozása után is – két fájdalmas felismerésre juthat. Az egyik az, hogy az ő csapatai nemcsak Pestre nem érkeztek meg hamarabb, mint az oroszok, de még Budára is később vonultak be, mint amazok Pestre. A másik meg, hogy seregének jelenlegi főparancsnoka, akit fővezérré kineveztekor legőszintébb bizalmával tüntetett ki, meglehet, jobb hadvezér, mint amilyenek elődei voltak, s meglehet, legalább annyira gyűlöli a rebelliseket, mint amennyire ő maga, de arra is képes, hogy Isten kegyelméből való uralkodóját mint holmi zöldfülű ifjoncot közönséges daj-

[21] Ezt ismételten Haynau elsőrendű (*vorrangig*) céljának mondja a fővezér legújabb életírója, Regina FORSTNER is: *Julius Freiherr von Haynau (Beiträge zu einer Biographie)*, Wien, 1980, 74, 85. (Erre a kéziratos disszertációra Karl Rossa volt szíves felhívni a figyelmemet.)

[22] S ezen mit sem változtat, ha az előző jegyzetben idézett disszertáció szerzője is azt állítja, hogy Haynau az oroszoknál hamarabb érte el Pestet (*uo.,* 76, 85).

[23] Ezt három szemtanú naplófeljegyzése is igazolja: MÁTRAY 1849. július 12., 213; Josef KEHRER, *Die Ereignisse von 14ten und 15ten März in der Stadt Pest…*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Germ. 713, 1849. július 12., III, 49. f.; BÁRTFAY László *Naplója,* szerk. és bev. JENEI Ferenc, II, Bp., 1969, 1849. július 12., 26.

kamesékkel traktálja, azaz képes megtagadni tőle azt a határtalan odaadást, amelyet ő valamennyi alattvalójától s elsősorban épp az általa kegyesen a legmagasabb polcokra emeltektől méltán elvárhat.

Rövidítések

AA = *Ad acta*-Stücke
KrAv = Kriegsarchiv, Wien
MKK = Militärkanzlei des Kaisers
ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

Képmellékletek

1. kép: *Haynau 1849. július 13-i felségfelterjesztésének második lapja* (ÖStA KrAv MKK AA 1848/49: 75)
2. kép: *Felvonuló kozákok.* Petrichevich Horváth János ceruzarajza, 1847 (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára [jelenleg az Arhivele Naționale Județul Cluj kezelésében], Petrichevich Horváth János báró albumai)
3. kép: *Karst százados 1849. július 14-i jelentése* (ÖStA KrAv MKK AA 1848/49: s. n.)

Sobald die über Höchstdeßselben
dirigirte Brigade Gerstner, welche
in letzterer Stadt ein Detaillirtes als
Garnison mitgemachtes hat, in Ofen
eintrifft, – welches morgen den 14ten
erfolgen wird, – wird eine ganze
Brigade nach Städth verlegt werden.
Zu selben Stunde, als Feldmarschall-
Lieutenant Ramberg mit seinen Divi-
sion in Ofen einrückte, traf auch der
Flügel Adjutant Sr. Majestät des Kai-
sers von Rußland Graf Adlersberg
mit 140 Cosaken in Pest ein, welchen
der russische Armee von Kapolna
vorangeritt war, um die Verbin-
dung mit der Armee Fürst Wrede
Seit aufzusuchen, die also 24 Stun-
den früher als die Russen, die
Hauptstadt des Landes erreicht und
besetzt hat.
Zur Durchstreifung der umliegenden
Gegend wurde bereits gestern ein
Commando auf dem rechten Donau
Ufer aufwärts bis St. Andrea vorge-
schickt, welches nichts von Feinden in
Erfahrung bringen konnte; – ebenso
wird heute eine Cavallerie-Abthei-
lung über Czaba nach Gran aufbre-
chen, wofür auch schon von hier aus
ein Detachement aus 2 Compagnien und
einen Cavadron bestehend bereit wird.

/

1. kép

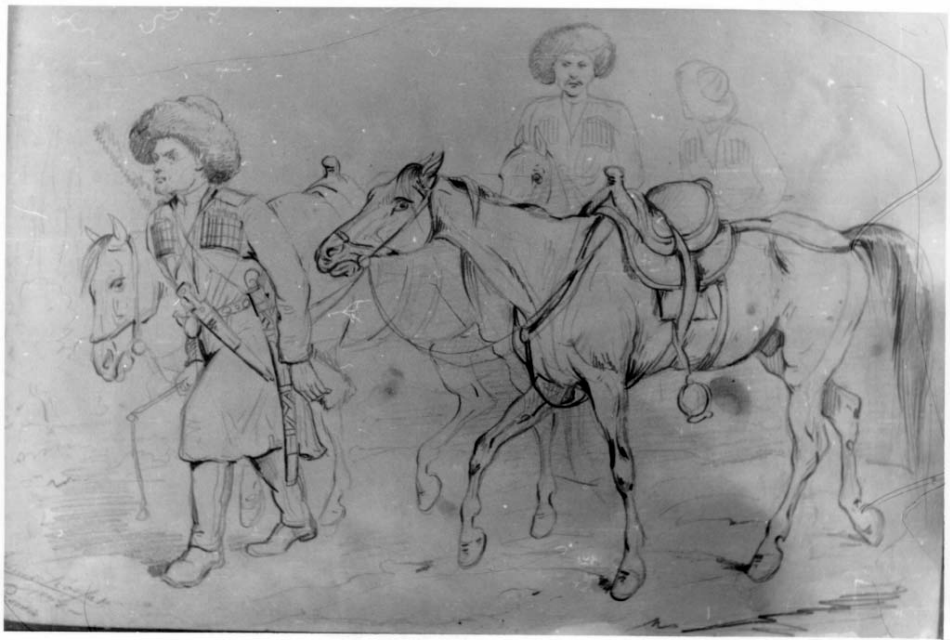

2. kép

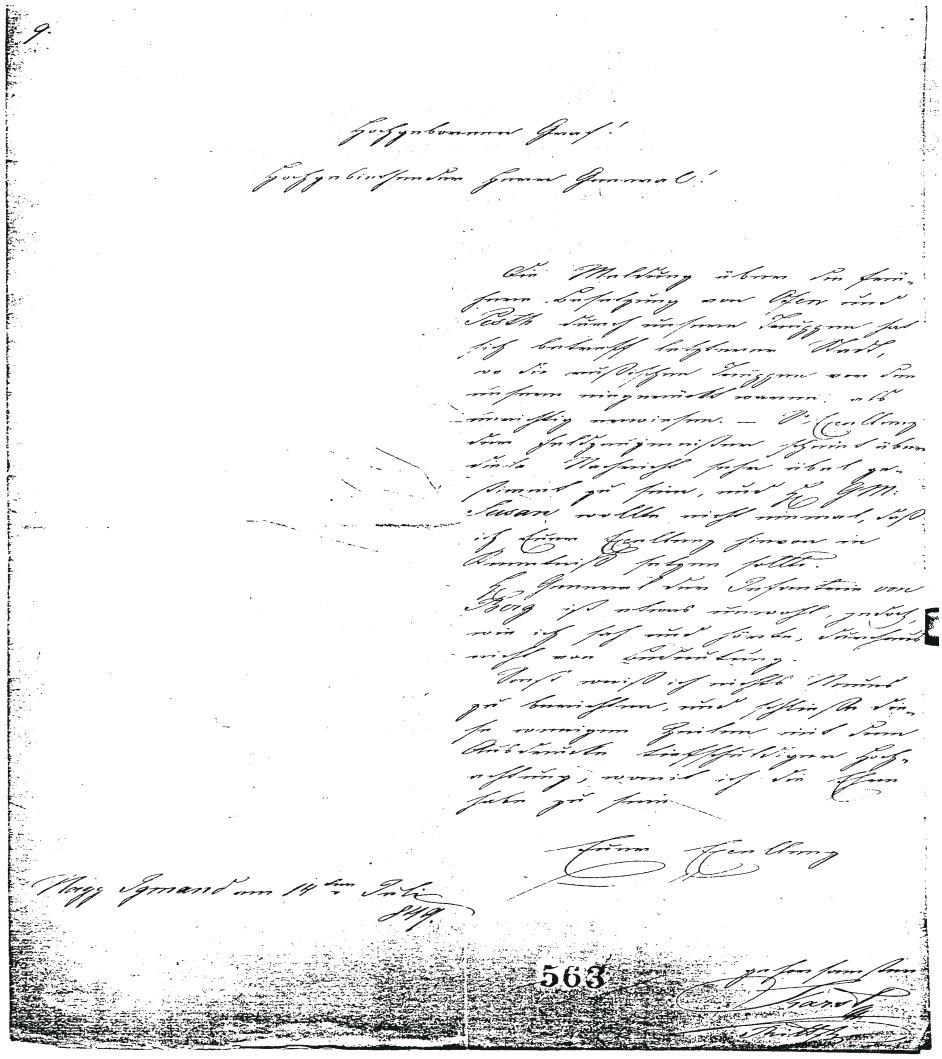

3. kép

SZILI JÓZSEF

ÚJ ARANY-KÁNON FELÉ

Az Arany-líra kezdetét a szakirodalom meglehetősen kései időpontra teszi. Első virágzási periódusának igazából az ötvenes éveket tekintik. A *Toldi* és a *Toldi estéje* „elnyomta" a filológusok igyekezetét, hogy jelentőségéhez mérten vegyék számba Arany egykorú lírai termését. S persze elnyomó lírai hatalom volt az élő Petőfi fogyhatatlan lírai áradása. A líráról, különösképpen a szerelmi líra műveléséről lemondó Arany-nyilatkozatok tovább szilárdították ezt a megállapodottságot. Az így fenntartott Arany-kép megfelelt a „teljes Arany" mindenkori irodalompolitikai-poétikai képzetének.

Nem kedvezett az Arany-líra korábbi szakaszai felfedezésének a pályaképi „fejlődés" mindenható értelmező-kritikai elve sem. Függetlenül a maga biográfiai-filológiai vonzataitól, minden korábbi stádium előkészítő funkcióját feltételezte, a kevésbé kifejlett alakzatokat, a fejletlenség szükségszerű megnyilvánulásait.

Ez nem olyan elv, amelyet elméleti érvekkel lehet visszaszorítani a maga helyére. Csak az értelmezés értékelő tanulságai érzékeltethetik a pályaképre alkalmazott fejlődés-elv korlátait, elhatalmasodásának zavaró atmoszferikus hatásait.

Végül a stílustörténet, a történeti poétika értékelő elvei látszottak igazán hatékonynak, döntő hatalmúnak. Ha jól be vagyunk fészkelve a stílustörténet sűrűjébe, apodiktikus ítéleteket is megengedhetünk magunknak: ez meg ez a vonás klasszicista, tehát ebben a korban elmaradott még a romantikához képest is; ez meg ez a vonás (ugyanaz a vonás?) parnasszista, tehát egyidejű és egyenrangú egy kortárs világirodalmi képlettel.

Arany 1849 végéig terjedő első nagy lírai fázisának jelentőségét talán azok a tényezők fátylazzák el továbbra is, amelyekre R. L. Aczel célzott *Notes on the Lyrical Poetry of János Arany 1848–1849* (Észrevételek Arany János 1848–1849-es lírai költészetéről) című tanulmányában: „Amikor általánosan elfogadott elv a szerző túlértékelése, a kritika egyfajta biográfiaforma felé közelít, amelyben az egyedi szövegek s megalkotásuk valódi feltételei a *karakter* és az *intenció* kérdésébe való belefeledkezéssel helyettesítődnek. Ebben az utóbbi esetben maga a karakter és az intenció válik egy olyan vita tárgyává, amely a szerző munkájának ellentétes aspektusaira úgy hivatkozik, mint amelyekkel cáfolni, átalakítani vagy visszaállítani lehet a szélesebb irodalmi kánonban betöltött helyének meghatározásait: ilyenkor a kritikát elsődlegesen saját történetének írása köti le".[1]

[1] „When the author is overvalued as a received category, criticism approaches a form of biography in which individual texts and their proper conditions of production are displaced by a preoccupation with *character* and *intention.* In the second case, character and intention themselves become the objects of a polemic in which conflicting aspects of the author's work are aduced to refute, modify or retrieve given formulations of

Úgy látom, erre az idegen nyelvű magyar irodalomtudományi folyóiratban angolul megjelent tanulmányra sajnálatos módon nem reagált a hazai Arany-értelmezés, és az idézett mondatba, illetve a tanulmány egészébe foglalt *intelem* sem jutott el irodalomtörténészi tudatunkig. Ez utóbbit ugyanaz a beállítottság óvta meg tőle, mint amelyet R. L. Aczel korrigálandónak tekint.

Ennek a korai fázisnak a megítélésében tehát R. L. Aczel álláspontját tekintem irányadónak. Megközelítése a kánon gyökeres megváltoztatását feltételezi. Ő maga úgy ítélte meg tanulmánya funkcióját, hogy az az 1848–49-ben alkotott Arany-líra *reflexivitásának* kialakulására hívta fel a figyelmet, arra a reflexivitásra, amely „lerakta az alapokat az ötvenes évek nagy lírájának agilis poétikájához".[2]

Az én eljárásom nem azt az utat követi, amelyet R. L. Aczel tanulmánya, de egy olyan felosztásra hívja fel a figyelmet, amelynek egyik sarkpontja a *reflexivitás* lírája.

Két Arany-zsenge poétikai üzenete

A két zsenge: az *Elégia* (1839. március 19.) és a *Feléd, feléd* (1840).

Horváth János Petőfi-könyvében utánozhatatlan árnyalatossággal foglalkozik Petőfi zsengéivel. Ezek, írja, „ha nyomtatásban is megjelennek, bízvást elvegyülhettek volna az egykorú versek tömegében".[3] Aranynak ez a két fennmaradt korai verse, úgy látom, kiemelkedő helyet foglalt volna el közöttük anélkül, hogy nyelvükben, stílusukban érződött volna ez a jelentős, az átlaghoz viszonyítva *minőségi* különbség. Ez a különbség mindenekelőtt versgondolat-kifejtésük (azaz poétikai érvelésük: *dianoia)* modorából, vagyis a *szerkesztésmód* sajátosságából, s ezen keresztül, de ezen túlmenően, *reflexivitásuk* jellegéből fakad.

Az *Elégia* első pillantásra silány almanach-lírás anyagelemekből összerakott, éppen hogy csak eltűrhető mozaikkép: a szerelmes ifjú reményvesztett nyögdécselése. Ha jobban figyelünk, észlelhető benne valami veszélyes-eszélyes tömörség. A virányos nyelvezet ellenére egy szóval sem fordul elő több szó, mint amennyi egy-egy adott gondolat kifejezéséhez szükséges. (Mellesleg ennek a nyelvezetnek egyes elemei, szavai és képei – sajka, hajótörés stb. – sokáig „tartották magukat" Arany lírájában, a „járdal" például előfordul az 1857 októberéből való *Az utolsó főpap* című versében: „Így járdal utcák vadonán…") Nincsenek benne felesleges, csak ékítményként ható jelzők, határozók. Egyetlen „ah!" vagy „oh!" sem szakad ki e kebelből: a nyögdécselés értelmesen artikulált. Pontosabban: nem közvetlen nyögdécselés: lelki helyzetleírás közvetíti – két versszakon át a múltból, majd a jelenből. A gondolati felépítés világos, pontosan szakaszolt.

his place in the broader literary canon: here criticism is primarily concerned with the writing of its own history." – R. L. ACZEL, *Lyrical Poetry of János Arany 1848–1849,* Hungarian Studies, 3/1–2 (1987), 112.

[2] „…laying the foundations for the agile poetics of the great lyrics of the fifties." – *Uo.,* 130.

[3] HORVÁTH János, *Petőfi Sándor,* Bp., Pallas, 1926 (2. kiadás), 9.

Elégia

Virult reményim boldogabb korában
    Távolban tőled is derült valék,
A röpke képzetek tündérhonában
    Még néha elragadva járdalék,
Elkapva a gyönyör hullámzajában
    Ott úsztam én, – szerencsés martalék! –
Ha olykor egy rövid, de édes álom
    Előteremté kedves ideálom.

Ha keblemből titkos sohaj kiszálla,
    Rokonkebelhez útasíthatám.
Ha elmém egy arany jövőn megálla,
    Reményem napja még mosolyga rám.
Sorsom még néha gúnyolót találá
    Bennem, midőn tört sajkám biztatám.
Gyakorta feltűnt a partok viránya,
    Volt a küzdő hajósnak céliránya!

Eltűntek ők! Köd és hullám dagálya
    Válták fel a virágzó partokat;
Kiküzdve a hajós végső csatája,
    Nem álmodik jobb létre álmokat.
Távol habon úszkál üres sajkája,
    Hab-sír borítja a tört tagokat.
Csillagtalan terűl fölé az ég,
    Hamván tenger-moraj s örök feledség!!!

Az első két sorban jellemzett szituáció kifejtése alkotja az első két versszak gondolatmenetét. A kedvező helyzet („Távolban tőled is derült valék”) küzdelmes, anakronisztikus („még”) fenntartásának leírása elvezet addig a reménységminimumig, amelyet a „Volt a küzdő hajósnak céliránya!” sor fejez ki. A kedvező helyzet ellentétébe fordulása a harmadik versszak elején pecsételődik meg: „Eltűntek ők!”

Az első, a pozitív rész két félre tagolódik úgy, hogy az első felet az első feltételt tartalmazó mondat zárja le – a „ha”-val (1. vsz., 7. sor) kezdődő feltétel így visszafele hat. Tulajdonképpen csak itt derül ki, hogy a remény „boldogabb korában” is csak képzelgésre alapult az érzelem viszonzottságának hite. A második versszakból már világos, menynyire feltevéses volt ez az alap. A második fél két „ha”-ja (2. vsz., 1. és 3. sor) ugyanis előre hat, a 2. sorra, illetve a 4–8. sorokra.

Különösen érdekesek a kicsavart, fanyarul ellentétes gondolatszerkezetek. A gyönyörnek „hullámzaja” van, s ez a zajgás ráadásul olyan erős és erőszakos, hogy képes „elkap-

ni" a panaszkodót (ez is *elragadtatás*, ugyanaz, mint ami a képzelgés tündérhonában járdalása közben esik meg vele). Ily módon („elragadva", „elkapva") zsákmánya, „martaléka" e zajgásnak, s mivel a zajgás mégiscsak a gyönyöré, ez az áldozat nem szerencsétlen, mint rendszerint az akarata ellenére elragadott zsákmány, hanem kifejezetten *szerencsés,* mely körülményt egy hangsúlyos közbevetés hoz tudomásunkra. A közbevetés egyszersmind a helyzetleírás záradéka is. Ehhez a fonáksághoz (zsákmánynak lenni szerencse) további visszásság társul. Ugyanígy visszájáról adagolva értesülünk ugyanis arról, hogy amíg a reménység nem fogyott ki, képes volt gúnyolója lenni sorsának, azaz egyszerűen nem hitte el, hogy sorsa balsors, sőt az ellenkező hiszemben élt. Tömény önirónia van abban is, jóllehet talán a szerző részéről ez akaratlan, hogy „tört sajkám biztatám". (Ebben merült ki a sors gúnyolása? Ez már csak olyan szőlősgazdai biztatás lehetett: „Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten*".)

A képi tételek egyenként újra feltűnnek, versszakonként átalakulnak. Egyenként kifejlődve (ellentétesre fordulva) vesznek részt a konklúzív finálában. NB.: a képi szintek és dimenziók világosan megkülönböztethetők. Pontosan megjeleníthetők a távlatszelvények, rövidülések, vagy – egyszerűbben szólva – a képhelyzetbeli „helyrajzi" viszonyok: *virányos part,* mely majd ködbe vész **ott**, kívül, távolabb; *„a gyönyör hullámzaja",* majd helyette a *„köd és hullám dagálya"* **itt,** körül**,** sőt belül, a lehető legközelebb. És bármennyire erőltetettnek tetszik a „tört sajka" biztatása, valamint az a kép, hogy ezzel (már tévedésbe esve) a sors gúnyolható, a képszerkesztés hibátlan. Kellő intenzitással végiggondolva kiderül, hogy a képzavarnak még csak az árnyéka sem éri el ezt a látszólagos *maznaság*ban oly *eszesen* bonyolult költeményt. Mintha a kezdő poéta magát a poétikai *enthümémát* tenné meg gúnyja, iróniája, vagy legalábbis kihívása tárgyává. Ebben ugyanis, a logika szillogizmusával szemben, szükségszerű némi csúsztatás, mondjuk egy távoli, itt meglepően érvénytelennek tetsző premissza beiktatásával. Ahogyan Petőfi például egy ártatlanul álmodozó versbe egyszerre csak belopja a lopás (!) gondolatát, s még hetykén meg is tetézi idegenszerűségét („Bármily rút lelki folt"), hogy duplán *gazdagítsa a szegény valót,* azaz poétikára lefordítva is megmutassa: lehetséges újat csinálni, nem nyafkán fejezni be egy ilyen álmatag költeményt. *(Éj van…)*

Valamennyi képi, gondolati tétel, jelentéselem több ízben, különböző funkciókban fölmerül, s közben metamorfózison esik át: *virult – viránya – virágzó; reményim – reményem napja – céliránya; álom – nem álmodik; derült – arany jövő – reményem napja – csillagtalan ég; hullámzaj – köd és hullám dagálya – hab-sír – tenger-moraj.*

Ez is ökonómia.

A végén halál, abszolút reménytelenség. Talán ennek a megtörtségnek rímbeli mimikája, hogy az utolsó két sorban az addig tökéletesen csengő rímeket fanyar, a hímrímet (látszólag) nőrímre váltó ritmuszavar követi (a jambikus sor utolsó hosszú szótagját a következő, egy szótaggal megtoldott sor utolsó szótagjával, tehát a ritmusterv szerint rövid, de valójában hosszú szótaggal rímelteti). J. Soltész Katalin szavaival: „A ritmus helyenként még botladozó, de fel-feltűnnek az érett Aranyra jellemző rímelési sajátossá-

gok: 'billegő rím' ('Csillagtalan terül fölé az ég. / Hamván tenger-moraj s örök feledség!!!' *Elégia*)…"[4]

A rímeket megelőző szótagokban olyan összecsengések keletkeznek (a véletlen itt egybeeshetik az eufonikus ihletődés spontán megnyilvánulásával), amelyek mérhetően növelik a vers fonikus telítettségét. Az első két sorban kancsal rímként válaszol (távolról) a „virult"-ra a gondolatzáró állítmány „derült"-je; összecsengnek egymással a „távol tőled'' „t"-jei, „l"-ei, és a „távol" és a „valék" „v"-jei és „l"-ei. A régies „valék" és az almanach-lírás hangulatú „járdalék" ragrímeinek igazi lélektani (a szövegben utólagos) hívószava a „martalék" (nem ragrím!). Ennek „rt"-jét előlegezi a „derült" „r-je, „t"-je, „lt"-je, a „járdalék" „rd"-je. Ilyen, de még határozottabb „rt"-„tr" torlódás az utolsó versszak 1–3–5. sorának ragrímeit is megelőzi, s ezzel mintegy megnöveli a rímek terjedelmét: „partokat" – létre álmokat" – „tört tagokat". Összerakó rímegyütteseként viselkedik az első versszak utolsó soraiban a „rövid, de édes álom" szócsoport, amely máris „előteremté" az „ideálom" szót. A második versszak 4. sorában a „mosolyga rám" előlegezi, majdnem teljes egybehangzásával, a versszak 6. sorában megjelenő „sajkám" szót, s ezzel több szótagra terjeszti ki az egyébként csupán két szótagos rímet.

Mégis, az *Elégia* nem e melikus teljesítménynek köszönheti, hogy zsenge létére oly erős. A versgondolat tiszta végigfuttatása, retorikai rendezettsége a döntő momentum. Még az olyan fogalmi előrehaladás állomásai is figyelemre méltók, mint a „keblem" után az „elmém" , majd erre következik az így kijelölt szubjektum meghatározottsága, ti. a „sorsom" énen kívüliségében lokalizálva, olyannyira, hogy tárgya lehet a „bennem" kifejezésben megjelenített cselekvő én gúnyjának.

Nemcsak képzavar nincs a versben: maradéktalan a szerző implicit eligazodása a fonákjukról felfejthető képgondolatok között is.

A második zsengében nemigen találhatók meg azok a vonások, amelyekkel Horváth János jellemezte a kor lírai köznyelvét: „túlzó, vagy finomkodó, kényesen kecses, dagályosan bájos, vagy prózailag szónoki, sohasem a valóságra símuló, csak a körül lebegő, önmaguk kimesterkélt, hamis szépségével hatni kivánó képes kifejezések: köztulajdona már a kor átlag-lyrájának. Mindaz, ami Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty stílusából Bajza lágyságán átszűrve szerteáramlott az almanach-lyra költői nyelvén, s mindaz, amivel a nyelvújítás és az idegen versidom a magyar költői nyelvet eltávolíthatta az élet beszédétől…"[5] A *Feléd, feléd* szituációja valósághű, a féltékeny szív leltára arról, mi minden távolíthatja el tőle örökre a távollevőt, teljesen reális, ésszerű. Az illúziótlanság már-már sok is egy szerelmes versnek. A megértés a távolodó iránt, sőt a realitásba vetett feltétlen hit folytán még együttérzés is vele (lásd például a negyedik versszakban az „imádó" elfogulatlanul pozitív portréját), már-már poétikai képtelenség, az almanach-lírás szerelmi eszkhatológia számára teljességgel az.

[4] J. SOLTÉSZ Katalin, *Arany János verselése,* Bp., Akadémiai, 1987, 243.
[5] HORVÁTH, *i. m.,* 10.

És a „kétszer kettő józansága” itt triviálisan érvényesül. A *Feléd, feléd* végig egyenlőségek és egyenlőtlenségek állítása. Nem kevesebb mondható róla, mint az, hogy „a vers – a második versszaktól kezdve tételesen – egyetlen egyenletrendszer”.[6] A mozaik darabjai hajszálpontosan illeszkednek együvé. A retorikus felépítmény, a versgondolat kifejlődése kemény, számító érvelést feltételez. Arany „dobásai” egyszerre túl szerények és túl önérzetesek. Látszólag önmaga ellen érvel, nem vádolja a lányt az ígéret ellenére a tér és idő távolában esetleg bekövetkező ésszerű hűtlenségéért, inkább „túlvádolja önmagát”, és saját magára szab ki eltúlzott, feltűnően meg nem érdemelt penitenciát. Ezzel egyszersmind olyan etikai szituációt teremt, amely a lánynak tett engedményeket nagylelkűségnek, az engedményekkel való élést hálátlanságnak, hűtlenségnek tünteti fel. Az „*öröklő tél”* mint az „*egy* telem” túlsúlyos ellenértéke ugyanakkor a szerelmes ifjú őszinte érzületét fejezi ki. S persze az önvád fő oka, a tehetetlenség a szívet emésztő lánggal szemben, szintén őszinte, azaz egy eszkhatológiai értelemben *teljes* szerelmi helyzetben gyökerezik. Ez a teljesség, a szerelmi szituáció mint abszolút egész, magában foglalja az „És ha szeretlek, mi közöd hozzá?” gondolatát, az érzés objektív, elutasíthatatlan jelenlétét, függetlenségét külső okozójától és (ezzel párhuzamos értelemben) az érzést ellenállhatatlanul („martalékként”) átélő szubjektumtól.

Az első versszak teljes helyzetjelentés, lélektanilag is pontos, megfelel a későbbi, epikába foglalt gyöngyszemeknek: „magányomban veled beszélek”.[7] A szerelmi vágy lírájának korabeli költői példaképeit tekintve ez nem az a Kölcsey-féle „tárgytalan epedés”,[8] amelyről Horváth János szól: nagyon is tárgyiasak a féltékenységet kiváltó tételek, emblematikus helyzetek, noha felvázolásuk közben kapóra jönnek a jellemzés almanachlírás közhelyei: „élte rózsa-hajnalában”, „forró szerelme lángzatában” stb., stb. Ellensúlyozzák ezt a tömény, aforisztikus kijelentések: „Unalmas század minden óra, / Mely nem körödben röppen el”; „Eltilt idő és messzeség”; „Hol elfagy a lángképzelet”; „Felejted az örömtelent” – továbbá az utolsó versszak minden íze.

A másodiktól a negyedik versszak végéig ötször fordul elő a „Ha…”, azaz feltételes mondatok sora következik. Így már előáll egy olyan pozitív helyzet, amelyhez képest a múltbeli dolgok „csekélyek”.

A második, a harmadik és a negyedik versszak utolsó két sorában foglaltak értelmeződnek tovább két versszakon (az ötödik és a hatodik versszakon) keresztül az összemérésig és a negatív vádemelés képzetéig: „Ki fog vádolni…” S minderre válasz, hatalmas retorikai fölénnyel, az utolsó, a hetedik versszak „csak”-ja, mígnem az évszakokon végigfutó összemérő felsorolás válik az „**egy telem**” **= örökös tél** tétel egyenlőség értékelő párjává.

[6] SZILI József, *Arany hogy istenül*, Bp., Argumentum, 1996, 107.
[7] *I. m.,* 257–265
[8] HORVÁTH, *i. m.,* 12.

Feléd, feléd...

Feléd, feléd, te drága lélek,
    Repűlnek bús fohászaim,
Magányomban vele beszélek,
    Ölelve képed' karjaim.
Unalmas század minden óra,
    Mely nem körödben röppen el:
Haj, nem talál más nyugtatóra
    Kivűled e vérző kebel.

Ha dallok, gyászos a víg ének,
    Sértik szivem lágy hangjai;
Érzem: víg-percim eltelének,
    Közelgnek a bú napjai.
Mérföldek nyúlnak el közöttünk,
    Eltilt idő és messzeség:
Oh – … a frigy, mit kötöttünk
    Fog-é, fog-é majd élni még?

Ha majd derült élet körében
    Neked kedv és öröm virúl,
Ha majd kiesb táj édenében
    Feléd vidám hajnal pirúl,
Ha boldogságodat tetézni
    Ifjak szerelmért esdenek:
Fogsz-é a multra visszanézni,
    Hol oly csekélyek mindenek?

Ha élte rózsa-hajnalában
    Imádód majd előtted áll
S forró szerelme lángzatában
    Szivével szívedért kinál,
S tűz és erő, kedv és reménység
    Dereng az ifju arcain –
Gondolsz-e vissza *egyszer csak* még –
    Andalgva a mult kínjain?

A társas élet víg körében
    A víg májusi esteken,
Járván az alkony hűs csendjében
    Árnyas, virító kerteken:

Ah, mily könnyű lesz elfeledni
    Egy oly *kietlen, bús* telet,
Hol csak tüskét lehete szedni,
    Hol elfagy a lángképzelet?

Ah, összevetve majd a multat
    A víg jelennek bájival, –
A bánatost, ködbe borultat
    Az új öröm rózsáival:
Ki fog vádolni, Lányka, hogyha
    Felejted az örömtelent: –
S kezed kinyujtod a rózsára,
    Éldelve a kedves jelent?

Én nem vádollak: csak szivemnek
    Emésztő lángját vádolom:
És égi üdvét *egy telemnek*
    Öröklő télben gyászolom.
Tavasz, nyár, ősz, – mit ér nekem már, –
    Volt egy telem: szebb, mint tavasz.
Ősznél kiesb, forróbb, mint a nyár,
    Ah – volt, – de többé nincsen az!!

(Megjegyzem: a második versszak második sorában a „szivem" valószínűleg hiányjeles tárgyesetben áll, mint a „képed" az első versszak negyedik sorában.)

A korabeli almanach-líra átlaga ennél vizenyősebb volt (ide is jut egy „oh" és három „ah"), s ami a versgondolat felépítését, ökonómiáját, teljességét, a részletekkel való egyezését illeti, általában igénytelenebb. Gondoljuk meg: még Vörösmarty *Ábrándja* (1843 márciusa előttről) is abban a *szerkezeti* ömlengésben szenved, amely nem engedi, hogy az első és utolsó versszak egységes és teljes *concettó*ját („Eltépném lelkedet – Szerelmedért" … „Szerelmedért / Eltépett lelkemet / Istentől újra visszakérném…") tisztán tartva ne tömje meg a közbülső két versszakot e képszerkezet szempontjából érdektelen, pusztán hangulati, az érzelmi áradást kinyilvánító, a kezdő képhez nem kapcsolódó képsorozattal. (Persze a diffúz képsorozatnak is lehet önálló szerkezetképző hatálya – példa Petőfitől: *Fa leszek, ha…* Az *Ábrándban* azonban a felsoroló típusnak ellentmond a kezdő és záró elem szoros egybetartozása, folytatólagossága. Ekképpen keretfunkciója egészen formális lesz.)

Célom azonban nem az, hogy ezeket az Arany-zsengéket a korabeli líra középmezőnyével vagy éppenséggel az élvonalával mérjem össze, illetve hogy a szorosabb elemzéssel mintegy „megemeljem" őket.

Az egyik tanulság alighanem az, hogy ezek a versek az Arany-féle jól (sőt túl-)szerkesztettség korai példái. Föltetszik bennük a „tiszta remekké magába' szülemlő"

műalkotásjelleg *formális* jelenléte. Formálisan elkülöníthető és *in vitro* elemezhető összetevői szerint maga az összetettség mint egészalkotás. Vajon alászáll-e az önlétszerű teljesség metafizikai minősége ezekre a művekre a maguk benső, organikus lételvekül?

Nem feszegetném itt ezt a kérdést, már csak azért sem, mert észrevételeim irányának semmi köze sincs a romantikus esztétika művészeti lételveihez, ezek itt legfeljebb mint segédfogalmak játszhatnak szerepet. S ezen a ponton nem az érdekel, vajon „nagy" művekről van-e szó („*nyilván"* nem), hanem az, vajon van-e összefüggésük azzal az *ellenkánon*nal, amely az Arany-líráról az utóbbi negyedszázadban látszik kirajzolódni.

Az ellenkánon már 1976-ban filológiai formát öltött Németh G. Béla *Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében (Elegiko-óda, meditáló vers, epigrammatikus zárással)* című tanulmányában.[9]

Baránszky Jób László *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye* című munkája szerint „a közvetett összetett közlésmód"[10] jellemezte Arany lírai stílusát már a szabadságharc előtt is. Németh G. Béla megfigyelései nem érvénytelenítik ezt a megközelítést, de úgy látom, a *közvetlenség* új formáját fedezi fel Arany lírájában az „összetettebb személyesség jegyében". Az „elegiko-óda" műfajában és hangnemében látja az Arany-líra poétikai hatalmának centrumát. Amikor azonban ennek a mágneses térnek az erővonalait közelebbről próbálja jellemezni, fő jellegzetességeként a *meditáló* jelleget és az *érvelő hangnemet* emeli ki. Én úgy látom, hogy az, ami elegiko-ódának tekinthető, csak egyik esete az érvelő hangnemű meditáló vers megjelenésmódjának, s talán egy ponton túl már nem is célravezető a műfajelmélet hagyományos fogalmaiból kombinált öszvérfogalom alkalmazása. Ez azt jelenti, hogy sorsukra hagyom az olyan nagy költeményeket, mint *A lantos, Koldus-ének, Letészem a lantot, A honvéd özvegye, Ősszel, A költő hazája, Ráchel, Ráchel siralma, A dalnok búja vagy Az örök zsidó;* nem vonom kétségbe kimagasló értékeiket, de állítanám: nem ezek példázzák, hogy mivé válik Arany lírája „az összetettebb személyesség jegyében". Ezek a művek, függetlenül a maszktól, a perszonifikációtól, az allegorizmus közvetett jelenlététől vagy közvetett líraiságba való áthasonulásától, *koturnusos* darabok. A költő lantot ragad, palástot ölt, emelkedettséget imitál, „dall", szózatot hallat. Még a „jer, Osszián" is ezt a hangulatot kelti, bár tulajdonképpen csak az aktuális olvasmány kiválasztása a tét. Az ilyenekben ugyancsak hat az a „novellisztikus réteg", amelynek Németh G. Béla szerint az *Őszikék* kedveltebb darabjai esetében még literátus körökben is pozitív hatása van a befogadásra. Így szelektálódtak a kánon számára azok a költemények, amelyek leginkább hasonultak „a líra hazai módon jellegzetesnek, 'igazinak' érzett vonásaihoz".[11] Bennük, mint írja, a költő „életrajzi szinten volt személyes, első személyben és epikus keretben szólamlott meg, érzéseket témaszerű körülhatároltsággal vett versbe, egyenes vonalú szerkesztésmóddal építkezett,

[9] NÉMETH G. Béla, *Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében (Elegiko-óda, meditáló vers, epigrammatikus zárással)* = N. G. B., *Küllő és kerék,* Bp., Magvető, 1981, 259–289.

[10] BARÁNSZKY-JÓB László, *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, Bp., Akadémiai, 1957, 19.

[11] NÉMETH, *i. m.,* 262.

érzelmi élmények közvetlen, rögtöni föltolulásának látszott indulati s hangulati kifejezést adni".[12]

Az elegiko-ódai hangnemű típus tehát, feltehetően, ennek az utóbb jellemzett „befogadott", „bevett" típusnak (avagy ennek is) komplementer alakzata. Az *Évek, ti még jövendő évek* elemzésében Németh G. Béla fontosnak tartja bemutatni az ódai hangnem (a „legmagasabban ünnepélyes felütés"[13]) elemeit, majd hogy a költő „metaforikáját hogyan fordítja gyöngéden elégikussá",[14] de a hangsúlyt a vers eszmélkedő, kérdő, vitatkozó, perlekedő, számon kérő jellegére helyezi. Az viszont nem látszik bizonyítottnak, a pillanatnyi egybeesés ellenére sem, hogy ennek a jelenségnek szükségképpeni hangneme az ódai vagy az elégikus hangzat, illetve a kettő „bifoniája".[15]

Ami legáltalánosabb összefoglaló elvként megmarad, Németh G. Bélának az a tétele, hogy Arany „a legmélyebben, a legmakacsabbul, a leggörcsösebben eszmélkedők egyike költészetünkben. Talán csak az egy József Attila (meg tán Kosztolányi) az, akinek lírai életművében, az életmű arányaihoz képest, annyiszor vált versei lélektani alanyává az élet általánosító fogalma. Az életidő sürgette, a tudatbizonytalanság szorította…"[16]

A huszadik századi példák közé illik Szabó Lőrinc is. Ő maga használja az „érvelésmód" fogalmat mint alapvető poétikai kategóriát az *Egy asszony beszél* című versének második része kapcsán: „nagyon zeneinek érzem az előadásmódját, az érvelésmódját".[17] A *Semmiért egészen* című Szabó Lőrinc-versről szólva Kabdebó Lóránt egyenesen a vers *érvelő hangnemére* hivatkozik: „A bonyolult forma ellenére a vers érvelő hangneme a szembeötlő, ezt hangsúlyozza maga a költő is ritka hangfelvételeinek egyikén".[18] Mindenesetre ez az elv, az *érvelő hangnem* huszadik századi, az elegiko-óda hangnemétől *független* folytonosságáé, retrospektíve lehetővé teszi a formális elegiko-ódai hangnem ismérveinek leválasztását arról, ami tisztán *az érvelés hangneme*.

S úgy látom az újabb Arany-kánon lényege e hangnem tiszta jelenlétének felismerése és megbecsülése Arany lírájában. Annak a felismerése, hogy ez a hangnem az Arany-líra egyik jellegzetes vonulatát alkotja, s hogy benne rejlik Arany modern-posztmodern recepciójának fő lehetősége.

Az érvelő hangnem szerkezeti vetülete a költeményekben

R. L. Aczel tanulmánya a szövegeket dekonstruálva világít rá, hogy a vizsgált Arany-versekben, ideértve a népies dal formájában írott toborzókat is, van egy olyan nem nyil-

[12] Uo.
[13] *I. m.,* 277.
[14] Uo.
[15] *I. m.,* 284.
[16] Uo.
[17] SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Összegyűjtött versek és versmagyarázatok,* szerk. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Magvető, 1990, I, 373.
[18] KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc: Semmiért egészen = 99 híres magyar vers és értelmezése,* Bp., Móra, 1994, 440. Lásd még: KABDEBÓ Lóránt, *Útkeresés és különbéke,* Bp., Szépirodalmi, 1974, 44–45.

ványalóan felszíni poétikai elem (például egy alapvető metafora), amely ironikus fénybe vonja a vers közvetlen, tételes állítását. A versek többértelműségében nem a politikai, hanem a poétikai elem a döntő, ez állítja elő azt a helyzetet, amely egy-egy versgondolat-képződmény teljességére, abszolút és abszurd univerzumára képes utalni, noha közvetlenül csak egy részaspektus fejeződik ki benne. Más költők hasonlóan agitatív célzatú negyvennyolcas verseiben ez a kettősség nem áll fenn, a részaspektus minden belső poétikai kiegészítés, ellenfénybe állítás nélkül dominál, a vers megmarad a tisztán politikai agitációs vers emberileg szűkebb, sőt szűkös univerzumában. Csak a cél feltételeire szűkül ez az univerzum, s a tágabb univerzum (látszólagos) meglétét a külső hivatkozási alap (haza, hírnév, becsület stb.) garantálja.

Ilyen kettősséget rejt magában R. L. Aczel szerint az a vers is, amelyet sokan egyszerűen a *lelkesedés* termékének tartanak: „Lehetetlen az *Április 14-én* című költeménynek meghatározott ideológiai állásfoglalást tulajdonítani, mivel ez egyszerre ünnepli a trónfosztás szellemét, miközben implicite kritizálja az ünneplés alapjainak naivitását”.[19]

Láttuk, hogy a két korai zsengében is a (poétikai) *teljesség* vagy *az egész sérthetetlensége (integritása),* illetve *az abszolút-abszurd univerzum bevonása* elvének kisördöge bujkál a szavak közvetlen jelentése alatti jelentéstartományban, sőt öltögeti is a nyelvét a jelentés elsődleges rétege alól. A teljes, univerzális szerelmi szituációt jellemzi, hogy a benne adott kéjdús állapotban is csak *martalék* az örvendező szubjektum, vagy hogy pusztán kényszerhelyzetet vállal, ha nem vádol mást, csak önnön szenvedélyét. Ha az olvasó erről a kettősségről nem vesz (ha csak feszengve is) tudomást, olyan vakság sújtja, amilyen magát a narrátort, s általában magukat a szerelmeseket. Ez a „világosság” a versben is sötétségbe burkolózik. Van-e ebben a „martalék”-elvben tudatosság Arany részéről? Nem kell, hogy legyen, mint ahogy R. L. Aczel elemzése szerint lényegtelen, van-e szerepe a költő közvetlen (politikai) tudatosságnak a „vér”- motívum túláradásában, midőn ez a „haza”-fogalmának állandó ellensúlyaként tűnik fel a *Nép barátjá*ban megjelent Arany-versekben.[20]

Ezekben a versekben végképp a látóhatár enyészpontjára húzódik vissza a „csak szivemnek / Emésztő lángját vádolom” attitűdje. Holott az *Április 14-én*ben világos az ünneplés alapjának naivitása – a kérdés végül is ez: *Bánjuk-e hogy temetőnkhöz, mint diadal- / Ívünkhöz kész a cser-ág?* S a válasz: „*Sőt örüljünk, sőt előre!”* Az ok itt is: „szivemnek emésztő lángja” – ha vádolni kell valamit, ezt vádolhatom.

Az új kánon tehát a *reflexivitást* mint olyant választja mércéül. Ez nem egyszerűen a vers meditatív jellege: ez tükörjáték, a végtelen fogalmi univerzum fogalmilag abszurd mivoltában, azaz definiálhatatlan definíciójában. Az *Egyesülés* örömmámorát máris ellentételezi a titkon ölő méreg gyanúja, maga a gyanakvás s a távlatibb történelmi előrelátás, mint puszta aggodalom. A *Válság idején*ben a költő életét ajánlja fel a jó hírért cserébe. Petőfi személyisége nem kevésbé „összetett”: nála is folyton az élet-halál sark-

[19] „It is impossible to attribute to *Április 14-én* a fixed ideological position because it at once celebrates the spirit of the dethronement, while implicitly criticizing the naivety of the terms of this celebration”. – ACZÉL, *i. m.,* 127.

[20] *Uo.,* 112–117.

pontok által kijelölt teljes dimenzióban folyik eszmélkedés. Csak az abszurditás nincs enynyire szövegszerűen jelen a versben. Arany versében, az *Egyesülés*ben a történelmi lidércnyomást egy méricskélő Gondviselés potenciális igazságszolgáltatása ellensúlyozza:

…Öleljük meg egymást, szivesen, meghitten,
És szeressük egymást: úgy áld meg az Isten.

Most szeressük, mert ki tudja
Felőlünk mi áll
Írva a végzet könyvében:
Élet vagy halál?
Oh, ki tudja, nincs-e bennünk
Rejtve már a mag –
Hogy a csak most egyesültek
Együtt haljanak,
Mint egymásra ismert ölelő testvérek,
Kikben hatni elkezd a lappangó méreg…?

Nem, nem! – Élni fog a nemzet,
Amely összetart:
Kit önvétke meg nem hódit,
Nem hódítja kard.
Megbünhödtük ősapáink
Vétkét súlyosan;
Napjainknak, a jelenben,
Csak erénye van,
S az erényes nemzet jutalma nem égi:
Földön jut dicső és hosszu élet néki.

Petőfi versében – *Két ország ölelkezése* – szintén felötlik a közös halál rémképe, de a költő karddal vágja ki magát a szorongattatásból:

Együtt vagyunk és együtt maradunk!
Nincs isten és nincs ördög, aki
Ismét széjjel bírná szakítni
Ölelkező karunk.
Egy volt a bölcsőnk, koporsónk is egy lesz,
Ha majd leszállunk a holt nemzetekhez…
De én nem félek többé a haláltul;
Viselje bármilyen csalárdul
A változékony sors magát,
Sebet kapunk talán, de nem halált.

Jöhetsz, most már jöhetsz, vihar,
Nem rettegjük már haragod,
Két ország eggyé olvadott,
Kétélü kard lett a magyar,
Mely jobbra is vág, balra is vág,
És jobbra-balra majd érzik csapását! …

Az Arany-féle narrátornak mintha lelkiismereti kötelessége volna felkínálni, esetenként tételesen, a reflexivitás egyenlő esélyoldalainak a teljességét. Az *Április 14-én* eleve ezzel a tételes állítással kezdődik. Ami ezt követi, tisztára logika vagy matematika. Ezt a reflexiót nem igazán érdekli az emelkedettség, a koturnus vagy a beburkolózás poétikai vagy nemzetmitológiai közhelyekbe. Az univerzumon kívüli igazoltság sem: világos, hogy „nem kell semmi, ami fél". A romantikus historizmus panteonjának megfelelő patetikus költeményekben ez az univerzum gyakran úgy leszűkül, mintha a vers az agitatív költemények külső támaszték-univerzumára szorulna. Arany még ilyenkor sem szabadul meg egészen a teljesség kényszerétől. *A rodostói temető* végül is kénytelen ugyan az ősök, Rákócziék szellemére hagyatkozni: ők közlik, hogy itt maradnak, mert nélkülük beteljesül az átok, miszerint az utókor ne is „Sejdítse, gyanítsa, / Hogy itt magyar élt…!", de az ébrenlét, az éberen szemlélt látvány és látomás „vértengerrel" kecsegtet teljes univerzumként: „és az ember abban / Úsz véres arcával és véres kezével…!" A győztes csak a természet (vagy az akár ember nélküli metafizika – becsület, haza, szabadság) világossága: „De kigázol a nap, fényesen, melegen, / Hogy uralkodjék a felhőtelen egen." Ennek az emberi képviselet nélkül fennmaradt, a képviselők halála árán fenntartott emberi metafizikának – becsület, haza, szabadság – univerzuma tisztán megfogalmazva jut érvényre az *Egy életünk egy halálunk* abszurd zárótételében:

Azt mondják: nincs *magyar* haza.
Hohó! de nem addig van a;
Nem lesz magyar, az meglehet,
De titeket még eltemet.

Arany olykor sejteti, hogy a „bevett" költői hangnemhez képest idegen és poétikailag szinte igazolhatatlan ez az újmódi közvetlenség. A *Plevna* úgy tagadja az ódaszerűséget („az én múzsám – kisebb magánál – / A porba' játszik, ott dalol"), hogy közben a teljes reflexivitás kórusával túldalolja a koturnusos elégiai, ódai lehetőségeket. A felszínen, első fokon kinyilvánítva, ez a vers apológia. Arany maga sem hitt az új kánon esélyeiben.

DÁVIDHÁZI PÉTER

AZ IDEGEN NŐ TESTÉNEK VARÁZSA
(Az érzékiség határátlépései Arany költészetében)

„Annyi igaz, hogy a költés s a kritika két ellentett észjárást kíván, s hogy e kettőre a tehetség nem adatott meg mindenkinek." Arany János 1861-ben, az esztéta és kritikus Greguss Ágost gyenge vígjátékából vonta le következtetését, ritkaságként utalva e kétféle talentum együttes előfordulásaira.[1] Pedig ő még olyan korban élt, amelynek legjobb kritikusai többnyire szépíróként is jeleskedtek, s néhány év múlva magát is bátran odaérthette volna a kettős életművű kiválóságok közé. Az alkotói és bírálói készség problémáival, melyek több kritikustársát foglalkoztatták[2] és nagy külföldi példákon tanulmányozhatók,[3] a mind több kritikát író és folyóirataiban másokét szerkesztő költő alaposan megismerkedhetett, nem menekülvén e szereptársítás belső konfliktusaitól. (Egy személyben költőnek és kritikusnak lenni mindmáig hasonlíthat kissé a szerzői skizofréniához, noha belső megosztódása ritkán a *tudat*hasadásé. Ha általánosíthatunk, költőkritikusokra jellemzőbb szokott lenni tudat és ösztön egymás közti meghasonlása: a *Sollen* világába tartozó kritikusi normákat könnyebben sikerül többé-kevésbé a tudat racionális ellenőrzése alatt tartani és egységbe rendezni, mint az elemi és elementáris impulzusokból élő alkotásfolyamat csak részben tudatosítható és bajosan uralható *Sein*jét.) Arany életművének egyik termékeny ellentmondása éppen itt rejlik: kritikusi tevékenységét világos elhatárolásokra buzdítva, a horatiusi „sunt certi denique fines" határtisztelő normája jegyében végezte[4] s elvben még a műfaji keveredést is csak szigorú szabályok betartásával, az átmeneti műfajokat csak domináns elemük nevével megkülönböztetve tudta elfogadni,[5] de saját költészetében nem mindig tudott ellenállni (szerencsére) az ellentétes poétikai lehetőségek társításának, a különfélék vegyítésének. Bár 1847-től aggódva töprengett azon, hogy vajon egy kései kor műköltőjének „nem chimaera-e

[1] ARANY János, *A levél* = A. J., *Prózai művek,* II, *1860–1882,* s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968 (a továbbiakban: ARANY 1968), 281–282.

[2] Vö. ERDÉLYI János, *A magyar líra, 1859* = E. J., *Tanulmányok,* Bp., Franklin-Társulat, 1890, 167–169; CSENGERY Antal, *A kritika szükségéről* = CS. A. *Összegyűjtött munkái,* I–V, Bp., 1884, V, 338–339; SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség"* = S. F., *Irodalmi tanulmányok,* I–II, Bp., Franklin-Társulat, 1889, I, 10.

[3] Vö. René WELLEK, *The Poet as Critic, the Critic as Poet, the Poet-Critic* = R. W., *Discriminations: Further Concepts of Criticism,* New Haven–London, Yale University Press, 1970, 253–274.

[4] Lásd például ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1968, 197; ARANY János, *Válasz Brassai Ismerettyűjére* = ARANY 1968, 379.

[5] ARANY János, *Irányok* = ARANY 1968, 168.

nép-epost gondolni",[6] vagyis e műfaj nem a görög mitológia kecsketestű és kígyófarkú szörnyével terhes-e, mégis ismételten megpróbálkozott népies eposz világra hozásával. Mi több, képalkotásmódjában, költői képzelete egész működésében ugyanilyen szenvedélyes érdeklődés, sőt alighanem vonzódás érződik a különfélék találkozásának életjelenségei iránt, beleértve a különböző néphez tartozók szerelmi egyesülésének érzéki látomásait. Műveiben nemegyszer érezhető, hogy a törvények és határok tisztelőjét mennyire izgatta a törvényen kívüli, vagyis (mint a *Bolond Istók* első énekében, 121. strófa) kiemelten szedetve írja, „a *törvény határát*" áthágott élet, annak nemegyszer buja tenyészetével és a fajtakeveredés kísértő lehetőségével. Pedig eközben arra is tekintettel kellett lennie, hogy olyan korban és kultúrában él, melynek ezen a téren keskeny a tűréshatára, s melynek egyik mérvadó esztétája, éppen az ő műveit gyakran vizsgáló Greguss Ágost, az ilyen érdeklődés elhatalmasodásával jellemezte az „erkölcsi piszkosság" alapfokának bélyegzett trágárságot. „Az obscoen felfogású ember mindent a nyers érzékiség szempontjából fog fel, csak a nemi összekeveredés rajzolásában gyönyörködik."[7] Greguss ugyan az ellenkező végletet, az álszemérmet is ide sorolja, de a korabeli íróknak bizonyosan kevésbé kellett attól félniük, hogy *amiatt* részesülnek megrovásban.

A másfélékhez fűződő érzelmeit tekintve többről van szó, mint hogy Arany részvéte kiterjedt a sanyarú körülmények közt sínylődő idegenekre, például a *Buda halála* XI. énekében, amikor narrátorával a hun dicsőséget zengve is észrevéteti, hogy „Föld nyomorú népét, az idegen fajtát, / Ostorral azonban építeni hajták".[8] S többről, mint hogy őszinte szívélyességgel fordult kora beolvadott vagy beolvadni vágyó, idegen származású magyarjai felé, legyenek azok családi eredetükben szerbek, mint Tomori Anasztáz, németek, mint Toldy Ferenc, vagy zsidók, mint a költő Ormódi Bertalan, akinek kötetéről ő maga írt kritikát. (Mégpedig jellemző tapintattal: a kötet egyik versének felszínesen hazafiaskodó frázispufogtatását majd egy másik költőről, Bulcsú Károlyról szóló bírálatában pellengérezte ki, ott is mint sokakra jellemző, „a lélekölő rendszer" nyomásából érthető kortünetet, szerzője megnevezése nélkül.[9]) Túl az elvi nyitottságon, Arany elfogulatlan *érzéki* kíváncsisággal figyelte vagy képzelte el magyarok és nem magyarok együttélését, s ösztönös reagálásaiból sejthetően zsigereiben sem irtózott a keveredés látványától vagy látomásától. Jó példa erre, hogy milyen érzést váltottak ki belőle az általa egyszer (Frankl egyik költeménye nyomán) „két keleti faj"-ként említett[10] zsidók és cigányok színfoltjai a

[6] Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1847. április 2. ARANY János *Levelezése (1828–1851),* s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (a továbbiakban: ARANY 1975), 77; lásd még Arany János Petőfi Sándorhoz, 1847. február 11. ARANY 1975, 53. A "chimaera" szót más kontextusban is hasonló jelentésben használja, vö. ARANY 1968, 231.

[7] GREGUSS Ágost, *Rendszeres széptan,* összeáll. és s. a. r. LISZKA Béla, átnézte BEÖTHY Zsolt, Bp., 1888 (a továbbiakban: GREGUSS 1888), 173.

[8] Vö. erről NÉMETH G. Béla, *Kérdések a Buda halála körül* = N. G. B., *Századutóról – századelőről: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok,* Bp., Magvető Kiadó, 1985, 31–34.

[9] ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei* = ARANY 1968, 108; vö. NÉMETH G. Béla jegyzetével, *uo.,* 658, 670.

[10] ARANY János, *Hősök és dalok könyve* = ARANY 1968, 138.

magyar életben. Ezúttal nem arra a jól ismert elvi nyitottságra vagy szellemi rokonszenvre érdemes figyelnünk, amellyel állást foglal például a zsidó hitéért lelkesülő, de az aranyborjúnak behódolt hitsorsosait ostorozó Frankl költészete mellett. („Ez átható, mély meggyőződés, mint minden, a mi lélekből jön, tiszteletre gerjeszt, s ama valódiságot adja költészetének, mely el nem hibázhatja útját az olvasó rokonszenvéhez. Légy meghatva erős hittől akármiben, s tudd azt költőileg kifejezni; veled érzünk mi is bizonnyal, noha véleményben külön járunk."[11]) Ilyen nemes gondolatok mögött még különféle érzéki reagálások húzódhatnának meg, melyek kevésbé ünnepélyes nyilatkozatokban vagy a magánélet óvatlanabb pillanataiban szoktak felismerhető nyomot hagyni. Ezek közé tartozik, hogy saját helyzetét Arany bármikor kész a cigányokéval vagy zsidókéval megvilágítani; figyeljük meg egy nem éppen hízelgő adoma magára vonatkoztatásának könynyed, szinte önkéntelen képzettársítását (és ezzel cigány-ellenes élének tompítását), amikor (1861) a *Szépirodalmi Figyelő* körüli gondjait akarja megértetni Gyulaival: „Mondanék egy anecdotát a czigányról mely az én szerkesztésemhez nagyon hasonlít. A czigány lopni ment egy udvarba. A gazda álmosan kijött a házbol, bizonyos dolgát elintézni, melyet a scherblitlen magyar szobában nem végezhet. A czigány megrezzent s lekuporodott egy tehén-hulladékra. „Mit csinálsz ilyen amolyan?" – Hát bizs é s-r-m, nemzetes úr. „Hiszen *száraz* az" – riad a gazda, felrugván az izét. „Jáj, nemzsetes úr, a gazdag olyat s-k, a milyet *akar,* a segény, a milyet *tud.* – Én is csak olyan lapot szerkesztek, a milyet *tudok.*"[12] Spontán, de pedagógiai célzatú állásfoglalást rejt a legendás nagykőrösi eset, amikor nem akarta folytatni a tanítást olyan osztályban, amelynek diákjai bántották zsidó társukat; a mindennapi érintkezés apró-cseprő ügyei közül idekívánkozik, mennyire szégyellte 1854 nyarán, hogy Pesten a kelleténél tovább adósa maradt egy zsidó ruhakereskedőnek, s hogyan igyekezett (levélben Gyulait mozgósítva) mielőbb kiegyenlíteni tartozását.[13] Legjellemzőbb, mert legönkéntelenebb azonban egy Szilágyi Istvánnak küldött levele, amelyben 1845 telén felidézi, milyen emlékképek egyvelege maradt benne máramarosszigeti vándorszínész-élményeiből. „Egyéb iránt, részemről Szigetre semmi ellenvetés: becsűletes magyar város, tele zsidóval; laktam egyik fogadójában 836-ban, mint a vándor Thalia sarukötője. – Aranyos főkötős zsidónők, zsidólepényt árúlók, – az Iza vize, mellyen átgázoltam; tul rajta egy dísztelen hegy, mellyen mászkáltam, s mellyről egyhelyt vagy 10-ölnyi lecsúszás – persze akaratlanúl – egy nadrágom életébe kerűlt – ezen képzetek vannak össze gúzsolva elmémben Sziget eszméjével, meg Kisfaludy Ilkája, mellyben – nem emlékezem már, valljon valami medve- vagy medve kergető szerepét vittem-e."[14] Kedvesen tarkálló összbenyomás, melyben nyoma sincs idegenke-

[11] ARANY János, *Hősök és dalok könyve* = ARANY 1968, 132.

[12] Arany János Gyulai Pálhoz, 1861. február 13. Ezúton köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy e levélre felhívta a figyelmemet és a kritikai kiadás számára általa előkészített szöveget rendelkezésemre bocsátotta.

[13] Arany János Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1854. június 11. ARANY János *Levelezése (1852–1856),* s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982 (a továbbiakban: ARANY 1982), 437.

[14] Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1845. december 4. ARANY 1975, 22. Köszönöm Szörényi Lászlónak, hogy e levélrészletre felhívta a figyelmemet.

désnek, pedig ismerve máramarosi életszakasza fájdalmait (túl az elhunyt nadrág fölötti gyászon) akár sokkal kedvetlenebb emlékképen sem csodálkozhatnánk: önéletrajzi leveléből (1855. június 7.) tudjuk, hogy lump színésztársai közt egyre rosszabbul érezte ott magát, magányosan bolyongott, szüleire gondolva „az öntudat kígyói" marták éjjel-nappal, míg egy álom intő jelére haza nem indult hozzájuk.[15] Ilyen szorongások közepette is üdén ivódott emlékezetébe az aranyos főkötőjű zsidónők látványa, s bár sajnos kideríthetetlen, evett-e lepényeikből, a benyomás nem fakuló élénkségére vall, hogy egy évtized múltán velük kezdi a Máramaroshoz fűződő emlékképei sorát.

A cigányokkal való testi érintkezésnek olyan bensőséges látomását idézi fel olvasói számára, hogy az egy keveredéstől viszolygó purista szemében maga lett volna a botrány. Gondoljunk a *Bolond Istók* jelenetére, az I. ének 113. strófájában, amikor a vajda szavára egy fiatal cigányasszony leteszi saját gyerekét, hogy a kasfar lomjai közül előhalássza és azonnal megszoptassa Istókot, az idegen *rajkót*. „Mint a szemétdomb nyirkos tetején / Fehérlő gomba, avvagy pöfeteg: / Ugy csünge Rébék májszin kebelén / Fejér képével a magyar gyerek, / Dőzsölve annak mézédes tején / S nem győzve abból szívni eleget".[16] Észrevehetjük, hogy a sötétebből kiemelkedő világos ellentétével itt nem valami alrendű hivatott kiemelni a nála nemesebbet: a narrátor a címszereplő sorsát kíséri figyelemmel, rokonszenve azonban nem szorítkozik őrá, s iróniájából is egyformán kijut mindkét oldalnak. Igaz ugyan, hogy önmagában véve a nyirkos tetejű szemétdomb nem éppen hízelgő megjelenítése a szoptató nő mellének, de nyilván a rajta tenyésző pöffeteg képe sem előkelősége miatt került ide, és a „mézédes" tej, a csecset telhetetlenül „dőzsölve" szívó gyerek önfeledt gyönyöre már semmiképp sem akarhatott elidegenítő lenni. Hogy ez a kép mennyire természetközeli lehetett Arany számára, azt elárulja egy szemléletileg aligha véletlen egyezés: ugyanezt a szót használja a kisborjak szopására a *Daliás Idők* első kidolgozásának egyik idillikus esti jelenetében, s azok ugyanúgy nem tudnak betelni az élvezettel: „Jóllakott tehenek fanyalognak mélán, / Zöldszinű, virágos, illatos új szénán, / Míg a sárga borjuk, telhetetlen kéjjel, / Farkat billegetve, dőzsölnek a téjjel."[17] Amit tehát Istók kap, az nem több egy szerencsés kisborjú jussánál, ez azonban itt nagyon sok, hiszen az olvasót számos mozzanat emlékezteti a fordított helyzetre, melyben „a vajszívű Rébék" számára a fehér képű magyar gyerek az idegen csemete, s vele örülhetünk, hogy ha nem is a legelőkelőbb körülmények közt, de jóízű táplálékhoz jut.

Németh László a *Bolond Istók* szoptatási hasonlatát más példákkal együtt annak szemléltetéséül idézi, hogy Arany „humora nehézkes, szögletes, durva, de van benne valami nyers igazság, társadalmon kívüli, mondhatnám, társadalom alatti erő" és „Testi

[15] Arany János Gyulai Pálhoz, 1855. június 7. ARANY János, *Hivatali iratok,* I, *Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65),* s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TŐRÖS László, GERGELY Pál, Bp., 1966 (a továbbiakban: ARANY 1966), 110–111.

[16] ARANY János, *Elbeszélő költemények,* s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952 (a továbbiakban: ARANY 1952), 163.

[17] ARANY János, *Toldi szerelme. A daliás idők első és második dolgozata,* s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1953 (a továbbiakban: ARANY 1953), 351. Szempontunkból mellékes, hogy a „dőzsölni" igét és a „dőzsölő" igenevet más kontextusban Arany pejoratív értelemben is használja, vö. ARANY 1953, 125.

fogyatkozásukban, eltorzulásukban támadja meg a dolgokat, s hallgatagon magát is belevonja ebbe a torzulásba."[18] Finom megfigyelés, de az elképzelt jelenet talán valami mást is elárul szerzőjéről, s épp a társadalom alatti élettel kapcsolatban: Aranyt megborzongathatta, de izgatta és vonzotta is a cigány-magyar kevert életkép barna-fehér érzékisége és törvényen kívüli akolmelege. Képzeletében szinte kísért ugyanis ez a hasonlat, részletei és változatai más műveiben is vissza-visszajárnak, s összehasonlításukkal némileg bepillanthatunk egy érzéki ihletésű képteremtő fantázia működésébe. A szemétdomb *A nagyidai cigányok* első énekében is feltűnik, a szoptatás motívuma nélkül, de ott is a barna cigánybőr érintkezik valami fehérrel: „Láttad-é tavasszal, de mikor még hó van, / Szemétdomb körül a havat olvadóban? / Itt kibarnul a domb, fehér még amoda: / Ilyen ősz hajával a tisztes Laboda."[19] Ehhez járul a szoptatás bensőséges ősképe, amely láthatólag nem szentimentális vagy biedermeier érzelmiséggel hatott Aranyra, ahogy nőeszménye egyik alkalmi megfogalmazásából esetleg várhatnánk („*így szép* a nő […] keblére kulcsolva gyönge kezét s imádkozva mint egy Madonna"[20]), de annál mélyebben felkavarta, s érzéki szépségével is megihlette képzeletét. Talán puszta szólásmondásként sem véletlenül bukkan fel értekezéseiben, olykor éppen az idegen anya és magyar gyerek mögöttes képével, mint amikor a szóösszetételek megítéléséhez figyelmünkbe ajánlja, hogy a magyar irodalom milyen „irodalmak tején nőtt ennyire",[21] máskor a saját anya alakjával, például amikor „az anyai tejjel beszítt, a gyermekszobában vagy a póriskola dulakodásai közben kifejtett" nyelvérzéket említi vagy „a született, anyatejjel beszítt, a zsenge gyermekkorban elsajátított" nyelvérzékről töpreng (szemben a később „20–30 évi zagyva táp által" tönkretettel),[22] ami egyébként érdekesen váltakozik a „még minden idegen befolyástól ment, szűz" (sőt, máskor kiemelten szedetve, „*szűz*") nyelvérzék emlegetésével.[23] Levelezésében is a legkoraibb és legmeghatározóbb hatások érzékeltetéséül folyamodik a tejjel beszívott szellemiség gondolatához, mely egyúttal komikussá teszi a természetes szellemi eredet sznob megtagadásának kísérleteit: az urak csak írjanak maguknak halvány és hideg poézist, ezzel szemben Petőfi, Tompa és ő majd írnak olyat, „mit, meglehet az ki tót dajkától franczia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érezni nem fog," de a nép „magáénak, szívvéréből szakadottnak vall".[24] Mondanunk sem kell, hogy a metafora nem a tót dajka ellen irányul, hanem azokat veszi célba, akik úgy tesznek, mintha tót dajkájuktól francia vagy sváb tejet, azaz egy fensőségesebbnek tartott kultúrát szoptak volna. A más asszony tején felnövés gondolata egyébként bensőséges

[18] NÉMETH László, *Arany János* = N. L., *Az én katedrám: Tanulmányok,* Bp., Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1969 (a továbbiakban: NÉMETH L. 1969), 566.

[19] ARANY 1952, 221.

[20] ARANY 1968, 359.

[21] ARANY János, *Visszatekintés* = ARANY 1968, 237.

[22] *Uo.* = ARANY 1968, 243–244, 252.

[23] *Uo.* = ARANY 1968, 244, 255.

[24] Arany János Petőfi Sándorhoz, 1847. május 27. ARANY 1975, 89.

húrokat érintett Aranyban, ahogy már *A dajka sírja* című verse (1851) hálás emléket állít egy úri csecsemőket táplált valamikori cselédnek.[25]

Költészetében a szoptatás képzete többnyire elválaszthatatlan az anyaságot és erotikát egyszerre jelképező női mell ábrázolásának korabeli problémáitól. Korán fölfedezte, hogy ami szerelmi kontextusban nem jelenhet meg meztelenül, azt sejtetéssel hogyan lehet még izgalmasabbá tenni. Már a *Murány ostroma* (1847) Máriáját úgy állítja vértben a tükör elé, hogy kibomlott hajzuhataga válltól csípőig fedje a páncélt, a kétszeresen eltakart test sejtelmessége mégis elég vonzó csalétket kínáljon az erotikus fantázia horgának: „Csak mellén tör elő, jobb és bal oldalon, / Sötét fürtök közül egy-egy ezüst halom, / Melyen a mécs fénye játszik enyelegve / És hullámzik rajta, mintha az remegne. // Vagy valóban remeg a szép hölgy kebele? / S a hideg kemény érc, az is remeg vele? / Mi az, ami bántja: borzadó félelem? / Vagy sokáig szunnyadt, nem ismert szerelem?”[26] Mindezt itt még lélekábrázolási céloknak is sikerült alárendelni, vagyis a költő híven teljesíthette (kritikusként majd többször hangoztatott) poétikai követelményét, „a költői festés axiómáját”, miszerint „csupán azt és annyit a *testből*, mennyi a *lélek* előtüntetésére szükséges!”[27] A *Toldi szerelme* lovagi ruhába bújt Anikójának bimbózó nőiességét és belső játékosságát is legalább annyira kiemeli, mint elrejti a kétrétegű álöltözet („Könnyű vasing simul puha szarvasbőrre / S domboru mellének mérsékeli halmát, / Fénylő sisak rejti haja bonyodalmát”[28]); amikor később az ájult Anikót a kobzos (sebet gyanítva) vetkőztetni kezdi, s ugyancsak „elámúla”, Arany nem félszóval céloz a meglepetés okára, s bár a testi részletezés a kobzos ösztönös vágyát és a lány szemérmességét érzékelteti, aligha csupán a lélekábrázolásért nézhetjük, amint „Sisak alól hosszú hajadonhaj omlik, / Kebele is duzzad, hogy a vért kibomlik, / Odakapott kézzel, noha öntudatlan, / S szeme nyílt a holtnak, másik pillanatban. / Kebelét baljával megijedve rejté”.[29] Ilyen részletek összehasonlításából sejthetjük, hogy az öncélú érzékletességet tiltó axióma egyúttal milyen sokat meg is engedett, ha valaminek a költő lélekábrázolási funkciót tudott adni. Amikor egyik bírálatában Arany a ballada utalásokra szorítkozó műfaját azzal jellemezte, hogy a tények érzelmi hatását fejezi ki, ellenben „Magokból a tényekből és járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, a mennyi *mulhatatlanul* szükséges, csupán annyit a *testből*, mennyi a *lélek* feltűntetésére okvetlen megkívántatik”,[30] akkor a *múlhatatlanul* és az *okvetlen* a többlet elítélésének kritikusi normájaként szolgáltak, saját költői gyakorlatában viszont (balladában és másutt) ugyanezek inkább módot és menlevelet adnak érzéki részletek elfogadtatására.

[25] ARANY János, *Kisebb költemények,* s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951 (a továbbiakban: ARANY 1951), 143–144.

[26] ARANY 1952, 75.

[27] ARANY János, *Szász Gerő költeményei* = ARANY 1968, 151.

[28] ARANY 1953, 162.

[29] ARANY 1953, 250–251.

[30] ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1968, 203.

A női mellből sokat kitáró szoptatási jeleneteket általában a lélekábrázolás eszközeként (vagyis e funkció által igazoltan, bár aligha csupán ennek kedvéért) és a műfaj sajátosságaihoz igazodva, ugyanakkor mindezektől szinte független érzéki gyöngédséggel dolgozza ki, nagy beleéléssel és négy sornál sosem rövidebben, akár drámai helyzetben, akár hétköznapi körülmények közt kerül rá sor. Az 1851 őszén írott *Ráchel* első versszakában a két legyilkolt csecsemőt úgy pillantjuk meg, hogy „Téjarcaikon lágy mosoly lebeg; / És a kicsiny száj félig nyitva, mint / Ösztönszerűleg az emlőre nyilt"; e sorok érzelmi sűrítettségét joggal szemléltették azzal, hogy Prudentius is ezt a motívumot örökíti meg a bethlehemi gyermekgyilkosságról szóló epigrammájában,[31] sőt Arany az utolsó versszakban még vissza is tér az aktushoz, amelynek végleges meghiúsultába az anya nem tud beletörődni: „Olykor lehajtja melle bimbait, / Csiklándva mintegy alvó fiait; / De visszaretten és sohajt nagyot, / Emlője érzi a halálfagyot".[32] A *Bolond Istók* jelenetének előképét *A nagyidai cigányok* második énekében találjuk, ahol a barna mell teljesen láthatóvá válik, a róla levált csecsemőarccal, mely itt nem kevésbé barna, s a tej fehérjével alkotnak kontrasztot, miután az álom úton-útfélen meglepte a „kicsiny purdékat" és „tisztes, őszhajú dádékat" egyaránt: „Ott egy csecsemőnek az anyja ölében / Szájából az emlőt kifordítá szépen / És beföcskendezte kormos arcát téjjel, / Mintha barna földre friss hó esik éjjel".[33] A képalkotás finom variációi első pillantásra ismétlődésnek látszhatnak, de sem a föld, sem a hó nem egészen ugyanaz bennük: míg a színek ellentétét az első ének Laboda-arcképében a szemétdomb barnálló tavaszi földje és az itt-ott már elolvadt hó maradék foltjai alkották, a második ének szoptatási csendéletében az éjszaka sötétjébe burkolt föld és a frissen hullott hó pelyhei érzékeltetik. A *Bolond Istók* föntebb idézett szoptatási jelenetében (I. ének, 113.) az előzőből a szemétdomb, az utóbbiból a fiatal cigányasszony és a barna bőrön megjelenő fehérség motívumai találkoznak, amikor a sötét háttérből Istók arca kiviláglik.

Talán megválaszolhatatlan, mégsem terméketlen kérdés, hogy ha *A nagyidai cigányok*ban, illetve a *Bolond Istók*ban magyar nő szoptatna, láthatnánk-e olyan közelről, hogy födetlen melle kirajzolódjék. Csak a korabeli társadalmi rétegek idevágó különbségeinek elfödésével mondhatnánk, hogy magyar nő nemigen szokott úton-útfélen szoptatni, de a valószínűség szempontját itt zárójelbe tehetjük, hiszen még *A nagyidai cigányok* iménti epizódját is tapintatosan mitizált álom-jelenetben láthattuk, mely (mintegy a valószerűt is költőivé stilizálván) segített elfogadtatni a korízlés normáinak nem egészen megfelelő látvány meglesését, s az életkép mintegy varázsütésre történt megállítása a csecsemő arcára freccsent anyatejet is megvédte bármiféle természetes romlási folyamattól – ilyen fogás magyar nő esetében is rendelkezésére állt a költőnek, aminthogy szükség esetén a szemétdomb elhagyásával is kímélhette volna kortársai érzékenységét. De vajon a kortársak elegendőnek érezték volna ezt a magyar anya tiszteletének megóvására az anyasági aktus testi lemeztelenítése közben? A kifröccsenő anyatej, amely ismé-

[31] VAJDA András, *Látomásteremtés – jelképátformálás. = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából,* szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 182.

[32] ARANY 1951, 146–147.

[33] ARANY 1952, 232.

telten megigézte Arany képzeletét, nem tartozik azon testi váladékok közé, amelyeket a kortársi tudat, beleértve a hazai esztétika kifejtett álláspontját, a rút kategóriájába sorolt volna – igaz, máshová sem, ami kényes és bonyolult helyzetére utalhat. Jellemző, hogy Greguss Ágost, aki a rútat legföljebb különleges esetekben, a szép kiemelésére tartotta ábrázolhatónak, önmagáért azonban nem, *Rendszeres széptaná*ban az „undorító" (eleve művészietlen és lehetőleg kizárandó) tárgyak körébe utalja a kiválasztódó testnedveket, a testi bomlás és betegség tüneteivel együvé, amelyek ábrázolását még a bibliai Jób könyvében is a zsidó ízléstelenség példájának tekinti, melyet görög szerző biztosan nem követett volna el.[34] Rendszerében a „kellem" ellentéte az „undokság", amelynek két alapformája közül az „undorító" a bájt „öli meg", az „utálatos" viszont a kedvességet. „Undorító minden, a mi a szervezeti felbomlás jeleit mutatja, ezért undorító a halál s a betegség; ezért undorító minden, a mi az élő szervezetből kiválik, mintegy élőből holtra válik, a minő pl. az izzadtság, a nyál stb. […] Köpés, okádás, szóval minden *kiválasztás*, rothadás, penész, kelés, daganat, férgek a testben stb. mind undorító."[35] A könny és vér nem kerül ide, mert bár önmagában „szintoly undorító", mindkettőt megmentheti „erkölcsi jelentősége": az egyik lelki állapotok „tolmácsa", s jó esetben „ki sem válik a szervezetből", csak a szem kifejező fényét emeli, a másik éppen „az *életet* jelenti". Egyéb testnedvekre nézvést (melyek közt nyilván olyan is van, amelyre az aleseteket képzőművészeti példákkal szemléltető Greguss még homályos körülírással sem célozhatott volna) egy általános elvet kapunk. „A többi efféle váladék, csak ha eszme mögé bújhat, ha fenség, komikum, vagy tragikum fátyola alatt jelen meg, van mentsége."[36] Érdekes volna tudni, hogy a *Rendszeres széptan* szerint melyik eszme mentette volna a cigányasszony komikus eposzban kifreccsenő tejét, ha egyáltalán bármelyik igazolhatta volna, hiszen az alvó Toldi nyálának sokat vitatott, Petőfi által védett[37] kicsordulását, melyhez maga Arany elvből ragaszkodott, de a nyál „tiszta" jelzőjével is mentegetett,[38] Greguss (Toldy Ferenccel egybehangzóan[39]) csak kárhoztatni tudta („A tiszta nyál sem tiszta."), s a *Toldi estéjében* még azt is kifogásolta, hogy sírásás közben az öreg Bence arca verítékével nedvesítette be a markát.[40] (Mindez valószínűleg csak emberre vonatkoztatva sérti Greguss ízlését, hiszen nem említi például a *Toldi* anyafarkasát, holott annak „Mint veszett kutyáé csorog véres nyála". V. ének 5. versszak.) Az anyatej azonban ezekhez képest nyilván más elbírálás alá esne, ha Greguss egyáltalán említené: szintén kiválasztódik ugyan a testből, de nem a betegség, halál és felbomlás jegyében, hanem éppenséggel életet ad, a csecsemőben ifjú, növekvő szervezetté változik, az utóbbi pedig Greguss felosztásában mint bájos „kisdedség" egyértelműen az „undokság" ellentétéhez, az ártat-

[34] GREGUSS 1888, 169.

[35] *Uo.,* 170. Greguss idevágó fejtegetéseit érdekesen viszonyítja Julia Kristeva elméletéhez: MILBACHER Róbert: *„ …földben állasz mély gyöjköddel… " (Vörösmarty és Arany életművének pórias hagyománya),* PhD értekezés kézirata, Szeged, 1998, 55, 155.

[36] GREGUSS 1888, 173.

[37] Petőfi Sándor Arany Jánoshoz, 1847 március 31. ARANY 1975, 73.

[38] Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. szeptember 6. ARANY 1975, 137.

[39] [TOLDY Ferenc], *Elbeszélő költészet,* Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, II. évf. 2. sz., július 11., 23.

[40] GREGUSS 1888, 172.

lanságból származtatott „kellem” kategóriájába tartozik.[41] (E rendszer segít felismeréssé tudatosítani annak homályos érzését, hogy miért olyan kifejező *ellenpontja* a szoptatási jelenetnek a hasonlatban feltűnő nyirkos szemétdomb, mely az életből eltakarított és természeti bomlásra ítélt hulladékokból képződött,) Az anyatejet nemcsak a csecsemő képének biedermeier érzelmiségű motívuma emeli ki a többi váladék közül, hanem legalább ennyire magának az anyaságnak ekkoriban erősen szakralizálódott motívuma is, inkább elfödve, mintsem megjelenítve a helyzet szexuális előtörténetét – főként, ha a női mellet nem is láthatjuk. Mindezeket komikus eposzba és cigányperspektívába állítva, a tisztátalanságra és az enyészetre a nyirkos szemétdomb képével mégis utalva, valamint látni engedve a mellet (ha itt nem is szoptatás *után,* mint *A nagyidai cigányok* jelenetének *alvó* asszonyánál) Arany rendkívül bonyolult és érdekes hatást ér el, amelyet azonban némely összetevőjének tabukat horzsoló természete miatt valószínűleg nem engedhetett volna meg magának magyar nő esetében.

De hát nem épp arra kellett-e neki a cigányperspektíva, hogy olyasmit se kelljen kitagadnia az érzéki teljességből, amit máshogyan nem lett volna mód kifejezni, mert túl van a törvényes élet illendőségi határain? Számos jele van annak, hogy törvénytisztelet és termékenység rejtett dilemmájában Arany az előbbihez igazodva is az utóbbihoz vonzódott jobban; nemhiába fohászkodott a múzsához a *Bolond Istók* második éneke elején azzal, hogy „Törvényes a sarj vagy törvénytelen, / Az végre mindegy, csak te légy jelen”. Aligha véletlen, hogy fordítóként többször is a *horribile dictu* hangján latolgatta egy-egy nagy szerző nem ildomos részletének esetleges kihagyását, mégpedig a megcsonkításhoz, sőt ismételten a *kasztráláshoz* hasonlítva a (végül mindig kizárandó) lehetőséget. Szász Károlynak írott levelében a teljes Shakespeare-fordítást még e riasztó metafora nélkül állította szembe a csonkával,[42] de már olyan meggyőzően, hogy a szabadosnak igazán nem nevezhető Szász válasza szerint Shakespeare minden egyes sorához ragaszkodni kell. („Tisztelem a decorumot,” fejtegeti Szász, „de ily dolgokban nevetségesnek tartom, hogy egy római pápa a vaticánban levő meztelen szobroknak inget, gatyát (tán krinolint) is szabatott vászonból és selyemből, hogy a meztelen természet ne scandalisálja a nézőket.”.[43]) A Kisfaludy Társaság 1860. október 25-i ülésén Arany úgy terjeszti elő a Shakespeare-bizottság (felismerhetően általa megfogalmazott) álláspontját, hogy a nagy kérdést, „vajjon Shakespeare, úgy a mint van, sikamlós, nem ritkán obscenus részeivel adassék-e a magyar közönség kezébe”, az elrettentő metaforájú alternatívával szembesíthesse: „teljes Shakespearet akarunk-e, vagy egy megcsonkított, hézagos, castralt kiadást”. Ez persze így szónoki kérdés, mely eleve sejteti a rögtön ki is mondott választ: „a bizottság nem örömest szavazna egy csonka fordításra”, hiszen a Shakespeare-darabok némelyikét „úgy meg kellene csonkítani, hogy nem lenne dráma többé”; a bizottság tehát azt javasolta a Kisfaludy Társaságnak, hogy az fordíttassa „Shakespearet egészen, meg nem csonkítva, csupán arra utasítva fordítóit, hogy részletekben, s hol a darab kára nélkül

[41] *Uo.,* 162–168.

[42] Arany János Szász Károlyhoz, 1859. március 19. ARANY János *Levelezése író-barátaival,* I–II, Bp., Ráth Mór, 1888–1889 (a továbbiakban: ARANY 1888–1889), II, 78.

[43] Szász Károly Arany Jánoshoz, 1859. március 21. ARANY 1888–1889, II, 80.

történhetik, igyekezzenek az oly sikamlós helyeket szelidebben adni vissza s a botrányt a mennyire lehetséges, eltávolítani".[44] A szövegben feltűnően gyakran bukkan fel, szinte kísértve vissza-visszajár a megcsonkítás réme, s a képzettársításként felidéződő kasztrálásé, szemben a nem mindig szalonképes, esetenként obszcén teljességgel, amelynek lefordítására a kiváló taktikai érzékkel megfogalmazott javaslatnak végül is (a kor ízlésnormáihoz képest) viszonylag nagy szabadságot sikerül szereznie. Ebből is látszik, mennyire igaz lehet, hogy a fordító Arany pezsgő életbőségű korokhoz és műfajhoz vonzódott, „műfordításai inkább rejtett, elnyomott énje irányába esnek", s a *János király* és *A madarak* fordítását nem *Toldi* költőjétől vártuk volna, hanem legföljebb attól, „aki a *Bolond Istók*ot abbahagyta, *A nagyidai cigányok*ért meakulpázott, s romló szemében a *Hídavatás* látomását hordta".[45] Mi több, gyakorló fordítóként olyasmit sem volt hajlandó kiretusálni az emberi jelenségek köréből, amitől már az ő rejtett énje is visszahőkölt. Bármennyire igaz, hogy Arany és Arisztophanész lelkében van „valami közös korlátlanság, embermegvetés, költői bujaság",[46] amikor Arisztophanésztől *A Felhők*et fordítva ahhoz a leleplező párbeszédhez ér, amely szerint a korabeli ügyvédek, tragédia-szerzők, pártvezérek, sőt az előadást épp figyelő nézők közt is többségben voltak a „táglikúak", a szóhoz jellemző megjegyzést fűz: „Mennyire el volt terjedve ez az ocsmányság, hogy a néző közönségnek így szemébe meri mondani Ar., melynek pedig sokszor nagyon hízeleg! E helyet vagy teljesen ki kellett hagyni, a mit nem akartam, mert egy *castrált* Aristophanes nem lenne többé Aristophanes, – vagy így meztelen lefordítni; *szépítni* nem lehetett."[47] A „táglikúak" (homoszexuálisok) szokásait *ocsmányság*nak nevezve Arany megvonja a minden emberit elfogadó zsigeri közösségvállalás határát, vagyis ennyiben nem megy el a *nil humani a me alienum puto* teljességéig, de a lehetséges fordítói reagálások közül a szövegcsonkítást megint a szerző kasztrálásaként jeleníti meg, kiemelt szedéssel nyomatékosítva a szót, és nagyobb bajként említi, mint az ominózus részlet „meztelen" lefordítását. S bár itt a buja képzeletű Arisztophanészről állítja, hogy kasztráltan nem lenne többé az, aki, ugyanezt Shakespeare-rel kapcsolatban is hangoztatta (műve csonkítva „nem lenne dráma többé"). A visszatérő kifejezésből sejthetően e dilemmának Arany számára nagyobb volt a lappangó tétje, mint fordítói elvek és megoldási lehetőségek merőben esztétikai értéke: a kasztrálás képzete vélhetően a legfőbb rossz veszélyeként, a nemi (és személyi) *önazonosság* elvesztéseként rémlett föl benne. Ebben az összefüggésben válnak különösen fontossá epikájában a testi szerelmet vállaló nemmagyar mellékszereplők, akik közt nem találjuk ugyan a végzetterhes, féktelenül öntör-

[44] ARANY 1966, 341. Az első magyar Shakespeare-összkiadás erkölcsi ellenőrzésének folyamatát másutt részletesen tárgyaltam; vö. *„Isten másodszülöttje": A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat Kiadó, 1989, 179–190; illetve újabban más kontextusban: *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective,* London–Basingstoke–New York, Macmillan Press–St. Martin's Press, 1998, 157–163.

[45] NÉMETH László, *Arany János, a fordító* = NÉMETH L. 1969, 579.

[46] NÉMETH László, *Arany János* = NÉMETH L. 1969, 577

[47] ARANY János, *Arisztophanész. A Lovagok. A Felhők. A Darázsok. A Béke. Az Acharnaebeliek,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 133–134. Ezúton köszönöm Mesterházi Mártonnak, hogy e jegyzetre felhívta a figyelmemet.

vényű, betörhetetlenül vad és minden porcikájában erotikus cigánylány típusát (*A nagyidai cigányok* komikus galériájában ékeskedő Dundi asszonyság legföljebb parodisztikus ellenképe lehet), de e romantikus nőalak egyik legszebb irodalmi előfordulását Arany jól ismerte és szimbólumértékét rendkívül fontosnak tartotta a megújítandó magyar irodalmi kultúra számára. Amikor (1847 májusában) a Budapesti Hiradó névtelen kritikusa fanyalogva megjegyezte, hogy „Petőfi musája vad daczos czigánylány, nyers, durva és kormos, ingatag, a vad természet imádója, ki minden müveltségtől viszszaborzad",[48] Arany úgy utalt Victor Hugo hősnőjére Petőfinek küldött levelében, hogy abból kihallatszik, ő nem az álszenten finomkodó kritikusok, hanem a népi költészet ihletőjével párhuzamba állított cigánylány pártján van: „S denique is jaj nektek, képmutató *Archidiakon*ok, ha benneteket mind semmivé tesz egy *Esmeralda!* Rólad a mese, mezitlábos *czigány muzsaleány!?*"[49]

A határok tisztelőjét mintha megigéznék a határokon átcsapó élet jelenetei. Elvei szerint gátat vetne a szenvedélyek elszabadulásának, s különösen tartózkodó azok női megnyilvánulásaival szemben (az írónőket egy megadó, önfeláldozó és családközpontú nőideál határain belül szeretné tartani, figyelmeztetvén őket, ha Gyulainál szelídebben is, a kitörés veszélyeire s a házi tűzhely szelíd érzelemkörét elhagyó műveik nőietlenségére[50]), de teremtő képzeletében mintha maga sem tudna szabadulni az idegen nő vonzerejétől és a különbözők érintkezésének felkavaró képeitől. Elég régen észrevették már, hogy epikájában a testi gerjedelmüket vállaló nőalakok mind külföldiek és mellékszereplők, szemben a magyar főhősnő példás önfegyelmével; ezt az ismétlődő megoldást egy korai elemzője a nemzet iránti tiszteletből és valóságismeretből eredeztette: eszerint a költőt „nemcsak fajának megbecsülése vezette, hanem a magyar nőnek közismert épérzékű, erkölcsi tisztasága", vagyis amikor „idegen nemzetektől kér kölcsön" erkölcstelen és felelőtlen, „elfajzott idegzetű némbereket", akkor ezt pusztán azért teszi, mert magyarokat ilyenként szerepeltetni nem volna sem ildomos, sem valószerű.[51] Az idegen szépségek csábító felbukkanásait későbbi elemzőjük azért nevezte a költő képzeletében felrémlő *kiméráknak*, mert riasztó módon nem illettek össze az eposzok előterének stilizált világával;[52] a szó azonban ezen túl is szerencsés, ugyanis maga Arany is e mitológiai alakot használta metaforaként, amikor az össze nem illők társításának esélyeit latolgatta az irodalomban. De e nők külföldiként és mellékszereplőként való megjelenítése többről árulkodik, mint erkölcsileg kétes szerepek áthárításáról a nemzeti jellem megóvása végett. A *Toldi szerelme* cseh amazonának emésztő sóvárgása („Jodokot én éjjel megölöm

[48] Budapesti Hiradó, 1847. május 14., 326.

[49] Arany János Petőfi Sándorhoz, 1847. május 27. ARANY 1975, 89. Vö. ehhez MILBACHER Róbert, *„Rólad a mese, mezitlábos cigány muzsaleány!?" (Második közelítés A nagyidai cigányokhoz),* ItK, 1997, 347–384.

[50] ARANY János, *Malvina költeményei* és ARANY János, *Nyilatkozat [A nő-írókról]* = ARANY 1968, 350–366, 456–459.

[51] RADNAI Oszkár, *Arany János nőalakjai.* Bp., 1917 (a továbbiakban: RADNAI 1917), 251.

[52] VAS István, *Egy-két szó Arany erotikájáról,* Új Írás, XXII. évf., 1982/10. sz., 41–47.

az ágyban, / Mert nem tudok érted hova lenni vágyban"[53]) nem csak a korban előírt hatással lehetett Arany (s az olvasó) képzeletére. Jodovna gátlástalanságát viszolyogtató célzattal illett ecsetelni és borzadva olvasni, s a testvérét „egy hév ölelésért" (apja megölőjének) eladni kész némbert Toldi nemhiába nevezi magában „neme-hagyott" lánynak[54] (Döbrentei Gábor 1830-ban még szükségesnek tartotta kifejteni, hogy *lehetséges* az olyan vérszomjas nő, mint Lady Macbeth, alakítójának tehát valóságosként kell felfognia és aszerint eljátszania szerepét, nem pedig természetellenesként túljátszva[55]), az irtózásba azonban óhatatlanul izgalom vegyült. Nem mintha e jelenet leírása kiterjedne Jodovna testének érzéki részleteire: ennyire erkölcstelen nő esetében ezt alighanem az etikai szempont zárta ki, s a Toldinak szánt érzéki hatás sejtetéséhez elég volt a verem fölébe hajló „Szőke piros" arc megmerítése a leszűrődő napsugárban. De Jodovna epekedő ajánlkozása, melynek hallatára „Toldi csak elszörnyedt ez iszonyú lányon" és „Máglyára boszorkány!" felkiáltással utasította vissza, olyasmit súgott és sugallt a verem mélyén sínylődő vitéznek, ami a magukat helyébe képzelő férfiolvasókat talán mégsem csupán felháborodással töltötte el: „Esküdj meg, enyim léssz; – ha nem akarsz nőddé, / (Lásd szép vagyok, ifjú), kívánj szeretőddé; / Kincs van e várban sok; gyere, vígan éljünk: / Az erő, a szépség sokasítsa kéjünk".[56] (Ha későbbről is, sokatmondó adatunk van arra, hogy Jodovna bűnhődése erkölcsi elégtételbe burkolt érzéki, már-már kéjesen szadista kielégülést okozhatott egy-egy férfiolvasójának. Leletértékű elszólás 1917-ből, ahogy *Arany János nőalakjai* című könyvében Radnai Oszkár kommentálja Jodovna sorsának végkifejletét: „Bitón fejezi be életét ez a női ragadozó. Szép teste ott vonaglik és szívünk megnyugszik."[57]) S nem hiszem, hogy bárki (nő vagy férfi) hűvösen, netán a homoerotikától való idegenkedéssel olvasta volna a magyar udvarhölgye ágyába szökő, őt csókjaival elborító boszniai fejedelemkisasszony érzékiségének tobzódó játékát („Odafeküdt mellé, csókolta, ölelte; / Gyenge fehér vállát pirosra lehellte"), bármennyi joggal (s talán némi túlzással) nevezték ezt egy évszázaddal később „Leszbosz-rituálé"-nak,[58] s bármennyire távol lehetett mindez az ámuló Piroskától, aki már a Lajos királyba szerelmes Örzse puszta vallomását is furcsálkodva hallgatta: „Visszás neki – bátor / Szerette, csudálta – Örzse hogy oly *bátor*; / Neki ez a nyíltság vált lehetetlenné: / Úgy érezte, hogy a világért se tenné."[59] A zsidó Eszter (odaadóan részletezett) szépségének erotikája meg úgy felizzítja a *Daliás idők* első változatának krakkói epizódját, hogy maga Toldi sem nézheti hidegen. Amikor a megpillantott egzotikus szépség után sóvárgó, bortól is felhevült baj-

[53] ARANY 1953, 94.

[54] ARANY 1953, 91.

[55] DÖBRENTEI Gábor, *Mire ügyelne az olvasó és a színjátszó Macbeth és a Lady karaktere körül?* = SHAKESPEARE *Remekei,* I, *Macbeth. Szomorú játék öt felvonásban. Angolból, mai eléadhatáshoz alkalmaztatva,* [ford. DÖBRENTEI Gábor,] Pest, 1830, 246–252.

[56] ARANY 1953, 94.

[57] RADNAI 1917, 243.

[58] SZENTKUTHY Miklós, *Legmodernebb, legmagyarabb: Arany János halálának századik évfordulójára* = Sz. M., *Múzsák testamentuma: Összegyűjtött tanulmányok, cikkek, bírálatok,* s. a. r. TOMPA Mária, Bp., Magvető Kiadó,1985 (a továbbiakban: SZENTKUTHY 1985), 389.

[59] ARANY 1953, 87–89.

nok álmatlan várakozás után végre beléphet Eszter szobájába s a meztelenül hajladozó szobor-lányok közt szinte önkívületben letérdel az áttetsző selymekből kifeslő eleven lány elé, hogy megmossa lábát, de „piros szép körmeit" mosva eszébe jut „az ártatlan Piroska", s felhördülve („Adta bestiája!") a lány arcába zúdítja a mosdóvizet, majd káromkodva-nevetve kirohan,[60] váratlan agresszivitásának érzelmi logikáját éppen azért értjük, mert mindvégig átéreztük akarata ellenére növekvő és már-már akaratán úrrá lett szenvedélye feszültségét. Arany erotikus fantáziáját itt annál is inkább tetten érhetjük, mert a *Daliás idők* megírásához használt[61] történelmi forrásban, I. A. Fessler *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című munkájában Eszterről mint a lengyel Casimir kedvenc ágyasáról csak egy hatását rosszalló mondatot olvashatott, szépségének említése nélkül, a királyi nagyság és magánemberi gyöngeség mérlegelése közben: „es war Missgriff, dass er in den Armen seiner beliebtesten Beyschläferin, der Jüdin Esther, von menschenfreundlicher Duldung träumend, die aus Deutschland und Ungarn verwiesenen Juden übermässig begünstigte: unter zwölfjähriger Abwesenheit seines Thronfolgers […] das Polnische Judenthum ruinirte und entmenschte den Bauernstand."[62]

Még jellemzőbb, hogy hiába keresnénk Arany érzéki látomásának párját Jósika 1853-ban (névtelenül) közölt *Eszther* című regényében,[63] pedig egy feltételezés szerint „Eszterre Arany figyelmét Jósika Miklós regénye is fordíthatta",[64] s ezt a regényt Arany valószínűleg csakugyan olvasta, hisz különben a Nagykőrösön (1954 után[65]) írt irodalomtörténeti vezérfonalában Jósika fő korábbi regényeinek felsorolása végén nem tette volna hozzá: „Újabb regényei eléggé ismeretesek."[66] (Éppen az *Eszther*rel kezdődött Jósika újabb regényeinek sora.) Jósika regénye sok helyen említi ugyan „a nagyravágyó héber leány"[67] feltűnő szépségét, Aranyhoz hasonlóan olykor bibliai párhuzamot is talál hozzá, de elismerését többnyire valamilyen jellembeli ellentmondással vagy erkölcsi kifogással ellensúlyozza, s egy-egy kósza, elvont és mértéktartó jelzőnél vagy félmondatnyi bóknál többel csak első társasági színrelépésekor adózik női varázsának. De még ekkor is, azt akarván szemléltetni, hogy „az egész társaságban nem volt arcz, mely első tekintetre képes leende annyi figyelmet s érdeket gerjeszteni, mint ez", a megkapó leíráson inkább a látvány kiegyensúlyozott festőisége uralkodik, mint az érzékiség felkavaró vonzereje:

[60] ARANY 1953, 361–366.

[61] Vö. Szilágyi István Arany Jánoshoz, 1850. december végén [26. előtt]; Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1851. január 18. ARANY 1975, 310–311, 327.

[62] I. A. FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen, Dritter Theil, Die Ungern unter Königen aus verschiedenen Häusern,* Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1816, 403.

[63] B. JÓSIKA Miklós, *Eszther,* negyedik kiadás, Bp., Franklin-Társulat, 1901 (a továbbiakban: JÓSIKA 1901). Vö. erről DÉZSI Lajos, *Báró Jósika Miklós (1794–1865),* Bp., Athenaeum, 1916, 301–305.

[64] VOINOVICH Géza jegyzete = ARANY 1953, 448. Voinovich téved, amikor itt 1851-re datálja a regény megjelenését.

[65] Ennek datálásához lásd VOINOVICH Géza meggyőző észrevételét: *Arany János életrajza,* I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia,1929–1938, II, 270.

[66] ARANY János, *Prózai művek,* I, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 526.

[67] JÓSIKA 1901, 244.

„A keleti szabályos vonásokon az ifjuság rózsái fölé egy árnyalata a barna léhnek volt öntve, mely őt a sarmat jelleget viselő többi hófehér arczoktól – megkülönböztette. Nagy fekete szemei félig födve selyem ernyőktől, mély szenvedélyességet árultak el, vegyülve egy árnyával a búskomolyságnak. Volt e fölött egész tartásán valami báj elömölve, mi képes leende őt a legfényesb hölgytársaságban is kitüntetni."[68] A szerelmi fészek hívogató részletezésére Arany hat érzékletes versszakot áldoz, mégpedig a szemlélhető látványon túl az illatok, sőt a tapintható felületek örömeiből is ízelítőt adva olvasóinak. Eszter szobájának ajtaja kinyílván, Toldit „Megcsapá egyszerre, mind a kedves illat, – / Azt gondolta Miklós, hogy nem is szobába, / Hanem egyenesen lépett mennyországba"; tehát *mind* a kedves illat, ami több, mint a szobában elhelyezett virágoké, melyek „Magokat szép színnel, árulják illattal",[69] s bódító egyvelegébe az illatszerek, fürdővíz, szappanhab mellett nyilván belevegyült a fiatal női test vonzó illata, melynek a meghitten egyszerű „kedves" jelző nem akarhat keleties jelleget adni s ezzel különösebbé tenni és némileg el is távolítani az élményt. (Ez az apróság fontossá válik, ha tudjuk, mi minden *ellenében* jött létre Arany költői megoldása: egyrészt tisztában volt azzal, hogy az idegenséget az ellenszenv gyakran társítja a kellemetlen szag képzetével, „idegen bűzzel",[70] s eszerint még a csábító zsidónő toposzához is legföljebb egzotikusan kellemes, tehát legalábbis szokatlan illat járt volna; másrészt ahol ő erkölcsileg elítélendő dorbézolást ábrázol, akár Toldi részvételével, ott az erkölcsi ítéletet hordozó érzéki elidegenítés egyik eszközeként maga is utal a rossz szagra: a *Toldi szerelme* szalontai tivornya-epizódjában Toldi megérkező anyja már messziről hallja a várbeli trágár rikoltozást, a lépcsőn megcsapja „dohos ital bűzi" s a küszöbről „undorral tántorodik vissza".[71]) S az olvasó ugyanígy részesül a tapintás élményeiben, akár a belépő Miklós lába érinti a szőnyeget („Fedezé a földet bolyhos bársony szőnyeg, / Melyet a láb érez puha fris mezőnek"), akár a ringatózó Eszter (ezáltal sejtetett) hátsó része a tengeri csiga formájú hintaszék párnásan bélelt ülését („Selyem borítéka ki van tömve puhán, / Jobb az ülés rajta, mint a gyenge mohán"[72]). Ehhez képest Jósika a (nála Lobzovba helyezett) királyi találkák helyszínét két összefoglaló mondatban inkább ismerteti, szinte csak leltározva, mintsem érzékelhetően megjelenítené: „Szebb volt a hölgy, mint valaha – s fajának keleti eredete meg nem czáfolta magát: körüle minden ázsiai kényelmet lehelt. Számos cselédei, lovai, butorai, sibaritai háztartása az agg történetek azon királynéira emlékeztettek, kik szerették a földre varázsolni az elizei kerteket s azok kifogyhatatlan élveit."[73] Bár műfaja bőséges teret adhatna részletezésnek, Jósika a király várva-várt látogatásának egész lezajlását olvasóira bízza, a képzelet felszárnyalásához nem adva konkrét támpontot: „A király elfogadtatását Lobzovban nincsen szükségünk hosszasan leírni. Mindenki gondolhatja, hogy e titkos

[68] JÓSIKA 1901, 85. A "léh", mint Jósika függelékként közölt szószedetéből megtudhatjuk, a német *Hauch* megfelelője akar lenni. Lásd *uo.,* 462.

[69] ARANY 1953, 363–364.

[70] Vö. ARANY 1968, 221.

[71] ARANY 1953, 125.

[72] ARANY 1953, 364–365.

[73] JÓSIKA 1901, 172.

óvhelyében szerelmének nem hiányzott semmi, mi az ottani órák báját emelhette."[74] Ebből azt hihetnénk, hogy csak „hosszasan" nem fogja leírni, s röviden azért összegzi – nem, ez minden, amit elárul. Az érzékiség hőfokának különbsége ott a legfeltűnőbb, ahol közös motívumot találunk, például a női testhez tapadó kelme megjelenítését. Ami Jósikánál már-már tisztán esztétikaivá szublimált megfigyelés („öltékeny viselet, mely csak azért látszott födni a tagokat, hogy azoknak szobrászi arányait jobban kiemelje"[75]), az Aranynál Toldi belépésekor a hintaszékben ringó Eszter csábítási hadviselésének képzeletcsigázó rafinériája: „Benne a szép Eszter, kissé hátra dűlve, / Hintázgatja testét, sem fekve, sem űlve. // Lábait az ezüst medencében tartja, / Csekély öltözet van hideg ellen rajta, / Pongyola szabású ritka fehér kelme, / Gönbölyü termetét kimutatja selyme: / Termetét egészen, a szinét is félig, Kebelétől kezdve, le a lábszár élig; / Nagy, fekete haja, derekán átvéve, / Kétfelől, mint egy öv, foly le az ölébe. // Első gondja volt, hogy mellét betakarná, / (Mutatta legalább, mintha ezt akarná), / Szemérmesnek látszó szempillái alatt / Ravaszúl leskődött a hamis gondolat."[76] Ezek után az olvasó aligha csodálhatta, hogy a „Zavarodva" álló Toldi a színleg ártatlan kérésre („ezt a medencét lábam alól vedd el"), odatérdel és ehelyett „Fehér lábacskáit, rózsaszinű habban, / Megtalálta s kezdé mosogatni abban". Jósikánál Eszther és Kázmér az erotikus érintésig sosem jutnak el előttünk, főként beszélgetni látjuk és halljuk őket vagy stilizált összefoglalót kapunk együttléteikről (például: „Kázmér király e tündérnek társaságában töltötte minden szabad óráját"[77]), s ha kivételesen mégis kezdetét venné a szerelmi éjszaka, a lány kezdeményez, és azonnal, bár ez egyszer sokat sejtetően elsötétül a színtér: „Eszther a király karjai közé vetette magát, megszünt minden okoskodás – s hajnalban nyoma sem volt annak, hogy Eszther megjelent az udvarnál."[78] Jellemző, hogy a regényben leírt egyetlen igazán erotikus kézérintés Kázmér és az álruhás *Rokiczana* közt teremt kapcsolatot az ál-esküvőn: „A hófehér gyöngéd kezecske is, melynek delejes melegét érezték ujjai, képesebb volt könnyen izgatható idegrendszerét lázba hozni, mint őt hideg magatartásra bírni."[79] Ehhez képest látszik igazán, hogy az állítólag szemérmes Arany milyen messzire merészkedett – igaz, az Eszter-epizódot végül mindenestül kihagyta a *Toldi szerelmé*ből.

Arany műveiben az epekedő nők idegen eredete nem általában a (bárkik közti) testi gerjedelem leírásának szalonképessé tételére szolgál, s e jellegzetes szereposztás nem pusztán a magyar főhős és főhősnő, s általuk a nemzeti éthosz erkölcsi feddhetetlenségét hivatott védeni, mint a kérdés régi szakirodalma nyomán gondolnánk, hanem talán éppen az idegenség (s főként az idegen származású nő) erotikus vonzásának átérzésére valló és (távolító kötelezettsége ellenére) arra felhívó főmotívummal van dolgunk, melynek változatai a mellék- és főszereplők közt ismételten dramatizálódnak. Aranyban nemcsak

[74] JÓSIKA 1901, 209.
[75] JÓSIKA 1901, 87. Az „öltékeny" a *kleidsam* megfelelője a szószedet szerint, lásd *uo.,* 462.
[76] ARANY 1953, 365.
[77] JÓSIKA 1901, 175.
[78] JÓSIKA 1901, 243.
[79] JÓSIKA 1901, 202.

általában az erotikus szenvedély iránt volt fogékonyság, s nemcsak általában a női test érzéki formavilága iránt, mint feltételezték („lelkében (nem is olyan mélyen) pontosan ugyanazok a »bűnös« víziók égtek, mint az őt illusztráló Zichy Mihályában, aki a *Híd-avatás* nihilisztikus, horror guignolját kéjesnél kéjesebb női al- és hátidomokkal obszcenálta"[80]), hanem kifejezetten az idegen szépség, a vele való érintkezés, sőt a keveredés csábító erotikája iránt is, s bár mindezt erős erkölcsi gátlások feszélyezték, szemléleti és művészi hatásukat nehéz volna túlbecsülni. Aki a magyar gyereket szoptató cigányasszony tejét mézédesnek s a zsidólány szobájának illatát Toldi számára mennyeinek tudja képzelni, s természetesnek veszi, hogy olvasója mindkettőt gyönyörteljesként fogja (másutt használt saját műszavával:) „utánképzelni",[81] annál az idegenek iránti elfogulatlan rokonszenvnek zsigeri alapja volt, s ennek jóvoltából tudott ráhangolódni problémáikra, nem pedig pusztán valamely elvi és elvont, emberbaráti vagy egyenlőségpárti doktrína miatt. Ez fordítva is igaz: csak e közvetlen alkati fogadókészség tehette lehetővé, hogy *Az örök zsidó* drámai monológjában legmélyebb személyes gyötrelmei egyikét mondassa el az ott megszólaló alannyal;[82] ugyanígy bármennyire szatirikusnak, keserűnek vagy önmarcangolónak szánta is (idevágó utólagos vallomását épp a cigányok dajkálta Bolond Istók történetébe szőve) *A nagyidai cigányok* cigány-magyar párhuzamát, a cigányjelmezben végzett közösségi önostorozás nem fájhatott volna annyira *neki* is, sőt talán szándéka sem fogamzott volna meg benne, ha szervezetében nem lett volna meg a cigányok iránt valami érzéki fogékonyság, s ennek jóvoltából a velük való képzeletbeli azonosulás képessége. Érzéki képalkotásainak egyik lehetséges jelentése ezáltal mintha túlmutatna az irodalomtörténet szakkérdésein, irányjelzésül valami nagyon egyszerű, mégis gyakran elfelejtett testi tudás ősrégi emléke felé. Könnyű elfogadnunk, akit jólesik látni és (alkalomadtán) nem haboznánk megérinteni.

[80] SZENTKUTHY 1985, 387.

[81] Arany János szerkesztői megjegyzése Szász Károlynak Vida József költeményeiről írott bírálatához: ARANY János, *Prózai művek,* III, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 279; ARANY János, *Költemények* = ARANY 1968, 208.

[82] Vö. BARTA János, *Ahasvérus és Tantalusz (Egy különös Arany-versről)* = B. J., *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 210–231.

BODNÁR GYÖRGY

A MODERN MAGYAR ELBESZÉLÉS – IN STATU NASCENDI

A század elején a magyar irodalmi modernség a lírában bontakozott ki, ebben a műfajban teremtett új poétikai minőséget. A századvég magyar novellistái azonban már a korábbi korszakban is jelezték, hogy nemcsak a polgárosodás új életjelenségeit és életérzéseit akarják leírni, hanem a hangulatnovella és a naturalista ábrázolás révén át is lépik a 19. századi realizmus által szentesített műfaji határokat és az elbeszélés belső részecskéit is átalakítják. A magyar irodalomban ebben a korban különösen szegényes volt az irodalomelméleti munka, ezért, bár a kortársak észlelték a változásokat, észlelésüket esszékben és publicisztikai szövegekben fogalmazták meg. Már a modernséget megelőző korszak legnagyobb realista prózaírója, Mikszáth Kálmán is a 19. századi realista fikció megmerevedésére utalt, amikor a riportban jelölte meg az elbeszélő irodalom felfrissítő oltóanyagát, amely „szabad és független a szabályoktól". A magyar modernség legfontosabb folyóirata (Nyugat) pedig már az első számban (1908) szükségesnek érezte, hogy felvesse a mese (story) szerepének a problémáját az elbeszélő irodalomban. A kérdés felvetője, Szini Gyula esszében fogalmazta meg gondolatait, de műfaji koncepciót sejtetett olyan korban, amelyben még a diadalmas modern magyar líra sem kapta meg elméleti igazolását, az elbeszélés pedig teljesen nélkülözte a műfajtörténeti gondolkodás következtetéseit. Szini Gyula észrevette, hogy a modern novella elfordul a cselekménytől, amelyben a leegyszerűsített világmagyarázat fő vétkesét vélte, s immár inkább vonzódik a hangulatokhoz, mint a dolgokhoz és magabiztosan haladó „meséhez". Ő nem tagadja meg a „mesét", de elutasítja annak kisajátítását. Úgy látja, hogy a konzervatív irodalomszemlélet a „mesét" egy megszokott, gépies és kényelmes technikával azonosítja. A kiszámítható technika számára egyet jelentett a kiszámítható világgal. s ő és nemzedéke éppen a világ kiszámíthatóságában kételkedett. „Az elbeszélőművészet valódi súlya – írja – nem azon van amit mondunk, és ami alapjában véve igen véges, hanem azon, hogy hogyan mondjuk, ami viszont végtelen." Szini Gyula tehát a cselekmény trónfosztásától eljutott a cselekmény újraértelmezéséig: az elbeszélőművészet rendező erejét immár nem az eseménysorban látta, hanem a hangnemben.

A magyar modernség viszonya azonban a 19. századi realizmushoz nem volt ilyen egyértelmű, s nem követett egy mechanikus akció-reakció mozgást. sokan úgy érezték, hogy a modern magyar elbeszélés legnagyobb gátja az anekdotizmus, amely a konzervatív örökség legtovább élő objektivációja. Ady Endre, a magyar modernség költő-vezére leghevesebb küzdelmét a magyar anekdota-örökséggel vívta. Az volt a véleménye, hogy a magyar anekdotikus elbeszélés teljes élet helyett az életmorzsákat tekinti tárgyának és nézőpontjának? nincs világnézete, a gondolkodásban is csak ötletei vannak, s a derűs

hatását feláldozza a felzaklató sejtelmes életet, és életmorzsáit lekerekített egészként ábrázolja.

Ez az anekdota-bírálat végigkíséri a magyar irodalomtörténeti gondolkodást, s hamar a magyar nagyepika gyengeségének magyarázó okává súlyosodik. Többen (például Lukács György) azzal magyarázzák a magyar líra primátusát, hogy mellette az elbeszélő próza a modernség forradalma után sem tudott kitörni az anekdotától örökölt töredezett ábrázolásból, mert a torz magyar polgári fejlődés nem teremtette meg a nagyepika átfogó társadalomképéhez szükséges egységes nézőpontot. A kisepika lehetőségeit azonban ez a hipotézis is nyitva hagyja, márpedig a magyar modernség úttörői az elbeszélő irodalomban a novellisták. Kérdés viszont, hogy a novellában és az elbeszélésben eligazítja-e az anekdota bírálata az őskereső moderneke, s egyáltalán lehetséges-e egy egyenes ági őskeresés.

Tény, hogy Ady Mikszáth anekdotáit bírálta, de az eszményítő realizmussal is hadakozott, amely pedig szövetségesének látszik az anekdota trónfosztásában. Mert Gyulai Pál – ennek az irányzatnak a kritikusa és irodalomtörténésze – ugyanúgy az „egész" felől ítélte meg az anekdotát, mint Ady Endre, s találta felületesnek a lélekrajzát és fegyelmezetlennek a szerkezetét. De a realista esztétika eszményíteni akart, s feltételeit normákká szigorította, amelyek mércéje mellett tökéletlennek látszott már Jókai Mór is. Ady „egész élet" –igénye viszont az elhallgatott és a születő valóság felmutatását foglalja magába, s a rejtelmes létezés titkainak kutatását, amely már gátnak érzi az eszményítő realizmus kétely nélküli racionalizmussal megfogalmazott kódexét. Aligha véletlen, hogy – míg a népnemzeti esztétika erkölcsi és ábrázolási normákhoz méri az anekdotát is – Ady anekdota-bírálata társadalmi indulatú, s eszménye olyan író, akitől – éppen, mert a határtalan Életet követelhetik tőle – nem követelhetnek szabályokat. A modern magyar próza eredettörténetében az anekdota szerepe legalábbis kétértelmű: a történelmi mellébeszélést éppúgy kifejezhette, mint a kételyt az eszményi teljesség iránt, ami mögött viszont már a korérzés két meghatározó motívuma munkált: a filozófiai szkepszis és a szubjektivizmus.

Ezért vállalkozhatott az anekdota perújrafelvételére éppen a második világháború előtti nemzedék, amely – a maga őskeresésében – újra felfedezte a századforduló premodern novellistáit. Egyik reprezentánsa, Sőtér István először Jókai Mór felől tekint az anekdotára, amely innen nézve „a valóság legfőbb és leggazdagabb" közvetítőjeként mutatkozik (1941). Később az uralkodóvá vált anekdotizmzusban a magyar regény elfordulását látja a 19. századi hagyományok történelmi távlatú nagy kérdéseitől, amelyért meg kellett fizetni. Ezért következtetése csakis ambivalens lehet: miközben elismeri, hogy „az 1848–1849-es forradalom utáni irodalom számára […] az anekdota a realizmusnak úgyszólván egyedüli lehetősége", tudja, hogy megértő szavaival a legkeserűbb bírálatot mondja ki a magyar realizmusról. (*Mikszáth Kálmán időszemlélete*, 1949). Nemzedéktársát, Lovass Gyulát elsősorban a novellai lehetőséges érdeklik az anekdotában, ezért történeti szerepét mellőzhetőnek véli. Fölényes műfajnak tekinti: „benne van az a fölény és önérzet, amely elfogja az embert, ha azt hiszi, hogy a világ rendszerébe belelátott, s az élet titkos törvényeit elleste". S szerinte az anekdota lázadó műfaj is, mert „Az ilyenfajta fölismerés erőt ad a legelemibb világérzettel, a világ nagyságától rettegő

egyén félelmével szemben, s mert ez a fölismerés leggyakrabban emberi konvenciók ellen irányul". Bízik a jövőjében is, mert megfigyelése szerint a modern novellában a közlés „öltözéke" fontosabbá válik, mint az anekdotamag, azaz a csattanó, amely már csak hangulati tartalmával rezeg tovább. (*A novella,* 1942). E nemzedék harmadik jelentős író-kritikusa, Rónay György is műfajelméleti problémát lát az anekdota hatásában, de az ő megközelítése – mondhatnánk – történeti-poétikai. S látszólag meglepően éppen azért jut közelebb az anekdota modern lehetőségeinek felismeréséhez, mert kilép az elvont műfajelméletből, és az 1849 utáni magyar irodalmi és befogadói tudat közegében veszi szemügyre e műfaj sorsát. Így ismeri fel, hogy az általánostól a különöshöz, az egyetemestől az egyedihez hajló fejlődés a múlt század utolsó harmadában nemcsak a lírát hangolja át, hanem az elbeszélést is. Bármilyen meglepő, már a kor – Mikszáth nyomán divatossá vált – kisrealista regionalizmusa is az egyetemes érvényű világértelmezés „lemosolygását" jelezte, ami öntudatlan reflexe is lehetett a filozófiai kételynek és a pozitivista kijózanodásnak. Rónay György számára azonban a modern magyar próza eredetéhez vezető – bizonyító érvényű – nyomot az elbeszélés hangjának és szerkezetének módosulása szolgáltatta, amit ő ugyancsak Mikszáth életművében, sőt anekdotáiban fedezett föl. Kiinduló pontja itt az „általánosítás" öröklött eszköze: a jellemek és a cselekmény ábrázolásának plaszticitása. Innen nézve Mikszáth realizmusa „tökéletlen", mert jellemei kidolgozatlanok, előadásmódjában pedig az eszmét sugalló rendezett, írott prózát felváltja az *elbeszélés* – az anekdotizálás – objektivitást oldó, személyes hangja. S ez az anekdotikus magyar elbeszélés történetében is fordulatnak minődül, hiszen Jókainál az anekdota még nem szerkesztési elv, hanem valóság-betét, amely nem változtatja meg az író viszonyát tárgyához. „Jókai ugyanis – Rónay György szerint – általában objektív álláspontot foglal el, különválasztja magát tárgyától, amikor fantáziája a legpompásabb vagy akár legvalószínűtlenebb képeket rajzolja, a költő még mindig kívül áll; a kép valóban kép: műve annak, aki festi, s ha rá vall is, nem azonos vele […]. Mikszáthnál, s abban a változásban, amit ő képvisel, az a leglényegesebb, hogy a közbeeső, eltávolító, 'tárgyiasító' mozzanat elmosódik. Mikszáth realistább ugyan a romantikus Jókainál, de végső magatartásában, tárgyával s a valósággal szemben líraibb". Rónay György bizonyítéka a magatartásváltozásra: az anekdota strukturális szerepének kialakulása Mikszáth elbeszélő prózájában. Jókai még csak teleaggatta egy-egy művét anekdota-füzéreivel, Mikszáth úgy mondja el és építi fel elbeszélését, ahogyan az adomát szokás. Jókai csak színezi történeteit, s jellemeinek bizonyos irányba való eltolásával fejezi ki lírai részvételét. Mikszáth részt vesz abban, amit elmond, még akkor is, ha harmadik személyben közli meséjét: eleve bevallja történetének tételét, felveszi a közvetlen kapcsolatot olvasójával, megjeleníti az előadás helyzetét és környezetét, majd elindítja a cselekményt és a leírást, amelyet azonban újra és újra megszakít ki- és közbeszólásaival, elmélkedéseivel és körülményeskedéseivel. Rónay György merész következtetése szerint „azt a szerepet, amelyet az olvasó számára egyebütt az idő visz, Mikszáthnál a hang, az író közlő, elmondó hangja veszi át; s ezzel utat nyit a modern regény új, 'irracionális' és hangulati szerkesztési elve, az emlékezés és az asszociációkba végtelenné táguló világ felé, – Krúdy Gyula felé". (*Az idő forradalma*, 1947).

A magyar elbeszélésnek ezt a módosulását Rónay György mégsem minősíti forradalmi fordulatnak, inkább a lírai forradalomból – az eszményítő realizmus lebomlásából is arra a következtetésre jut, hogy az epika „az egyénin és az egyedin át végül a zenében találja meg *ismét a maga magasabb, általános, egyén fölötti*, s immár hangulati fogantatású *elvét*". Az anekdotában azonban egyelőre ő is csak részleteket és különösségeket talál az egyetemes érvényű kép helyett. Tehát voltaképpen ugyanazt az elégedetlenséget fejezi ki, amelyet Sőtér István ambivalens anekdota-értékelése megfogalmaz.

Utólagos ítélet helyett tehát folyamodjunk ahhoz a válaszhoz, amelyet a történelmi folyamat a maga dialogicitásával fogalmazott meg. Ebben a folytonos dialógusban először a század eleji magyar modernség értelmezte át az eszményítő realizmus objektív eszményét, miközben megfogalmazta a maga polgárosodási programját és az új egyetemességét. Elődeire tekintve a modern mozgalom második nemzedéke ismét a törvénykeresés, az egyéni ízlést megszorító kódex igényével értelmezi az irodalmi forradalmaz épp úgy, mint az eszményítő realizmust. A második világháború előtti nemzedék pedig az eszményítő realizmusból már nem vállalt mást, mint a kiküzdött egyensúlyt, ami a válságok átélését épp úgy magába foglalja, mint feloldását, s a korábbi racionalista egyetemesség bírálatát ugyanúgy, mint egy – az ember irracionális kérdéseit is integráló – teljesség igényét. Ebben a folyamatban a századvégi magyar regény sorsa másnak látszik, mint az elbeszélésé. Az előbbi nagy nemzeti és emberiségi kérdések vállalásának a feladatát örökölte, aminek nem felelt meg, mert vagy a konkrétumok hierarchiája maradt homályban előtte, vagy pedig azok egyetemes távlata és általánosításának lehetősége. Az utókor ezt a „morzsákkal" megelégedő tehát partikuláris szemléletet nevezte anekdotizmusnak. A magyar elbeszélés és a novella azonban éppen az anekdota partikularitásához vonzódva távolodott az eszményítő realizmus teljességétől, s közeledett az egyedihez, amit igazabbnak vélt, mint az eszmények által eleve meghatározott, általánosított realitást. Az anekdota tehát, miközben csattanójával lekerekítette a valóság képét és igazságát, s feloldotta nyugtalanító feszültségeit, kitérőivel és szerzői közjátékaival a világértelmezést szolgáló általánosítás zártságát lazította. Ezért vezet vissza a modern magyar elbeszélés előtörténete az anekdotához, ahonnan kiindulva nemcsak önmagát szabadította fel a valóság változásait elutasító szemlélet műnemi konvenciói alól, s nemcsak pótolta a regény szerepét, hanem elő is készítette a nagyepikai ábrázolás poétikai megújulását.

Ez a folyamat azonban már nem mérhető az anekdota-vita érveivel: az anekdotának és a modern novellának egyaránt az a kérdése, hogy mi az elbeszélés, s hogy milyen érvényűek egyáltalán a műnemi törvények.

Ha Gyulai Pál és Ady Endre gondolatmenetét meghosszabbítjuk, egyaránt az elbeszélő művészet általánosító eszközéhez, a fikcionáláshoz jutunk. S a Rónay György által megfigyelt jelenségek is a fikcióhoz viszonyítva alkotnak láncolatot Mikszáth és Krúdy között. Ezt az általánosítást minden irányzatnak el kell végeznie, ha irodalmiságát meg akarja őrizni. A magyar realizmus és modernizmus belső vitájára is érvényes, amit irodalomszemléletében Wellek és Warren mond: „a realizmus és a naturalizmus – ugyanolyan irodalmi vagy irodalomfilozófiai irányzat, konvenció, stílus, mint a romantika vagy a szürrealizmus. A különbség nem a valóság és az illúzió között van, hanem a valóság

különböző felfogásai, az illúzióteremtés különböző módszerei között". Mert a valóság és általánosított értelmezése között minden írónak végig kell járnia az utat, hiszen a világ dolgaiban és eszményeiben zárt jelenségekkel találkozik, s a tények egyszeriségében rejlő zártságot először fel kell nyitnia, hogy általánosító értelmezése megjelenhessen benne, majd egy új zárt rendszert kell létrehoznia, mely egyszerre őrzi az egyszeriségben és megismételhetetlenségben rejlő életszerűséget és az írói értelmezés általános érvényét. Az elbeszélő művészetben ez az új zárt rendszer a fikció, amely Wellek és Warren szerint magába foglalja „a struktúrát és az esztétikai célt" valamint „a totális koherenciát és hatást"; s amely a világszerűségnek és meghatározhatatlan tárgyiasságnak a megnyilatkozása. A változásokat vagy azok szükségességét a korszak irodalmi tudata is felfogta, bár – az elméleti rendszerigényt nélkülözvén – észleléseit pragmatikus vitaérvekbe foglalta, amelyeknek csak iránya képes jelezni a kibontakozó új irodalomszemlélet koherenciáját. Ilyen észlelést rögzített Mikszáth Kálmán, midőn a riportban jelölte meg az elbeszélő irodalom felfrissítő oltóanyagát, amely „szabad és független a szabályoktól". S ilyen Szini Gyula vitairata is a „mese" alkonyáról, mely a cselekmény trónfosztásától eljut a cselekmény szerepének újraértelmezéséig. Különböző célokhoz igazodnak ezek az észlelések, de abban azonosak voltak, hogy az eszményítő realizmus fikciójának fellazításában fedezték fel az elbeszélő műfajok megújulását. A korszak egyre erősödő ellenzéki társadalmi indulata és vonzódása a szkeptikus filozófiához viszont arra enged következtetni, hogy a fikció fellazítását az általánosító eszmény elutasítása ösztönözte, amely prekoncipiáltságában hordozta kötöttségeit az uralkodó „elvárásokhoz". Ezért lehetett vonzó az új útkereső prózaírók számára egyszerre a naturalizmus, az impresszionizmus és az új lélektani, hiszen valamennyi a racionálisnak vélt oksági viszonyt, a világ hierarchikus elrendezését és az öntelt rációra, valamint az öröklött hierarchiára épülő objektivitást tagadta meg. A szkepticizmus azonban csak indulópont volt. Az új irodalom először felszabadulását akarja, azután felismeri, hogy autonóm nyelv és létforma nélkül akkor is függvény marad, ha megszabadul az eszményítő realizmus irodalmon kívüli konzervatív nézeteitől. Az elbeszélő műfajokban tehát a fikció lazítása voltaképpen egy új általánosító rendszer igényének jele, amely nem teleologikus mozgáshoz és racionalista oksági összefüggésekhez igazodik, s amelynek többdimenziós emberképe magába foglalja a korábban kiemelt társadalmi és történelmi meghatározottságot éppen megsejtő lélek és a biologikum titkait, valamint a létbe helyezettség tudatát.

Az örökölt irodalom célirányos sorsú hőse és jelenségeinek racionalista értelmezése lineáris szerkezetet hívott létre az elbeszélésben. Az emberkép dimenziói közül a társadalmi és történelmi közeg kizárólagos láttatása pedig a cselekményre volt hatással, amely – nem szembesülve az emberi létezés „állandóival" – események láncolatává vált. Az örökölt irodalmi eszmény válságának és megújulásának fő kérdése tehát a cselekmény lett: a „mese" halála vagy lélekvándorlása. A cselekmény gyakorlati vagy gondolati átértelmezése nem a magyar modernek sajátos gondja: az elbeszélő irodalom egyetemes történetének és elméletének is kiindulópontja, ahonnan belátható a műfaj valamennyi törvénye. A magyar epika problémáiból kiindulva is Henry Jameshez érkezünk, aki nemcsak gyakorlatában, hanem elméleti érvényű esszéiben is elutasította, hogy az esemény-

rajzzal azonosított cselekmény az elbeszélő irodalom műnemi feltétele. Nevezetes vitairatában (*The Art of Fiction*) ő már 1884-ben felvetette, hogy a mű egészében milyen szabály alapján különböztethető meg a történet és a nem-történet; miért kellene a történetnek feltétlenül kalandokból, eseményekből állnia; s mi tekinthető kalandnak, amikor számára már a gondolatmenet és egy lélektani felismerés is az. A belőle kiinduló elbeszélés-elméletek ezért különböztetik meg nagy gonddal az *action*-t és a *plot*-ot. S az is közismert, hogy hasonló felismerésre jutottak az orosz formalisták, amikor szükségesnek látták a *fabula* és a *szüzsé* megkülönböztetését.

Ha a cselekmény maga a narratív struktúra, akkor lazításának igazolása az egész normatív műnem-felfogás megrendülése jelzi. A századforduló magyar modernjeinek kísérletei és elméleti sejtelmei nemcsak a mikszáthi riportot és a naturalista dokumentumot akarták beépíteni az elbeszélésbe, hanem a lírát, az álmot, a víziót, az elmélkedést és – később – a drámaiságot is. A magyar irodalomtörténet közhelye, hogy ezek a műnemi határsértések világirodalmi folyamatok részei voltak, vagy éppen világirodalmi érvényű programok vállalásai. S bár nincs mögöttük egyidejű magyar elméleti koncepció, azokkal a rendszerekkel is gondolati ívet alkotnak, amelyek a prekoncepcióktól ugyancsak mentesíteni akarják az elbeszélés felfogását. A modern irodalmi gondolkodás következtetése kettős: a műnemek közötti különbség taglalása helyett arra törekszik, hogy megtalálja egy-egy műnemben a közös irodalmi eszközkészletet és célzatot, s hogy az elbeszélő művészet sajátosságának kialakítója a benne rejlő nézőpont; ami egyben hitelesítője is.

Ennek az új poétikai minőségnek persze a realizmust követő, 19. századvégi premodern magyar elbeszélésben is számos létformája van. Petelei Istvánnál a balladai lélektan uralomra jutása jelzi az eseménysorra épülő cselekmény lefokozását. Gozsdu Eleknél és Tömörkény Istvánnál pedig a kinagyító leírás, mely az artisztizmust éppúgy kifejezheti, mint a néprajzi ihletést. Szini Gyula stilizálja a cselekményt, Ambrus Zoltán pedig kilép belőle, s kialakítja a rezonőr magatartást, amelyben mér benne rejlik a reflektív nézőpont is. Gárdonyi Géza az életképnek ad új szerepet, midőn az élet alaphelyzeteit jeleníti meg bennük. S Bródy Sándor sem csak a naturalista író társadalmi felfedezéseit és indulatait írja le: a narrációt és a ballada szaggatott drámaiságát ötvözve a szavak nélküli kifejezést is az elbeszélés eszközei közé iktatja. Valamennyiük átmenetiségét és válaszútját Cholnoky Viktor jelképezi a legfeltűnőbben: egzotikus kalandjaiban felfedező író, racionális csattanóiban azonban az örökölt epikai hitel rabja.

A premodern magyar elbeszélő irodalom valamennyi elemzője – a regénytörténetben is – Krúdy Gyulában látja az eszményítő realizmustól elszakadó törekvések vonatkozási pontját. S ennek nem mond ellent, hogy Krúdy fő műve egy novella-ciklus, a *Szindbád* (1911–1993). Miért rendeződnek ciklussá Krúdy Szindbád-történetei? S ebben a keretben csupán a novellai egységek rendelkeznek kohéziós erővel, vagy az egymásmellettiség is több az esetlegességnél, s egy új regényfajta létformája? Krúdy *Szindbád*ja nemcsak azért lehetett a korábbi, különböző indítékú törekvések kiteljesedése, mert darabjaiban a legnagyobb szabadságot hordozta: szabadságit a cselekménytől, az oksági elvtől, a racionális epikai hiteltől és az objektív időtől; hanem a modern magyar elbeszélő irodalom első legnagyobb próbája: a novella-ciklus, mint műfaj. Pikareszk hősének több lét-

dimenziója van. Az egyik az egyes kalandokban, az egyes novellákban ölt testet, a másik pedig a ciklusban, amely nélkül a századforduló pikárója állóképpé merevedne. A Szindbád-ciklus időből kiemelkedő képek sorozata, amelyek állóknak látszanának, ha egymás mellett nem töltődnének fel többletfeszültséggel, paradox mozgással. Ennek irányítója azonban nem az objektív idő, s kizárólagos közege nem a társadalom és a történelem. Akár regénynek is felfogható tehát a *Szindbád*, ha elfogadjuk Halász Gábor megfigyelését, s a 19. század jellem- avagy fejlődés-regénye után érvényes fejleménynek tekintjük a történés-regényt, a modern pikareszket (*Az újabb regényről*, 1929). Ennek hőse saját sorsában nem a fejlődést példázza: változatlanul vonul el a világ kaleidoszkópja előtt. De pikáró-elődeitől is különbözik: neki már nem adattak meg a történelem és a társadalom kalandjai: az ő állomásai a lélekben és a létben vannak, az ő számára már csak e két emberi dimenzió kínál mitológiát. Szindbád – ezernyi emlék között – az érvényes társadalmat és történelmet nélkülöző ember választlehetőségeit járja végig: a szerelmet, mint a harmónia végső reményét és menedékét; az élet vegetatív örömeit, amelyek hamar elvezetnek a narkózishoz; s a szembesülést a visszahullással a tudattalanba, a tébolyba vagy a rothadásba. „Vajon hogy kellene élni?" – kérdezi Krúdy egyik hőse. S a másik így válaszolt? „Orosz regényekben kérdezgettek így, mint a papírfigurák. De most más világ van. A regények annyit mutatnak meg, hogy kell meghalni.

TVERDOTA GYÖRGY

KICSODA AZ ŐS KAJÁN?

Nem sok értelme lenne megkérdeznünk a *Júdás és Jézus, A Duna vallomása,* a *Szent Margit legendája,* sőt még a *Gyáva Barla diák* vagy a *Bújdosó kuruc rigmusa* versek címeiben szereplő egyéni, tipikus, megszemélyesített, létező vagy képzelt alakok kilétét sem. A címben foglalt kérdésnek ellenben – nem mi vagyunk az elsők, akik föltettük – igazi létjogosultsága van: megfejtése nagy lépéssel visz közelebb a szöveg üzenetének megértéséhez.[1] A verscímek fenti csoportosítása azon alapul, hogy Ady a névtulajdonítás két gyökeresen más módját alkalmazta az egyik és a másik esetben. A névvel végzett cselekedetek egyik módját a létező vagy egy közösség által létezőnek tekintett és így lényegi jegyeiben könnyen azonosítható lényeknek, dolgoknak történő névadás vagy névhasználat esetei jelentik. Előfordul azonban, hogy a költő azáltal, hogy kimond egy nevet, megteremt egy precedens nélküli lényt vagy dolgot. Ehhez a névhez többkevesebb következetességgel egymás között erősebb vagy gyengébb kohézióval bíró cselekedetek, tulajdonságok, viselkedésmódok kapcsolódnak, s együttesük, ötvözetük vagy konglomerátumuk körülhatárol egy többé-kevésbé definiálható vagy legalább körülírható személyt, aki valamiféle mitikus fénycsóvát húz maga után.

Az ős Kaján ilyen, a neve által teremtődő, majd a szöveg olvasása során egyre határozottabb körvonalat kapó lény. Személyazonosságának megállapítása érdekében a kortársak, mint például a fentebb idézett Földessy Gyula, kérdésükkel egyenesen a költőhöz fordultak. A szakemberek a név jelentését, etimológiáját faggatták ki.[2] Ezekre az eredményekre vizsgálódásunk során messzemenően építünk.[3] Annak érdekében, hogy kiderít-

[1] „*Ki ez az ős Kaján?*" – teszi föl a kérdést SCHÖPFLIN Aladár *Ady Endre* című könyvében. Látszólag elhárítólag válaszol a föltett kérdésre: „Inkább ne kérdezzük, ne keressük szemmel látható alakját, ne akarjunk belőle allegóriát csinálni." Azonban sietve megadja a maga választ: „Démon ő,…" Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119. – „*Ráismersz?* A boros kedvű, zeneszerszámos, dalos, fülbe nótázó, duhaj legényben…" – vezeti be a maga változatát HATVANY Lajos, *Ady világa,* II, Bp., Szépirodalmi, 1959, 224. – „Egyszer, beszélgetés közben, hirtelen orvkérdésként (mert Adyt untatta-fárasztotta a poézisáról beszélni) vetettem oda Adynak: *ki az ős Kaján?*" – tudósít egykori kérdezősködéséről FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai,* Bp., Athenaeum, 1949, 59.

[2] „Ami a »Kaján« szót illeti, nem tudom, mi a származása, de gyanítom, hogy a »Kain« szóból ered." FÖLDESSY, *i. m.,* 59.

[3] Kiemelkedő értelmezési kísérletek akadnak közöttük, mint például ILIA Mihály két tanulmánya: *Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján),* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus VI, Szeged, 1966, 43–52; *Egy Ady-motívum tanulságai,* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XV, Szeged, 1977, 107–121. – KIRÁLY István *Ady Endre* című monográfiájában (I, Bp., Magvető, 1970, 540–556) részletesen elemzi a költeményt. Az Ady-kritikai kiadás jegyzete (ADY Endre *Összes versei,* III, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1995, 379) összefoglalja a vers értelmezésének legfontosabb szakirodalmát. A vers értelmezésé-

sük, ki ez a képzeletbeli alak, egyaránt igénybe fogjuk venni a költői életrajz, az alkattan, a korban érvényesülő filozófiai, pszichológiai, erkölcstani eszmék, a szorosabban irodalmi hagyomány nyújtotta adalékokat.

A vers, amelyet Ady Párizsban írt 1907 elején, az italozás, az éjszakai tivornya élethelyzetén alapul, magától értetődőnek tűnhet fel tehát az a föltételezés, hogy a nevezetes alakot párizsi alkalmi ivócimboráinak jellemvonásaiból és viselkedési módjaiból vonta el. Ám nem lenne célravezető a Szajna partján szerzett közvetlen tapasztalataira korlátozni figyelmünket. A szelíd, Ady által fölénnyel kezelt Révész Bélára, aki koronatanúnak ajánlkozott a vers megszületését illetően, egyáltalán nem illenének a démoni ivócimbora vonásai.[4] A lehetséges tapasztalati kör tágítása szempontjából megfontolandó a költőnek az a vallomása, hogy ezt a költeményét évekig hordozta magában.[5] Mint újságíró – ez jól ismert tény –, társasági életet a szerkesztőségi munka befejezése után, éjszaka, szórakozóhelyeken élt. Mulatós életmódját számos emlékezés, köztük Krúdy Gyula *Ady Endre éjszakái* című könyve örökítette meg.[6] A költő fiatalon az alkohol rabja lett, s korai halálában nem kis része volt a mértéktelen borfogyasztásnak és az önpusztító életmódnak. Bőségesen állt tehát rendelkezésére élettapasztalat, amikor a duhaj, mulatós éjszakákat, az alkoholmámort és a rákövetkező csömört akarta fölidézni műveiben.

Az az eljárás, amellyel Ady az ős Kaján alakját megalkotta, első megközelítésben egy ivócimbora fantomizálása volt. Lélektanilag úgy gondolható el, mint a társaságában lévő valamelyik személynek a részegség hatása alatt történő felnövesztése, eltorzítása, démoni vonásokkal történő felruházása. „Mellettem ült sokáig egy ember, aki maga az Ártás és Téboly volt […] s negyvenéves korában inni kezdett […] az én poharam szomszédjáért nyúlt" – olvassuk például *A magyar Pimodán* sokat idézett utalását,[7] s a szakirodalom ezt az ördögi alakot Szüts Dezsővel azonosította.[8] De jól tudjuk, hogy messze nem ez a nagyváradi ismerős volt az egyetlen ivócimbora, akire a megformált figura mélyén rábukkanhatunk.

A versben szereplő képzeletbeli lény azonban azon a ponton kezd érdekessé válni számunkra, ahol ezen a személyes tapasztalaton túli vonásai kerülnek szóba. A 19. század második felének irodalma bőségben kínálta a példákat, ha Ady azt akarta leírni, hogyan vonja be a környező valóságból érkező impulzusokat az alkohol vagy a kábítószerek hatása alatt álló, vízióit szeszélyesen, de öntörvényűen szövögető szubjektum, miféle metamorfózison megy át a hallucináció folyamán egy, a képzelődő alany környezetében talán valóban létező emberi egyed. Az az analógia, amelyet említek, viszonylag kevéssé ismert, Théophile Gautier *Le Club des Hachichins* (*A hasisevők klubja*) című

re azonban nem vállalkozunk, fejtegetéseink a versnek címet adó hős személyazonosságának megállapítására korlátozódnak.

[4] „Ady »Őskajánjának« föléledését, formába állását mi okoztuk: az én tivornyás megérkezésem Párizsba, a Maximbeli magyar rikoltás, Bölöny György szilágysági bora". RÉVÉSZ Béla, *Ady trilógiája,* Bp., 1935, 90–91.

[5] FÖLDESSY Gyula, *Két Ady-vers,* Nyugat, 1921, I, 723.

[6] KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái,* Bp., Helikon, 1989, 173.

[7] ADY Endre, *A magyar Pimodán* = A. E. *Publicisztikai írásai,* III, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 45.

[8] KIRÁLY István, *Ady Endre,* I, Bp., Magvető, 1970, 582–584.

munkájából való. Nagyon jól mutatja, hogyan kényszeríti rá magát a hasis hatása alatt álló személyre magyarázat nélkül, de ellentmondást nem tűrően egy, hallucinációban látott képzeletbeli lény:

„Egy titokzatos személy jelent meg hirtelen előttem. Honnan jött? Nem tudom; látása mégsem okozott bennem semmiféle ijedelmet: madárcsőrré görbült orra, zöld szeme volt, amelyet három barna kör vett körül, s amelyet gyakran törölgetett egy hatalmas zsebkendővel; magas, fehér, kikeményített nyakravaló – csokrába vizitkártya volt tűzve, ezen jól olvasható szavakkal: *Daucus-Carota, arany fazékból* – szorongatta vékony nyakát, s kibuggyantotta arcbőrét vöröses redőkben; fekete öltözet, négyszögletes ruhaszárnyakkal, amelyből csecsebecsék fürtjei lógtak lefelé, szorította össze kappanmellként domborodó testét. Ami a lábait illeti, be kell vallanom, hogy azok mandragóragyökérből készültek, amely kettéágazott, fekete volt, ráncos, tele csomókkal és dudorokkal, úgy tűnt, mintha frissen lett volna kihúzva, mivel még földdarabkák ragadtak rostjaihoz. Ezek a lábak rendkívül élénken fickándoztak és tekeregtek, és amikor a kis felsőtest, amelyet ezek a lábak tartottak, teljesen szembekerült velem, a különös személy zokogásban tört ki, és teljes erejéből törölgetve a szemét, a legpanaszosabb hangon ezt mondta nekem: »Ma meg kell halni a nevetéstől!« És kövér könnycseppek, mint a borsószem, gördültek lefelé az orrcimpáin. »A nevetéstől… a nevetéstől…« ismételték visszhang gyanánt diszszonáns és orrhangú hangok kórusai."[9]

Azért engedtem meg magamnak ilyen hosszú idézetet, mert ezzel voltaképpen azt az egész paradigmát jelezni kívántam, amelybe az ős Kaján alakját megalkotó Ady bekapcsolódott. Az ős Kaján éppolyan váratlanul, magyarázat nélkül ül le az italozó lírai én asztalához, „mellém ült le", mint ahogy Daucus-Carota belépett Gautier narrátorának víziójába. A hallucináció egy adott pontján mindkét hívatlan vendég (Gautier munkájában az V. fejezet az *Un Monsieur qui n'était pas invité* [*Egy úr, akit nem hívtak meg*] címet viseli) elveszíti az ártalmatlanság látszatát, s kegyetlenül meggyötrik a két műben egyes szám első személyben beszélő szereplőket.

Az analógia indokoltságához, ha pontos filológiai összefüggés nem is állapítható meg a prózai és a verses szöveg között, nem fér kétség. Arról a Club des Hachichins-ről, a hírhedt Hôtel Pimodanról, arról a „magány oázisáról" van szó „Párizs közepén", amelynek egyik havi összejöveteléről Gautier beszámol, amely „a Szent Lajos sziget egy régi házában volt", s amelyről Adynak meglehetősen megbízható ismeretei voltak. *A magyar Pimodán*ban – a hasisevők párizsi közösségének mintájára – a mesterséges paradicsomok magyar híveinek és áldozatainak szentélyét avatja föl. A híres prózai írásban Ady Baudelaire mellett Gautier nevét sem felejti el megemlíteni. Egy Balzacra történt utalás: „ő, aki egy dîner-re föl tudott hörpintgetni három üvegnyi médocot, nem kért az ópiumból, nem kellett neki",[10] pontosan eligazít Ady legfőbb forrására nézve: a magyar költő az Hôtel Pimodant nem annyira közvetlenül Gautier-től, hanem inkább Baudelaire műveiből,

[9] Théophile GAUTIER, *Le Club des Hachichins,* Paris, Aux Éditions du „Bossu", 1934, 28–29.
[10] ADY Endre, *A magyar Pimodán* = A. E. *Publicisztikai írásai,* III, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 33.

elsősorban a *Paradis artificiels*-ből ismerte. „Dawamesket kínáltak neki – olvassuk itt Balzacról –, megvizsgálta, megszagolta és visszaadta, anélkül, hogy hozzányúlt volna."[11]

Baudelaire írásaiban, mint az ehhez a paradigmához tartozó szövegek nagy részében, a narkotikumokhoz nyúló ember mellett mindig megjelennek mások vagy talán még inkább csak egyvalaki, aki a tiltott gyönyörök élvezetére csábítja az ént, vagy aki társául szegődvén, megerősíti őt ebbeli szándékában. A francia költő egyik történetében egy iszákos kötéllel vonszolja el a félúton már összecsuklott, járásképtelen társát a csapszékbe, mert nem akarja egyedül élvezni az alkohol örömeit.[12] Még jellegzetesebbek azok az esetek, amelyekben a káros szenvedély mintegy második, parazita lényeként, hasonmásként válik le az alkoholistáról, s fejti ki ártalmas befolyását. *A magyar Pimodán*ban Ady erre egy általa lefordított Baudelaire-verset hoz föl példaként: „Ez a Démon nincs is, mink magunk vagyunk, de mégis van, s ez a Démon »Képzelt okot ad, száz hazug mentséget / S kapatja ajkam gonosz italokra.«"[13]

Ezt a kettőst, amelynek egy alakváltozatát látjuk megjelenni *Az ős Kaján* című versben, Baudelaire segítségével értelmezhetjük tovább. Azokra a prózai vagy verses szövegrészletekre gondolok, amelyekben a francia költő megszemélyesítette a bort: „nem lennék meglepve, ha valamilyen panteisztikus eszmétől vezérelve egyes értelmes elmék bizonyos személyiséget tulajdonítanának neki. A bor és az ember rám úgy hat, mint két baráti küzdőtárs, akik szakadatlanul harcolnak egymással, és szakadatlanul kibékülnek. A legyőzött mindig átöleli a győztest. […] A bor […] mélységesen emberi, annyira az, hogy szinte cselekvő embernek merném nevezni."[14] Az idézet annyira frappáns, hogy szinte hajlandóak lennénk abbahagyni a nyomozást, s beérnénk azzal a következtetéssel, hogy ezek szerint Ady verse nem más, mint a bor és az ember párviadalának allegorikus képe. Ez az allegorikus elem kétségkívül jelen van a költeményben, de az ős Kaján alakja nem egyszerűsíthető le a bor megszemélyesítőjévé.

A versbeli két viaskodó fél közötti erőviszony figyelemre méltóan egyenlőtlen. Ilyen egyenlőtlenségek a szorosan vett emberi dimenzióban is kialakulhatnak olyan társak között, akik abban versengenek, ki tudja a másikat asztal alá inni, ki bírja jobban az alkoholt. A magyar irodalmi hagyományból sok példát hozhatnék az ilyenfajta virtuskodásra.[15] Célszerűbb azonban, ha itt egy közismert, világirodalmi utalással élek: Platón *Lakomá*jára, s abban Szókratész és Alkibiadész kettősére emlékeztetek. Szókratész nem kevesebb italt fogyaszt el a lakoma éjjelén, mint tanítványai, de míg az aranyifjak el-

[11] Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok,* ford. HÁRS Ernő, Bp., Gondolat, 1990, 56.

[12] *Uo.,* 172–173.

[13] ADY Endre, *A magyar Pimodán* = A. E. *Publicisztikai írásai,* III, Bp., Szépirodalmi, 1977, 373. – „sous de spécieux prétextes de cafard, / Accoutume ma lèvre à des philtres infâmes." Az idézet Ady *Három Baudelaire-szonett* című fordításából való. Eredetije Baudelaire *La Destruction* című szonettje.

[14] Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok, i. m.,* 177–178.

[15] SCHÖPFLIN Aladár utal erre a magyar hagyományra: „Egy misztikus, csak sejtett, vagy talán csak álmodott alak itatja a költőt: nagy magyar ivások képzetei rajzanak fel, mikor a cimborák borral vívják a hajnalig tartó nagy csatát, aki közülük a vezér, az kényszeríti tovább inni a lerogyásig a többit, fülükbe nótázva, a pohár egyre bujdosik a borral áztatott asztalon. Vidéki magyar emberek ismerős képe ez, amint meglebben, az arcába csap az embernek a borszag." *Ady Endre,* Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119.

ázottan terülnek el, ő józan fejjel távozik.[16] Mivel azonban a versbeli ős Kajánról azt olvassuk, hogy „Bíbor palástban jött *Keletről*", a mérkőző felek közötti erőviszonyok egyenlőtlenségének inkább földrajzi tipologizálására érdemes odafigyelnünk.

Thomas de Quincey Baudelaire által franciára fordított, s Ady által nyilván ebben a változatban olvasott híres könyvében, az *Un mangeur d'opium*ban (*Egy angol ópiumevő vallomásai*) van egy jelenet, amelyben vidéken, „Anglia hegyei közt", a vallomás írójának házában váratlanul megjelenik egy maláj. Ennek a turbános, sárga bugyogós, vágott szemű, sárga bőrű, egzotikus vendégnek, „hogy e magányos élet feltehető sivárságában némi vigaszt nyújtson, szerzőnk, arra gondolva, hogy ama tájak emberének ismernie kell az ópiumot, távozása előtt jókora darabot adott […] a becses anyagból ajándékba." A házigazda megdöbben, amikor látja, hogy „a maláj arckifejezéséből arra lehetett következtetni, hogy ismeri az ópiumot, és egy akkora adagot nyelt le belőle, amely több embert megölhetett volna." A szerző ezután hozzáteszi: „Való igaz, hogy a jótékony lelkű házigazdának volt miért nyugtalankodnia; ám a környékről nem jött híre, hogy bármiféle maláj holttestet találtak volna az országúton; a különös utazó tehát kellőképpen ismerte a mérget, és a jótékonyságnak meglett a kívánt eredménye",[17] hiszen, mint Ady ős Kajánja, ha nem is bíbor palástban, de turbánban és bugyogóban, Keletről jött. A versbeli lény tehát a narkotikumok élvezésére az elsatnyult európaiaknál sokkal rátermettebb keleti embertípussal is rokonságban áll.

Szándékosan mellérendelten, lazán soroltam föl mindazokat az értelmezési irányokat, amelyekből az ős Kaján megközelíthető. Nem zártam ki valóságos modell, egy tényleges ivócimbora létét. Feltételeztem, hogy a költő saját vagy mások tényleges narkotikus tapasztalatáról tudósít, amelynek során valóságos alakok a hallucináció eredményeként fantomizálódnak. Aztán az alakteremtés másfajta mozgatórugóira is felhívtam a figyelmet: arra, hogy a megmámorosodás leírása során a hősök gyakorta ténylegesen vagy imagináriusan megkettőződnek, s arra, hogy ennek a kettősségnek az ember és az alkohol párharcát ábrázolva allegorikus értelmezést adhat a költő. Ez a párviadal a felek erőviszonyainak nyomasztó egyenlőtlenségén alapul, s ez az egyenlőtlenség tipologikus (esetünkben „keleti–nyugati") színezetet kaphat.

Ezen a ponton már nem halasztható tovább az ős Kaján alakját illető legfontosabb kérdés föltevése, amely élesen megosztotta a vers értelmezőit. Vajon a züllés, a rosszra csábítás, az ember erkölcsi megrontásának képviselője ő, mint ahogy Jászai Mari gondolta, aki az antialkoholisták egyesületében szavalta el a költeményt?[18] Avagy fordítva,

[16] „– Szókratésznál, uraim, semmire sem megyek ezzel a furfanggal: megiszik annyit, amennyit parancsolnak neki, s egy csöppet sem lesz részegebb tőle" – mondja Alkibiadész, s a lakoma végén csakugyan: „Szókratész pedig, miután így elaltatta őket, felkelt és eltávozott […] A Lükeionba ment, megmosakodott, a napot úgy töltötte, mint máskor, s miután eltöltötte, estefelé hazament, hogy nyugovóra térjen." PLATÓN, *Lakoma,* ford. TELEGDI Zsigmond = P. *Összes művei,* I, Bp., Európa, 1984, 1003, 1017.

[17] Thomas de Quincey *Un mangeur d'opium* című művében első személyben elmeséli a történetet, amit itt BAUDELAIRE harmadik személyű újramondása nyomán közlünk: *A mesterséges mennyországok, i. m.,* 101–102.

[18] Maga SCHÖPFLIN Aladár is osztja ezt a nézetet: „Démon ő, minden romlásnak démona, lázálomban fogant alak, a bíborba öltöztetett Rossz, az emberi léleknek az a visszája, amely miatt vergődik, elbukik, lehull

az Életerőt, a Mámort személyesíti meg, mint az ember vitális értékeinek foglalata?[19] A kérdés kimerítő megtárgyalása túllépné e tanulmány kereteit. Csak abban a mértékben foglalkozom vele, amely a versbeli figura személyazonosságának megállapításához elengedhetetlenül szükséges.

Baudelaire, Gautier vagy de Quincey egyaránt ambivalens módon viszonyulnak az alkohol vagy a kábítószerek segítségével előidézett mámorhoz. Mindhárman hangsúlyozzák a hasis vagy az ópium akaratot elernyesztő, antiszociális magatartásra szoktató, a minden egészséges társadalmi élet alapjául szolgáló tevékeny életmód ártalmára kifejtett hatását. Azaz mindhárman elmarasztalják azt az embert, akár önnönmagukat is, aki függő viszonyba került a kábítószerekkel. Ugyanakkor élménybeszámolóikban csillogó színekkel, tagadhatatlan kedvteléssel festik le a hasis vagy az ópium által megszerzett különleges élményeiket, arra csábítva erre hajlamos olvasóikat, hogy ők is próbálják ki az örömszerzésnek ezt a módját. Baudelaire esete annyiban összetettebb, hogy ő összehasonlítja a bor fogyasztásának szerinte sokkalta jótékonyabb következményeit a kábítószer-élvezés elernyesztő hatásával. Hozzá kell tennünk, hogy a bor erényei is viszonylagosak nála, a hasisevéssel vannak szembeállítva.

Adyról lehet tudni, hogy kipróbálta a kábítószereket, bizonyos versein a kutatók kimutatták az effajta narkotikumok hatását, de csak kivételes alkalommal élt velük. Az ő átka az alkohol volt. *Az ős Kaján* elsősorban az alkoholmámor verse. *A magyar Pimodán*t is „alkohol-hotelnek" nevezi. Bizonyos azonban, hogy a mámoros állapot jelzése során messzemenően támaszkodik azokra az olvasmányokra, amelyek a kábítószer-élvezet intenzívebb és tartósabb örömeiről tájékoztatták őt. Ady, francia forrásaival ellentétben, előnyösen különbözteti meg a hasist és az ópiumot, mint a megmámorosodás finomabb és autentikusabb, előkelőbb nemzetekhez illőbb módozatait az örömszerzés barbárabb, rudimentálisabb, magyar módjától, az alkoholfogyasztástól. *A magyar Pimodán* mámortana tehát nem kevésbé ambivalens értékszerkezetű, mint – mondjuk – Baudelaire viszonya a kábítószerekhez. Elég, ha arra utalok, hogy a bornak nemcsak ártalmait veszi számba, hanem – egyebek között – a költői zsenialitást is az idegek megmérgezettségével hozza összefüggésbe.

A tárgyalt versben ugyanezt az ambivalenciát figyelhetjük meg. A kábítószer-élvezés leírásai a mámor különböző stádiumait veszik sorra, s Ady is ezt teszi említett cikkében

az asztal alá, az élet poklába. Keletről jön, mint minden démon, de itt különös hangsúlyozása van annak, hogy Keletről: magyar démon ez. Az ember viaskodik vele a szabadulásért, de hasztalan, a démon az erősebb, ő az úr, »apám, császárom, istenem«. […] Az ős Kaján mithikus köd-alakjába van kivetítve mindaz, ami Adyban rontás volt, azok a szörnyű romboló erők, amelyek lelke mélyében láncra verve, de hatalmukat mindig éreztetve rejtőztek. Énjének árnyéka ez, ami a Bűn felé sodorja. Amit verseiben külön-külön elmondott, azt rövid, jelzés-szerű mondatokban itt mintegy költői *curriculum vitae*ban, egész valójával való leszámolásban mondja el – teljesen feltárja magát néhány strófában." *Ady Endre,* Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119–120.

[19] A kortárs értelmezők közül ehhez a felfogáshoz legközelebb talán HATVANY Lajos jutott: „A Pimodan mámor-elmélete, a nemzeti és emberi elmélet bakkhikus tanítása legteljesebb jelképes formát az *ős Kaján* figurájában kap." De Hatvany mégis visszazökken az alkoholmámor romboló hatásáról szóló változatba: „az örökletes, ázsiai magyar átokról, hajdan való borisszák törzsökös megrontó hagyatékáról" szól ő maga is. *Ady világa,* II, Bp., 1959, 223, 224.

az alkohol vonatkozásában. *Az ős Kaján* beszélő énjét az elázottság állapotában látjuk, amikor már megcsömörlött az alkoholtól, rosszullét környékezi, amikor fölébred benne az italozó életmód miatti önvád, amikor szabadulni szeretne az alkohol nyűgeitől. Ivócimborája és vetélytársa, az ős Kaján ellenben kezdettől végig azon a szinten áll, amelyről Baudelaire azt írta, hogy „az ember, személyiségét végsőkig felfokozva, úgyszólván valami istenség-félét hoz létre önmagában."[20] A beszélő énnel szembeállított versbeli lény azonosítását épp ennek az „istenség-féle" szónak az értelmezésével végezhetjük el.[21]

A vers alapképletéül szolgáló alakkettőzés úgy is konkretizálható, ahogy eddig tettük, azaz hogy egy kocsmai jelenet zajlik: két részeges abban vetélkedik, ki bírja jobban a bort. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy másik szinten szinte szakrális cselekményről, ember és isten mindig drámai találkozásáról, az alacsonyabb létszférához tartozó személy számára súlyos kockázatokkal járó érintkezéséről van szó. A versbeli én, aki „rossz zsakettben bóbiskál", akarva-akaratlan egy isteni lénnyel méri össze erejét. Ezt az istenséget első látásra nem nehéz megneveznünk. A lírai ént a hatalmas és félelmetes görög istennel, a fényes arcú Apollóval hozta össze a sorsa: „Korhely Apolló, gúnyos arcú"; „zeneszerszámmal". Az isten nem részegedik le, az alkohol nem árt meg neki. Olyan valaki ő, aki sokat iszik, a költő által szándékosan alkalmazott profán kifejezéssel: „korhely".[22]

Apollóval versenyre kelni alacsonyabb rangú lényeknek nem tanácsos, s ezt Ady nagyon jól tudta. *Vén Faun üzenete* című versében világos utalás történik Apollón és Marszüasz költői versenyére, amely, mint tudjuk, a szatír megnyúzásával végződött: „Bús maskarája a világnak, / Apollon, a faun-mezű / Üzenek néked, Léda" – fordul a költő szerelméhez egy költői levélben.[23] Önmagának szatírálarcban történő bemutatása több költeményében felbukkan: „Megszépül szatír arcom"; „Nagy, szomorú szatírfejem".

Nem kell ahhoz nagyon jól ismerni a mitológiát, hogy az „istenség-félét" a konkrét megnevezés dacára se azonosítsuk a delphoi istenséggel. Tudvalévő, hogy Apolló nem iszik bort, legföljebb nektárt, korhelynek, „duhaj legény"-nek végképp nem mondható. Olyan ábrázolásáról sem tudunk, amelyre rámondható lenne, hogy „gúnyos arcú". Jellegzetes arckifejezése sokkal inkább a fenséges körében helyezhető el, mintha szent haragot

[20] Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok, i. m.,* 178.

[21] Már Thomas DE QUINCEYnél is természetfeletti szférába emelkedik az a patikus, aki először adott az író kezébe ópiumot: „Mégis, számos emberi tulajdonsága ellenére, úgy él ma emlékezetemben, mint valami üdvözítő látomás egy nem evilági patikusról, aki különleges megbízatással, az én kedvemért szállt le a földre […] úgy vélem, földöntúli erők ragadták el, s elillant valahova, a szellemek birodalmába." (*Egy angol ópiumevő vallomásai,* ford. TANDORI Dezső, Bp., Európa, 1983, 83.)

[22] FÖLDESSY Gyula mitikus alakot lát az ős Kajánban: „épolyan megszemélyesítés, olyanszerű ősi-élet-érzés-ihlette költői alkotás, mint a görög mitológia számos más terméke: a prometheuszi, tantaluszi, ikaruszi mitosz vagy akár a Polykrates-monda: az emberi boldogságot nem tűrő irígy és kaján istenek leselkedő rosszindulatának jelképei." A helyes intuíció nyomán azonban Földessy valamiféle magyar bűnbeesés-mítoszt vél felfedezni a versben. Majd visszatér a görög mitológiai összefüggéshez: „mert a Kelet a kultúra, tehát a vallás s így a *költészet* hazája is, az ős Kaján ezért: Apolló." *Ady minden titkai,* Bp., Athenaeum, 1949, 59.

[23] SZIGETI Lajos Sándor tanulságosan elemzi néhány példán a Marszüasz és Apolló közötti versenyt *Marsyas és Apollon (Konformáló mitológia)* című tanulmányában (= Sz. L. S., *Modern hagyomány,* Bp., Lord, 1995, 133–147). Ady verseinek ide vonatkozó részleteit a tanulmány nem vizsgálja.

vagy legalább szigort tükrözne: Nap-arca van. S ahhoz sem kell jól ismernünk a görög mitológiát, hogy ennek az istenségfélének a vonásaiban és gesztusaiban sokkal inkább egy másik görög istent, ha úgy tetszik, Apolló nagy ellenfelét: Dionüszoszt, a bor és a mámor istenét fedezzük föl.[24]

A mitológiai személy voltaképpeni nevét, „az ős Kaján"-t csakis dionüszoszi aspektusából kiindulva érthetjük meg. A cím francia fordítása[25] és az alaknak a fordításban szereplő neve itt is önkényesen és tévesen értelmezi az eredeti, egyébként idegen nyelven valóban igen nehezen visszaadható nevet. Az „ős" elem talán az „ancestral"-lal lenne megközelíthető, hiszen „egy céda ősöm" már „Ó-Babylon"-ban „Ott járhatott", s a lírai én „Apám"-nak nevezi őt a vers egyik helyén. Voltaképpen a mámor archetípusáról van itt szó. Sokkal nehezebb a „kaján" szó lefordítása. Ez a terminus a magyarban szabályosan használva jelző (vagy „kajánul" változatban határozó), méghozzá a mosoly vagy a nevetés szó mellett szokott állni, mint a „rire malicieux, rire sardonique" francia kifejezésekben. A költő ebből a kapcsolatból vonta el, főnevesítve azt. (Mintha azt mondanánk: „le sardonique, le malicieux".) A gúnynak, a fölénynek a szatír- vagy Dionüszoszábrázolásokon látható mosolyára ismerünk itt rá, ahogyan a versben is megfogalmazódik: „gúnyos arcú". Ebből a szempontból (de csak ebből a szempontból!) az egyik német fordítás címe: *Ursatyr*, találóbbnak mondható a franciáénál.

Idéztem Ady önstilizációit, amelyekben „szatír arcom"-ról, „nagy, szomorú szatír-fejem"-ről beszél. Ezek világosan mutatják, hogy a dionüszoszi oldal egyáltalán nem áll távol a költőtől, következésképp nemcsak a versbeli én, hanem a vele szembenálló ős Kaján is személyiségének egy-egy oldalát képviseli. Nemcsak a csömörrel, hanem a mámorral is azonosítja önmagát. A költeményben tehát nem a bor és az ember küzdelmének, hanem ugyanazon ember önmagával folytatott viadalának vagyunk tanúi, vagy ugyanazon emberben lakozó kétféle elv birkózását látjuk.[26] Egyik kevéssé ismert, háború alatt írott versében, mint a címe is mutatja: *Szent Liber atyám,* valahai mámort adó atyjához, talán éppen az ős Kaján dionüszoszi arcához fohászkodik a költő: „Liber atyám, borodból / Adj szivemnek bátoritót."[27] Itt még azt sem kell eldöntenünk, hogy a figurát a

[24] Ezt az azonosítást leghangsúlyosabban HATVANY Lajos képviseli: „Ős Kaján a magyar Bakkhosz". *Ady világa,* II, Bp., Szépirodalmi, 1959, 223.

[25] A tanulmány eredetileg francia nyelvű kollokviumi hozzászólásnak készült. Az utalást nem hagytuk el, mert a név francia és német fordításának összehasonlítása a magyar eredetivel valamilyen mértékben hozzájárul a mitikus személy kilétének kiderítéséhez.

[26] Ezt az összefüggést világosan felismeri HATVANY Lajos: „A boros kedvű, zeneszerszámos, dalos, fülbe nótázó, duhaj legényben, a korhely Apollóban, a gúnyos arcúban – ó, én rád ismerek, poétám, a te dúlt vonásaid ránganak ez ideges képben elém! Ady képére teremtett képe van Ady ős Kajánnak. […] És mint a prágai diák meséjében, az amotti földöntúli alakkal szemben, imetti földi hasonmása, úgy ülnek egymással szemben Ady ős Kaján és Ady Endre szegény, korhely, magyar poéta." *Ady világa,* II, Bp., Szépirodalmi, 1959, 224–225. – KIRÁLY István Hatvany kezdeményezéséhez kapcsolódik: „Ugyanonnan jött az itató és a leitatott: mindkettő a költő maga volt; a harc nem kint a valóságban: a tudat mélyén folyt. A kettős én skizofrén motívumára épült a költemény." *Ady Endre,* I, Bp., Magvető, 1970, 548.

[27] „Démétért a római *Ceres*szel, Dionysost *Liber*rel azonosították" – írja TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre a rómaiakról *Mitológiá*jának (Bp., Gondolat, 1963) *A görög istenek Rómában és a római mitológia* című fejezetében (268).

lírai hősben lakozó hatalomként (tehát pszichologizálva), önkettőzés eredményeként vagy pedig magát a hősre kívülről ráerőszakoló alakként lehetséges-e elkönyvelni.

Ha Apolló elbánik az olyan öntelt lényekkel, mint Marszüasz, akik meggondolatlanul versenyre hívják ki, Dionüszosz ellenkezőleg, azokon áll kegyetlen bosszút, akik nem adják át magukat neki, akik nem vállalják az extázist. Az én, aki „rossz zsaketben bóbiskál", tehát ugyancsak szorult helyzetbe került. Ha kiáll viadalra az ős Kajánnal, Apollót ingerli föl, ha feladja a küzdelmet, Dionüszosz ellen vétkezik. Innen érthető a vers kompozíciója: az a körülmény, hogy a lírai én seregnyi érvet sorakoztat föl azért, hogy a mitológiai ellenfél békén bocsássa el őt, hogy az istennel való találkozás ne váljon számára végzetessé. A költemény jelentős részét a mámort megelégelő, a csömör állapotába került én magyarázkodása, mentegetőzése tölti ki.

Az ős Kaján mindenesetre eklektikus alak, s nem is akármilyen ötvöződés eredménye: a költő összeférhetetlen elveket forraszt össze egyetlen paradox istenséggé. Ha Ady a mámort és semmi mást nem kívánt volna megszemélyesíteni az ős Kaján alakjában, elkerülhette volna az ellentmondást, beérhette volna a mítoszi szereplő dionüszoszi aspektusával. Minthogy azonban ehhez hozzáfűzte mitológiai ellenpólusát, kétségkívül többet és mást is el akart mondani a versben, mint a mámor apológiáját vagy kritikáját.

Amikor megkérdezték tőle a barátai, ki az ős Kaján, akkor egyik alkalommal azt válaszolta: „az Élet vagy ha úgy tetszik: a Költészet".[28] A kortársak úgy érezték, hogy a költő kitért a válasz elől, s a tanácstalanságból megszabadulni akaró kérdésre újabb talánnyal válaszolt. Pedig valójában rámutatott a megoldás módjára. Az egyszerűség kedvéért induljunk ki abból, hogy az ős Kaján bizonyos értelemben a költészet mitikus megszemélyesítése. Hogy a költészet nagy hangsúllyal szerepel a versben, nem nehéz fölismerni. Az ős Kaján „a rímek ősi hajnalán" érkezik, „zeneszerszámmal, dalosan", „fülembe nótáz", s a helyszín is „szent korcsma". A beszélő panaszáradatát egy pillanatra megszakítva költői teljesítményével dicsekszik el: „Volna talán egy-két nótám is, / Egy-két buja, új nagy dalom", végül a győztes istenséget „pogány dalok" viszik új viadalok felé. A mámor, a felfokozott érzéki öröm és a művészi alkotás tehát (legalább részben) fedik egymást a versben.

Ez a fajta művészetfelfogás azzal a koncepcióval rokonítható, amelyet Friedrich Nietzsche *A tragédia eredete* című művében fejtett ki, s amelyet később bizonyos pontokon jelentősen továbbfejlesztett. Nietzsche recepciójára Ady művészetében nem érdemes itt sok szót vesztegetni, mivel ezt a kutatás kellőképpen dokumentálta.[29] Szűkebb témánk szempontjából elég annyit megjegyeznünk, hogy *A magyar Pimodán*ban Baudelaire mellett Nietzsche a leggyakrabban hivatkozott külföldi szerző. A tragikus filozófus tanainak taglalására részletesebben azért sem térhetünk ki, mert a narkózis, a mámor, a betegség és az egészség összefüggéseinek tisztázása Nietzsche életművében nem egyszerű feladat.

[28] FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai,* Bp., Athenaeum, 1949, 59.
[29] HALÁSZ Előd, *Nietzsche és Ady,* Bp., Ictus, 1995.

Az bizonyos, hogy ő maga nem élt narkotikumokkal, s nem tartozott a borivók közé sem: „Az alkoholt nem bírom – írja például az *Ecce homó*ban –; egyetlen pohár bor vagy sör »siralomvölggyé« változtatja életemet… Gyerekfejjel úgy vélekedtem, hogy a borivás, akárcsak a dohányzás, kezdetben csupán ifjonti hiúság, majd rossz szokássá válik. Meglehet, e savanyú ítélet kialakulásában közrejátszott a naumburgi bor is. […] már egy kis adag erősen hígított alkohol is tökéletesen elkedvetlenít, erős adagtól pedig úgyszólván tengerésznek érzem magam […] Később, életem deléhez közeledvén, egyre szigorúbban megtartóztattam magam mindennemű »spiritus«-párlattól […] In vino veritas: úgy tűnik, az »igazság« fogalmát illetően e téren is magamra maradok a világgal szemben”.[30]

Dionüszosz-kultuszával ennek az absztinens életmódnak ellenére sem fért volna össze a mámor elutasítása. Baudelaire-rel szemben azonban a (dionüszoszi) mámor az ő felfogása szerint nem a betegség jele, hanem az egészség túlzása: „belepillantunk a *dionysosi* állapotba, melynek még jobban közelébe léphetünk a *mámor* analógiájának segítségével. Vagy a narkotikus ital hatásától, melyet a primitiv emberek és népek mind himnusokban zengenek meg, vagy a tavasz hatalmas, az egész természetet kéjesen átható közeledtétől támadnak életre azok a dionysosi gerjedelmek, melyek fokozásával az ember szubjektivizmusa a teljes önfeledtségbe olvad át.”[31]

A mámornak ez az értékelése tökéletesen egybeesik az ős Kajánnak a költeményben megidézett magatartásával, míg a narkózis mint betegség és gyöngeség a versbeli ént jellemzi. Ezzel elhárult az akadálya annak, hogy *Az ős Kaján* című költeményt Ady Nietzschétől ihletett ars poeticájaként értelmezzük. Nietzsche a következőképp jellemzi a lírikus tevékenységét: „Dionysosi művész létére elsősorban teljesen eggyé válik az Ős-Eggyel, fájdalmával és ellenmondásával és az Ős-Egy képmását teremti a zenében, […] a zene azonban az apolloi álom hatásától újra megjelenik előtte, mintegy *szimbolikus álomképben.* […] nem az ő szenvedélye tombol előttünk orgiás mámorban: Dionysost s a maenádokat látjuk, […] s most Apollo lép hozzá és megérinti a babérággal. Az alvónak dionysosi-zenei elbűvöltsége erre szikrázó képekben sziporkázik széjjel, lyrai költeményekben, melyeket legmagasabb kifejlődésükben tragédiának és drámai dithyrambusnak nevezünk.”[32]

Ady költészete a századelő magyar lírájában tragikus tónusával tűnik ki, *Az ős Kaján* című versében pedig, feltételezem, a Nietzsche szerinti legmagasabbrendű költészet: az apollói és a dionüszoszi elvet szintetizáló ditirambikus líra megalkotására tett kísérletet. Egy olyan mitikus alakot vizionál, akiben maradéktalanul testet ölt a művészet elve, Apolló és Dionüszosz kibékülése: „az apolloi és dionysosi szellemnek bonyolult viszonyát a tragédiában igazában a két istenség testvéries szövetségével kell jelképezni: Dionysos az Apollo nyelvén beszél, Apollo azonban végül a Dionysosén: amivel a tragédia és a művészet elérte legmagosabb célját.”[33] Ezt a testvéries szövetséget Ady még

[30] Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo,* Bp., Göncöl Kiadó, é. n., 40–41.

[31] Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus,* ford., bev. FÜLEP Lajos, Bp., Franklin-társulat, 1910, 154 (Filozófiai Írók Tára).

[32] *Uo.,* 166–167.

[33] *Uo.,* 244.

szorosabbá teszi: egyetlen, két aspektusú mitológiai alakká egyesíti: ő a korhely Apolló, az ős Kaján.

Aki a vers elemzésére vállalkozik, annak érdemes alapos elemzésnek alávetni a lírai én és az ambivalens isteni figura közötti viszonyt. A hős tisztelettel, alázattal, félelemmel fordul társához. Egyetérthetünk az én viselkedésével: a mitikus figurában csakugyan van tiszteletet parancsoló erő és van démonikus, rontó hatása is. A vele való érintkezés a legnagyobb elővigyázatosságot igényli. Az ős Kajánnak a „rossz zsaketben bóbiskáló" lumphoz való viszonya hasonlóképpen ambivalens: gúnyosan, kihívóan, de egyúttal lekezelő s egyben patriarchális jóindulattal, könyörületesen bánik a legyőzöttel: „vállamra üt, nagyot nevet".

Mivel tanulmányomnak nem tárgya a nietzschei ihlet részletes feltárása a versben, befejezésül csak utalok arra, hogy Ady rekonstruálja a német filozófus pogány görög–keresztény oppozícióját is. A lírai ént teljes elernyedtségben, „feszülettel, tört pohárral, / Hűlt testtel, dermedt-vidoran" hagyja magára az ős Kaján Antikrisztus-szerű alakjában megtestesített pogány életerő. A címadó figura tehát a mitológiai hagyomány szabad továbbfejlesztésével, az élettapasztalatok, a hasonmás-probléma, az allegorizáló tendenciák közbeiktatása révén jött létre. Összetevőiben visszavezethető két nagy görög istenségre, s ehhez – itt nem elemzett – magyar, „turanista" mitológiai elemek is hozzáadódnak. A költő az ős Kajánt önnön személyiségének egyik összetevő hatalmaként idézte föl, amelyben szétválaszthatatlanul együtt van jó és rossz, életerő és romlás, s legfőképp jelen van benne a költői teremtő erő. Tehát ennek a „saját lelkéből felcibált", igen komplikált, belsőleg ellentmondásos és homályos figurának a neve adja a vers címét.

GRÁNICZ ISTVÁN–NYIKULINA NAGYEZSDA

ADALÉKOK A SZOVJET NYELV KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

1917 késő őszén Új Ég szakadt és Új Föld indult ránk.[1] Mivel az utóbbi időben bizonytalanságokat okoz a forradalom illetve ellenforradalom kifejezés használata, egyezzünk meg abban, hogy *rendszerváltás* történt golyóbisunk egyhatodán (igaz, nem bársonyosan zajlott le, hanem amolyan goromba pokróc módjára).

„Eljött a Vörös Isten!" – akit még a halk szavú lírai költő, Tóth Árpád is, rajongva, imígyen üdvözölt:

Hozsánna néked, új isten, hozsánna!
Legyen szavad teremtés új igéje,
Formáld át sáros, bűnös, ócska bolygónk,
Mit elrontott sok régi, úri isten,
Te istenek közt új és proletár,
Formáld boldoggá pőrölyös kezeddel –
Emelj minket roppant tenyereidre,
És a magad képére gyúrj át minket!

Mintegy egyetértően ismételve meg a proletkultos Vlagyimir Kirillov szállóigévé vált szavait:

Holnapunk nevében tűzbe vetjük Rafaelt,
A muzeumokra halál, pusztuljanak a művészet-virágok!

Való igaz, hogy az effajta radikalizmusnak áldozatul esett a moszkvai Kreml néhány temploma és a Megváltó Krisztus székesegyház, amit a Napóleon fölött aratott győzelem emlékére emeltek (a helyén hozták létre Moszkva legnagyobb nyitott uszodáját, de a Szovjetunió szétesése után betemették és a meglevő alapzatra a fővárosi polgárok közadakozásából újfent megépítették a katedrálist), ám a materializmus diszkrét báját az adja meg, hogy elfogadja a természet rendjét. (Könyörgés a nyomdának: nehogy trend-nek szedjék! Az ünnepelt ui. nagyon háklis az idegen szavakra.)

[1] *Új ég és új föld* címmel gyűjtötte össze a fiatal Szovjet-Oroszország *Sturm und Drang*-korszakának irodalmi dokumentumait a nemrég elhunyt kiváló ruszista, VARGA Mihály: Bp., Európa Könyvkiadó, 1987.

Tehát, aki materialista, az a *létén* keresztül tudomásul veszi a *valót*, még ha olyan kevéssé kívánatos is, mint a nyomda ördögének öreganyja. (Ismételt könyörgés: nehogy a kurzivált szavakat *Léthé*-nek és *vak ló*nak szedjék!)

Mivel az idő irreverzibilis, folyását nem változtathatjuk meg. Ezért nincs is értelme a múltat *végképp* eltörölni, hiszen az eleve kudarcra ítélt próbálkozás, és erőteljes pörölyütéseink csak árulkodó hiátusokat (magyarul: lyukakat) hagynának benne. Lyukjával pedig csak az ementáli sajtot szokás dicsérni. Kézenfekvőbb mindent, ami *volt* – és bármennyire utáljuk is, megmaradt *vanni* – átkeresztelni, de úgy, hogy a szülőanyukája se ismerjen rá.

Az „Új Isten" által teremtett, illetve kikovácsolandó *új ember* arra kényszerült, hogy *új módon* nevezze meg az őt körülvevő *új valóság*ot. Az *új* „szovjet" nyelv megteremtésében tehát nagyon fontos szerep jutott a nominációnak. (Meg kell jegyeznünk, hogy a századelő orosz költészetében a szimbolizmus misztikus, ezoterikus szóhasználata ellen lázadó irányzat – az akmeizmus – már megkísérelte, hogy az *Első ember* szemével tekintsen a világra és létjogosultságot szerezzen a szavak referenciális jelentésének. Programadó manifesztumukban nem véletlenül nevezték magukat *Ádám*istáknak.)

A megörökölt valóság birtokba vétele és megmásítása a nyelvben magától értetődően a tulajdonnevekkel kezdődött. Már Roman Jakobson is felhívta a figyelmet a *nomen propriorum* kategóriájának különleges státusára az orosz kultúrában.[2] Borisz Uszpenszkij történelmi-szemiotikai kutatásai mellett alátámasztja ezt a megállapítást Pavel Florenszkij onomatológiája.[3] A lágerbe hurcolt és kivégzett tudós-szerzetes külön monográfiát szentelt a névfejtésnek, amelyben azt próbálja bizonyítani, hogy az adott keresztnév eleve meghatározza az ember jellemét és sorsát.

Lássuk, mit is jövendöl a mi Sándorunknak (oroszul: Александр-nak)! „Ez a név, alapjában véve, a kolerikusba hajló szangvinikus temperamentumnak felel meg. Nemeslelkűség, nyíltság, közlékenység jellemzi az emberi kapcsolatokban; bizonyos könnyedség, ami azonban nem azonos a felületességgel. Mindez szívélyességgel és jósággal párosul. Előzékenységet, nyájasságot tanúsít a nők iránt, amely spontán, különösebb erőfeszítés nélkül udvarlásba csap át, többnyire az udvariasság jegyében, mint olyan viselkedés, ami illendő, magától értetődő és elvárják. Készségesen és gyorsan eleget tesz a feltételezett kívánalmaknak, de rendelkezik olyan belső önfegyelemmel, hogy ne lépje át a könnyed flörtölés határait, aminek ugyanolyan elegánsan vet véget, ahogyan elkezdte…

Ezt a lelki alkattal járó nemeslelkűséget, lovagiasságot nem a hirtelen indulat vagy lobbanékonyság diktálja, hanem olyan hajlam, amely mintegy életviteli szabállyá kristályosodott ki, és emiatt néha kicsit mesterkéltnek tűnik. Ilyen esetben a jóságosság absztraktnak és programszerűnek hat, noha nem az alattomosságnak kínál álarcot, hanem inkább olyan szerep, amelyhez részben hiúságból kell ragaszkodni. Túlságosan formális dolog síkra szállni *minden* igazságért, hiszen *egyedi* esetekben, konkrét helyzetben a

[2] Р. О. Якобсон, *Шифтеры, глагольные категории и русский глагол = Принципы типологического анализа языков различного строя,* М., 1972, 96.

[3] Священник Павел Флоренский, *Имена,* Кострома, ТОО „Купина", 1993.

Sándorok általában vett igazsága éppen az ellenkezője lehet – azaz igazságtalanság. Ezért a hűvös, kimért észjárást – a harmónia kedvéért – affektálással pótolják.

Viszont a jellemben rejlő „általánosításra való törekvés" teszi a *Sándor* nevet tipikussá a nagy emberek vonatkozásában. Leginkább rájuk illik, mivel a „*minden*" teli torokból kimondva… csak így formálódhat egyetemessé és valóban emberivé. A *Sándor* név mikrokozmosszá válásra predesztinál; és ha elegendő tápláló-éltető anyagot kap a kibontakozáshoz, akkor azzá is lesz, aminek kell – Géniusz."[4]

A Név mélyen, a néphiedelemben és a pravoszláv vallásban gyökerező mágikus jelentését jól példázza Marina Cvetajeva egyik verse is, amelyik tulajdonképpen feladványnak sem lenne utolsó a *Lyukasórá*ban:

Neved madárfiók tenyeremben.
Neved – mint jégcsap, üditi nyelvem.
Szájmozdulat, egy-rezzenetű.
Neved – öt betű…
Szép labda, égbe szökellő.
Ezüstszivű csengő.

Megfejteni nem könnyű. Már csak azért sem, mert a laikus olvasó nem ismervén, hogy az idézett szöveg az Alekszandr Bloknak szentelt ciklus első darabjából való, esetleg eltöpreng azon az információn, hogy a címzett neve öt betűből áll. Netán férjéhez, az NKVD megbízásából egy bécsi liftben az ukrán ellenforradalmár Petljurát lepuffantó Szergej Efronhoz intézi szavait, akit követve a költőnő lányával és fiával együtt visszatért hazájába, és mivel Alekszandr Fagyejev, akihez segítségért folyamodott, csak mosogatónői állást ajánlott fel neki az Írószövetség éttermében, szegényen és számkivetetten felakasztotta magát? Hibás nyomon jár, aki így gondolkodik. Viszont Blok – négy betű! Most. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy 1918. október 10-én fogadta el a Népbiztosok Tanácsa az új helyesírásról szóló dekrétumot, hogy megkönnyítse a jórészt analfabéta lakosság írni-olvasni tudását, és a harmadik pontban eltörölte a szavak végén használt ún. kemény jelet – az ötödik betűt Blok nevében.

Az új hatalom nem késlekedett a szemantikát sem revízió alá venni. „Ideje végre az üzemeket és a gyárakat szovjet névvel ellátni" – követelte Trockij 1922-ben. Ennek érdekében a következőket ajánlotta:

„1) Javasoljuk az üzemvezetőségeknek, hogy az üzemi bizottságokkal egyetértésben terjesszenek a közgyűlés elé néhány elnevezést, amiről a munkástömegek szavaznak;

2) A végleges döntés az elnevezésről a Moszkvai Tanácsra tartozik;

3) Az új névadással kapcsolatos munkát a Nagy Október 5. évfordulójára be kell fejezni;

4) Az üzemek és gyárak névadó ünnepségét a Forradalom évfordulójára kell időzíteni;

[4] *Uo.,* 105–106.

5) Szigorúan megtiltatik, hogy bizonyos idő elteltével hivatalos dokumentumokban, folyamodványokban, beszédekben, cikkekben és egyebütt az üzemeket régi tulajdonosaik nevén nevezzék."[5]

A hadügyi népbiztos parancsát természetesen zokszó nélkül végrehajtották – az egyik moszkvai csokoládégyár felvette az 1920-ban elhunyt forradalmár P. A. Babajev nevét, a másik „Bolsevik" lett, a harmadikat még ma is „Vörös Október"-nek hívják. (Híres termékeik egyike a *Вечерний звон* praliné, amely az *Esti harangszó* című ismert orosz románcra rímel.)

A névadáshoz mindenképpen kapóra jött és alaposan kiaknázták később is a francia forradalomból átörökített jakobinus hagyományt és a munkásmozgalmi múlt szimbolikáját: *Spartacus*ról, *Marat*ról, *Danton*ról vagy „Sarló és Kalapács"-ról, „Vörös Csillag"-ról, „Vörös Zászló"-ról egyformán el lehetett keresztelni vasművet, ruhagyárat, cipőboltot, szövőüzemet, művelődési otthont, kórházat, vasúti depót, színháztermet, sportklubot, újságot stb.

Lenin egyébként is nagy jelentőséget tulajdonított neki, hogy agitációs céllal népszerűsítse azokat a történelmi személyiségeket, akiket a bolsevik gondolkodás előfutárainak tartott. 1918. április 14-én elrendelte, hogy „a cárok és szolgáik" tiszteletére emelt szobrokat távolítsák el a közterekről és a nyilvános helyekről – „vigyék raktárba vagy olvasszák be".[6] (Ennek a döntésnek következményeként változtatták át a Romanovok nyári rezidenciáját, amelynek parkjában egykor Puskin líceumi diákként sétálgatott, Carszkoje Szelóról – Gyetszkoje Szelóra.) Röviddel ezután nagyszabású kampányba kezdett a proletárideológia szemléletes megjelenítését szorgalmazva. 1918. július 30-án határozatot hozott, hogy – óriásplakátok akkor még nem lévén – emlékműveket állítsanak a régiek helyére a történelmi haladás kiemelkedő képviselőinek.

Az Izvesztyijában kinyomtatott lista, amely hat kategóriát tartalmaz, fölöttébb érdekes. A forradalmárok és közéleti személyiségek csoportjában (összesen 31-en vannak) a kiemelten szereplő Marx és Engels mellett ott találjuk Brutust, Sztyepan Razint és az anarchista Bakunyint. A húsz író és költő közül Tolsztoj, Dosztojevszkij, Lermontov, Puskin és Gogol az első öt sorrendje. A filozófusok és tudósok névsora viszont csak Szkovorodára, Lomonoszovra és Mengyelejevre szorítkozik. (Lenin és tanácsadó bizottsága akkoriban valószínűleg még nem tudta, hogy a világon minden műszaki vívmány és laboratóriumi felfedezés orosz elme szüleménye, amint arra később, a 40-es években fény derült.) A hét képzőművész top-ját Andrej Rubljov ikonfestő vezeti, a zeneszerzők közé pedig – Muszorgszkij és Szkrjabin társaságában – harmadikként bekerült Chopin (feltehetőleg a *Munkás-gyászindulónak* köszönhetően, amely az SzKP soron következő főtitkárainak is kedvenc zenéje maradt utolsó útjukon). A színészek közül csak ketten – Komisszarzsevszkaja és Mocsalov – érdemelték ki a kitüntetést, hogy lépten-nyomon láthassák őket a szovjet emberek.[7]

[5] Рабочая Москва, 1922, № 14. Idézi Pavel FLORENSZKIJ, *i. m.,* 46.
[6] *Декреты Советской власти,* М., 1959, т. 2, с. 95, 96.
[7] *Декреты Советской власти,* М., 1964, т. 3, с. 118, 119.

A Lenin által követendő például kijelölt hírességeket megismerte falu és város aprajanagyja, hiszen nemcsak mindenütt szobrot kaptak, hanem országszerte állami és tanácsi hivatalokat, óvodákat, iskolákat és egyéb közintézményeket neveztek el róluk. Netán még azt is hihetnők, ha nem lenne nyilvánvaló időzavar, hogy Andrej Platonov *Csevengur* című regényének groteszk hőse, Kopjonkin – aki jó lova, a *Proletárerő* hátán folyton harcba akar szállni a világforradalomért, hogy bosszút álljon Rosa Luxemburg meggyilkolásáért az imperialistákon és irtsa őket, mint a gyomot – már az anyatejjel magába szívta az iránta érzett tiszteletet. Hiszen Jurij Annyenkov, az Amerikába emigrált híres festő leírja visszaemlékezéseiben, hogy az ínséges polgárháborús időkben azért jutott a legkiváltságosabb élelmiszer-fejadaghoz, ami csak „a csecsemőjét szoptató anyának járt", mert a *Rosa Luxemburg Tejcseppek* szülőotthonban előadásokat tartott a szobrászat történetéről a bábaasszonyoknak, akiket – mint csodálkozva megjegyzi – „kizárólag csak a háromdimenziós művészet érdekelt".[8]

Ahogy azonban új gyárakkal, bányákkal és kolhozokkal gyarapodott a haza – a történelemből vett hősök és mártírok listája szűkösnek bizonyult. A névadó szülők köre bővült az oroszországi forradalmak aktív szereplőivel. Kezdetben csak az elhunytakat vették be a nómenklatúrába. Így kapta Plehanov nevét a Moszkvai Népgazdasági Főiskola, a Moszkvai Műszaki Főiskola Baumanét; a Szovjetek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága első elnökének halála után pedig Szverdlovszkra keresztelték Jekatyerinburgot. De hamarosan divatba jött a szovjethatalom legilletékesebb letéteményeseit már életükben felmagasztalni. Ily módon dicsőült meg Mihail Kalinyin, a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának első elnöke (róla nevezték el ugyanis – ki tudja, miért? – az első frézer-esztergapadokat gyártó moszkvai üzemet), illetve Nyikolaj Szemasko egészségügyi népbiztos a Moszkvai Sztomatológiai Intézet vagy Lazar Kaganovics közlekedési népbiztos a moszkvai metró révén. Igaz, Kalinyin, az „összszövetségi elöljáró" (всесоюзный староста) 50. születésnapján, 1925-ben még berzenkedett: „Véleményem szerint teljesen fölösleges a járást az én nevemre átkeresztelni. Manapság egyébként is mindennek új nevet adnak. Úgy gondolom, hogy a régi elnevezéseket meg kell őrizni. A hirtelen, ötletszerű átírások indokolatlanok és hiábavalók." (Архив ИМЛ, ф. 78. оп. I. 1925 г., ед. хр. 156, л. 9.) Miután Sztálin 1937-ben börtönbe csukatta a feleségét – akivel életében soha többé nem találkozott –, megjuhászodott ő is, és beletörődve viselte a magas posztjával járó „elismerést", bármiről legyen is szó. Genrih Jagoda, az NKVD egykor mindenható főnöke abban a reményben ásatta embertelen körülmények között a parancsára kényszermunkára elhurcolt értelmiséggel és kulákséggal a Moszkva-Volga csatornát, hogy esetleg, amikor elkészül, róla fogják hívni. Ám, mondhatnók, csak egy szállóige megújítására futotta: „Aki csatornát ásat magának, maga esik bele". (A „nagy perek" idején ugyanis kivégezték, mint „a nép ellenségét".) Viszont a népélelmezésért érzett személyes felelősséget jelképezte a moszkvai Mikojan

[8] Юрий Анненков, *Дневник моих встреч (Цикл трагедий),* М., „Художественная литература", 1991, т. 1, с. 83.

Húskombinát, az ugyancsak fővárosi Mikojan Baromfifeldolgozó és a halászhajóra telepített Mikojan Halkonzervgyár, amely új barázdát szántott az óceánok vizén.

A kormánytagok közül különösen eredményesen buzgólkodott Szergo Ordzsonikidze, aki a hatáskörébe tartozó létesítmények közül többnek is saját nevét adta, például a Harkovi Traktorgyárnak, a Moszkvai Repülőmérnöki Főiskolának, a Moszkvai Vezetőképző Főiskolának meg a Moszkvai Geológusmérnöki Főiskolának. Rá is illik azonban egy közmondás: „Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik". Hát eltörték! 1937-ben öngyilkos lett (nem biztos, hogy saját kezűleg).

A Szovjetunió földrajzi térképe a század során alaposan átíródott – oda és vissza. Hiszen toponímia akadt bőven: így került rá 1918-ban Pugacsovszk (korábban Nyikolajevszk), Artyomovszk (1924-ig Bahmut), Kirovograd (1924-ig Jelizavetgrad), Uljanovszk (1924-ig Szimbirszk), Leninakan (1924-ig Alekszandropol), Engelszk (1931-ig Pokrovszk), Kalinyin (1931-ig Tver), Ordzsonikidze (1931-ig Vlagyikavkaz), Kirov (1934-ig Vjatka), Kujbisev (1935-ig Szamara), Vorosilovgrad (1935-ig Luganszk), Cskalov (1938-ig Orenburg), Molotov (1940-ig Perm), Furmanov (1941-ig Szereda). A XX. pártkongresszus után a főtitkárok és magas rangú funkcionáriusok már csak haláluk után részesültek ebben a megtiszteltetésben, amennyiben kiérdemelték azt: a Központi Bizottság döntése alapján keresztelték át Naberezsnije Cselnit, Ribinszket, Izsevszket – Brezsnyevre, Andropovra, Usztyinovra. Persze, amit a párt adott, vissza is veheti. Vagy egy olyan kataklizma, mint a Szovjetunió szétesése, megmásíthatja. Ezért sok település visszakapta a régi nevét vagy újra cserélte. Nehéz nyomon követni. Örvendetes kivételként Königsberg mindmáig megmaradt Kalinyingrádnak.

A kóved egyértelműen a vezetői hierarchiában elfoglalt pozíciótól függött. Szergej Kirov meggyilkolása után (mivel ő volt akkor a második ember) 1934-ben a volt leningrádi párttitkár nevét vette fel a forradalmakban játszott szerepéről híres Putyilov-művek és az Imperátori Udvari Színház. (Ez utóbbi számára a keresztapaság olyannyira szerencsésnek bizonyult, hogy – bár ma a színház újra Мариинский театр – társulatának egy része továbbra is Kirov Balettként járja a világot.) Utódja sem maradt ki a megbecsülésből – neki jutott Mariupol és a Zsdanov Egyetem.

Sztálin nem különösebben szívelte Gorkijt, de tudta, hogy becsvágyó, és komoly politikai tőkét jelent, ha sikerül Capri szigetéről hazacsábítani. „Ezért az Írószövetség létrehozásának előestéjén az író szülővárosa (Nyizsnyij Novgorod), Moszkva főutcája (Tverszkaja) és a híres Művész Színház megkapta Gorkij nevét."[9]

Az öntömjénezésnek ez a formája természetesen csak a hatalom csúcsain terpeszkedő legszűkebb politikai elit kiváltsága volt, noha tartozunk az igazságnak, hogy megjegyezzük: a szellemi élet néhány kiemelkedő képviselője is részesült belőle. A rendező Mejerholdnak, a költő Brjuszovnak, a lélekgyógyász Cselpanovnak megadatott, hogy a saját nevét viselő színházat, irodalmi főiskolát és pszichológiai intézetet igazgassa. A politikától visszavonult, empiriomonizmusáért sokat bírált Alekszandr Bogdanovot is

[9] A Pravda akkori főszerkesztőjének, Ivan Gronszkijnak a visszaemlékezését idézi Edvard RADZINSZKIJ, *Sztálin,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1997, 320.

az általa létrehozott és róla elnevezett Vérátömlesztési Klinikán érte a halál – állítólag önmagán rosszul végrehajtott tudományos kísérlet közben. Köztudott az is, hogy a nagy tervezőirodák vezetőjük betűjelével és sorszámmal látják el a náluk rajzlapra álmodott repülőgépeket: An – Antonov, Il – Iljusin, Jak – Jakovlev, Szu – Szuhoj, Tu – Tupoljev. (Nem kivétel a Mig sem, jóllehet a Mikojan és Gurevics tervezőmérnökökre utaló abbreviatúrát Magyarországon az oroszul tudók közül sokan azonosítják a három betű szótári jelentésével – „pillanat".)

Tévedés lenne azonban feltételezni, hogy effajta gyakorlat visszatetszést keltett a közvéleményben. Az „istenadta nép", amely évszázadok óta hitt a megnevezés varázslatos erejében és ezt a hitét átörökítette a pogányságból a pravoszláv vallásba, az eddigiekhez hasonlóan szentül meg volt győződve arról, hogy a Név nemcsak jelöl, hanem misztikus jelentőséggel bír. Éppen ezt a kiirthatatlan, a társadalmi létet keresztül-kasul átható szociológiai tényezőt használta ki és fordította a maga javára a hatalomra került bolsevik vezetés, hogy bizonyos kontinuitást, de mégis jól érzékelhető különbségtételt teremtsen a régi és az új ideológia között.

A szovjet névadást hivatalosan kezdeményező Trockij felháborodását főként az váltotta ki, hogy a bürokrata apparátus megelégedett a korábbi elnevezések törlésével és az ún. „objektumoknak" sorszámot adott. Így lett a Lomonoszov Egyetemből – l. MGU, az újonnan alapítottból – 2. MGU (azaz Moszkvai Állami Egyetem). Ily módon született az l. Moszkvai Orvostudományi Főiskola meg az l., 2. és 3. Moszkvai Gördülőcsapágygyár is. (A számozás csak a titkos hadiipari létesítményeknél maradt fenn mindmáig: lásd Arzamasz–16, Cseljabinszk–60.)

A törekvéssel, hogy mindennek legyen neve, még az idealista filozófus Alekszej Loszev is egyetértett, aki így írt 1929-ben *A név dialektikája* című könyvének előszavában: „Állítom, hogy a nevek ereje a mostani életben, bármennyire szakított is az az eleven vallással, egyáltalán nem csökkent. Felhagytunk azzal, hogy a név erejének segítségével csodákat tegyünk, de nem mondtunk le róla, hogy a név erejével hatalmunkba kerítsük az elméket és szíveket, egyesítsük meghatározott eszmék érdekében azokat, akik korábban ennek ellenálltak; és ez semmivel sem kisebb mágia, mint amiről manapság már csak a tankönyvekben lehet olvasni."[10]

Ilyen meggondolásból hirdették a tömegeknek a párt- és állami vezetők dicsőségét nemcsak az ipari nagyberuházások, hanem a bennük gyártott termékek is, amelyek jó minőségét mintegy *márkájuk* szavatolta. Mert vajon ki merészelt volna kételkedni a Sztálin Művek (ZISZ) autójának, a *Kirovec* traktornak vagy a *KV* (Kliment Vorosilov)-tanknak megbízhatóságában? Normális piaci viszonyok között még ügyes reklámnak is beválna a sejtetés, hogy a FED fényképezőgép objektívja olyan éles, mint a Cseka első vezetőjének, Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkijnek a szeme, amelyről tudnivaló volt, hogy – akárcsak Istené – *mindent lát* és semmi sem maradhat előtte titokban. De bizalmat ébresztett a *Párizsi Kommün* cipője, a *Vörös Háromszög* gumicsizmája, a *Vörös Vitéz*

[10] *Контекст–1992 (Литературно-теоретические исследования),* М., „Наследие"–„Наука", 1993, с. 135.

kalocsnija, akárcsak a *Vörös Moszkva* (a férfiak által belső használatra is előszeretettel fogyasztott) parfüm.[11] Lelkesítő, egyúttal kozmikus távlatokat nyújtó pozitív tartalmakat vittek be a háztartásokba a *Fénysugár*, *Lendület*, *Pirkadat*, *Dicsőség* típusú karórák meg az *Üstökös*, *Rakéta* porszívók is.

Leginkább *miénk*nek azonban két személyt éreztek az emberek. Lenin halála után átkeresztelték „a forradalom fellegvárát" – a Nagy Péter cár által alapított és Szent Péter apostol oltalmába ajánlott Néva-parti várost – az ő nevére. Emlékét – egyebek mellett – a bolsevik párt ifjúsági mozgalma (a Lenini Komszomol), a Lenin Mauzóleum, a Lenin Múzeum, a Lenin Intézet, a Lenin Könyvtár, a Lenin-rend, a Nemzetközi Lenin Békedíj, az első atommeghajtású jégtörő hajó – és még sok más – volt hivatott megőrizni az utókornak. És mivel a történelmi változások a legutóbbi időkig nem kezdték ki tekintélyét, ezért az utódainak érdemtelenül juttatott és elvett létesítményeket is utóbb többnyire ráíratták (mint például a moszkvai metrót).

Sztálin személyi kultuszához, amit 1956-ban lepleztek le, nagyban hozzájárult, hogy még életében az égvilágon mindent elneveztek róla: csatornát, hegyormot, vaskohót, acélöntödét, vízierőművet stb., ami mind kismiska az 1936-ban elfogadott Nagy Sztálini Alkotmányhoz képest. Nevét viselte – többek között – Sztalino (1924-ig Juzovka), Sztalingrad (1925-ig Caricin), Sztalinabad (1929-ig Dusanbe), Sztalinszk (1934-ig Novokuznyeck), Sztalinogorszk (1934-ig Novomoszkovszk), Magyarországon Sztálinváros és még sorolhatnánk. A szovjet hadtörténelem a II. világháború legfontosabb ütközeteit „10 Sztálini Ökölcsapás"-ként (удар = nagy ütés) tartotta számon, amit hajdan az általános iskolában is így tanítottak. (Úgyszintén a kemény kéz felmagasztalásáról tanúskodik az *udarnyik* kifejezés, ami azt jelenti, hogy élmunkás, és minden nyelvre csak körülírással fordítható le.) A mítoszteremtéshez a szövetségesek – mi több, az ellenségek is – hozzájárultak, amikor a népiesen *Katyusá*nak becézett reaktív sorozatvetőt *Sztálinorgoná*nak aposztrofálták. (A belőle kifejlesztett SCUD-rakétakilövő napjainkban is jól beválik a Közel-Keleten, ahogy sikerrel kerepelnek a Balkánon és másutt a *kalasnyikovok*, avagy nálunk is elhajítanak hébe-hóba egy-egy *Molotov-koktélt*.)

A nagybetűs tulajdonnévvé avanzsált köznapi kifejezések közül vitathatatlanul azoké a szóösszetételeké a pálma, amelyeknek előtagja a *vörös* epitheton. Mivel ez a Forradalom színe, ezért egyfajta jelentéstöbblettel ruházza fel a jelzett szót. Gyakorlatilag egyéniesíti. Ily módon a Vörös Proletár vagy a Vörös Fáklya kitűnően megfelel, mondjuk, egy moszkvai szerszámgépgyár, illetve egy novoszibirszki színház elnevezésére. Akárcsak olyankor, amikor helymegjelöléshez társul: például Krasznaja Presznya (moszkvai kerület), Krasznij Viborg (pétervári városrész), Krasznoje Szormovo (Nyizsnij-Novgorod külvárosa), amelyek lakossága kitűnt a forradalmi események során. Még az sem fontos, hogy a locus egybeessen: az Azovi-tengernél, a perekopi földszorosnál lezajlott nevezetes polgárháborús csata emlékét Jaroszlavlban őrzi az ipari szöveteket előállító *Vörös Perekop* műszaki kombinát (arról az eseményről van szó, amikor Kun Béla megti-

[11] A kölniivás fortélyainak exkluzív receptjeit – például a „Kánaáni balzsam"-ot, a „Genf illatá"-t, a „Komszomolka könnyé"-t, a „Szuka belé"-t stb. – lásd Venyegyikt JEROFEJEV, *Moszkva–Petuski,* Bp.–Pécs, József Attila Kör–Jelenkor Kiadó (Műfordító Füzetek, l), 60–63.

zedelte a menekülni próbáló, de a Krímben rekedt fehérgárdistákat). Mivel a bolsevik, illetve a bolseviknő eleve más színű nem lehet, ezért önmagában alkalmas arra, hogy nagybetűs elnevezése legyen egy rodnyikovói fonalgyárnak vagy egy moszkvai varróüzemnek. Bonyolultabb a helyzet a moszkvai *Vörös Rózsa Selyemszövő*vel, mert az 1930-ban konkrétan a már említett Rosa Luxemburgról kapta a nevét, ami a kettős jelentés miatt egy kicsit háttérbe szorul.

Az így képzett legismertebb tulajdonnév természetesen a Vörös Gárda utódjaként 1918-ban megalakult reguláris Vörös Hadsereg, amely a maga részéről öt *Krasznoarmejszk* településnek lett a keresztapja, és ráadásul róla nevezték el az Északi Földnél a *Komszomolec* és az *Októberi Forradalom* szigetek között húzódó tengerszorost.

Ezzel kapcsolatban külön érdemes felhívni a figyelmet egy érdekes névtranszformációra. A Putyilov-gépgyár volt tulajdonosáról, a kapitalista nagytőkésről kapta nevét. Ezért az ott dolgozó munkások magukat nem kevés büszkeséggel *putyilovec*-nak hívták. Volt okuk a dicsekvésre, hiszen számosan részesei voltak már az 1905-ös forradalomnak is, és 1917 áprilisában több mint kétezren várták és üdvözölték Lenin hazaérkezését, minek következtében a forradalom után a győzedelmes munkásosztály élharcosainak számítottak, és önmagukról keresztelték el az államosított üzemet úgy, hogy *Vörös Putyilovec*. Közülük való Solohov *Feltört ugar* című regényének hőse, Davidov, aki pártmegbízásból falura ment agitálni, hogy a kozákok ne TOZ-ba (Товарищество по обработке земли – a föld közös megművelésére alakított szövetkezetbe) tömörüljenek, hanem lépjenek be a kolhozba. Gremjacsij Logban a falugyűlésen – a magyar fordítás szerint – a *Vörös Putyilov*-gyár küldöttjének nevezte magát.[12] A fordító nem vette észre az egyébként tényleg nehezen átadható árnyalatnyi különbséget, hogy a tulajdonnévből képzett köznév lett ismét tulajdonnevesítve. Noha minden hasonlat sántít – szokta volt mondani Lenin –, a szituáció körülbelül megfelel annak, mintha egy *tszcs*-t szorgalmazó csepeli vasöntő azt a bombasztikus bejelentést tenné, hogy a *Vörös Weiss Manfréd*-tól jött. Még szerencse, hogy a szóban forgó ipari üzemet még idejekorán Rákosi Mátyás Művekre keresztelték. (Persze a köznapi szóhasználatban megmaradt leánykori nevén, a Váci úti proletárokat szolidaritásra buzdító Vörös Csepelnek, amint azt a továbbra is változatlan szöveggel énekelt és mindmáig „örökzöld" munkásmozgalmi dal tanúsítja.)

Azonban témánktól függetlenül meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy újfent erőfeszítést tegyünk egy széles körben elterjedt tévhiedelem megcáfolására. Ugyanis a moszkvai Vörös teret már 1662 óta így hívják, és nem a színkép egyik összetevőjéről, még kevésbé balos magatartása miatt kapta a nevét, hanem a vele homonim és a népköltészetben gyakran előforduló jelzőről (lásd: красное солнышко – Aranyos Napocska vagy красная девица – Szépleány), amit mai szóhasználattal *красивый*-nek mondanak, ami kedveset, szépet, szemet gyönyörködtetőt jelent (vö. a melléknév felsőfokával: прекрасный – gyönyörű), vagyis magyarán szólva úgy kell mondani, hogy Dísz tér vagy Ünnepi tér. Tudnivaló, hogy minden orosz parasztházban volt *vörös sarok* (nem tévesztendő össze a szocialista realizmus uralkodása idején a cenzúra megtévesztésére szolgáló *vörös*

[12] Mihail SOLOHOV, *Feltört ugar,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1973, 35.

*farok*kal az írásművekben), ahol az ikont helyezték el a mécsessel és a leginkább tiszteletre méltó vendégeket oda ültették; tehát némiképp hasonlít a faluhelyen nálunk is különösen megbecsült *tiszta szobá*ra.[13] Krasznojarszk (1628 óta), Krasznovodszk (1896-tól) ezt a régi jelentést hordozza és nem tévesztendő össze Krasznodonnal (ahol az Oleg Kosevoj vezette Ifjú Gárda működött) vagy Krasznodarral, amit 1920-ban Jekatyerinodarból kereszteltek át. A Kraszin-jégtörőnek pedig egyik jelentéshez sincs köze, mivel az 1926-ban elhunyt híres forradalmár és diplomata nevét viseli, aki 1905-ben a bolsevik párt katonai szervezetét (értsd: az első fegyveres terrorista osztagokat) létrehozta.

A térkép mellett a kalendárium is lényeges változtatásokon esett át a megújítás jegyében. Kezdődött azzal, hogy 1918. február 14-én bevezették Oroszországban a gregorián naptár szerinti európai időszámítást, ami két héttel tért el a korábbitól. Így lett a Nagy Októberi Szocialista Forradalom össznépi állami ünnepe ettől fogva november 7. A nevezetes dátumok közé került: a Vörös Hadsereg és a Haditengerészeti Flotta Napja (február 23.), a Nemzetközi Nőnap (március 8.), május l., május 9. (a Győzelem Napja), a Szovjetunió megalakulásának napja (december 30.) és a (mindenkori) Alkotmány Napja. Megemlékeztek természetesen az emberek Lenin április 22-ei születésnapjáról (össznépi társadalmi munkával a megelőző szombaton – *субботники*) meg Sztálinéról is, december 21-én. (Az események súlyára való tekintettel a Forradalom évfordulója meg a nemzetközi munkásszolidaritás ünnepe alkalmából mindenkinek két munkaszüneti nap dukál.)

Az egyházi hagyományokkal való szakítást az avantgárd értelmiség java része is lelkesedéssel üdvözölte. Majakovszkij, például, így ír *Nem nekünk valók a papi ünnepek* című versében: „Коммунистово рождество – день Парижской Коммуны"[14] (A Párizsi Kommün Napja – ez a kommunisták Karácsonya), vagyis március 18. Igaz, a futuristák nagy vehemenciájukban alaposan elrondították plakátjaikkal 1919-ben a moszkvai utcákat a Vörös Ajándék napján (így nevezték annak idején a Nemzetközi Nőnapot), minek okán rendkívüli ülésre kellett összehívni a Városi Tanácsot, ahol Vlagyimir Fricse professzor tett velük kapcsolatban előterjesztést.[15]

A szovjet fegyveres erők születésnapja – mint már említettük – február 23-ára esik, amikor is 1918-ban Pszkovnál és Narvánál állítólag első győzelmüket aratták (igaz, erről – mint a 60-as években szőrszálhasogató történészek kimutatták – a megvert német csapatok vezérkara semmit sem tudott), fokozatosan Férfinappá lett, és ilyenkor köszöntenek fel minden hímnemű egyedet, lett légyen katonaviselt veterán, untauglich vagy gyerek – a családban, óvodában, iskolában, munkahelyen. Mivel ez az ünnep – az új időszámítás szerint – fura módon egybeesik a Klara Zetkin által szorgalmazott és világszerte bevezetett Nőnappal, így a szovjet ember számára valóban megtestesítik a nemek áhított emancipációját.

[13] Az orosz melléknév eredeti jelentéséről bővebben lásd Е. Н. ЭТЕРЛЕЙ, О. Д. КУЗНЕЦОВА, *Неизвестное в известном (Рассказы о словах),* Ленинград, „Наука", 1979, с. 62–64.

[14] В. МАЯКОВСКИЙ, *Собрание сочинений,* т. 11, М., 1978, с. 97.

[15] Николай АШУКИН, *Заметки о виденном и слышанном,* НЛО/31, с. 187.

A proletárhatalom megbecsülte a dolgozó népet. Külön ünnepet biztosított az egyes szakmák képviselőinek. Néhány példa az 1980. október 1-én a Legfelsőbb Tanács által elfogadott rendelet alapján: az Űrhajózás Napja, a Sajtó Napja, a Szovjet Film Napja, a Szovjet Rendőrség Napja, a Határőrök Napja, a Tüzérség Napja, az Aeroflot Napja stb. szerepel a felsorolásban; a geológusok (április első vasárnapján), a talajjavítók (június első vasárnapján), a horgászok és halászok (július második vasárnapján), az építőmunkások (augusztus második vasárnapján), a vasutasok egy héttel előtte, a bányászok viszont két héttel később ihatták le magukat örömükben, míg az energetikusoknak december 22-ig kellett erre várniuk.[16]

Miután a Taylor-rendszer meghonosítása során kísérletképpen bevezetett *dekád*ok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, az ország rövid időn belül visszatért a naptár szerinti munkahetekhez. Néhánynak közülük kitüntetett szerep jutott az egyremásra meghirdetett kampányok idején, amikor minden erőt mozgósítani akartak, és az összes tanulót, egyetemistát, pedagógust, orvost, könyvtárost, tudományos kutatót meghatározott célú közmunkára rendeltek. Olyannyira, hogy külön tulajdonnevet kaptak, mint például a Vagonkirakás Hete, a Hulladékbegyűjtés Hete, a Krumpliszedés Hete, a Hóeltakarítás Hete stb. Sőt, a szocializmus építésének soron következő fázisait nagyobb időegységekben is kijelölték. Így lett 1929 az erőszakos kolhozosítás befejeztével a Nagy Fordulat Éve, amit személyesen Sztálin jelentett be. Ez a hagyomány folytatódott, és az „általános elkurvulás" („всеобщее паскудство") idején, ahogy népiesen a Brezsnyev-korszakot titulálták,[17] a soron következő ötéves terv mindegyik fázisa már blikkfangos, jelentőségteljes megnevezést kapott: Meghatározó Év, Döntő Év, Finis Év stb.

A mindennapi élet ilyeténképpen radikálisan megváltoztatta a nagybetűs tulajdonnevek helyesírásának korábbi szabályait, amelyeket a kiváló nyelvész Fjodor Buszlajev fogalmazott meg még a múlt században. Bizony ezek elég szigorúak voltak, és még a költő Bloknak is gondot okozott, hogyan nyomtassa ki saját elgondolása szerint első kötetét, amely 1904-ben *Versek a Szépséges Hölgyről* címen jelent meg, és rengeteg nagybetűvel kiemelt kifejezést tartalmazott. Ugyanakkor az egyház szigorúan őrködött a „szent szavak" monopóliumán és az emberre vonatkozóan csak Jézus Krisztust, az Ember Fiát, az Istenembert tartotta méltónak ilyen írásmódra. „És akkor jutott valakinek eszébe – emlékezik vissza Pjotr Percov – a zseniális ötlet: a cenzúra szabályainak megfelelően nem szabad a szövegen változtatni az engedélyezés és a cenzor aláírása után, de semmi sem tiltja a korrektúrában eszközölt, csupán helyesírási javításoknak minősíthető

[16] *Советский энциклопедический словарь,* М., „Советская энциклопедия", 1983, с. 375.

[17] Az elkeseredetten gúnyos „címke" igazolásául hadd idézzem Vlagyiszlav Matuszevics 1982-es naplójegyzetét a korabeli viszonyokról: „A Művész Színház előadásán, ahol Lenin szerepét Kaljagin játszotta, megjelent Brezsnyev. Emiatt az előadás tíz perccel később kezdődött. Amikor Brezsnyev és kísérete elfoglalták helyüket a páholyban, mindenki felállt és hangos tapssal üdvözölte őket. Az egyik jelenet közben Brezsnyev, mintegy álmából felébredve, hangosan felkiáltott, úgy, hogy az egész terem hallotta – 'Ez Lenin!' Utána, kezét rámutatóan előre nyújtva, hozzátette: 'Az meg ott Szverdlov. De hiszen ő már meghalt." Владислав МАТУСЕВИЧ, *Записки советского редактора,* НЛО/32, с. 312.

változtatásokat, mint például a kisbetűk nagyra történő felcserélését."[18] Így tehát a cenzúrának bemutatott kisbetűs változat jóváhagyása után hajtotta végre a kiadó a szerző által kívánt módosításokat.

A teologikus hagyományt az új helyesírás természetesen elvetette, ám érdekes módon Lenin is konzervatív álláspontra helyezkedett, amikor a tulajdonnevesített forradalmi szókincs lépten-nyomon történő használatát ostoba kivagyiságnak és ártalmas frázispuffogtatásnak bélyegezte: „Természetesen, ha a Forradalom és Felkelés szavakat nagy kezdőbetűvel írják, ez 'borzasztó' rémítően hat, éppen úgy, mint a jakobinusoknál. Olcsó is, hatásos is."[19]

Viszont amikor deklarálta a nemzeti kisebbségek egyenrangúságát minden más nációval, politikai megfontolásból ezt a tiszteletadást az általa jóváhagyott dokumentum írásmódjában is kifejezésre juttatta: „a Csecseneket, az Oszétokat, az Ingusokat, a Kabardokat, a Kumikokat, a Nogajokat… elidegeníthetetlen jogok illetik meg saját nemzeti életük alakításában".[20] Ennek a gesztusnak a megértéséhez tudni kell, hogy a régi időkben az Oroszok a magukhoz hasonlónak tartott többi civilizált népet szintén Angoloknak, Németeknek, Franciáknak emlegették. (Hasonlóképpen az egykori magyar szokáshoz. Hiszen a Ráth Mátyás által szerkesztett pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1782. évi januári számában olvasható: „Tudva vagyon, minémü nagy szorgalmatossággal gyüjtögetik az Anglusok és a Francziák, nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek sem kevésbé esméretes. Hát a Németeket avagy szükség-e előhoznom?")[21]

A hivatalos nagybetűs ünnepek mintegy a társadalmi akarat legszerteágazóbb igényeit elégítették ki a kollektív összetartozást hirdetve. (Erről közkeletű vicc is született: „A dolgozók kívánságára a soron következő Újév elmarad!") Senki sem akart kis *nemecsek*nek tűnni, ezért Davidov – más helyütt – a tekintélyszerzés kedvéért úgy mutatkozott be a falusi kozákoknak, hogy „Én – a Munkásosztály vagyok". Figyelmet érdemel – a nagybetűs fennhéjázás mellett –, hogy ezzel a formulával szinte saját egyéniségéről is lemond. Korának hőse ő! A forradalom eufóriája magával ragadta a néptömegeket. De a vérontásért, garázdálkodásért, a gyűlölt Múlt megszállott pusztításáért egyénileg senki sem akarta vállalni a felelősséget. (Meghatóan naiv az igyekezet, amellyel Vlagyimir Szolouhin azt próbálja bebizonyítani, mintha Alekszandr Blok felgyújtott kúriájából minden mozgathatót azért vittek volna el a környékbeli parasztok, hogy megőrizzék a Jövőnek.)[22]

Hasonlóképpen tekintélyt parancsoló és semmilyen egyéb hivatalos dokumentumot nem igénylő köszöntésnek számított, ha az erősítésre küldött vörösgárdista osztag úgy

[18] Петр ПЕРЦОВ, *Ранний Блок = Александр Блок в воспоминаниях современников (Серия литературных мемуаров),* М., „Художественная литература", 1980, т. 1, с. 201.

[19] V. I. LENIN *Összes művei,* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1972, XXXII, 232.

[20] Először megjelent: Дружба народов, 1957, № 9.

[21] Idézi ORTUTAY Gyula *A magyar népdal* I. kötetének bevezetőjében, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970, 9.

[22] Владимир СОЛОУХИН, *Время собирать камни,* М., „Современник", 1980, с. 132.

jelentkezett a harcállásponton: „Mi vagyunk – a Guzson". A francia származású gyáros által alapított és saját nevét viselő vaskombinátból ugyanis 150 fős különítmény vett részt a polgárháborús ütközetekben. De emlékeztethetünk az alábbi párbeszédre is Nyikolaj Pogogyin *A puskás ember* című színdarabjából:

Katona (a tábortűz mellett): Te baltikumi, hány óra van?
Dimov: Fél hét múlt hét perccel.
Katona: Köszönöm, baltikumi.
Dimov: Mindig kész vagyok a dolgozó nép szolgálatára, gyalogság.[23]

Nyilvánvalóan itt nincs szó sem földrajzi, sem az etnikumra való utalásról, hiszen két fegyvernem képviselői beszélgetnek egymással: a szárazföldi csapatok egyik katonája a Balti Flotta (oroszul: Балтика) tengerészével. Egyáltalán nem érdeklődnek egymás személye iránt, mivel mindkettejük számára elegendő annak a nagyobb közösségnek az ismerete, amelybe a másik tartozik.

Az individualitás – ahogy egy irányíthatatlan, anarchikus népmozgalomhoz illik – háttérbe szorult. Helyébe lépett és eluralkodott a többes szám első személyű névmás: a *Mi*. Ilyen címmel írt verset Vlagyimir Kirillov, amelyben büszkén hirdeti:

Mi, a Munka millió vakmerő katonája,
Mi a föld, a víz s a tér urai lettünk.
Csillagok új tüzét dobjuk a városok falára,
Forradalmi lángban lobog büszke lelkünk.

Hasonló személytelenség jut kifejezésre Mihail Geraszimov versében is:

Mi mindent átveszünk, mindent megismerünk,
Minket nem riaszt a még ismeretlen mélység,
Mi mindent föltárunk, birtokba veszünk,
Részeg lelkünk csupa vad merészség.[24]

Ugyanilyen arcnélküliek a forradalomról és a polgárháborúról szóló első prózai beszámolók szereplői is Andrej Maliskin és Szergej Szerafimovics regényeiben, amelyek – jó értelemben vett – kozmikus kataklizmaként tárgyalják az eseményeket.

Természetesen ahogy „új szerephez új férfi kell", úgy az Új Embernek is új név dukál. Annál is inkább, mert a naptári keresztnevekhez egyfajta nemkívánatos vallásos beidegződés társult. Mint Florenszkij írja: „A *névnap*nak, vagyis a Névnek mint önálló létezőnek az ünnepét az Angyal napjának nevezik. Tehát az Angyal *valamiképpen* azonosul a névvel – a névnek egyik hiposztázisa. Másrészről viszont az Őrangyal – eszme, lényeg,

[23] *Szovjet drámák (1925–1937),* Bp., Európa Könyvkiadó, 1974, 487.

[24] *Új ég és új föld: Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1987, 51–52.

az ember ideális arculata… Itt rejlik az összefüggés az ember ideális lényege, neve és az Őrangyal között."[25]

Az ifjúkommunista fiatalok, akik eleddig az ateista propagandát úgy vélték megvalósíthatónak, hogy a nyílt utcán letépték a papok és a hívők nyakából a keresztet – ami miatt Lenin rettenetesen megdorgálta Nagyezsda Krupszkaját –, más módszerhez folyamodtak. Az „őrző-védő" funkciót megpróbálták átruházni a kor szelleméhez sokkal jobban illő *angyalok*ra. Egy ilyen átkeresztelésről számol be G. Nyeradov 1924. január 18-án az Izvesztyijában *Komszomol Karácsony* címmel. Ivanovo-Voznyeszenszkben az ünnepélyesen feldíszített Vasöntő Klub nagytermében hatalmas transzparens lengett: „Mi azért viszonyulunk óvatosan a vallásos eszmékhez és szokásokhoz, mert a múltnak ez az ópiuma még mindig fogságában tartja a dolgozók tömegeit. Mindenkinek tudomására hozzuk, hogy mi nem a vallást, hanem a dolgozókat becsüljük!" A tervezett ceremóniát nem véletlenül tűzték Karácsonyra – Krisztus születésének a napjára. Mint az újságíró is aláhúzza: „A vallásos ünnepek különösen felkeltik a fiatalságban a virtust. Ilyenkor akarják kimutatni, hogy végérvényesen szakítottak a vallásos múlttal és mindazzal, ami vele összefügg. Ezért az ünnepség fénypontját az jelentette, hogy nyilvánosan átkeresztelkedtek: Sztyepanova Nyina – Ninel lett, Sirokova Marija – Oktyabrina, Gyemidov Pjotr – Lev Trockij, Markov Fjodor – Kim, Szmolin Nyikolaj – Marat Tendro, Guszev Pavel – Lev Krasznij, Klubisev Nyikolaj – Rem Proletarszkij, Uvarov Fjodor – Vil Radek, Cselisev Ivan – Ivan Krasznij.

És nemcsak a komszomolisták és párttagok 'keresztelkednek át', hanem alig lehet elhessegetni a pártonkívülieket is.

– Elvtárs, kérem, kereszteljen át!

– Vezetékneve?

– Dvorjankin, pártonkívüli.

– Mit akarsz, hogy hívjanak?

– Krasznij Bojec (magyarul: Vörös Harcos)."

(A riporter még több hasonló ünnepségről is beszámol, amelyeket az ország különböző vidékein tartottak. Az újságkivágást Pavel Florenszkij hagyatékában találták.)[26]

Hasonló kezdeményezésről olvashatunk a *Csevengur*ban is. A járási efbé teljhatalmú megbízottja, Ignatyij Mosonkov – aki teljhatalmánál fogva saját nevét Fjodor Dosztojevszkijre változtatta – ötlötte ki a kampányt az állampolgárok tökéletesedése érdekében: „Aki Liebknecht nevét veszi föl, az éljen is úgy, mint ő, különben a dicső nevet visszaveszik tőle. Eddig két polgártárs kérte a névváltoztatás regisztrálását. Sztyepan Csecserből Kolumbusz Kristóf lett, Pjotr Grugyin kútásóból pedig Franz Mehring, közönségesen Merin (herélt ló). Fjodor Dosztojevszkij e két nevet feltételesen és haladéktalanul jegyzőkönyvbe vette, egyidejűleg kérdést intézett a járási efbéhez, hogy Kolumbusz és Mehring méltó férfiak voltak-e arra, hogy nevüket a jövendő életre nézve példamutatónak tekintsék, vagy haszontalanok a forradalomra nézve."[27]

[25] Священник Павел ФЛОРЕНСКИЙ, *Имена,* Кострома, ТОО „Купина", 1993, с. 264.

[26] Павел ФЛОРЕНСКИЙ, *Имена,* Кострома, ТОО „Купина", 1993, с. 267–268.

[27] Andrej PLATONOV, *Csevengur,* Bp.–Uzsgorod, Magvető Kiadó–Kárpáti Kiadó, 1989, 94.

Természetesen ennek az ideológiai kampánynak voltak boldog nyertesei is, akik a szovjethatalom jóvoltából felcserélhették rosszul hangzó, esetleg csúfolódást kiváltó vezetéknevüket jobb csengésűre. Ennek köszönhetően a rjazanyi tartományban született Pelageja Alekszandrovna Bljagyiscseva (блядь=kurva) megszabadulhatott a múlt „átkos örökségétől", amikor Nyikolajevának kereszteltette át magát. Ugyanígy Pjotr Fillipovics Perdunov (пердеть=szellenteni) is kiugorhatott a bőréből afölötti örömében, hogy a névváltoztatás után Dubrovszkijnak hívják, ami a vájtfülűek számára néminemű rokoni kapcsolatot sugallhat Puskin egyik nemesi származású irodalmi hősének prototípusával.

Az efféle kispolgári mentalitást figurázta ki Nyikolaj Olejnyikov:

Пойду я в контору „Известий",
Внесу восемнадцать рублей
И там навсегда распрощаюсь
С фамилией прежней моей.

Козловым я был Александром,
А больше им быть не хочу!
Зовите Орловым Никандром,
За это я деньги плачу…[28]

(Bemegyek az „Izvesztyija" irodájába / Befizetek tizennyolc rubelt / És ott örökre elbúcsúzom / a korábbi vezetéknevemtől / Alekszandr Kozlov voltam (козёл=kecskebak) / Tovább nem akarok az lenni! / Hívjatok Nikandrosz Orlovnak (орёл=sas) / Ezért pénzzel fizetek…)

Az újonnan adományozott keresztnevek listája rendkívül gazdag és sokszínű. Külön kategóriába lehet sorolni azokat, amelyek a forradalomra és annak elismert vezérére – Vlagyimir Iljics Leninre utalnak: Vladlen és Vlagyilen (valamint nőnemű megfelelői), Vil, Vilor és Vilora, amelyet a három kezdőbetűből képeztek, megtoldva az *О*ктябрьская *р*еволюция (Októberi Forradalom) rövidítésével. Utóbbiból közkedvelt leánynév keletkezett – Oktyabrina, habár volt fiús változata is – Oktyabr. Persze aki más névre hallgatott, az sem maradt ki a jóból – előbb-utóbb *októberké*nek (kisdobosnak) avatták, hogy idő múltával jó *pionír* (úttörő), komszomolista, párttag, *sztahanovista* élmunkás, háborús veterán váljék belőle, ha megéri. Hosszú ideig tartott ez a névadási gyakorlat, talán egészen addig, amíg Brezsnyev és Petri György közös erőfeszítéssel le nem kicsinyítették a Nagy Októberit.[29]

Népszerűvé váltak a munkásmozgalom szóhasználatának nagybetűs változatai is: Iszkra (szikra), Igyeja (eszme), Volja (akarat), Nauka (tudomány), Partyija (párt), Pravda (igazság), Interna (az Internacionáléból képzett női név), Nacional (férfi név – ugyancsak belőle), Tribun, Kommunar, Proletkult stb.

[28] Николай ОЛЕЙНИКОВ, *Пучина страстей,* Л., „Советский писатель", 1991, с. 151.

[29] A *Leonyid Iljics Brezsnyev emlékére* című versre gondolunk: PETRI György, *Versek,* Pécs, Jelenkor Kiadó, 1996, 311.

Sok újszülött kapta keresztségbe híres emberek vezetéknevét. Például: Gomer (Homérosz), Goracij (Horatius), Kromvel (Cromwell), Nyuton (Newton), Zsoresz (Jaurès), Amper, Volt, Lunacsar (a művelődési népbiztost hívták Lunacsarszkijnak), Dzsonrid (a híres amerikai újságíró, John Read írta az első riportkönyvet a forradalomról: *Tíz nap, amely megrengette a világot*).

Valószínűleg, Lomonoszov nem egészen erre gondolt, amikor megjósolta:

Hazánknak is lesz majd Platonja,
Fürge eszű, orosz Newtonja,
Bölcs, halhatatlan fiai.

Ugyancsak divatba jöttek a műszaki fejlődéssel kapcsolatos szakkifejezések tulajdonnévként. A földet ekével szántó muzsikok – a jobb jövő reményében – örömmel adták fiuknak a Traktor, Dízel, illetve leánygyermeküknek az Energija, Elektrifikacija nevet (faluhelyen a villanykörtét gyakran becézték *Iljics lámpásá*nak). De népszerűek voltak általában a sikkesen hangzó idegen kifejezések, amelyeknek a jelentésével sem voltak tisztában. Ilja Ilf jegyzetfüzeteiben olvashatjuk: „Elég szép neve van a kisfiúnak – Verdiktnek hívják. Mégis mindenki Bibircsóknak becézi."[30] A gyermekáldás örömétől lelkes szülők kedvükre válogattak az antik kultúrából: Alfa (férfi- és női név), Béta (csak leánygyermeknek), a zenei terminológiából – Alegra (női név), akárcsak Minora, Ritmina és Riorita, Allegro (férfinév), a fizikából – Mikron, Elektron, Izoterma, a kémiából – Vanagyij (vanádium), Kalij (kálium), Efira (éter), sőt, még a műszaki technika olyan csúcsteljesítményét sem hagyták figyelmen kívül, mint a Slagbaum (sorompó). A húszas évek közepén érte el a névteremtési mánia a csúcspontját. 1930-ig bezárólag az új neveket regisztrálták a kalendáriumok és a milliós példányszámban megjelenő falinaptárak.

Belőlük merített a *Kutyaszív* szerzője, Mihail Bulgakov, tudván, hogy kutyából ugyan nem lesz szalonna, viszont annál inkább lehet Poligráf Poligráfovics Gömbös, aki ennek megfelelően március 4-én ünnepli a névnapját. Az író azzal is tisztában volt, hogy az új rendszerben „az irat a legfontosabb dolog a világon", amire egy kutyából „agyműtét útján laboratóriumi kísérlet során előállított embernek" is elengedhetetlenül szüksége van a munkába álláshoz, ahol „mint a Moszkvai Köztisztasági Hivatal kóbor állatok (macskák stb.) befogását végző Tisztogatási Alosztályának vezetője" szenvedélyesen segít fojtogatni a macskákat, hogy irhájukból „mókusbundát varrjanak munkáshitelre".[31]

Futótűzként terjedtek el a rövidítéssel alkotott nevek. Olyanok, mint Revmira (*Рев*олюция *мира* – Világforradalom), Rem (*Р*еволюция, *Е*динение, *М*арксизм – Forradalom, egység, marxizmus), Marklena (Маркс-Ленин – Marx-Lenin leánya), Avancsel (*Аван*гард *чел*овечества – az Emberiség élcsapata), Novera (*Нов*ая *Эра* – Új Éra), Szivren (*С*ила, *В*оля, *Р*азум, *Э*негрия – Erő, Akarat, Értelem, Energia), Kraszarma (*Крас*ная *арм*ия – Vörös Hadsereg), Revputy (*Рев*олюционный *путь* – Forradalmi út),

[30] И. Ильф, *Записные книжки,* М., „Советский писатель", 1957, с. 197.
[31] Mihail BULGAKOV, *Kutyaszív,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1988, 207, 209, 239, 240.

Direna (*Ди*тя *ре*волюционного *на*рода – a Forradalmi nép gyermeke), Diamat (*Диа*лектический *мат*ериализм – Dialektikus materializmus), Dolkap (*Дол*ой *кап*итализм – Le a kapitalizmussal!), Lubisztyina (*Люби истин*у! – Szeresd az igazságot!), Dazdraperma (*Да здра*вствует *Пер*вое *ма*я – Éljen Május 1-e! Énekszó és tánc köszöntse!), Pjatvcset (*Пят*илетка *в чет*ыре года – Négy év alatt teljesítjük az Ötéves tervet), Kim (*К*оммунистический *и*нтернационал *м*олодежи – Ifjúkommunista Internacionálé). (Különösen utóbbi volt népszerű, habár – amennyire tudjuk – sem a híres szovjet kém, Kim Philby, sem Kim Basinger, sem Kim Ir Szen nem innen kapta a nevét.)

A formálódó szocialista világ eseményei közül rendkívül felkeltették a szülők érdeklődését és képzelőerejét a sarkvidéki expedíciókról szóló híradások. Sorra anyakönyvezték a csecsemőket az alábbi neveken: Szlacsela (*Слав*а *чел*юскинцам – Dicsőség a „Cseljuszkin" hajó utasainak) vagy Lagsmivara (*Лаг*ерь *Шми*дта *в Ар*ктике – Smidt tábora a Sarkkörön túl), Naldina (*На льдин*е – Jégtáblán levő), amelyek egzotikus hangzásukkal Saganét juttatják eszünkbe Jeszenyin *Perzsa motívumok* című versciklusából, vagy az igazán vikinges asszociációkat ébresztő Rodvark (*Род*ившийся *в Арк*тике – Sarkvidéken született). Nem csoda, hogy az ilyen újdonságokat már megszokott pedagógusok teljes értetlenséggel fogadták az elsőosztályos Tikszit, aki valóban a Jeges-tenger azonos nevű kikötőjében látott napvilágot, de nem lehetett nevét úgymond „értelmes" szavakból összerakni. A dekódolás gyakorlata olyannyira elharapódzott, hogy Puskin hősnőjét a *Bahcsiszeráji szökőkút*ból – Zaremát – úgy értelmezték, hogy *За*ря *ре*волюции *м*ира (a Világforradalom Pirkadata), Renatát pedig a *Ре*волюция, *на*ука, *т*руд (Forradalom, Tudomány, Munka) rövidítésének gondolták. Bizonyos Szidorov nevű munkás azért nevezte kislányát Gertrudnak, mert azt hitte, hogy ez a név a Munka Hősét jelenti (*Гер*ой *труд*а).[32]

Egyébként a rövidítések elterjedése szerves velejárója volt az új szókincs megteremtésének. Hiszen az idő pénz, és a munka gyorsaságát és hatékonyságát növeli a távirati stílus. Az üzleti életben már a forradalom előtt is az olyan kapitalista nagyvállalkozásokat mint Общество для продажи изделий русских металлургических заводов (az Orosz Fémipari Termékekkel Kereskedő Társaság) vagy Ленское золотопромышленное товарищество (Lénai Aranybányászati és Feldolgozó Egyesület) úgy emlegették, hogy Prodamet, illetve Lenzoto. Utóbbi történetesen nem Leninről kapta a nevét, hanem éppen ellenkezőleg. Az ottani 1912-es, csendőrsortűzzel levert munkásfelkelés áldozataival vállalt ugyanis Vlagyimir Uljanov szolidaritást, amikor felvette a Lenin (Lénai) nevet. Lehetett volna Lenszkij is. Sztálin azonban sohasem lehetett volna Sztalinov, „Molotov vagy Szverdlov mintájára", ahogy Radzinszkij szeretné. Az író feltételezése szerint Dzsugasvili „igazi ázsiai módra azt akarta, hogy mindenben urának rabja legyen", ezért vett fel olyan nevet, hogy úgy hangozzék, mint Leniné.[33] Az orosz nyelvnek azonban vannak szabályai. Egyebek mellett a főneveknek neme van. És mivel az *acél* nőnemű szó, akárcsak a szibériai folyó neve, ezért nem lehetséges belőle másképpen deriválni.

[32] Корней ЧУКОВСКИЙ, *Живой как жизнь,* М., „Детская литература", 1966, с. 88.
[33] Edvard RADZINSZKIJ, *Sztálin,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1997, 90.

A több évtizedes kötelező orosz nyelvoktatás nyilvánvaló csődjét nálunk, mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy fikarcnyira sem sikerült elfogadtatni a tanulókkal a nőneműnek tűnő – vagyis a-ra, я-ra végződő – férfi családneveket. Így adódhatott, hogy hajdanán intézeti delegációnk szépen kötött virágcsokorral várta Scserbina akadémikust a pályaudvaron, jónevű műfordítóink pedig az olyan formákról, mint Lakoba, Papulija stb. magától értetődőnek tartják, hogy az alanyeset ragozott genitivusai. (Bezzeg, ha Sztálin halála után nem Hruscsov, hanem Berija kerül hatalomra, ők is meg mi is megtanultuk volna, mi a helyes! A kaukázusi *Berija Grapefruit Kolhoz* mintájára esetleg mi is róla neveztük volna el azt a termelőszövetkezetet, ahol a *Magyar Narancs*ot termesztik.)

A szóalkotás rövidítésen alapuló módszerét neves pedagógusok is támogatták. Mihail Rozanov – aki Nyikolaj Ognyev álnéven adta ki Európa-szerte híressé vált regényét, a *Kosztya Rjabcev naplóját*[34] – így vélekedett: „A felső tagozaton, ahol tanítok, az efféle rövidítések, mint Almakzaj (*Ал*ексей *Мак*симович *Зай*цев) vagy Pepa (*Пе*тр *Па*влович) már régen polgárjogot nyertek. És ez egyáltalán nem nyelvrontás, ahogy egyesek gondolják, hanem a szóteremtés spontán folyamata, amely jóval fontosabb a spekulatív kitalációknál. A nyelv egyszerűsödésre törekszik, „amerikanizálódik", ami korántsem rossz, hanem a fejlődés tünete…"[35] Hasonló megfontolásból adták a szerzők a Dosztojevszkij Társadalmi-Egyéni Nevelőiskola (*Шк*ола социально-индивидуального воспитания *и*мени Ф. М. *Д*остоевского) életéről szóló regénynek a *SKID Köztársaság* címet, ahogy az intézményt az ott tanulók is hívták.

Az imént említett tendencia jegyében mindinkább elszaporodtak a betűszavak. Csak GUM-ként (*Г*осударственный *у*ниверсальный *м*агазин) emlegették a moszkvai Állami Áruházat:

Mit megkíván
a gyomor,
a test
vagy az ész,
mind
a GUM-ban
fogyasztásra kész.
A gond meg
a bánat
kipukkan –
mi nőnek kell,
mind megvan
a GUM-ban.
A *Gumitröszt*
esőben-sárban vértez.

[34] Lásd Nyikolaj OGNYEV, *Kosztya Rjabcev naplója,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1968.
[35] Idézi Л. БОРОВОЙ, *Путь слова (Очерки и разыскания),* М., „Советский писатель", 1974, с. 167.

Sárcipő nélkül
    Európa elvérez.
Esőben a százlábú se mozdul helyérül –
a *Gumitröszt* sárcipői nélkül.[36]

(Weöres Sándor kissé szabados magyarítása Lukácsy Sándort is megtévesztette, aki baráti társaságban gyakran panaszolta, hogy hiába állt sorban gumi-Leninért, csak levélnehezéknek való súlyos márvány és bronz mellszobrokat árultak.)

Köztudott, hogy Lenin a kommunizmust a következő képlettel definiálta: szovjethatalom + az ország villamosítása. Az utóbbi feltétel megvalósítása érdekében állította fel az Oroszország Villamosításáért Felelős Állami Bizottságot (*Го*сударственная комиссия по электрификации *Ро*ссии). Graftio akadémikus elevenítette fel visszaemlékezéseiben a névadás kínjait. A hivatalos ülés végeztével a bizottság tagjai, hazafelé indulva, az utcán tovább folytatták a diskurzust. Próbáltak „jól csengő" abbreviatúrát találni hivataluknak. ELEROSZ, KOPERO, GOSZKOPELJ, KOMPELERO, GOSZUDAKER, GOSZKREL – záporoztak a javaslatok. De egyik sem aratott általános tetszést. Végül Graftio kibökte: GOELRO! Ebben aztán megegyeztek, megállapítván, hogy „kellőképpen rövid és megfelelően titokzatos".[37]

A rejtélyesség, a misztikum ugyanis a Név sajátja. Blok még az iniciáléknak is különleges jelentőséget tulajdonított. Jurij Annyenkovnak mesélte: „Apám neve – Alekszandr Blok – az ábécé két első betűje: A és B. Anyám neve – Alekszandra Andrejevna, született Beketova – tehát három betű: A, A és B. Édesapja neve, azaz a nagyapámé – Andrej Beketov: A és B. Engem Alekszandr Alekszandrovics Bloknak hívnak, vagyis – A, A és B. Az ábécé legelején születtem és élek, és lehet, hogy ezért tartanak sokan gőgösnek, rátartinak. A költészetben velem egy sorban foglal helyet Andrej Belij – A és B, úgyszintén – sőt, még kicsit előttünk is – Anna Andrejevna Ahmatova: A, A, A. Igaz, hogy eredetileg Gorenkónak született, de ösztönösen előnyben részesítette az A betűt és Ahmatova néven lett költővé".[38]

A korszerűnek vélt rövidítések között azonban jócskán akadtak félresikerültek. Lenin felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy a pedagógusokat „iskdolgok"-nak (шкрабы) nevezzék, ami visszataszító asszociációkat ébreszt. Vajon mit szólt volna, ha tudja, hogy később a szabás-varrás tanfolyamot (*ку*рсы *к*ройки *и ш*итья) kukis-nak rövidítik, vagyis fityisznek? Az írók viszont nagy élvezettel gyártottak effajta neologizmusokat a humoros hatás kedvéért. A népszerű gyermekkiadvány – a *Чиж* („Csíz") – címét úgy kellett érteni, hogy „Rendkívül érdekes folyóirat" (*Ч*резвычайно *и*нтересный *ж*урнал). Az Ehrenburg által kreált Uszkomcsel (*Ус*овершенствованный *ком*мунистический *чел*овек – Tökéletesített kommunista ember) Sztálin rosszallását is kiváltotta. Bezzeg most biztosan forog a sírjában, hiszen a 90-es években elterjedt a szovjet embert

[36] MAJAKOVSZKIJ *Válogatott művei,* I, Bp., Európa Könyvkiadó, 1968, 373.

[37] В.КАРЦЕВ, *Начало самой счастливой эпохи,* Новый мир, 1980, № 4, с. 177.

[38] Юрий АННЕНКОВ, *Дневник моих встреч (Цикл трагедий),* Том первый, М., „Художественная литература", 1991, с. 62.

„szovok”-nak (совок – szemétlapát) bélyegezni. Ha belegondolunk, rettenetesen tragikus tudatalatti tartalmat hordoz ez a gúnyosan vicces kifejezés. Hiszen valóban a felnövekvő új nemzedék segítségével szabadult meg a teljhatalmú diktátor a számára fölösleges „szeméttől” – a „*szor*”-tól (*с*тарый *о*тветственный *р*аботник – kiérdemesült felelős pártmunkás) –, azaz a bolsevik veteránoktól, hogy véglegesítse saját egyeduralmát. Mihail Bulgakov az *Ördögösdi*ben még az általa kitalált Gyufagyári Nyersanyagok Főközpontjának Raktára rövidítését, a Gyufnyagfőközprak-ot is ironikusan tovább rövidíti Gyufnyag-nak. Még a kevéssé finnyás Majakovszkij is – aki az egyik legtökéletesebb orosz reklámverset írta: „Нигде кроме, как в Моссельпроме” (ami magyar nyelvre fordítva pontosan azt jelenti, mint a Corvin Áruház híres szlogenje: „Minden szinten, szinte minden”) – magából kikelve tiltakozik az újsütetű cégtáblák láttán.

Például:
    csuklani kell ezt vagy mondani:
(kék pofa
    narancsszín bajuszhoz,
mint Nabukodonozor, a bibliai)
„Cuk-Fosz”…?[39]

Akárcsak Bagrickij, amikor a maga módján próbálja meg megfejteni az abbreviatúrának tekintett neon-reklámot:

S mint csillagok útja – oly árva-egy
e négy betű-égte szó:
– Bőétküek Üzlete (szebb nevén)
Fővárosi-érdekű
Élelmiszeráru-szövetkezet –
csak úgy röviden:
„BÜFÉ”,
Betű…
Bölcs rend Ünnepe – Fényben Égj!
Betű…
Bátor időnk, Üzenj
Finom Éteri-hangon![40]

A II. világháború során vált közismertté a mesterpilóták amerikai elnevezése: ász (oroszul ez a kártyalap a *tuz* – nem tévesztendő össze a TYUZ-zal, a Gyermekszínházzal). A szófejtés ingere diktálta, hogy A. Sz. Puskin verseit – a vicc szerint – egyesek bizonyos Puskin vadászrepülőnek tulajdonították. Meg kell adni ugyanakkor, hogy néha

[39] MAJAKOVSZKIJ *Válogatott művei,* I, Bp., Európa Könyvkiadó, 1968, 385.
[40] *Klasszikus orosz költők,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1966, 1205.

a rövidítések jelentéssel való felruházása nagyon is találónak bizonyult – *K*onsztantyin *U*sztyinovics *Cser*nyenko pártfőtitkárt кучер-nak (kocsisnak) becézte a nép.

Persze a szócsonkítással és a csonkok újra összerakásával kialakított új elnevezésekhez való ironikus viszony korábbi keletű. Még a forradalom utáni évekre vezethető viszsza. Már akkor megpróbálták az új szovjet állam elnevezését РСФСР imigyen dekódolni: „*P*аспустили *с*олдат *ф*ронта, *с*обрали *р*азбойников" – „Hazaküldték a frontról a katonákat, banditákat gyűjtöttek helyükbe". Úgyszintén azokból az időkből származik a kérdés: mit jelent ВСНХ (*В*ысший *с*овет *н*ародного *х*озяйства – Legfelső Népgazdasági Tanács)?

– A kommunista így válaszol: „*В*сем *с*кверно, *н*ам *х*орошо" (Mindenkinek rossz, de nekünk jól megy).

– A tőkés úgy véli: „*В*ору*й* *с*мело, *н*ет *х*озяина!" (Rabolj bátran, semminek sincs gazdája!).

– A zsidó olvasata (jobbról balra): „*Х*олера *н*а *с*оветскую *в*ласть!" (A fene vinné a szovjethatalmat!).

De nem szaporítjuk tovább a példákat, hiszen Esterházy Péter jóvoltából nekünk is van *Kis Magyar Pornográfiá*nk.

A nyelvújítást a neologizmusok gyártásával tulajdonképpen a futuristák kezdték, még jóval a forradalom előtt, de nem politikai, hanem kizárólag esztétikai megfontolásból. Amikor 1912-ben „pofon ütötték a közízlést" és hírhedett manifesztumukban Puskint, Dosztojevszkijt, Tolsztojt ki akarták hajítani „a Jelenkor Gőzhajójából", csupán azért tették, hogy érvényt szerezzenek azoknak a változásoknak, amelyek – szerintük – a szó törvényében végbementek. Amire gondoltak, az:

„1. A szó és tárgy viszonyának megváltozása;

2. Szó és szó kölcsönös viszonyának megváltozása;

3. A szó és világ viszonyának megváltozása…"[41]

– mivel felháborította őket, hogy „csaknem száz éven át az egyforma életet élő írók egyforma szóval beszéltek",[42] miközben:

az utca nyelvetlen görnyed –
kiáltani és beszélni nem bír…
Az utca cipeli a kínját, és hallgat,
gégéjében az üvöltés, meredten ágaskodik."[43]

Majakovszkijt konkrét alkotói elgondolások vezérelték, amikor a kiművelt, arisztokratikus, „üvegházi" irodalmiság ellen lázadt, kifogásolva, hogy „Turgenyev, aki a rózsákon kívül mindent kesztyűs kézzel fogott meg, Tolsztoj, aki elfintorította az orrát, amikor a nép közé ment – mindkettő csak úgy nyúlt a szóhoz, mint valami eszközhöz, amellyel átcipelheti palotája kerítése mögé az új tájak látványát, a szórakoztató cselszövényt vagy

[41] MAJAKOVSZKIJ *Válogatott művei,* II, Bp., Európa Könyvkiadó, 1968, 381.
[42] *Uo.,* 382.
[43] *Uo.,* I, 27.

a filantrópok gyönyörködtetésére szolgáló eszmét".[44] A köznyelv létjogosultságáért küzdött és azért állt a *likbez*- (az írástudatlanság felszámolásáért indított) program mellé, hogy megszólaltassa az egyszerű tömegeket:

Ki mezítláb járt,
és nyelve se volt,
a Szovjet adta
szabadsággal éljen,
hogy minden igéje
legyen kicsiszolt,
hatoljon le a nyelv ködébe mélyen![45]

Nagyon jó költő volt, de elképzelése visszájára fordult. Azt kellett megérnie, hogy az általa megvetett kispolgári édelgés – mint amilyen a „7-re ma várom a Nemzetinél, ott, ahol a 6-os megáll" – helyett a szovjet fiatalok úgy adták meg határozottan a randevú színhelyét, hogy Твербуль. Пампуш! (vagyis a Tverszkoj bulváron levő Puskin-emlékműnél). Nem rajta múlott, hogy erőfeszítései ellenére egy életidegen, kilúgozott, bürokratikus kliségyűjtemény vált az új szovjet nyelv alapjává.

A „nép ellenségeinek" megbüntetésére létrehozott testület külön szótárt alkotott, amely nagyon megkönnyítette az ügyvitelt, hiszen a bíráknak nem kellett a fejüket törni, a vádat összhangba hozni a törvénykönyvvel. Alekszandr Szolzsenyicin bőségesen idéz belőle leleplező könyvében, a *GULAG*ban:

ASzA – Szovjetellenes Agitáció
KRD – Ellenforradalmi Tevékenység
KRTD – Ellenforradalmi Trockista Tevékenység (ez a „T"-betű nagyon megnehezítette a fogoly életét a lágerban)
PS – Kémgyanússág (a gyanút meghaladó kémkedést a Törvényszéknek adták át)
SzVPS – Kémgyanúsághoz vezető (!) kapcsolatok
KRM – Ellenforradalmi Gondolkodás
VASz – Szovjetellenes Hangulatkeltés
SzOE – Társadalmilag Veszélyes Elem
PD – Bűnöző Tevékenység (ezt szívesen adták volt lágerfoglyoknak, ha már egyebet nem tudtak előrángatni), s végül az olyannyira öblös
CsSz – Családtag (a fönti betűképletek valamelyike alapján elítélt ember hozzátartozója)[46]

Edvard Radzinszkij – Sztálin egyik életrajzírója – hosszasan értekezik a Nagy Vezér által használt „mélynyelvről", amelyen politikai környezetével érintkezett. Lényege

[44] *Uo.,* II, 381–382.
[45] *Uo.,* I, 638.
[46] Alekszander SZOLZSENYICIN, *A GULAG szigetcsoport,* I (Végh Antal-féle kalózkiadás), 255.

könnyen összefoglalható: „Egyet mondok – kettő lesz belőle". Vagyis elvárta, hogy talpnyalói ne azt értsék, amit mond, hanem cselekedjenek az ő belátása szerint, találják ki, mire gondol. Ha rosszul sült el a dolog, akkor az illető csak saját interpretációját okolhatta, és a „terméketlen" félreértés miatt többnyire elnyerte „méltó" büntetését. Valójában ez a mesterségesen létrehozott kommunikációs rendszer még nyelvnek sem tekinthető, mivel nem tesz eleget annak a – Humboldt és Alekszandr Potyebnya által behatóan elemzett – kritériumnak, miszerint a gondolattal együtt születik annak nyelvi megformáltsága is. Tehát a nyelv – sui generis – nem szolgálhat eleve készen kapott gondolatok továbbításának eszközeként. Ily módon csak arról lehet szó, hogy „a belső beszédben" megfogalmazott intenció kimondatlan maradt és rögtön lefordítódott olyan közhasználatú nyelvi sablonokra, amelyeknek nemhogy „mély értelme", hanem voltaképpen referenciális jelentése sincsen. Szemiotikai terminológiával szignálnak nevezhetők ezek a nyelvpótlékul szolgáló artikulált kifejezések, amelyek hallatán nagy volt az üdvrivalgás, de senki sem tudta, minek örül. Ha egy pártgyűlésen elhangzott, hogy BAM, akkor működésbe lépett a – Pavlov akadémikus által kutyákon kikísérletezett – reflex, minek következtében ösztönösen összecsattantak a tenyerek, hogy az általuk okozott zaj fokozatosan átmenjen hangos ovációba.

Itt jegyeznénk meg, hogy Juz Aleskovszkij gúnyos dala Sztálinról, amit évtizedeken át titokban énekeltek szerte az országban, egy dologban igazságtalan a Történelem Leghatalmasabb Géniuszával, a Szocializmus Éltető Erejével, az Emberiség Egén Ragyogó Nappal szemben, amikor így üti meg a hangot:

Sztálin elvtárs, ön tudósok gyöngye
– a nyelvészetben is mire vitte, ím.
Én meg – munkatáborba söpörve,
és ordas farkasok az elvtársaim.[47]

Valamennyi Dolgozó Barátja és Tanítója hosszú és tartalmas élete folyamán elkövetett egy jótettet is: a *Marxizmus és nyelvtudomány* című írásában kifejtett gondolat, miszerint a nyelv sem nem alap, sem nem felépítmény, „helyére tette" Marr akadémikus rontást hozó jafetista nyelvelméletét, és újra megnyitotta az utat a stilisztikai és poétikai kutatások előtt, amit a tudósok zöme lelkesen üdvözölt.

A beszélt nyelvet természetesen nehezebb volt kordában tartani, mint az írott szöveget. Az említett – elsősorban szemiotikai jellegű – változások jóval kevésbé érintették. Igaz, hogy a forradalom előtti udvarias megszólításformák (például извольте-с – tessék!, illetve legyen szíves!) meg a tisztelet jeleként szolgáló „sziszegés" („-с") a szavak végén viszonylag gyorsan kimentek a divatból, viszont az utca szája tényleg kinyílt, és a csizmadiák közmondásosan trágár viselkedése (amihez a magyar köztudatban csak a „fuharosoké" fogható) nemcsak tovább élt, hanem új kifejezésformákkal gazdagodott. Előszeretettel éltek vele a *nacsalnyikok*, mikor, úgymond, „szőnyegre rendelték" beosz-

[47] Juz ALESKOVSZKIJ, *Dal Sztálinról* (BRATKA László fordítása), Magyar Napló, 1998/1, 34.

tottjaikat és tetőtől-talpig lekurvaanyázták őket. A kocsisbeszéd manapság is különösen kedvelt az ún. új polgári elit köreiben. Zaftos mondásaival még az Állami Duma (magyar megfelelőjét parlamentnek hívjuk, pedig az Országházban sem folyik más, csak duma) képviselői közül is kitűnik Vlagyimir Zsirinovszkij, aki egy humanitárius segélyszállítmány kísérőjeként Szaddam Husszein egyik palotájában helyet foglalt a WC-csészén a tv-kamerák előtt, figyelmeztetve környezetét, hogy „még öt percünk van és utána repülünk a faszba". Imígyen demonstrálta a nagyvilágnak, hogy az iraki diktátor fenyegetésétől való félelem alaptalan. Lám, mennyivel árnyaltabb lett a média segítségével a papírtigris-effektus művészi megjelenítése egy évszázad alatt! Hiszen egykor Lev Tolsztoj pusztán csak azzal a szállóigévé vált kijelentéssel intézte el Leonyid Andrejevet – mégpedig teljesen –, hogy „ijesztget, ám én nem félek!"

Tetszik vagy nem tetszik, el kell ismernünk, hogy beigazolódott Merezskovszkij jóslata, aki még az első orosz forradalom idején, 1906-ban megjövendölte Noé legkisebb fiának, Kámnak a diadalmas eljövetelét egy vízözönhöz hasonló eszkatologikus katasztrófa bekövetkezte után. A bibliai példázatból tudjuk, hogy Kám megleste atyja meztelenségét, aki bortól megrészegülten feküdt a sátrában, és dicsekedve odahívta testvéreit. Azok betakarták, anélkül, hogy ránéztek volna. Ezért áldásban részesültek, míg Kám leszármazottaira az a büntetés várt, hogy szolgálják Szem és Jafet utódait. Ezen az alapon képződött az orosz „хам" köznév, amely a cselédek, lakájok, jobbágyok gúnyneve volt a múlt században. Később a jelentés módosult: az otromba, illetlen, szemtelen viselkedés jelölésére szolgált – összhangban a bibliai történettel. Az emigrációba kényszerült Merezskovszkijt azzal vádolták, hogy írásával a proletárforradalmat gyalázza. Hogy hihetőbb legyen, a címben szereplő Kámot is a szovjet időkben kisbetűs, köznévi alakban írták. Jóllehet Vlagyimir Kirillov már 1917-ben kérkedve azonosult az ilyen értelmezéssel, tulajdonnevesítve azt:

Ó, költő-esztéták, csak átkozzátok a Nagy Pimaszt,
S csókoljátok a múlt romporait a sarkunk alatt,
Könnyeitekben ázzon a rongyolt templom-damaszt.
Szabad, bátor lépéseinkből friss szépségek özöne fakad.[48]

A lényeg az, hogy hiábavaló volt mindenféle óvintés – bármennyire magasztos célok érdekében is történt – , de győzött a szemérmetlen közönségesség. És akiknek a szovjethatalom meghagyta ugyan az életét, de felültette „a filozófusok hajójára" és rájuk parancsolt, hogy „kívül tágasabb", még az a mentsvár sem maradt, mint a múlt században Turgenyevnek, aki így fohászkodott: „A kétségek napjaiban, nyomasztó töprenkedések idején, amikor hazám sorsára gondolok – te vagy egyetlen támogatóm és megtartóm, te nagy és hatalmas, igaz és szabad orosz nyelv! Ha te nem volnál, hogy ne esném kétségbe mindazok miatt, amik odahaza történnek!"

[48] *Új ég és új föld: Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932,* Bp., Európa Könyvkiadó, 1987, 51.

ERDŐDY EDIT

VENDÉGKÉNT – OTTHON
(Adalékok egy Mándy-topográfiához)

Mándyról maga Mándy szólhat a leghitelesebben. Idézzük fel az *Utószó helyett* című írást – mely az *Idegen szobák* című novelláskötet utolsó darabjaként jelent meg. Miniatűr remeklés ez, melyben az író a fiction és a non-fiction, a biográfia és a novella elmosódó határain egyensúlyozva ad önironikusan komoly írói-emberi önjellemzést és ars poeticát. (Mándy számára egyébként az ilyen és ehhez hasonló műfaji besorolásoknak, elhatárolásoknak nem volt értelme és jelentősége: önéletrajzi jellegű megnyilatkozásai a szépírói megformáltság jegyeit viselik; alkalmi jellegű szövegei, például körkérdésekre adott válaszai is rendre helyet kaptak novelláskötéteiben.)

Az *Utószó helyett* az írói pálya kezdeteit idézi fel. A Schöpflinnel való találkozásokat. A kezdeti kudarcokat. („Kedves fiam, én ilyen rossz novellát még nem is olvastam.") Aztán felcsillan a megjelenés lehetősége: „Cipeltem tovább a kéziratokat. Utam a Mátyás tértől az Egyetem utca sarkáig. Közben a József utca és a Károlyi kert. Ez volt az életem, ezt hurcoltam magammal. Ismertem minden kis üzletet, kapualjat. Lassan, észrevétlenül fölszívtam magamba ezt a városrészt…" (…) A Tükör aztán mégiscsak közölte egyik elbeszélésemet. Bogár volt a címe."

Az említett novella, a pálya igazi kezdetét jelentő írás emblematikusan sűríti az egész Mándy-életmű egzisztenciális alapélményét. Az írás ugyanis „egy kutyáról szólt, akinek a szabadság és a kényelmes élet között kell választani. Menne, elhagyna mindent…de nem tud, egyszerűen nem tud. És közben, mintha önmagától akarna elszakadni."

A kezdő író alakjának felidézésében pedig már ott van az az alkotói stratégia, amellyel a determináltságnak ezt a feloldhatatlannak tetsző feszültségét aknázza ki; a topográfiai szűkösséget, határoltságot pedig az idő-dimenzió szubjektív, vertikális síkján oldja fel. Az írás utolsó, gyakran idézett mondata: – „Dolgozni kell – nincs más. Meg hűnek maradni ezekhez a sokat szenvedett terekhez, utcákhoz." – a determináltság morális vetületét világítja meg. A hűség itt nem annyira szabad választás, mint inkább a determináltság, a helyhez-kötöttség elfogadása, annak a felismerése, hogy ez az egyetlen, lehetséges helyszín, játéktér (élettér és epikai tér) adatott meg az író számára, ezt kell elsajátítania, megtanulnia, ezt kell „felszívni magába", hogy sajátjává lényegítse. Azonosulnia kell a kiosztott szereppel, kiaknázva annak lehetőségeit: kibontani azt a feloldhatatlan ellentmondást, tudatosítani azt a feszültséget, mely a determináltság és az egyén szabadulásvágya között feszül.

Ezzel Mándy egy nagy romantikusi (későromantikus) illúzióval is szembenéz. A múltba, álomba, mesébe vagy a távoli, mesés-egzotikus tájakra való elvágyódás és menekülés attitűdjével, a hétköznapi-reális és a képzeletbeli-ideális létezés kettősségének termékeny

feszültségéből táplálkozó romantikus világképpel fokozatosan számol le – s szabadul meg ennek a fajta világérzékelésnek stílusbeli és modális velejáróitól, a nosztalgikus érzelmességtől és a stílromantikától.

A számára adott élettér: Budapest nyolcadik kerülete, s annak környéke – a Gyár utca, a Tisza Kálmán tér, a Mátyás tér, a Teleki tér vidéke. Ezt kell belaknia, ezt kell otthonossá tennie. Valódi otthona ugyanis csak élete utolsó évtizedeiben volt; gyermekkora olcsó szállodákban és hónaposszobákban, a város terein és utcáin, kávéházakban és mozikban telt. Ez a gyermekkor, tehát az 1920-as évek Budapestje, örökre meghatározó tapasztalat és alapélmény: voltaképpen az egyetlen realitás, az egyetlen létezésforma, amelyhez képest minden későbbi tapasztalás és élmény esetlegesnek és másodlagosnak tűnik fel.

Ezeket a gyermekkori tájakat elsőként a korai novellák, valamint a *Csőszház* című kisregény (1943) térképezik fel. A „kiskör" és a „nagykör" téri vagányai, a Palack nevű kocsma gyanús egzisztenciával rendelkező vendégei, fuvarosok, kocsisok, cigánylányok, csupa bizonytalan, a rendezett társadalom peremén csúszkáló figura. Mándy látásmódja, amellyel ehhez a réteghez közelít, nélkülözi mind a társadalomkritikai-szociológiai szempontokat (mondjuk, a Nagy Lajos-féle megközelítés nézőpontját), mind a vagány-romantika nosztalgikusan átszínező kellékeit – mely látásmódnak olyan, kései leszármazottai, képviselői is vannak, mint az „ezerszer áldott nyolcadik kerület" krónikáját író Fejes Endre.

Mándy terei, kocsmái, noha pontos topográfiájuk van, mindig egyfajta „világszínpad"-funkciót is betöltenek. Ez azért lehetséges, mert a Játszó Személyek – a feltűnő és letűnő figurák, a stricik, vagányok és a többiek – nem szociológiai értelemben vett típusok, hanem emberi sorsok hordozói. Arra a kérdésre, hogy mi is vonzotta Mándyt ehhez a világhoz, az író így felelt Mezei Andrásnak: „– Azt hiszem – persze most így, visszatekintve tudom csak ezt, akkor még nyilvánvalóan nem tudtam megfogalmazni –, a valódiságuk, hogy azok, amik. Lopnak, csalnak, betörnek, olykor késelnek, elveszik egymás nőit, olykor nőkből élnek, ez azonban meglehetősen leplezetlenül történik, vállalják. Sorsuk van, és azt a sorsot vállalják. Valami igaz légköre volt ennek a térnek és a tér mellékutcáinak."

A tér és a hozzá kapcsolódó motívumegyüttes – a padok, a fák, a csavargó(k) –, akárcsak a Mándy-univerzum más, visszatérő toposzai, a kései novellákban elvesztik konkrét, reális hely- és időkoordinátáikat: szimbolikus térként jelennek meg. Az *Átkelés* című novella (*Átkelés*, 1982) létfilozófiai összegzés; a téren való „átkelés" – egy részeg csavargó bukdácsolása – élet-metaforaként értelmezhető. A tér, noha metafizikus távlatokba kerül, valamiképpen mégis ugyanaz, mint a korai novellák vagy a *Csőszház* tere. A hangsúly azonban itt a létezés, az emberi élet átmenetiségére helyeződik. A statisztéria, a férfiak és asszonyok hiába előzik meg az öreg csavargót, hiába lábalnak át gyorsabban a tengeren, hiába építenek házakat, „rendezkednek be" mintegy állandó, örökös ittlétre – ittlétük éppoly átmeneti és bizonytalan, mint az öreg, névtelen csavargóé. Vendég-lét. Legalábbis a kezdet és a vég, az érkezés és a távozás: a tenger és a levegő ős-elemeinek, a végtelennek a perspektívájából nézve.

A vendég-lét nemcsak metafizikai értelemben jellegzetes állapota a Mándy-hősöknek. Számos olyan hely, helyszín tűnik fel már a korai művekben, mely vendégként fogadja be az otthon-keresőt, az átutazót. Ilyen elsősorban a szálloda, de hasonló funkciót kap a kávéház, a presszó és a mozi is.

Az első „igazi" Mándy-regény, a *Francia kulcs* olyan, mint egy nyitány: bemutatkoznak a témák és motívumok, összeáll, szinte hiánytalanul, a Mándy-univerzum. A jellegzetes terek, helyszínek és figurák. S itt fogalmazódik meg először a hősök állapotában és létformájában feszülő kettősség: az egyszerre vágyott állandóság és kötetlenség, az átutazó létben is áhított otthonosság kettőssége. A szálloda, mint helyszín sajátos módon oldja fel ezt az ellentmondást. Helyzete a térben statikus ugyan, állandóan változó lakói viszont új és új tapasztalatok és élmények birtokába juttatják a Fiút és az Apát, a regény két központi figuráját. „Ez az a hely, ahol mindenfélék laktak" – emlékezik vissza az író hetvenévesen a Hotel Adriára, amely a regénybeli szálloda modellje volt. „Laktak nők egyedül, laktak nők nem egyedül, laktak nagyon kedves kurvák, magánzók, családok, lepasszolt színészek, akik a Ligeti Színházban játszottak." Csupa lecsúszott, talajtvesztett figura tehát, de mind töretlenül bizakodik, hogy sikerül „összeszednie magát", egzisztenciát teremteni, visszakapaszkodni a polgári létezés biztonságába.

A szálloda: állomás, ahol a felfelé vagy lefelé futó sorsvonalak egy pillanatra metszik egymást. S bár a „vendég" helyzete itt igencsak bizonytalan és kiszolgáltatott, hiszen a szigorú portás bármikor az utcára teheti őket, még így is teret kapnak az otthon-teremtő, az állandóság illúzióját keltő gesztusok: a sivár szobában az Apa képet tesz a falra, a fiú meghívja osztálytársát „vendégségbe".

Az igazi otthon azonban a kávéház volt az író számára. A kávéház (vendéglő, presszó, cukrászda) nemcsak Mándy életének legfontosabb színtere, műveinek legfontosabb toposza. Történetükben a magyar irodalom sorsa is végigkövethető: „Ifjúságom nagy részét, sőt már a gyermekkoromat kávéházban töltöttem, annyira nem iskolában, hogy az első napon, amikor én iskolába mentem, jó atyám vitt iskolába, a Mária Terézia térre, kifejezetten (…) rosszul lettem, és nagyon jó helyen lettem rosszul, a Simplon kávéház előtt. És apám mindjárt bevitt oda, abban a pillanatban jobban lettem. Nem tudom már, hogy mit ittam, azt hiszem, duplát nem, akkor dupla nem volt, legfeljebb kapucínert ihattam, és nyilván valami süteményt ettem hozzá, de attól a barátságos kávéházi zsongástól, ami annyira kell az embernek, és valamiképpen olyan megnyugtató, helyrejöttem. És ezzel, azt hiszem, bármilyen különös, de el is mondtam élettörténetem regényét."

Így kezdődött. Gyerekként, mint annyian, ő is megcsodálta – akkor még kívülről – a Centrál hatalmas üvegablaka mögött dolgozó Karinthyt. A háború után ugyanezen ablakok mögött született újjá a romokból a magyar irodalom – itt szerkesztették a Magyarok című folyóiratot. Ide „bukott" be Mándy is: „Tudtuk, hogy a Centrálban összejönnek Kéry Laciék, Ágnes, Balázs, őket akkor még csak távolból ismertem. Kabáthalmokra, kabáthegyekre emlékszem, és arra, hogy rendszerint harmincan ittunk egy feketét." Itt szerkesztették Ágnes és Balázs, azaz Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs, a fiatalok folyóiratát, az Ujholdat. Hozzájuk csatlakozott Mándy is. A fiatalok törzshelye azonban nem a Centrál, hanem a sokkal kevésbé előkelő, de annál mozgalmasabb kis presszó, a

Darling volt a Károlyi utcában. Itt üldögélt rendszeresen a fiatal irodalom: Pilinszky, Rába György, Vargha Kálmán, Vajda Endre, Szabó Ede. No meg Végh György, azaz Fabulya. „Elég ócska hely az Átjáró, ezzel az erővel akár otthon is írhatnék a konyhában. Örökös félhomály, hull a fal, mögöttem a hátsó udvar. Ki jön be ide?" (*Fabulya feleségei*) Aztán mégis „megtelt a Darling. Váratlanul, észrevétlenül. A szemüveges Vajda Bandi. …A függönybajszú, páratlan humorú Határ Győző. A derűs mosolyú, szótlan Tűz Tamás. A fémes mosolyú Jánosy Pista. A lengő mosolyú Vidor Miklós. Kormos Pista, sötétkék dán katonakabátban. Rába, fehér folt egy sötét sarokból."

Aztán alig egy-két év, és megszűnt a Magyarok, megszűnt az Ujhold is, és sorra a többi folyóirat. Uniformizálódott az élet és az irodalom. Az új rend természetesen nem tűrhette meg a kávéházakat sem: a polgári létezés és életforma jellegzetes budapesti intézményeit, színtereit, a folytonosság léhának kikiáltott letéteményeseit. Átalakították, bezárták, államosították őket. Szűk, levegőtlen, nyomasztóan reménytelen és sivár esztendők ezek Mándy és az ujholdasok – de az egész magyar irodalmi élet számára is. Verseik, tanulmányaik, regényeik az asztalfiókban várják a jobb időket – fordítások, átírások, dramatizálások adják a mindennapi megélhetést. Ez a „nagy átíró korszak".

E levegőtlen években a füstös presszókban jut friss oxigénhez Mándy. Mert a kávéházak ugyan eltűntek, de vannak azért kis cukrászdák, presszók, vendéglők. Vannak asztalok, amelyeket körül lehet ülni: „Vártuk a csütörtököt. Csütörtökön találkoztunk a Rónay-asztalnál. Ez volt akkor számunkra az irodalom. Lengyel Balázs, aki akkor is mindent elolvasott. Nemes Nagy Ágnes okosan, Ottlik dühösen, eltépett kéziratlapok emlékezetével. Néha megjelent Kellér Bandi. Áttűnt Pilinszky, Vargha Kálmán. És ott volt még valami, ami akkor nekünk a legfontosabb volt, az irodalom. Ahonnan kirekesztődtünk, de amelynek mégis a magaslatán éreztük magunkat minden csütörtökön."

A Rónay-asztal nem állandó helyen működött, a társaság a figyelő szemek és kíváncsi fülek elől ide-oda vándorolt a városban, újabb és újabb helyekre költözött. A Nárciszból a Vigadó presszóba, a Vigadóból a Pilvaxba, a Dunakorzóba.

Lassan ezek az évek is elmúltak, változott a világ. Már 1954-ben megnyílt a régi New York helyén a Hungária, amelynek legendás Mélyvizébe Mándy is gyakran leereszkedett. Délelőttönként azonban inkább a cukrászdákat látogatta: a volt Lukács cukrászdát, a Vörösmartyt, azaz a Gerbeaud-t, a Művészt. A cukrászdákban, az író szerint, kevesebb ugyan a meghittség, mint a kávéházban, viszont ott vannak a csinos és kedves felszolgáló kisasszonyok. Megannyi modell: Borika és a többiek. Mándy–Zsámboky előtt egy méregerős dupla és cetlik. Mert a kávéház és a cukrászda nemcsak a társasélet színhelye, hanem munkahely is és dolgozószoba. Szellemi központ és munkaközvetítő iroda, Forum Romanum és találkozóhely. Az a hely, ahol létrejön az irodalom, szó szerinti és intézményes értelemben is. Ahol hírek, pletykák, vagy éppen csúnya rágalmak keletkeznek és keringenek. Az a hely tehát, ahol a dolgok történnek. Megtörténnek. És talán még inkább pótolhatatlan volt ez az ötvenes években, amikor a civil, polgári létezés, az individualitás s ugyanakkor a spontán közösségi élet apró, alig látható és érzékelhető szigeteiként működtek a mindent egybemosni akaró kollektivitás tengerében.

Mándy számára pedig, mindezek mellett: élettapasztalatok kimeríthetetlen forrása. „Ha egy kávéházba, eszpresszóba különös ember lépett be – emlékezik vissza Vargha Kálmán – (…), Mándy nyomban felfigyelt rá, és néhány játékos, ironikus megjegyzéssel máris kommentálta a mit sem sejtő modell megjelenését." Mert a kávéház is: Világszínpad. A létezés kitüntetett színtere. Statikus, mégis örökké változó közeg, akárcsak a szálloda vagy a tér, ahol figurák, alakok „merülnek fel" a füstből és haladnak át rajta gesztikulálva – hogy aztán eltűnjenek, felszívódjanak egy hátsó takarásban. Az író nem vesz részt a nyüzsgésben: pozíciója a szemlélődő megfigyelőé. Ül, lehetőleg a sarokban, figyel és rögzít. Sorsok, helyzetek, emberi tragédiák kavarognak a kis asztalok között, és Mándynak elég egy gesztus, egy szó, egy jellegzetes ruhadarab, hogy abból kibontsa a figurát, a sorsot, a novellát.

Aztán valahogy emlékké válnak a presszók, kávéházak is. Nem szűnnek meg létezni, csupán létezésük módja változik meg, egy másik dimenzióba csúsznak át. S közben összemosódnak, összekeverednek más helyszínekkel. A határvonalak elmosódnak. „Igen, a szerkesztőség átköltözött a Sírkert utcába. (…) Egy fehér folt a sötétben. Egy fehér folt derengése. Kávéházi asztal! Kávéházi márványasztal! És aki annál az asztalnál ül lomhán előredőlve… – Gráci!

A sínek között ült annál a kávéházi márványasztalnál. Sötét ruha, kihajtott ing. Mögötte egy villamos a kivilágított számlapjával." (*A villamos*)

Az árnyakkal átszőtt, visszhangos Mándy-univerzumban kávéznak szinte mindenütt: liftben, konyhában, lépcsőházban és a villamos végállomásán. A kávézás rituális tevékenység, az együtt-lét talán utolsó lehetősége vagy talán csak e lehetőség illúziója, amely, ha csak pillanatokra is, de eltakarja, feltartóztatja az ember végleges és megmásíthatatlan magányát…

A másik Hely, ahol az író, gyermekkorától fogva otthonra, társaságra talált: a mozi. Nem akármilyen mozi. Rónay György a régi idők mozijáról szólva pontosan meghatározza, szociológiai és topográfiai értelemben is, ennek a fajta mozinak a jellegzetességeit: „Mándy Iván könyve azonban sokkal több a régi idők mozijának lírai történeténél. (…) Egy mozin, filmen nevelkedett gyermekkor regénye. (…) És mert ez a gyermekkor van valahol, s nem a levegőben lóg; mert ezeket a régi filmeket adják valahol, Pestnek egy nagyon pontosan körülhatárolható területén, a Fészek, a Bodográf, a Fővárosi mozi meg a többi, józsef-, teréz- és ferencvárosi kis, másodhetes „mozgókép-otthon" vidékén, és ezeket a filmeket megnézik, pontosan ennek a vidéknek a városi kispolgárai, egészen kis polgárai, akiknek az opera elérhetetlen ábránd, a színház kivételes ünnep, és már a Royal Apollo is meghatottság, fény, kiemelkedés, kirándulás az előkelőség kivételes szféráiba, (…) – mert igazán otthonosan szórakozni mégis inkább a Bodográfba mennek, meg a Tátrába meg a Napba, esetleg a Phőnixbe, Fővárosiba, Roxiba. (…)

Otthonosan – mert hiszen ezekben kis, sajtszagú, kopott mozikban már minden és mindenki ismerős: az ócska zsöllyék, a ruhatár pultja, a jegyszedő néni és a visszajáró vendégek. Ebből a sajtszagú realitásból bomlik elő a film meseszerű, ünnepi varázslata. A „második élet" ahogyan Bikácsy Gergely nevezte a filmet, Gérard de Nerval híres mondatának – „az álom második élet" – analógiájára.

A mozi-élményeket átélő Fiú számára ez a második élet egyre fontosabbá válik, szinte kiszorítja az elsőt, a reálisat. Részt vesz a mozihősök életében, azonosul a naiv-patetikus történetek romantikus hőseivel, s a reális, mindennapi élet sivárságáért ebben a csillogó, fantasztikus létben kárpótolja magát. Akárcsak a mozirajongók milliói a húszas-harmincas években. A film tündérmese: általános emberi vágyak, remények és hitek beteljesítője. A nagy mozisztárok és rendezők magánélete, személye köré legendák szövődnek: a siker, a hírnév és a gazdagság legendái, s nagy kudarcok, bukások történetei is.

Mándy hű maradt a filmhez és a mozihoz – a kis mozik hagyták el őt. Egyik kései novellájában Nemeskürtyvel találkozik, hogy részt vegyen egy találkozón – a kis mozik megmentése érdekében. Ám csak a tömzsi vaskályha fogadja.

„Az ajtó nem nyílik ki.

Senki se dugja ki az orrát.

Se vezető.

Se jegyszedő.

Se pénztárosnő.

Egyáltalán se fény, se hang.

A mozi helyszínén se ődöng senki. Egy lélek se a kis mozik népéből."

Mándynak a hetvenes, nyolcvanas években írt novelláiban nemcsak a kis mozik néptelenednek el, nemcsak a mozi-helyszín leírása ölt tagadó formát. A *Magukra maradtak* című elbeszélésben egy néptelen, magára hagyott tárgyi-anyagi világ víziója jelenik meg. E világ grammatikájának kulcsszavai: a *nem* és a *senki*. Végleges, megmásíthatatlan mozdulatlanságba dermedtek az ismerős helyszínek: „Nap sütött, de senki sem jött ki az erkélyre. Egy lelket sem lehetett látni odalent az utcán. (…) A lift a negyedik emeleten. Ajtaja félig nyitva. Senki se hívja…"

A tagadás: a dolgok meg nem történése, az emberek és cselekedeteik hiányára való utalás tölti ki a szöveg egész terét, s egyidejűleg két dologra is vonatkozik. Egyrészt egy világállapotra, másrészt annak műbeli létére: a szövegekben felépített Mándy-univerzumra, a benépesített helyszínekre. Maga az író is eltűnt ebből a világból teremtményeivel együtt, s csak feljegyzésekkel telerótt kutyanyelvei maradtak utána.

Ezzel a hiánnyal és történet-nélküliséggel szemben azonban a szövegbe ágyazva megjelenik a szó legősibb értelmében vett Történet, a kőszobrok legendája, melyet a pesti házak erkélyeit vállukon tartó, hatalmas kőszobrok inspiráltak. Ez a legenda, ha csak a legszükségesebb mozzanatokra redukálva is, egy archaikus eposzi modellt formáz – egy nép történetét, küzdelmét és bukását beszéli el. A hatalmas férfiakból, gyönyörű asszonyokból álló törzset majompofák, békák űzték el békés otthonukból. Az Isten elhagyta ezt a népet, mely magára maradt – a transzcendens távlatait vesztett, magányosan küzdő emberiség metaforájaként. Magukra maradtak, akárcsak a helyszínek és a tárgyak, akiket és amelyeket saját isteneik: az emberek hagytak el. Egymás tükörképe, hasonmása tehát a mitikus és a reális világ: a paradicsomból való kiűzetés mintegy megismétlődik a földi, reális létből való eltűnés által. A két világ közti kapcsolatot a vesztes törzs kővé meredt, az öröklét időtlenségébe zárt férfiai és asszonyai teremtik meg, mint néma kőszobrok: az ember nélküli, magára maradt világ néma szemlélői.

A teljességnek az az igénye vagy legalábbis nosztalgiája, amely a kőszobrok legendájában is testet ölt, a Mándy-epika állandóan jelenlévő szólama. Elfogadja ugyan, hogy „minden egész eltörött", hogy a világ cserepeire esett szét, ám e cserepekből új, teljes világokat épít fel, világokat, melyeknek múltja és mitológiája van. Helyszínei, „tájai" a legközönségesebb, legtriviálisabb is, a teljes élet, színtereivé válhatnak. Tájai: a mosdók, vécék, a strandok, az uszodák, a bútorok, a villamos, a trafik – befogadják az átutazót, otthont adnak. Szinte minden helyszínen feltűnhetnek az ünnep, a vendégség szakrális mozzanatai. A szent és a profán, a magasztos és az alantas minduntalan egymásba csúszik. A Mándy-mikrokozmoszban mintha minden helyszín, szoba az ünnepre, a kedélyes és vidám együttlétre várna örökös készenlétben: az ünnep-igény mint szüntelen vágy és látomás járja át a hétköznapiság szféráit. Az „el nem múló vendégség" kosztolányis, romantikus vágya azonban Mándynál áthangszerelődik, átlényegül. A triviális és az ünnepi egybemontírozásával groteszk, bizarr hatást kever ki, egyszerre fejezi ki a reményt és a kiábrándultságot, az ünnepre való készséget és az ünnep abszurddá válását.

Az életmű egyik legszebb darabjában, az *Isten* című novellában maga Isten is egy kávéházi márványasztal mellett ül. Belakta ő is az Univerzumot, mely Mándy teremtett univerzuma is. „Egyszer majd leülünk valahol – reménykedik az író. – Talán egy régi kávéházi asztal mellé. (Kell, hogy legyen még valahol egy ilyen asztal!) Egy aránylag csöndes kis vendéglőbe. (…) Egy mozi előcsarnokába. Egy elhagyott futballpálya tribünje alá. Egy kültelki templomba, behúzódva a hátsó padba." Aztán a látomás, mint annyiszor, szertefoszlik. „Egy idő után elbúcsúzunk. – fejezi be a novellát az író, a megmásíthatatlan magány felidézésével. – Ő is megy tovább a maga útján, és én is."

TÓTH SZILVIA

MAGDALENA ABAKANOWICZ ÉS SCHAÁR ERZSÉBET

Pierre Emmanuel, francia katolikus költő, a második világháború alatti francia szellemi ellenállás egyik hőse különös figyelmet szentelt a kelet-európai művészeknek, például Pilinszky Jánosnak, a román George Asztalosnak és az orosz Joszif Brodszkijnak. Schaár Erzsébetről a következőket írta: „…l'artiste n'érige pas: elle exhume. Et le spectateur erre entre ces objets comme á travers un champ de fouilles, saisi d'une espèce d'horror sacrée." („…a művész nem felemel: exhumál. És a néző úgy bolyong ezek között a tárgyak között, mint egy ásatási területen, szent rémülettel átjárva.")

Jasia Reichardt, Magdalena Abakanowicz londoni kiállításának szervezője (1975, Whitechapel Art Gallery) a következőképpen írt Abakanowicz három szoborcsoportból álló művéről – *Fejek, Ülő figurák, Hátak* –, az *Alterációk*ról (korábbi címük *Deviációk* volt): „…Ebből a vízszintes felületből sarjadnak a földkéreg rétegeihez hasonlóan. Színük olyan, mint a természeté, sorsukra hagyatva formáik ásatások maradványaira emlékeztetnek. Olyanok, mint azok a tárgyak, amiket itt felejtett az idő, és észrevétlen újra visszasüllyednek a talajba."

Schaár Erzsébet és Magdalena Abakanowicz nem tartoznak egy generációhoz. Schaár Erzsébet 1908-tól 1975-ig élt. Magdalena Abakanowicz 1929-ben született, új kiállításai nyílnak ma is. Más volt kulturális hátterük és művészeti örökségük. Mégis élményeik, motívumaik és fejlődésük a hatvanas és hetvenes években több vonatkozásban hasonlóak. Hatvanas évekbeli kísérletezéseik, művészi fejlődésük – a neo-avantgarde irányzatok, pop art, fluxus, arte povera hatásától nem teljesen függetlenül – személyes és szuggesztív terek (enviromentek) felépítéséhez vezetett.

Mindketten egészen fiatalon kezdtek képzőművészettel foglalkozni. Schaár Erzsébet csodagyerekként, tizenhat évesen került a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolára Kisfaludi Stróbl Zsigmond szobrászati osztályába. Pályája elején a naturalizmus, késő-impresszionizmus és szimbolizmus befolyásolta (Hildebrandt, Rodin, Maillol). Portrészobrain az expresszionista Lehbruck hatása érvényesült. 1926-ban járt először Párizsban, ahol megismerkedett Despiauval, aki nagy hatással volt munkáira. Első kiállítása 1932-ben nyílt a budapesti Tamás Galériában. A harmincas években Maillol és Despiau törekvéseivel rokonszenvezett, a klasszicizáló Ferenczy Bénihez, Medgyessy Ferenchez, Borsos Miklóshoz hasonlóan. A harmincas évek elejéig többször járt és dolgozott Jugoszláviában. Tagja volt a Gresham-Körnek. 1935-ben házasságot kötött Vilt Tibor szobrásszal. A szakma kora egyik legjobb portrészobrászának tartotta. Első önálló kiállítása 1960-ban volt, melyet 1966-ban újabb követett. A hatvanas évektől több állami megrendelést kapott. A kritika 1966-os kiállítását pályája fordulópontjaként értékelte.

A hatvanas évek elejétől plasztikáinak terét csaknem síkká redukálta. Ekkor készítette antiplasztikus reliefjeit. Növényi motívumokat (bogyókat, leveleket, ágakat), bogarakat és szitakötőket ábrázolt agyagban, majd bronzöntvényt készített a gipsznyomatról. (A szürrealista Max Ernst frottage-ai szintén a sík és plasztikus közötti határt kérdőjelezték meg, de az eljárásnak a véletlen és a létrejövő kép értelmezése is része volt.) „Csak a természet az, amihez nyúlhatok, amiben megkapaszkodhatom, de a természettel való kapcsolatom csak akkor lehet hit forrása, ha kibővítem a róla való elképzelésemet, és túlteszem magam a plasztikában elfogadott korlátozásokon. (…) Mindaz, ami a régi értelemben vett plasztika hatósugarán kívül esik, az egész emberen túli világ, vagy majdnem az egész, antiplasztikusnak számított" – nyilatkozta a szobrásznő. A hatvanas évek közepén készültek fekvő agyagreliefjei, melyek sovány pálcikafigurái szétesve rogynak le vagy oszlásnak indulva olvadnak bele a puha agyagba (*Szerelmesek, Ágyban, Halott katonák*). Ebben az időben fedezte fel Giacomettit. A síkreliefekkel párhuzamosan készítette megnyújtott, harangformájú figuráit, amelyről ezt az alkotói szakaszát Beke László Giacometti-periódusnak nevezték (*Kórus, Földön, Bundás nő*). A hatvanas évek közepétől alkalmazott az emberi figura vagy tárgy ellentéteként építészeti elemet, például falat ablakkal vagy ajtóval. Az évtized második felében a figurákat életnagyságúra növelte.

Új anyagokat alkalmazott (például hungarocelt, gipszet, tükördarabokat). Kisplasztikáit hungarocelből készítette, majd gipsz- és fémöntvényt készített róluk. A fém felületének kidolgozásával olyan hatást ért el, mintha ezer éve feküdt volna a tenger fenekén vagy a földben (*Boltíves kapu figurával, Hasábok és figurák 1969*). Az életnagyságú emberi figurák testét hungarocelből vágta ki. A hasábformába szorított testekhez a kezet és a fejet gipszből vagy fémből öntötte. (Egyébként ez a kollázs-technika szintén a szürrealista kollázshoz és tárgyhoz áll legközelebb.)

Főműve, *Az utca* először 1974-ben volt látható a székesfehérvári Csók Galériában. A hungarocel házak előtt Schaár korábbi szobrai álltak, az ablakokban és ajtókban régibb és újabb szobrai és fejportréi voltak láthatók. A fehér ajtók, ablakok és falak mellett álló fehér figurák mozdulatlansága, magánya, a maszkarcok szilárdsága és törékenysége, a kezek rajzossága és sérülékenysége, a ceruzával megrajzolt szemek játékossága, iróniája, költőisége, a felhasznált műanyagok, egy-egy ruhadarabot jelző gézanyag (sebgéz?), egy nyakék hívja fel magára a néző figyelmét ebben a sajátos térben és időben, melyben a néző körbesétál, de tőle és idejétől függetlenül létezik, az örökkévalóság hangulatával.

Magdalena Abakanowicz 1950 és 1954 között a Varsói Képzőművészeti Főiskola festészeti tagozatán végezte tanulmányait. Az akadémikus oktatás és a szocialista realizmus követelményeit komoly akadálynak érezte. A főiskola elvégzése után a milanoweki selyemgyárban textiltervezőként helyezkedett el. Ekkor készítette szabadidejében nagyméretű gouache-festményeit, melyek növényi motívumokat, pillangókat ábrázoltak. 1955-ben ezekkel a festményekkel nyerte meg a Cepelia-verseny nagydíját. (A Cepelia népművészeteket támogató termelőszövetkezet volt.) 1960-ban Abakanowicz kiállította néhány absztrakt festményét is, de a kiállítást a minisztérium bezáratta. Magdalena Abakanowicz a Lausannei Textil Biennálékon vált nemzetközileg ismertté. (Az első biennálét

1962-ben tartották.) 1965-ben a São Paulo-i Biennálé aranyérmese lett. A kritika a textilművészet megújítójaként ünnepelte. Művészetének, egyéniségének óriási hatása volt. Nagymértékben hozzájárult a textilművészet fejlődéséhez, átalakulásához, bár mindig tiltakozott az ellen, hogy textilesként tartsák számon.

A hatvanas évek végétől Magdalena Abakanowicz Schaár Erzsébethez hasonlóan szintén a sík és tér viszonyával kísérletezett. Kárpitjai alapanyaga természetes alapú anyagok, ipari hulladékok voltak (kender, len, gyapjú). Azért is ragaszkodott ezekhez az anyagokhoz, mert használatuk hagyományokhoz kötődött, és így többletjelentést hordoztak. De kárpitjaihoz, melyek felülete egyre inkább reliefhez hasonlított, például lószőrt, hajókötelet, egy alkalommal fehér gipszkezet is felhasznált.

1966-ban készült kárpitja, a *Kompozíció fehér kézzel*, Schaár lapos reliefjeire és emlékmű-tervére – korhadt fatörzs, fémkézzel – emlékeztet. Abakanowicz első, a falfelülettől teljesen független kárpitját 1966-ban készítette. Az Abakánoknak nevezett kárpitinstallációk (a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején készített textilsorozat) darabjai egyre nagyobb méretűek lettek. Egyikük, a hollandiai s'Hertengenboschenben kiállított enviroment mérete 8x20x2 méter volt. Abakanowicz ruhadarabokat is asszociáló vagy azokról elnevezett installációi Schaár hatvanas években készült kisplasztikáira emlékeztetnek, például a *Bundás nő*re, ahol a pálcikafigura nehéz kabátot visel, és ez a jellemzés eszközének is tekinthető. A hatvanas években Abakanowicz textilszobrai folytatásaként és ellenpontjaként új sorozatba kezdett, az *Alterációk*ba, mely zsákvászonból készült, kagylóhéjszerű, üreges, csonka (fej és végtagok nélküli), félbevágott emberi alakokból állt. (Egyébként a kagylóhéjszerű női torzó Max Ernst *Celebeszi elefánt*ja és Magritte *Egy utazás emléke* c. szürrealista festmény-kollázsának is része volt.)

Az egyéniség – vagy az attól való megfosztottság – jelzéseként felszínükön a zsákvászon kidolgozása egyedi: az anyag gyűrődése és a formák méretei egy kicsit eltérnek. A kagylóformák a tér és sík továbbgondolását is jelentették. Abakanowicz a figurákat csoportban állította ki (Az *Ülők*et 1974-ben, a *Hátak*at 1976-ban, a *Tömeg*et 1980-ban). Kiállításai térművészeti bravúrok. Munkái új elrendezéssel, egy más kiállítóhelyen a mondanivalót aktualizálni és folytatni voltak képesek. Első kiállítása Magyarországon 1988-ban volt a Műcsarnokban. A kilenc teremben kiállított művek között olyan kapcsolatot hozott létre, hogy a látogató érezhette: egyik sem állhatna máshol.

A hatást fokozta, hogy ebbe a nagy, egyszerre nyitott és zárt elrendezésű enviromentbe Abakanowicz a vendéglátó városhoz és országhoz vonatkozó kapcsolatát, személyes üzenetét is belefoglalta. Lukácsy Sándor a Vigilia *Kiállítások*-rovatában számolt be erről a kiállításról, majd az *Inkarnációk* címet viselő fejportré-sorozat említése után megjegyezte: „A társadalom öntőformái torz emberarcokat löktek ki magukból. A művésznő lengyel."

A Műcsarnokban bemutatott kiállítás enviromentjeivel a néző aktív kapcsolatba került. Változó nézőpontból a tárgyak új jelentései és összefüggései tárultak fel. Ez érzelmi feszültséget teremtett, akárcsak az, hogy az organikus formák a néző képzeletében egészültek ki. Abakanowicz arra késztette a nézőt, hogy folyamatosan helyet foglaljon valahol ebben a kapcsolatrendszerben.

Önéletrajzi ihletésű lírai prózájában – *Portrait X 20* – Abakanowicz gyerekkori emlékekről mesél. Az egyik helyszín Falety, az egykori családi kastély. Terei és a kastélyt körülvevő természet képei, a helyhez kötődő emlékek felnőttként is továbbélnek képzeletében, munkáiban. (Példaként a Műcsarnokban bemutatott kiállítás „kályha"-textil-installációjára, a hátsó, középső terem óriási „emberpár"-jára, a hatalmas felfüggesztett „ruha"-installációkra utalhatok: ezek rokonai az írásműben szereplő kanóc koromfonatú lángjainak, a padláson felfüggesztett prémeknek és lelógó denevéreknek, a családi emléktárgyaknak, a hatalmas, erős, mégis oly sérülékeny, kiszolgáltatott szülőknek, a Mikulás ruhába öltözött apának stb.) Abakanowicz meghatározó, műveiben újra és újra felbukkanó élményei közé tartoznak második világháborús emlékei, a családját és Lengyelországot sújtó sorozatos tragédiák is.

Schaár Erzsébet nem írt önmagáról. Műveiben az építészeti elemek megjelenése arra az időpontra esik, amikor elköltözött abból a budafoki házból, ahol korán elözvegyült, állatorvos édesapjával, nővérével, majd később férjével élt. Az új lakása is legendás „művészszalon" volt. Schaár Erzsébet háborús emlékeiről nem beszélt, zsidó származásának nem tulajdonított jelentőséget. A világháború alatt – fia megjegyzése szerint – katolikus apácák bújtatták. (Talán ezek az apácák állnak várakozva az *Utca* egyik oldalán.)

Schaár Erzsébet 1974-es székesfehérvári kiállítását barátja, Pilinszky János nyitotta meg. 1975-ben *Tér és kapcsolat* címen, a kiállításon készült fotókból és Pilinszky verseiből közös kiadvány jelent meg. A versek – melyekben a költő és az ábrázolt világ szétválaszthatatlanul eggyé válik – barátságukat, közös élményeiket nagy erővel érzékeltetik.

Schaár és néhány lengyel művész (Abakanowicz, Tadeusz Kantor) érzelmi-gondolati világának hasonlóságára már Kovalovszky Márta is utalt.

Talán egy-egy Abakanowicz-mű vagy -kiállítás mottói is lehetnének a *Tér és kapcsolat*ban olvasható versek:

„Megtesszük, amit nem teszünk meg, / és nem tesszük meg, amit megteszünk / Valahol rettenetes csönd van. / Errefele gravitálunk." (*Hommage à Isaac Newton*)

„Öt-hat esztendős lehetek, / s az én koromban a világ, / vagy – ha úgy tetszik – a valóság, / egyszóval mindaz, ami van, / két esztendő vagy nyolcvan év, / mázsás cipő, több tonnás kiskabát, / és főként ami hátra van még, / pontosan öt-hat éves." (*Auschwitz – Schaár Erzsébetnek*)

„Végezetül mindenkit csak zavartál. / Elnehezűlt bakkancsod ütemes, / szöges zaja, mindíg éjfél körűl, / hogy hazaértél, ez a bosszuság, / utoljára csak ez maradt belőled. // Pedig akkorra te már / csak rug-kapáltál, / akár egy kísérleti állat / menetel, menetel a levegőben." (*Poszthumusz passió*)

SZÉLES KLÁRA

MI A VERS?

Lukácsy Sándornak, aki Petőfitől Pázmányig és tovább korokon, műfajokon átívelő kutatóként teszi fel a kérdést: mi az irodalom?
Tisztelettel, szeretettel.

Mi is a verselmélet? De hát mi is maga a „vers"?

Megszületett egy könyv, amely a magyar vers történetével foglalkozik, elvileg a kezdetektől a 19. század végéig.* De ez a körülírás így, pontatlan. Hiszen: hol is a kezdet? Vajon nem mondtak-e, tudtak-e „verset" őseink már az írásbeliség előtt is? Majd, már az írástudás idején, nem élt-e vers az analfabéták közt, az írásosságtól függetlenül, szájhagyományként? S ha az írást vesszük alapul, ezen belül hogyan és mennyire jöhet számításba a latin írásbeliség, az egyházi gyakorlat? Miként különböztethető meg (megkülönböztethető-e) a hazai és az egyetemes egyházi szertartásének? Egyáltalán: mi a határ, illetve mi a kapcsolat vers és ének között? A zenei sorok és a szöveg között? Próza és énekes beszéd, mindennapi kifejezésmód és (sok esetben) észrevétlen fellépő, felerősödő ritmizálódás; kántálás és kötött, szabályozott ritmusképletek között? Maguk a feljegyzések, a feljegyzésmódok változásai miként ítélhetők meg hitelesen? Értelmezésüknek melyik fajtája fogadható el és miért? Egyáltalán, hol válik el itt egymástól – e felsorolt tekintetekben akár – a latin nyelvű európai és magyar illetőségű kultúra. S hol a „vers" és „ének", irodalom-, vers-történet és zenetörténet, netán rituálé-vallási ceremónia-történet határa? S mindez hogyan kapcsolódik a népköltészethez, az egyházon belüli és az egyházon kívüli imákhoz, siratókhoz, mondókákhoz?

Azaz: végül is, mi hát a vers? Mi a tárgy, mi az, aminek az elméletét, elméletéről való gondolkodást, mindennek történetét felderíteni, megírni, emlékeit összeilleszteni, rendszerezni, áttekinteni lehet? S persze, ebből fakad a másik nagy kérdés: a módszeré. Mindez milyen források alapján, azok anyagában miként búvárkodva, milyen elméleti, kritikai eszközök alkalmazásával (már létezőekkel és meglelni valókkal; egyes diszciplínák tanulságai útján és leleményes kombinációkkal) képzelhető el, oldható meg a feladat? – A feladat, amely lényegében csupán „menet közben", a rendelkezésre álló anyag megismerése nyomán fogalmazódhat meg, határolódhat körül pontosabban.

Közelebbről: a Horvát-kódex (1522) zsoltáridézetében például azt találhatjuk, hogy a latin „Magnus dominus et magna virtus eius, et sapiencie (sic!) eius non est numerus." Magyarul így hangzik: „Nagy úr és nagy az ő ereje, jószága, és ő bölcsességének nincsen száma." Vajon itt verstörténeti jelenséggel állunk szemben, vagy nem? Kecskés András mintegy magától értetődően így fogalmaz: „A 'jószága' sorvéget csak a rímigény indokolhatja." S a kötet értő olvasója mérlegelheti igazán, hogy a jelenség helyének kijelölé-

* KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 480 l.

se, maga a megnevezés, s a kijelentés biztonsága – csakúgy mint a felsorakozó, ellenőrizhető érvek meggyőző ereje milyen elmélyült felkészültségen alapul. A szerző eddigi, alapvető értekezései, könyvei, több évtizedes, magas színvonalú munkásságának gyakorlati tapasztalatai csupán háttér-, előtanulmány-szerepet játszhattak e kötet hatalmas, sokrétű anyagának megfelelő válogatásánál, átvilágításánál, feldolgozásánál. S hogy mindez se vakvágányokra, sem mellékutakra ne vezessen, a tudáson, ismereteken kívül speciálisan csiszolt ritmus- és vers-érzékére is nélkülözhetetlenül szükség van. Így példánk esetében bizonyítékként rálel az idézett kódex-rész után pár lappal a kiemelt mondat szó szerinti fordítására is („Nagy úr és nagy ő ereje."), vagyis, mintegy tárgyi: ritmikai bizonyítékára talál annak, hogy a korábbi zsoltáridézet-változat „talán már a rímelés és a szótagszám-korlátozás" tudatosságának példája.

Ez a felhozott, apró példa halványan jelezheti csupán azt, mit nyújt, s mihez adhat segítséget ez a vaskos kötet. Úgy vélem, hogy Kecskés András bejárt útja: kitaposott kutatói ösvényei csakúgy, mint az úthálózat maga; ki- és le-ágazásai éppúgy, mint a felrajzolt folyamat egésze rendkívül sokrétűen használható fel, illetve folytatható. E lehetőségeket néhány kiemelt szemszögből próbálom felvázolni, s így egyben a kötet dússzövésű anyagát áttekinteni. Egyrészt az itt vallatóra fogott források oldaláról; másrészt a módszer felől, a bőség zavarának veszélyeit is magába rejtő adat-rengeteg elrendezése, átvilágítása felől; majd a felderített összefüggések, feltáruló problémakörök – az eredmények és leendő feladatok követése nyomán.

Milyen írások: nyomtatványok és kéziratok szolgálhatnak forrásul egy ilyen, a vers történetéhez tartozó jelenségek fogalmi kifejezésének szóbeli megformálását, ennek nyomait követő kutatásnál? A szerző ugyancsak különféle műfajú munkák sorát veszi számba. Különösen a korábbi századokban kisebbségben vannak azok a dolgozatok, amelyek már tárgyválasztásukban, címükben is evidens módon kínálkoznak alapanyagként. Úgy, ahogy például Verseghy Ferenc *Mi a poézis? és ki az igaz poéta?* című elmélkedése (1793) vagy Csokonai *Magyar poétika*-töredéke (1799), *Specimen poétarum…* című tananyag-jegyzéke teszi. Az elemi – és elemezni való – példa-anyag a már felemlített kódexek, s hasonlóképpen az énekeskönyvek, graduálék, zsoltárok szakszerű átvizsgálása során kerül napvilágra, azaz főként a Nyt., RMK, RMKT, RMNy, CC. alapján (Nyelvemléktár, Régi Magyar Könyvtár, Régi Magyar Költők Tára, Régi Magyarországi Nyomtatványok, *Cantus Catholici latino–hungarici…* etc.). Közvetett, de nem kevésbé alapvető forrásai az elméleti megfogalmazásoknak az egyes időszeletek grammatikájára, ortográfiájára, prozódiájára vonatkozó szabályok, előírások, példák gyűjteményei, akár tankönyv formájában, akár összefoglalásként. Sylvester János, Melanchthon Fülöp, Honterus közismert magyar–latin, latin nyelvtanai (1539, Újsziget; 1556, Kolozsvár; 1532, 1549, 1567, Krakkó, Brassó) mellett „szavalástan"-ok, „irálytan"-ok is idetartoznak, akárcsak általában a nyelv ápolása érdekében írott munkák. Azaz például Császári Lósy Pál *A deák versszerzésnek esméreti és regulái* (Nagyvárad, 1806) éppúgy számításba jön, mint Pápay Sámuel – Bodnár Antal *Magyar irálytan*-a (kézirat, Eger, 1806), avagy Teleki László *A magyar nyelv elé mozditásáról buzgó esdeklései* (Pest, 1806). Magától értetődő, hogy nevezetessé, sarkalatossá váló előszavak értelmezése nélkülöz-

hetetlen (Geleji Katona, 1636; Szilvás-Ujfalvi Imre, 1602; Gyöngyösi István, 1693, illetve 1796 stb.; Teleki Ádám: *Czid.* Elöljáró beszéd, 1773) – s a hasonló szerepet játszó viták, levelek, levél-váltások ugyancsak ilyen súlyúak. Simai Kristóf rímszótára evidens módon alapos figyelembevételt kíván (Buda, 1809), akárcsak a fordítások kapcsán felmerülő gondolatok, viták. Olyanok, mint például Rájnis József „sisakos, paizsos, kardos mentő-irás"-a a „Magyar Virgiliushoz" (Pozsony, 1780.). Kevésbé kézenfekvő az: miként járulnak a verselméleti gondolkodáshoz a dramaturgiai és logikai leckék, melyeket Bajza színibírálóknak szánt (1836), avagy, hogy milyen idevonatkozó alapismeretekkel szolgál Molnár János *A régi jeles épületekről* című munkája, ennek bevezető levele (Nagyszombat, 1760). Természetesen fontos adalékokkal szolgál a leoninusok és chronostichon versekről írott dolgozat (Sándor István, Győr, 1799), de vajon milyen felvilágosításokat nyújtanak Arany János dolgozatjavításai (Nagykőrös, 1851–1860)? Nyilvánvaló, hogy az egyes időszakok orgánumainak megfelelő közleményei a gyűjtés köréhez tartoznak, a kassai Magyar Múzeumtól, a Tudományos Gyűjteményen, a Hasznos Mulatságokon át Erdélyi Múzeumig, s Szana Tamás Figyelőjéig –, ámde miként kerülnek ide a régi és a mostani magyar énekről és táncról, avagy *A hang mint műanyag*ról szóló értekezések (Sándor István, Győr, 1901; P. Thewrewk Emil, Pest, 1866), netán Liszt Ferenc írása: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* (először franciául 1859-ben)? Az egybekapcsolódás egyik láncszemére utalhat akár Pálóczi Horváth Ádám fontos *Magyar Arion*jának körülírása („muzsikai hangmértékekre irott énekek", Petrikeresztúr 1814. Kézirat.), de zene és vers elementáris történeti kapcsolatára mutat eleve az, hogy a MNT és a RMDT (Magyar Népzene Tára, Régi Magyar Dallamok Tára) éppoly alapvető nyersanyag, példatár Kecskés András számára, mint a már említett Nyelvemléktár és társai. Adódik mindebből, hogy bizonyos zenetörténeti kiadványok is hasonló szerepet játszanak, például az Ábrányi Kornél szerkesztette Zenészeti Lapok (1861–68) vagy Dr. Győző Modeszt [= Kereszty István] Zenevilága (1901). A „*Papageno bodzafurullya*"-cím (Czinke Ferenc, Pest, 1810) nemcsak hatásos metafora, hanem költészet- és dallam-világ összefonódása jelképének is tekinthető. Szimbóluma lehet annak is, hogy ez a szerves kapcsolat – akár a játékszerként fabrikált gyermeki-népi hangszer esetében – kiterjed a folklór különböző ágaira; másfelől az egyes nyelvek eredendő jellegzetességeit fürkésző nyelvészeti kutatásokra is. Nemcsak a népdalok gyűjtésének, tanulmányozásának tapasztalatairól van szó, hanem a ritmikus meseszövegekről, illetve a finnugor párhuzamokról – s általában az altáji nyelvekben karakterisztikus hangsúlyról. Így fontos forrás lesz Kultsár István népdalgyűjtő felhívása (1811), Erdélyi János minden nevezetes megszólalása, elemzése (1842-től), Arany László népmese-tanulmánya (1867), majd Hunfalvy Pál könyve a Balti-tengeri utazásról (1870–71), Barna Ferdinánd finn költészetről írott értekezése (1872), Négyesi László ugor, Munkácsi Bernát vogul népköltészeti gyűjtése, illetve összehasonlítása (1884, 1892) és társaik. Az oly különbözőnek tetszhető szálak összeszövődését egy helyütt Arany János így világítja meg: a népköltészet ritmusát „éles tagoltság" jellemzi, „megfelelő a magyar zene és tánc lejtelmének határozottan különváló metszetekkel, sorokkal, versszakokkal". (Idézi Kecskés: 227.)

Természetesen a felhasznált források köre nem korlátozódik pusztán a hazai anyagra. Kecskés András figyelembe veszi mindazokat a munkákat, amelyeket az egyes időszakok magyar verselméleti gondolkodói idéznek, feldolgoznak – avagy kikövetkeztethetően ismernek. Ez a túlnyomórészt latin, német, kisebb részt francia nyelvű kiadványsorozat hasonló műfajokat, tudományágakat fog át, mint a taglalt itthoni irodalom. Calepinus *Dictionarium*…-ától (1590), Alvarus grammatikájától (1643) Boileau poétikájáig (1674), Baumgarten, Bouterwek és mások esztétikájáig (1750–58, 1806); Blair, H. retorikai értekezéseiig, Sievers fonetikai, metrikai dolgozataiig (1881–1905), Helmholtz, H. L. F. zeneelméleti, pszichológiai kutatásaiig (1863–1870); Eberhardus Bethuniensis *Graecismus*ától (1212) Schmitthenner, F. *Ursprachlehre* 1976-os újrakiadásáig – alapvető művek, jól ismert szerzők és kevesek által lapozott ritkaságok egyaránt helyet kapnak itt, a versről alkotott felfogások újragondolása során.

A kötet szakirodalmi hátterének külön csoportját alkotják Kecskés munkájának közvetlenebb előzményei: a vers, verselés, ritmus, rím, metrika, versformák stb. kifejezetten fogalmi megközelítései. Olyan történeti, összefoglaló jellegű alapmunkákon kívül, mint amilyenek például Négyesy László (1886, 1898), Horváth János (1948, 1951), Szepes E. – Szerdahelyi I. (1981), Kecskés András (1984), Kecskés A. – Szilágyi P. – Szuromi L. (1984) rendszeres verstanai, a szerző feltérképezi az egyes korok, egyes költők, egyes versformák megfelelő tanulmányait is. (L. Császár Elemér, *A középkori magyar vers ritmusa*, 1929.; Juhász Géza, *Csokonai verselése*, 1963.; Kunszery Gyula, *A Himfy-vers nyomában*, 1957. stb.). Ám nem kerülik el a figyelmét az olyan típusú részkérdések sem, mint amilyenről például a *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben* c. dolgozat szól (Fajcsek Magda, 1942); avagy amilyennel Gáldi László foglalkozik differenciált, sokoldalú verstani munkái közt (*Szerb–horvát eredetű tízesünk az ifjú Petőfinél*, 1972).

Joggal merülhet föl a kérdés: vajon e hatalmas, szerteágazó, sokrétű forrás- és tanulmány-anyag felderítése, számbavétele nyomán milyen rendező elveket, kereteket, fogalmi eszközöket, tárgyalási módot tud kialakítani a retrospektív rendszerezéshez? A történeti összegezés szándékával, feladatával a rekonstruálható elméleti folyamatok felmérése számára miként tud elég tágas, elég mély – és mégsem parttalan – medret vájni; kellően határokat átlépőt, s ugyanakkor megfelelően határoltat?

A kötet felépítése, tagolása, arányai jelzik már a feldolgozás kiválasztott rendszerét; Kecskés András kialakított módszereinek vázlatát. Kronológiai rendben halad – lényegében – a kezdetektől 1898-ig, nagyjából fél évezred verselméleti anyagát vizsgálja. A következő: a 20. század versre vonatkozó nézeteinek számbavétele – e munkának leendő folytatásaként – újabb vállalkozást kíván. A szerzőnek így is szépszámú, alapvető kérdésre kell választ adnia. Ezek egyike az, hogy hol, mikor, milyen alapon állapítson meg korszakhatárokat? A verselméleti szemlélet találkozik-e, vagy eltér-e akár az irodalomtörténet vagy akár a kritikatörténet szemléletétől, periodizációjától? Kecskés egyszemélyi felelőssége tudatában, alapos megfontolás után, saját anyaga belső szabályait keresve és követve, a fenti, társ-stúdiumoktól alapvetően különböző, speciális fordulópontokat jelöl ki. Így itt három nagyobb szakaszra osztja a tárgyalt időszakot. Az elsőt a

kezdetektől 1760-ig, a másodikat 1760-tól 1842-ig, majd a harmadikat 1842-től 1898-ig számítja. A három elhatárolást képviselő évszám mindegyike egy-egy olyan mű megjelenési éve, amelyhez adott esetekben a verselméleti gondolkodás sarkalatos változtatása (változása) fűződik. (1760. Molnár János: *Bévezető levél*; 1843. Fogarasi János: *A magyar nyelv szelleme* c. kötet; 1898. Arany László: *Hangsúly és rhytmus* c. töredék.) A három nagy fejezet anyaga, belső tagolása, vizsgálati módszere alapvetően különbözik. Évszázadokat fog át az első rész, nyolcvankét évet a második, s mindössze fél évszázadot a harmadik. S ugyanakkor, ahogy csökken a tárgyalt évek száma, úgy növekszik a tárgyalásra fordított oldalszám mennyisége (120–60–160). Ez a szembetűnő „aránytalanság" szerves része a folyamatrajznak: ahogy sűrűsödnek, differenciálódnak a verselméleti gondolkodás területéhez tartozó jelenségek, tények, művek, dokumentumok; úgy válik az elemzésük is felnagyítottabbá, részletezőbbé.

A kezdetek felmérése talán a legkényesebb, legösszetettebb feladat. E századok dokumentumainak ilyen szempontú feltárása igen kevés előzményre támaszkodhat – ha akad ilyen előmunkálat egyáltalán. Sajátosan komplex tájékozottságot, érzékenységet kíván az idetartozó adalékok felismerése, megtalálása, kiválasztása, értelmezése. Kecskés András a magyar vers jelenségének, fogalmának megszületését kultúrtörténeti szempontból közelíti meg, az európai művelődés szerves részeként vizsgálja. A fennmaradt írásos dokumentumokat veszi alapul, s ezek elválaszthatatlanok a latin nyelvűségtől, az egyházi gyakorlattól s az énekelt dallamoktól. Ugyanakkor mindhárom vonulathoz csatlakoznak a korok ellentétes tendenciái is: a nem latin nyelvű, nem egyházi, hanem világi témájú ritmikus szövegek. A középkori vers-csírák, alakzatok történetét így taglalja példák, elemzések során át a latin énekverstől a különféle magyar vers-fogalmakig, kiemelve a prózaritmus szerepét (a régi szabadverset), illetve a klasszikus versmértékek befolyását, s az ütemhangsúlyos (hangsúlyos, magyaros) vershagyomány jelentkezését. Így például figyelemmel kíséri az ókortól ismert két alaptípus útját: a tulajdonképpen időmértékes *himnusz*ét és a bibliai, keleti örökségként átvett *psalmus*ét. Azt, ahogy az előbbiből a „cantus planus" (recitált próza – gregorián), a metrumokat rejtő ambrosianus himnusz változatai során, majd középkori himnuszfordításainkban; ősi, szóbeli költészetünk nyomait is magukba olvasztó darabjaiban, az egyházi közénekben egyre kötöttebb szótagszámú formák, szabályozott versszak-minták jönnek létre. A zsoltároknál pedig a bizánci sorváltogató éneklést (antifóniákat) a liturgiák, szerzetesek felelgetős szövegei (responsoriumai) váltják fel, majd az öröménekek (iubilatiok) s egyéb „sequentiák", nálunk mondatsoros szertartásénekek, a ritmikus próza mondatpárhuzamai. Mindkét folyamatnál, miközben a latin nyelvűség magyar szövegre vált, találkozik, társul a világi költészet a zene párhuzamos jelenségeivel. A himnusz-változatok főként a goliard- (garabonciás-)típusú latin világi dalverssel; a zsoltár-vonulat pedig a klasszikus, metrikus hagyománnyal, különösen e formák reneszánszkori újravirágzása idején. Magyarnyelvű egyházi alkalmazásuk során mindkét vonulat összefonódik, elegyedik a magyar, latin és szomszéd népi dallamok hagyományaival, illetve saját ősköltészeti, honfoglaláskori vagy már azt megelőző ritmusalakzatainkkal. Olyan hatásokkal, mint amilyen például a finnugor

örökségnek tekinthető siratótípusú dalvers. Ez utóbbi különösen az ütemhangsúlyos magyar verselés kialakulásában játszik nagy szerepet.

E dióhéjban jelzett következtetéssor, egy-egy hosszú folyamat rekonstruálásának vázlata közelebb hozza a kérdést: milyen módszert alkalmaz a szerző? Kecskés András az említett nyelvi és történeti emlékeket, szakirodalmi tanulságokat úgy fogja vallatóra – minden kérdéskörnél újra, új oldalról –, hogy a szigorú időrend helyreállítása közben a korabeli jelentések, jelentésmódosulások finom árnyalatait gondos figyelemmel kíséri; az egyes fogalmak összefüggéseire is ügyelve. Például az ógörög *ritmus*-kifejezés (ρυϑμος) alakjának, tartalmainak átalakulásait úgy idézi fel, hogy a hozzánk középkori latinból átkerült „*rhytmus*" = rímelő *verssor* jelentésszűkülésére figyelmeztet, a rímes sorpár, sőt rímes *sorvég* értelemre, amely így a „*ritmus, rigmus, rím*" szavaink közös görög–latin eredetére is utal. Ám a gondolatmenetet azzal teszi pontosan ellenőrizhetővé, részleteiben differenciálttá, hogy felidézi, egymás mellé illeszti a kifejezés előfordulásait eredeti szövegkörnyezetben. Így a „dictamen *rhytmicum*" : rímes-szakaszos énekvers szerkesztésmódtól a „*rithmi* hungarici" különféle értelmezéseiig, a „*Rhitmi* funebres" „siralmas versek"-ként való fordításáig s Petrőczi Kata Szidóniáig („Bánatim sokaságát jelentik *ritmusim…*") – a példák egymás mellé sorakoztatásával nemcsak a „ritmus"-, hanem a vers, verssor, versszak, rím, énekelt és szövegvers fogalmak változásait, a költői gyakorlat menetének alakulását is dokumentumokkal rajzolja fel. Hasonlóan jár el az egyes verselés-módok történetének esetében is, a különféle fogantatású hagyományok s találkozásaik felmutatásával. Például a magyar „vers" fogalom, s ezen belül a mondatsoros régi szabadvers előfordulásait követve éppúgy gondol a novíciák beöltözése szertartásakor mondott „versekre", mint a halottakért szóló imákra; legendákra és haldoklók fohászaira (Lányi-kódex, 1519; Keszthelyi-kódex, 1522; Érdy-kódex, 1526–27; Érsekújvári-kódex, 1530–31). E legutóbbi példánál külön felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegben szerepeltetett, háromszor ismételni való, „nagy erejű" ima – a szó, „ige" csodás erejébe vetett ősi, pogány hit hordozója is.

A vállalkozás egyik igen összetett, várt és váratlan buktatókat rejtő feladatának vélem azt, hogy a különböző fogalom- és forma-történet szálai adott területen – minduntalan átfedik, keresztezik egymást. Kecskés András fejezetenként, nagy igényességgel, a megközelítési módok váltogatásával oldja meg azt a két, egymásnak ellentmondó feladatot, hogy az egyes fogalmak, elemek külön útja követhetővé váljon, illetve, hogy ugyanakkor érzékeltesse a jelentéskörök összemosódásait, a fogalmak ilyen értelmű bizonytalanságait is. Így történeti kontextusaiban teszi rekonstruálhatóvá a „vers"-et – változó jelentéseit, illetve a poézisre vonatkozó kifejezések változásait – a latin „versus"-tól (mint zsoltár-idézetektől, gondolatritmusos verspárok mondategységeitől) az „énök"-ig (1530), s a „hívságos", „fertelmes szerelemre indító" versekig (1636, 1621), „nótás versek"-ig (1643), „ritmusok"-ig (1705, 1708). S hasonló tapasztalatot nyújt a „költő"-fogalom és kifejezés-változatok esetében is, a „szövegező mesterség", „költői ügyeskedés" (ab artificio) művelőjétől a ma már rég kiveszett szóval jelölt „törlejtő/törlítő"-ig, ritmizálóig (modulor), versszerzőig, vers-koholóig, -faragóig, -poétáig. A források többszörös, tüzetes tanulmányozása, rendszerezése, mintegy melléktermékként eredményezi azt is,

hogy Kecskés András több, alapvető ponton új felfedezéseket tesz, alaposan alátámasztott feltevéseket kockáztat meg. Például, úgy véli, hogy a köztudat szerint a „költő" szó legrégebbi előfordulását – Comenius, 1673 – megelőzi két másik, jóval korábbi: Sztárai Mihály, 1546 és Szkhárosi Horvát András, 1550 munkáiban, vagy hogy a felvilágosodás költőinek verstani tudós fejtegetéseit megelőzi – nehézkessége, kuszasága ellenére is – Gyöngyösi István, verses elbeszéléséhez írott utószavában (1693).

Ez a legutóbbi mozzanat annak is példája lehet, hogy a szerző az eddig említett fogalom- és hagyomány-történeten belül külön figyelmet szentel a verstudat jelenségeinek, első csíráinak. Szenczi Molnár Albert nyelvtanírásának eredeti magyar szempontjait éppúgy észrevételezi, mint a metrikai tudatosság felbukkanását Molnár Gergely, Károlyi Péter 16–17. századi tankönyveiben, avagy a protestáns éneklés verstudatát.

Az első nagy fejezet a 18. század végéig kíséri el a történeti folyamatot, addig, amíg *a vers* fogalma „egységesül"; a költészetet, súlyát mérlegelő köztudat „szellemi értékhordozóként" fogadja el és kezeli a poézist – s ezzel együtt a verselmélet krónikása is áttérhet a tudománytörténeti tárgyalásmódra. A kijelölt korszakhatártól: 1760-tól kezdődően olyan verstörténeti és verselmélet-történeti események következnek, amelyeknek művei, szerzői, vitái az előbbieknél jóval ismertebbek az antik versformák meghonosításában jeleskedő „klasszikus triász"-tól a nemzeti verselés eszményeit képviselő Erdélyi Jánosig, Arany Jánosig – Négyesy Lászlóig. Kecskés András a maga szerves egységében tekinti át és elemzi a költői gyakorlat átváltozásaival párhuzamos verselméleti fázisokat. Az egyes különvélemények méltánylásával, a belső vitákkal, ellentmondásokkal együtt méri fel a versről kialakított hazai nézeteket. Az eltérő felfogások, s a sokszor egymást homályossá tevő, egymást megkérdőjelező alapfogalmak világában úgy tesz rendet, hogy a különböző időszakok, áramlatok, teóriák, szerzők, terminusok eseteiben előre- és visszszautal jövőbeli folytatásaikra, illetve múltbéli előzményeikre. Azaz: a történeti, nyelvi, elnevezésbeli stb. eltérések mögött felmutatja a lényegi összefüggéseket.

Így az előzmények ismeretében, ezek megvilágításával érthető, értékelhető valóban az, hogy Arany János a nemzeti versidom felfedezésével (1856) milyen jelentékeny lépést tett meg – felhasználva Fogarasi János, Erdélyi, Greguss kutatásait, „zenemértékkel" közelített népdal-mértékeit. Ekként lesz igazi súlya annak is, hogy az „*idom*" szó nem formát jelent, hanem *ritmus*t. S hasonlóan kiviláglik annak korszakos jelentősége, hogy Arany „zseniális ráérzéssel" elsőként ismeri fel, hogy minden *ütem* „egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki". Ezzel a magyar verselés nyelvi alapjára mutat, arra a szabályszerűségre, amelyet ma *szólamnyomaték*nak nevezünk. (Kecskés 221) Viszont – mivel Arany fogalmilag nem tisztázza felfogását – fejtegetései során az „*ütem*" és „*sormetszet*" kifejezéseket nem alkalmazza következetesen. Másfelől, 1861-es tanulmányában kulcsszókká válik ez a kettő, s a későbbiekben Négyesy László „*rend*" „*ütempár*" terminusainak (1886), illetve Horváth János „négyes alap", „ötös alap" – megkülönböztetéseinek (1948) lesz elődje.

Fogalmak és kifejezések útjainak szétválására jó példa az a mozzanat, amikor Arany saját „*versidom*"-szava helyett hajlandó átvenni Erdélyi János „*mozam*"-kifejezését a *ritmus* jelölésére (1861). A kronológia szerint másik oldalról indulva, Kecskés András

felhívja a figyelmet hexameterek hibátlan ütemhangsúlyos tizenkettesekben való fordítására (illetve másolására) az 1531-es Thewrewk-kódexben; észrevételeti az ösztönösen szólamnyomatékos kísérleteket (Apáti Ferenc *Cantilénáj*a, 1520 körül); másutt horatiusi sor felező tizenkettesünkkel való összefonódását, avagy az alkaioszi versszak 11+11+9+10 ütemezésű átalakítását (1628). Mindezek így a „kettős ritmus" korai példáiként észlelhetőek, a *Keveháza*-vita idején (1856) oly élénk vitát kiváltó jelenség őseiként. Egyben a mai néven „*szimultán vers*" (Szuromi Lajos) korunkbeli eszmecseréihez, megállapításaihoz is átvezet (Horváth János, 1941; Vas István, 1966–78; Nemes Nagy Ágnes, 1981–82; Szilágyi Péter, 1981 stb.). Hasonló nagy ívet foghatunk át a verselmélet-történetben akkor, amikor a mondatsoros zsoltárvers példáival találkozva Kecskés András a „magyar szabadvers történetileg és szerkezetileg is összefüggő formakészletéhez" tartozására figyelmeztet bennünket, azaz tulajdonképpen a rejtve előbukkanó ősköltészeti hagyományok folytonosságára, összekapcsolódására a modern költészet bizonyos típusaival.

Természetesen mindez néhány, önkényesen kiemelt összefüggés csupán. Kecskés András könyve jóval több gazdag példatárnál, jól áttekinthető körképnél. Mindamellett kitűnően használható e fenti igények kielégítésére is. Tekinthető kézikönyvnek: adatok, terminusok, verstörténeti és teória-történeti események, művek visszakeresésére, pontos felidézésére alkalmas eszköznek. E tekintetben nagy segítséget nyújtanak a kötet könyvészeti, bibliográfiai erényei. Gondos időrendben találjuk meg a forrásanyag felsorakoztatását, külön a hazait és a külföldit, kiemelten a gyűjteményeket; névmutató és tárgymutató egészíti ki a tekintélyes adat-anyag jól kezelhetőségét biztosító apparátust.

Pontos adatok, adalékok, példák dús tárháza tehát ez a kötet, de nyilván jóval lényegesebb az, amit szintézis-jellegével, szemléletével ad, amiért inspirációk tárháza is lehet. Legközvetlenebbül az tűnhet fel: hiányok pótlására ösztönöz (mint például Csokonai *Magyar poétika*-töredéke tisztázatlan filológiai kérdéseinek tisztázására), általában a verstani, verselméleti kutatások folytatására sarkallhat, újraélesztve a napjainkban mintha hamvadó érdeklődést e stúdiumok iránt – azzal, hogy felidézi, visszavezeti az alapkérdéseket eredetükhöz, emlékeztet a verselési kérdések ősi, művelődéstörténeti vonatkozású szerepköreire.

Mindezért – úgy vélem –, miközben joggal gondolhatjuk (s a könyv szerény külseje, még szerényebb terjesztése ezt fokozottan sugallja), hogy a szakkutatók, verstannal, verselmélettel foglalkozók szűk körét érdekelheti közelebbről ez a munka; aközben, megismerésekor kiderül, hogy nem kevésbé fontos, hasznos, termékeny, összefüggéseket elmélyítő stúdium, segédkönyv ez irodalomtörténészek, nyelvészek, művelődés-, zene-, tudománytörténészek számára. Néprajzosok éppúgy elemi hasznát vehetik, mint egyes korszakok búvárai. De kiléphetünk e körből: nemcsak az igényes felsőoktatási és középiskolai tanárok, diákok forgathatják alapkönyvként, hanem a művészetszerető, művelődni vágyó, gondolkodó s a magyar kultúra kérdéseit szívügynek tekintő tágabb közönség tagjai is. *A magyar verselméleti gondolkodás története* olvasása közben sarkall ilyen feltevésekre. Ekkor tapasztalható, hogy pazar adatgazdagsága, példáinak, hivatkozásainak bősége, pontossága mellett képes megőrizni érdekességét, olvasmányosságát, sőt

személyességét is. Az anyag alapos, mély ismeretéből, szeretetéből fakad a gondolatmenetek invenciózitása, helyenként heurisztikus varázsa. Elképzelhető, hogy talán gazdaságosabb egy ilyen feladat megoldását munkacsoportra bízni, hiszen több éves csoportmunkaterv eredményeként is elégedetten könyvelhetnénk el ezt az összefoglalást. Ám a csoport-pótló személy, személyiség a szemlélet, szempontrendszer, stílus egységét, saját érdeklődésének, meggyőződéseinek vonzását is közvetíti. Mindenesetre okkal kérdezhetjük szónoki módon: vajon ebben az évezredben vagy akár az elkövetkezőben mikor fog – fog-e? – hasonló magyar tudománytörténeti összefoglalás születni?

Mi a vers? – kérdeztük. Kecskés András könyve több, bizonyos időszakokhoz kötött, jól körülhatárolt definíciót ad. A vers = „énekelt (vagy énekelhető) mondatsor" hangzik például válasza a 15–16. századi példák alapján. Alapvető fontosságúak e pontos meghatározások, de még alapvetőbb a felrajzolt folyamat, versek és vers-fogalmak próteuszi átalakulásai, az egymástól elválaszthatatlan költői gyakorlat és verstudat változásai – s annak ismerete, miként ágyazódik be mindkettő szorosan a mindenkori kultúrtörténetbe.

VARGA LÁSZLÓ

ÉLETRAJZ-KUTATÁS ÉS IRODALOMELMÉLET

Az irodalomelmélet és az életrajzkutatás kapcsolatának felvetésével egy hiánynak az okára kell magyarázatot keresni, ahelyett, hogy – mint ez természetesnek látszana – a jelenleg működő irodalomelméleti rendszerek vizsgálatával mutatnánk ki az életrajz helyét. Ma ugyanis ez a tárgykör egyáltalán nem szerepel az irodalomelméletben, illetve csak annyiban, hogy tárgyalását egy másik tudományterület; az alkotáslélektan, az irodalomszociológia, illetve a szűken értelmezett irodalomtörténet hatáskörébe utalja. Ennek a helyzetnek a kialakulásában több tényező is szerepet játszott. Egyrészt mindmáig éreztetik negatív hatásukat azok az óriási szakmai apparátussal működő, de a műalkotás lényegének feltárásában kevés hozadékú pozitivista, illetve szellemtörténeti iskolák, amelyek vagy egy öncélúvá vált adathalmazt tártak fel az író életéből, vagy önkényes magyarázatokkal fűzték össze a műveket az író egyéniségével, karakterének, lelkivilágának feltételezett elemeivel. Másrészt az irodalmi mű korábban háttérbe szorult szöveglétének, nyelvi létmódjának vizsgálata annyi új tényt és összefüggést tárt fel például a formalisták, a New Criticism és a strukturalisták munkája nyomán, hogy elhanyagolhatónak, lényegtelennek tartották az elemzéseikből kimaradt tényezők, így az író és a mű viszonyának kutatását. Ugyanezt a folyamatot erősítette paradox módon azon tudományágak 20. századi fejlődése, amelyek az íróval mint szociológiai vagy pszichológiai jelenséggel foglalkoztak, tehát a lélektané és a szociológiáé. Eredményeik nyomán ugyanis az a nézet vált általánossá, hogy a műközpontú irodalomelméletből kiszorult íróproblémakör megtalálta tudomány-rendszertani helyét. Az elmúlt évtizedekben kialakult befogadás-esztétika pedig az író–mű–olvasó viszonyból gyakorlatilag csak az utóbbi kettővel foglalkozik. Így lényegében az alábbi három tétel állítható fel a mű és az író kapcsolatáról:

1) a mű azonos a szerzővel (személyiségével, életrajzával, eszméivel);

2) az író az őt körülvevő világ tartalmait objektiválja a műbe, csak közvetítő az őt is létrehozó közösség(ek) és a mű között;

3) a kész műnek már semmi köze sincs írójához.

Az első tételnek tulajdonképpen már csak tudománytörténeti szerepe van, a másodikat állító irodalomelméletek pedig a csak közvetítőnek tartott írót mintegy átugorva az „igazi", az „eredeti" szerzőnek tekintett társadalmi csoportot, illetve annak tudatát vizsgálják, míg a harmadik eleve kizárja az íróval való foglalkozást. A jelenlegi helyzet tehát az, hogy az irodalomról való gondolkodásban létezett egy konvenció a biográfia és a mű szoros kapcsolatáról, amely az újabb irodalomelméletekből nemcsak hiányzik, hanem amelynek inadekvátságát, tárgyhoz nem tartozó voltát olyan egyértelműséggel ki is feje-

zik, hogy azt már közmegegyezésnek, új konvenciónak lehet nevezni. E szakítás radikalizmusa a korábbi gyakorlattal szemben ugyanakkor némi kételyt is ébreszthet: valóban szükségszerű-e a biográfia teljes kiutasítása az irodalomelméleti kutatásból vagy egy időszerűtlennek ítélt jelenség túlhangsúlyozott, tehát árnyalatlan, egyoldalú elvetéséről van szó.

Arra a kérdésre, hogy az életrajz-kutatás elvi problémái beletartoznak-e az irodalomelmélet tárgykörébe, több irányból lehet a válaszadást megkísérelni:

a) az irodalomelmélet fogalmának meghatározása,
b) az irodalom funkciója,
c) az irodalmi mű genezise felől.

a) Az életrajz-kutatás irodalomelméleti helyét döntően befolyásolta az, hogy egy adott rendszerben milyen módon definiálták magát az irodalomelméletet, milyen jelenségcsoportot vontak tárgykörükbe. Mi az irodalomelmélet: az irodalmi mű elmélete vagy az irodalom elmélete? Az orosz formalisták működése óta és részben hatására az irodalmi mű autonómiáját hirdető elméleti irányzatok – fogalomhasználatuk különbségei ellenére – közösek voltak abban, hogy az alkotás organikus magyarázatát elvetették és kizárólagos szerepet adtak a strukturális összefüggéseknek. A következetes törekvésük, hogy leválasszanak az irodalmi szövegről minden „külsőleges" tényezőt, mint tudományosan ellenőrizhetetlen hipotézist vagy esztétikailag irreleváns tényt, az író életútjára, egyéniségére, egyáltalán létére vonatkozó bármely ismeretet eleve a művön, tehát az irodalomelméleten is kívül helyezett. Így tárgyunk szempontjából a műközpontúság szükségszerűen biográfia-ellenességként jelentkezett, azzal a konklúzióval, hogy a műnek nincs egyetlen olyan mozzanata sem, amely csak az életrajzból értelmezhető. De éppen azért, mert az elmúlt évtizedek irodalomelméleti gondolkodásában egyértelműen így, azaz ellentétként rögződött a műközpontúság és a biográfia viszonya, nem tanulság nélkül való felidézni a fél évszázados alapműnek, Ingarden *Az irodalmi műalkotás*ának vonatkozó helyét: „Mindenekelőtt teljesen kívül marad az irodalmi művön maga a szerző, sorsával, élményeivel és pszichikai állapotaival együtt. De kiváltképp nem képezik a kész mű részét a szerzőnek azok az élményei, amelyeket a mű létrehozása közben él át. Elismerjük – hisz ez vitathatatlan –, hogy a mű és a szerző pszichikai élete és egyénisége között sokféle szoros vonatkozás áll fenn, hogy különösen a mű keletkezése a szerző bizonyos élményeit feltételezi. Elismerjük, hogy a mű egész felépítése és egyes sajátságai funkcionálisan függenek a szerző pszichikai tulajdonságaitól, tehetségétől, „eszmevilágának" típusától és lelkületétől – s így többé-kevésbé magukon viselik a szerző egész személyiségének látható nyomait, s ezáltal kifejezésre juttatják ezt a személyiséget. Mindezek a tények mit sem változtatnak azonban azon az igen egyszerű és mégis elég gyakran félreismert körülményen, hogy a szerző és műve két heterogén tárgyiasság, melyeket már gyökeres különneműségük miatt is teljesen el kell választani egymástól. Csak e tény megállapítása teszi lehetővé, hogy helyesen mutassuk meg azt a sokféle vonatkozást és

függőséget, amely közöttük fennáll."[1] Ezek a megállapítások azt tükrözik, hogy Ingarden kizárja ugyan a műalkotásból az írót, de a mű és az író közötti vonatkozások, függőségek létezését vitathatatlan irodalmi tényként határozza meg. Így, ha a saját rendszerének, amely az irodalmi műalkotásra épül, nem is része az író, egy olyan elméleti rendszernek, amely az irodalom jelenségére vonatkozik, az ingardeni tételek értelmében is a tárgyához tartozik a szerző. Tehát az irodalmi mű elméletében nincs, az irodalom elméletében viszont van helye az írónak.

Szemben az irodalmi műre vonatkozó elméletekkel, az irodalomra, mint tárgyra vonatkozó általánosítások összességeként definiált irodalomelméletek mindenképpen magukban hordozzák azt a lehetőséget, hogy az író részeleme legyen az irodalomelméleti rendszernek. Mindenekelőtt érvényes ez a teljes, zárt elméleti konstrukciót ki nem dolgozó, de világosan megfogalmazott irodalomfogalomra épült irodalomtörténetekre a Scherer-iskolától Lansonon át Horváth Jánosig, aki szerint: „Az „irodalom"-nak örök érvényű meghatározását adni nem lehet, mert időben változó fogalom… de meg lehet állapítani mindennemű irodalmiság végső feltételeit."[2] S e feltételek alapján határozta meg irodalmi alapviszony-fogalmát: „Írók és olvasók viszonya írott művek közvetítésével",[3] amelyből az írói élettények vizsgálata szükségszerűen következik. De általában minden, a történetiség elvét érvényesítő irodalomfogalomból logikusan következik az írói személyiség vizsgálatának követelménye: akár az író egyéni alkotómunkája eredményének tartják a művet, akár közvetítőnek tekintik a szerzőt a társadalom valamely csoportja és az alkotás között. S természetesen mindegyik esetben azonos a módszertani probléma is: annak meghatározása, hogy milyen módon lehet a diakrón összefüggések láncolatába illeszteni az egyes elemeket, közöttük az írót.

b) Az irodalom funkciójának megítélése közvetlen hatással van arra, hogy az író problémaköre az irodalomelméleti vizsgálat tárgya lesz-e. Azon elméletek, amelyek az irodalom ismeretnyújtó funkcióját a művészet önelvűsége alapján tagadják, következetesen alkalmazva saját elvüket, nem fogadhatják el a tárgyhoz tartozónak az író életének, egyéniségének irodalomelméleti vizsgálatát. Ha ugyanis az irodalmi mű a rajta kívüli világtól teljesen függetlenül létezik, akkor az alkotóra vonatkozó bármely ismeret is szükségszerűen kívül kerül a műre irányuló elméleten, akár pszichikai, akár eszmei tényezőről van szó. A legvégletesebben Roland Barthes vonta le ennek az álláspontnak a konzekvenciáját, aki a szövegen, mint egyedüli tényen kívül minden más elemet kizárólagosan az értelmező tudathoz kötve az íróra vonatkozó minden adatot, elemzést, leírást is szubjektív tényezőnek, így a tudományos érvelésben alkalmazhatatlannak ítélt: „Az irodalom olyan tárgyaknak, szabályoknak, technikáknak és műveknek az együttese, amelyeknek társadalmunk általános ökonómiájában az a funkciója, hogy intézményesíti a szubjektivizmust."[4] Ezért Barthes szerint bármennyire is alkalmas a kutatásra az iroda-

[1] Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, Bp., Gondolat, 1977, 34–35.
[2] HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 62.
[3] HORVÁTH, *i. m.*, 62.
[4] Roland BARTHES, *Történelem vagy irodalom?* = R. B., *Válogatott írások*, Bp., Európa Könyvkiadó, 197.

lom mint intézmény, az íróra vonatkozó kutatásokból csak az értelmező előítéleteit ismerhetjük meg, amelyeknek így nem is lehet irodalomelméleti érvényük.

Ha viszont az irodalmat az emberek közötti kapcsolatok kifejezőjeként, a világra vonatkozó ismereteket nyújtó eszközként ismeri el egy irodalomelmélet, akkor szükségszerű az író bekapcsolása az irodalomértelmezés folyamatába. Nem lehetséges az irodalom ismeretnyújtó funkcióját állítva, olyan irodalomelméleti rendszert alkotni, amelyhez ne tartozna hozzá az íróra mint közvetítő tényezőre vonatkozó feltételek leírása. Az író egyediségében és a társadalom részeként egyaránt felfogható az ismeretek közvetítőjének, s ekkor a művében objektiválódott személyes és közösségi tartalmak létezése az ember tevékenységét általában jellemző expresszivitás különös eseteként értelmezhető. Az író fogalma azonban mind szinkron, mind diakron értelemben viszonylagos értékű-értelmű: író lehet valaki egy közösség ítélete szerint, ám ugyanő egy nagyobb – az előzőt magában foglaló – közösség szerint esetleg nem író: például a nagyobb összehasonlítás lehetősége miatt. Másrészt az íróvá minősítés lényeges, akár szélsőséges különbségeket mutathat a kortársak, illetve az utókor viszonylatában. Az így felmerült problémák megoldására tett kísérletet Lucien Goldmann, aki azt a kérdést veti fel, hogy kit kell a mű valódi, igazi szerzőjének tartanunk, van-e az alkotást közvetlenül létrehozó szerzőn kívül más tényezőnek is szerepe. Goldmann határozottan elveti az empirikus és a fenomenológiai iskolák álláspontját, amely alapján a mű kizárólagos alkotója az egyén, az író, mert véleménye szerint e módszerrel nem lehet feltárni a mű és az alkotó közötti valóságos viszonyt. Az igazi szerzőt a társadalom valamely csoportjában látja, hangsúlyozva, hogy ez a közösség emberi kapcsolatok bonyolult hálózata; mindig pontosan meg kell határozni a struktúráját és azt a helyzetet, amelyet a mű közvetlen szerzője benne elfoglal. A következő lépésként az alkotó társadalmi csoport és a mű kapcsolatának jellegét, működésének elvét kell feltárni. E csoport történelmi és társadalmi helyzetéről meghatározott struktúrát épít fel, amely tagjainak (tehát a későbbi mű közvetlen szerzőjének is) a tudatában egy gondolati, érzelmi és gyakorlati elemekkel átszőtt magatartásformát hoz létre. Ez a magatartás egységes, lényeges választ ad az ember társadalmi kapcsolatainak és a természettel való viszonyának kérdéseire. Így a konkrét műalkotás lényegét, struktúráját annak a társadalmi csoportnak a struktúrája határozza meg Goldmann szerint, amelynek tagja a művet közvetlenül alkotó író (természetesen befolyásolják mindazok a társadalmi csoportok, amelyek tényleges hatással vannak a szerzőre).[5] Goldmann teóriája és az irodalom ismeretnyújtó funkcióját hozzá hasonlóan elfogadó elméletek megtalálják az író helyét egy működőképes elméleti rendszerben, azonban a szociológiai nézőpont mögött általában háttérbe szorul az a kérdés, hogy mi ennek a helynek az esztétikai jelentősége, hogy például nem közömbös-e a mű esztétikai értéke szempontjából az, hogy milyen, az íróra vonatkozó szociológiai tények fejeződnek ki benne. Ez vagy egyáltalán nem foglalkoztatja a fenti típusú elméleteket, vagy pusztán formális a rá adott válaszuk.

[5] Lucien GOLDMANN, *Pour une sociologie du roman*, Paris, Gallimard, 1964.

c) A műalkotás genezise felől közelítve, az írói életrajz és az irodalomelmélet kapcsolatát a korábban tárgyaltakhoz hasonló polarizáció tapasztalható az egyes elméleti irányzatok között. Az irodalmi mű kialakulásának, létrejöttének egész problémáját az irodalomelmélet tárgyához nem tartozónak tekinti minden, a mű autonóm létezését hirdető elméleti rendszer – vagy teljességgel érdektelen, vagy objektív tényként elfogadható, de nem irodalomelméleti, hanem szociológiai, illetve lélektani kutatás tárgyának. Így azonban egy nehezen megoldható probléma keletkezik: akár réteges szerkezetűnek, akár egységes képződménynek írják le a műalkotást, a mű jelentésrétegében, illetve a műegész jelentésében lévő erkölcsi, szociológiai, vallási mozzanatok keletkezésének eredetére, szerveződésének módjára nincs magyarázatuk vagy csak tautologikus magyarázatuk van. Ennek az eljárásnak nem az a legnagyobb hátránya, hogy alkalmazói a már elkészült, az alkotótól és közegétől függetlenedett mű létrejöttének módjáról nem közölnek semmit – hiszen ezt egy másik tudományterület illetékességébe utalva, legalábbis formálisan megoldják, mint alkotáslélektani és szociológiai problémát –, hanem az, hogy a mű elemeinek esztétikai szerveződését, koherenciájának összetevőit csak hiányosan vagy önkényes módon képesek leírni. Arra viszont joggal hivatkoznak, hogy az író és a mű általuk elvetett mereven oksági összekapcsolása hermeneutikai körhöz vezet: az író életéből magyarázzák a művet és a műből visszakövetkeztetnek az író életére.

A műalkotás genezisével kapcsolatos ellenkező álláspont a genetikus viszony irodalomelméleti elfogadását jelenti, azzal a következtetéssel, hogy a személyesség, szubjektivitás jelenlétét nyilvánvalóan hordozó műformák, illetve egyedi művek szükségszerűvé teszik a műveket létrehozó személy bevonását a műértelmezés folyamatába, mert az nélküle töredékes, tökéletlen lenne. Márpedig, ha a műértelmezés bármely eleme az irodalomhoz tartozó akár csak kis számú mű esetében feltételezi az életrajzi szempont figyelembevételét, akkor az irodalomelmélet sem nélkülözheti, legfeljebb szerepének korlátozott voltát hangsúlyozhatja. E korlátozottság részben módszertani jellegű: az alkotás folyamatában az író munkájának a végső terméke a mű, de az irodalomelmélet vizsgálati útján a sorrend fordított. Először a művet kell elemeznie, és csak abból kiindulva vonhatja be a kutatásba az írót. Másrészt fennáll az analógiagyártás veszélye, mint erre Roland Barthes figyelmeztet:[6] az életrajz bevonása az irodalominterpretációba gyakran jár azzal a következménnyel, hogy a mű és a jelentettje között analógiás kapcsolatot tételeznek, és a feltételezett kapcsolatot mindig meg is találják – az esetek jó részében éppen azért, mert előre feltételezik a kapcsolat létezését, s nem azért, mert az valóban létezik.

Ugyanakkor a genetikus viszony feltárhatóságának korlátaira rámutató irodalomkutatók gyakran leegyszerűsítik e viszonyt a szerző szándékának a műben megmutatkozó hatására. Wellek és Warren *Az irodalom elmélete*ben ebben az összefüggésben tárgyalják a mű genezisét: „Az egész elképzelés, miszerint a szerző „szándéka" lenne az irodalomtörténet-írás sajátos tárgya, teljesen hibás. Egy műalkotás jelentését nem meríti ki szándéka, sőt még csak nem is egyenértékű vele. Mint értékek rendszere önálló életet él. Egy

[6] BARTHES, *i. m.,* 155.

műalkotás teljes jelentése nem határozható meg csupán azzal, amit a szerző és kortársai számára jelentett. Inkább egy bizonyos növekedési folyamat eredménye, vagyis annak a kritikának a története, amelyet róla korokon keresztül olvasók sokasága nyilvánít."[7] Ez a megállapítás jogos lehet, de nem általában a műalkotás genezisére vonatkozó kutatásokat érinti, hanem csupán azok egy részét, az írói szándékból kiindulókat.

E dolgozat, adott keretei között, az életrajz-kutatás és az irodalomelmélet kapcsolatának csupán a problémafelvetésére szorítkozhatott: annak jelzésére, hogy e kapcsolat szerepe mindenekelőtt mű- és irodalomértelmezési kérdés. Az életrajz-kutatás általános problémái nem azért kerültek ki az irodalomelméletből, mert nincs az irodalmi műnek és az irodalomnak olyan eleme, amely az általánosítás valamely szintjén szükségessé tenné vizsgálatát és a fogalmi rendszerbe helyezését. Az elmúlt évtizedek irodalomelméletének legtöbb irányzata a műre koncentráló irodalomfogalmával eleve elhatárolta tárgyától az irodalomnak azt a jelenségcsoportját, amelybe a mű létrejöttének, az író életének körülményei tartoznak. Az író csak olyan irodalomelméletnek lehet témája, amelyet az irodalomra mint tárgyra vonatkozó általánosítások tudományát határoznak meg. Ennek az irodalomelméletnek viszont szükségszerűen feladata mindazon feltételeknek a vizsgálata, amelyek az irodalmi mű létrejöttében szerepet játszanak, így az életrajz-kutatás elvi problémái is a tárgyához tartoznak.

[7] René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1972, 60–61.

LUKÁCSY SÁNDOR SZEMELVÉNYES SZAKMAI BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította: Stauder Mária

(A bibliográfia tételei szakcsoportonként, az írások, könyvek megjelenésének időrendjében, azonos éven belül a címek betűrendjében szerepelnek.)

Tanulmánykötetek

Isten gyertyácskái. Tanulmányok a régi magyar egyházi irodalomról. Pécs, 1994. Jelenkor Kiadó. 394 l.
A hazudni büszke író. Tanulmányok a francia forradalomtól Madáchig terjedő időről. Bp., 1995. Balassi Kiadó. 365 l.
Egy hazánk van. Tanulmányok. Pécs, 1996. Jelenkor Kiadó. 380 l.
A végtelen jövő. Irodalmi tanulmányok. Bp., 1998. Balassi Kiadó. 230 l.

Szöveggyűjtemények

Kossuth zászlaja alatt. Írások a szabadságharcról. Szöveggyűjtemény. Bp., 1951. Szépirodalmi Könyvkiadó. 424 l.
Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig. Bp., 1952. Művelt Nép. 768 l.
Kossuth. Írások Kossuth Lajosról. Bp., 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó. 264 l.
A halhatatlan szabadság dala. Írások Petőfiről. Bp., 1953. Ifjúsági Könyvkiadó. 359 l.
Rabszolga Washington sírjánál. Kossuth emigránstársainak írásai Amerikáról. Bp., 1953. Művelt Nép. 335 l.
Kortársak nagy írókról. Bp., 1954. Művelt Nép. 442 l. – 2. sorozat, 1956. 478 l.
Vörösmarty Mihály. Életrajzi forrásgyűjtemény. Bp., 1955. Magvető Kiadó. 520 l. [Balassa Lászlóval közösen.]
„Föltámadott a tenger…" Az 1848–49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. A képeket válogatta: Balassa László. Bp., 1976. 501 l. /Kozmosz Könyvek/
Magyar Robinson és egyéb irodalmi ritkaságok. Rádióelőadások. Bp., 1987. RTV–Minerva. 279 l. – A „Rejtett kincsek" c. rádióelőadások szemelvényei.
Nemzeti olvasókönyv. Szemelvények. Bp., 1988. Gondolat Kiadó. 350 l.
Ez volt március 15-e. Kortársak írásai a forradalomról. Szöveggyűjtemény. Bp., 1989. Minerva Könyvkiadó. 302 l.
Híres szerelmesek. A képeket válogatta: Kovács Ida. Bp., 1994. Magyar Könyvklub. 208 l.
Magyarok úti kalandjai. Antológia. Bp., 1995. Officina Nova. 335 l.

Válogatások

Eötvös Károly: Megakad a vármegye. Elbeszélések. Bp., 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó. 407 l.
Bajza József: Válogatott cikkek és tanulmányok. Bp., 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 304 l.
Papp Dániel: Muzsika az éjszakában. Bp., 1957. Szépirodalmi Könyvkiadó. 624 l.
Életképek a reformkor világából. Bp., 1958. Magvető Könyvkiadó. 396 l.
Erdélyi János válogatott művei. Bp., 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó. 619 l.
Vajda Péter válogatott művei. Veszprém, 1972. Veszprém Megyei Tanács 291 l.
Sévignéné levelei. Bp., 1975. Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó. 550 l.
Jókai Mór: Elbeszélések. 1–3. köt. Utószóval. Bp., 1993. Unikornis Kiadó. 257, 260, 322 l.
Jókai Mór: Cikkek a forradalom éveiből. Utószóval. Bp., 1994. Unikornis Kiadó. 289 l.
Jókai Mór: Forradalmi és csataképek. Utószóval. Bp., 1994. Unikornis Kiadó. 282 l.
Jókai Mór: A magyar nép élce. Anekdoták. Utószóval. Bp., 1995. Unikornis Kiadó. 212 l.

Szerkesztői munkák

Hét évszázad magyar versei. 1–4. köt. Bp., 1951. Szépirodalmi Könyvkiadó. – [Többekkel] 1954.
Szamártestamentum. Középkori francia mesék és bohózatok. Bp., 1962. Európa Könyvkiadó. 581 l. – bővített kiadás: 1983.
Petőfi és kora. Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. 707 l. [Varga Jánossal együtt.]
L'Irréconciliable. Petőfi, poète et révolutionnaire. Études et choix de poèmes. Bp., 1973. Corvina. 205 l.
A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcseyről. Nyíregyháza, 1974. 72 l.
„Ragyognak tettei…". Tanulmányok Vörösmartyról. Székesfehérvár, 1975. Fejér megyei Tanács. 430 l. [Horváth Károllyal és Szörényi Lászlóval együtt.]
Vörösmarty Mihály költeményei. 1–3. köt. Utószóval. Bp., 1994. Unikornis Kiadó.

Sajtó alá rendezések

Jókai Mór: Csataképek. Elbeszélések. Bp., l951. Szépirodalmi Könyvkiadó. 112 l.
Móricz Zsigmond: A boldog ember. Bp., 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó. 406 l.
Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Előszóval. Bp., 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó. 459 l.
Jókai Mór: A gazdag szegények. Bp., 1959. Szépirodalmi Könyvkiadó. 311 l.
Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi: Nizsalovszky Endre. Bp., 1967. Akadémiai Kiadó. 259 l.
Jókai Mór: A jövő század regénye. 1–3. köt. Bp., 1997. Unikornis Kiadó. 252, 200, 309 l.

Sorozatszerkesztés

Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. 1–100. köt. Bp., 1992–1997. Unikornis Kiadó.

Tanulmányok, cikkek

Ady új arca. = Valóság 1945. szept. 73–77.
Goncsarov és a Hétköznapi történet. = Goncsarov: Hétköznapi történet. Bp., 1955. Új Magyar Könyvkiadó. 311–325.
Szaltikov – Scsedrin és a Posehonyi régi világ. = Szaltikov – Scsedrin: Posehonyi régi világ. Bp., 1955. Új Magyar Könyvkiadó. 437–443.
Bevezető. = Gozsdu Elek: Nemes rozsda. Válogatott elbeszélések. Bp., 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó.
Engels első magyar olvasói. = Valóság 1961. 1. sz. 107–112.
Pécs márciusa. = Jelenkor 1962. 2. sz. 236–243.
Petőfi arca előtt. (Az életrajzi kutatás néhány kérdése). = Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 273–286.
Tompa Mihály cikkei a forradalmi sajtóban. = Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 6. sz. 738–741.
Utószó. = Montesquieu: Igaz történet. Bp., 1963. Magyar Helikon. 117–121.
A márciusi ifjak. = Valóság 1964. 12. sz. 9–20.
Táncsics Mihály elfeledett cikkei. = Forrás 1964. 2. sz. 159–163.
A Márciusi Ifjak. = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. 3. köt. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 691–711.
A sajtó a forradalom és a szabadságharc alatt. = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. 3. köt. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 712–715.
Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője. = Magyar Könyvszemle 1965. 333–340., és A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. 3. köt. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 538–543.
Az életképírók. = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. 3. köt. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó. 638–641.
Az új Petőfi-életrajz munkálatairól. = Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 537–538.
Kölcsey emlékszobra. = Jelenkor 1965. 1. sz. 44–47.
Petőfi és Cabet. = Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 293–334. – francia nyelven is.
„…és piros zászlókkal”. 1–3. rész. = Kritika 1967. 11. sz. 5–16., 1968. 3. sz. 9–24., 1. sz. 10–22., és Eszmei és irodalmi találkozások. Bp., 1970. Akadémiai Kiadó. 209–232.
A francia forradalom történetírása és a magyar értelmiség (1810–1849). = Jelenkor 1968. 6. sz. 17–24. – francia nyelven: Les intellectuels hongrois et la Révolution français (1810–1849). = Annales Historiques de la Revolution française. 1973. avril-juin, 212. sz. orosz nyelven: Moszkva, 1975.

Aszimmetrikus ihletek. = Irodalomtörténeti Közlemények 1969. 6. sz. 657–670.
Lamartine et Petőfi. = Lamartine. Le livre du Centenaire. Paris, 1971. 291–303.
Petőfi, versről versre (1848 januárja). = Új Írás 1971. 1. sz. 93–107.
Vajda Péter, a Világ szerkesztője. = Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 3. sz. 278–292.
Bevezető. = Anno 1800… Bp., 1972. Magyar Helikon. 7–11.
Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai. = Petőfi tüze. Bp., 1972. Kossuth-Zrínyi Kiadó. 207–220.
Le Poète et la Révolution. = Europe 1973. février, 526. sz. 37–43.
Per Sándor Petőfi. (Giorgio Lutival közösen). Firenze, 1973. Provincia, 47 l. – Két firenzei előadás, Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára
Petőfi: költészet és eszmetörténet. = Valóság 1973. 12. sz. 71–78.
A csekei költő. = A Hymnus költője. Tanulmányok Kölcseyről. Nyíregyháza, 1974. 7–10., és Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig. Bp.-Szeged, 1997. Helikon-Tiszatáj. 47–59.
A reformkori magyar irodalom távlatai. = Nagyvilág 1974. 4. sz. 597–600.
A XIX. századi költő. = Literatura 1974. 4. sz. 3–22.
Giuseppe Pecchio, précurseur de la sociologie de la littérature. = Association Internationale de Littérature Comparée. Congres 6. Stuttgart, 1975. 451–453.
Romantikus költészet – szociális romantika. = Literatura 1977. 1. sz. 23–27.
Madách és a reformkori magyar irodalom európai távlata. = Madách-tanulmányok. Szerk. Horváth Károly. Bp., 1978. Akadémiai Kiadó. 83–87.
Bölöni Farkas Sándor. = Literatura 1979. 3–4. sz. 293–298.
A „Dalhon” folytatása. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XVIII. Szeged, 1981. 117–127.
A Hymnus és a Szózat. = Literatura 1981. 3–4. sz. 397–404.
Képlaki Vilma. (Kazinczy ismeretlen levele). = Szabolcs-Szatmári Szemle 1983. 3. sz. 89–91.
Madách Imre: Egy magyar költő a világirodalomban. = Literatura 1983. 1–4. sz. 243–247., és Imre Madách – ein ungarischer Dichter in der Weltliteratur. = Studia Hungarica 6. 1985. 319–327.
Andalgás – küzdés – kudarc. Kölcsey Ferencről. = Tiszatáj 1984. 8. sz. 43–57.
Boldog volt-e Táncsics? = Valóság 1984. 9. sz. 105–112.
Kölcsey ismeretlen folyamodványa. = Irodalomtörténeti Közlemények 1984. 350–351.
Montaigne és a régi magyarok. = Nagyvilág 1984. 12. sz. 1855–1858.
Petőfi szabadságfogalma. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged, 1985. 39–54.
Táncsics eszmevilága. = Táncsics Mihály. Tata, 1985. Komárom megyei Múzeumi Szervezet. 17–27.
Vues historiques dans les oeuvres d’André-Louis Mazzini et de Petőfi. = Popolo, Nazione et Storia nella Cultura Italiana e Ungherese dal 1789 al 1850. Szerk.: Vittore Branca, Sante Graciotti. Firenze-Velence, (1985). 201–208.

Egy fényes lap a debreceni sajtó történetéből. = Alföld 1986. 12. sz. 89–90. – Alföldi Hírlap 1849. január 10.
Irodalmi gyorsfényképek. = Új Írás 1986. 6. sz. 104–112.
Nemzeti romantika avagy a megtervezett irodalom. = Valóság 1986. 11. sz. 51–55.
A kinyújtott testvéri kéz politikája. (Két régi vélemény a magyar-román viszonyról.) = Alföld 1987. 8. sz. 88–96.
Idősb Teleki László. = Teleki és kora. Előadások. Salgótarján, 1987. 48–54.
Marx, Petőfi és a buonarrotiánus iskola. = Emlékkönyv Vásárhelyi Miklós hetvenedik születésnapjára. 3. köt. Bp., 1987. 821–844.
Nemzeti romantika, avagy a megtervezett irodalom. = Ars Hungarica 1987. 1. sz. 85–89.
Utószó. = Trócsányi Zoltán: Magyar régiségek és furcsaságok. Bp., 1987. Minerva–Helikon. I-VII.
Benkő Samu őrszavai. = Új Írás 1988. 2. sz. 83–86.
Kölcsey Mohácsa. = Kölcsey és Szatmár. Előadások. Bp., 1988. 57–68.
Szent István király és a régi magyar prédikációk. = Szent István és kora. Tudományos ülésszak. Szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., 1988. 220–225.
Tollak és ecsetek. A Nyugat írói művészekről. = Új Írás 1988. 12. sz. 107–119.
Valóság, 1945. = Rakéta Irodalmi Kávéház. Bp., 1988. 152–155.
Ubi sunt. (Egy formula rövid életrajza). = Irodalomtörténeti Közlemények 1989. 3. sz. 217–241.
A Hymnus koordinátái. = Holmi 1990. 8. sz. 922–928., és Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből. Fehérgyarmat, 1997. 101–109.
A Parainesis. = Alföld 1990. 11. sz. 49–60., és „A mag kikél”. Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján. Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 126–138.
Egy szekvencia három időben. = Holmi 1990. 10. sz. 1179–1186.
Kölcsey: Vanitatum vanitas. = Remény s emlékezet. Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 18–51.
La Révolution Française dans la littérature et l’historiographie hongroises (1789–1850). = La storia della storiografia europea sulla Rivoluzione Francese. Roma, 1990. 283–295.
Pázmány fordítói elvei és gyakorlata. = Irodalomtörténeti Közlemények 1990. 1. sz. 1–20.
A nyelv bölcselete és a bölcselet nyelve Erdélyi Jánosnál. = Irodalomtörténet 1991. 2. sz. 276–288.
Magyar haláltáncok. = Irodalomtörténeti Közlemények 1991. 2. sz. 111–137.
Széchenyi és Vörösmarty. = Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 953–963.
Vörösmarty: Az emberek. = Holmi 1991. 3. sz. 285–294.
A tűz szónoka. Ismeretlen magyar írók: Landovics István. = Kortárs 1992. 4. sz. 1–10.
Magyar Seneca. = Irodalomtörténeti Közlemények 1992. 3. sz. 261–274.
Tenni, tűrni, küzdeni. = Holmi 1992. 8. sz. 1114–1124.
A „szirénhangú dal”. (Petőfi: Kemény szél fúj…). = Forrás 1993. 4. sz. 70–75.
A templomrabló imádsága. = Holmi 1993. 6. sz. 851–869.
Atomusok. = Irodalomtörténeti Közlemények 1993. 1. sz. 62–68.
Egy irodalmi végállomás. (Petőfi: Temetőben). = Tiszatáj 1993. 3. sz. 30–36.
Két emlő, hat kőveder. = Irodalomtörténeti Közlemények 1993. 3. sz. 376–388.

Kuruc pap? Ismeretlen magyar írók: Csúzy Zsigmond. = Kortárs 1993. 9. sz. 88–97.
Mikor írta Kölcsey a Parainesist. = Irodalomtörténeti Közlemények 1993. 2. sz. 256–260.
Pázmány Péter Keresztyéni Imádságos Könyv. Grác, 1606. = Pázmány Péter Keresztyéni Imádságos Könyv. Fakszimile. Bp., 1993. Balassi Kiadó. 7–30. /Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVIII./
Újévi ajándékok. Egy magyar prédikációtípus. = Kortárs 1993. 1. sz. 112–120.
A közjó papja. Édes János prédikátor életművéről. = Forrás 1994. 2. sz. 48–54.
Egy toposz történetéhez. (Sodomától Sidonig). = Irodalomtörténeti Közlemények 1994. 4. sz. 512–520.
Magyar Bestiárium. = Holmi 1994. 9. sz. 1306–1318.
Petőfi két verséről. (Változás, Ember). = Kortárs 1994. 1. sz. 72–76.
Petőfi-mozaik. A Tiszatáj diák-melléklete. 21. 1994. dec., 11 l.
Utószó. = Jászai Mari emlékiratai. Bp., 1994. Magyar Könyvklub, 239–243.
A csekei költő. Kölcsey Ferenc. = A Tiszatáj diák-melléklete. 27. 1995. szept., 15 l.
A szorongás irodalma. = Forrás 1995. 8. sz. 23–27.
Az ördög kardja. = Új Forrás 1995. 2. sz. 27–34. – Prédikációk a hazugságról
Prédikációk Szent László királyról. = Ars Hungarica 1995. 2. sz. 267–272.
„Trombita, kürt, tanító vagyok". Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról. = Irodalomtörténeti Közlemények 1995. 3–4. sz. 271–292.
A prédikáció mint irodalom. = A Tiszatáj diák-melléklete. 34. 1996. ápr., 14 l.
A világtalan látnok. = Világosság 1996. 8–9. sz. 89–97., és Wesselényi Emlékülés. Fehérgyarmat, 1996. 7–16. /A Kölcsey Társaság füzetei 8./
Csillagtalan éjek. = Holmi 1996. 12. sz. 1698–1709.
Száz rejtély a magyar irodalomból. Bp., 1996. Gesta Könyvkiadó – 10 közlemény
Szerencsétlen találkozás. (Berzsenyi és Kölcsey). = Holmi 1996. 1. sz. 33–40.
A végtelen jövő. = Világosság 1997. 12. sz. 63–81.
Gondolatok Bessenyei szülőfalujában. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1997. 4. sz. 404–409.
Petőfi-mozaik. = Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig. Bp.–Szeged, 1997. Helikon-Tiszatáj, 77–86.
Vörösmarty estéje. (Rapszódia). = Tiszatáj 1997. 8. sz. 54–61.
Alibaud. (150 éve írta Petőfi Az apostolt). = Forrás 1998. 10. sz. 77–80.
Petőfi el nem hangzott szózata. = Holmi 1998. 3. sz. 322–329.
Vörösmarty – Költészet és valóság. = Új Írás 1983. 9. sz., 10. sz., 12. sz.; 1984. 1–5. sz. – 8 közlemény
Kincsásás. (A magyar kultúra elfeledett értékei). = Kortárs 1983. 7–12. sz., 1984. 1–12. sz., 1985. 1–3. sz., 5–8. sz., 10. sz. 12. sz. – 27 közlemény
Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje. = Kortárs 1992. 7–11. sz., 1993. 2–5. sz., 7. sz., 11. sz.; 1994. 3. sz. – 12 közlemény
Kalászatok az ismeretlen XIX. századból. = Kortárs 1995. 1–12. sz. – 12 közlemény